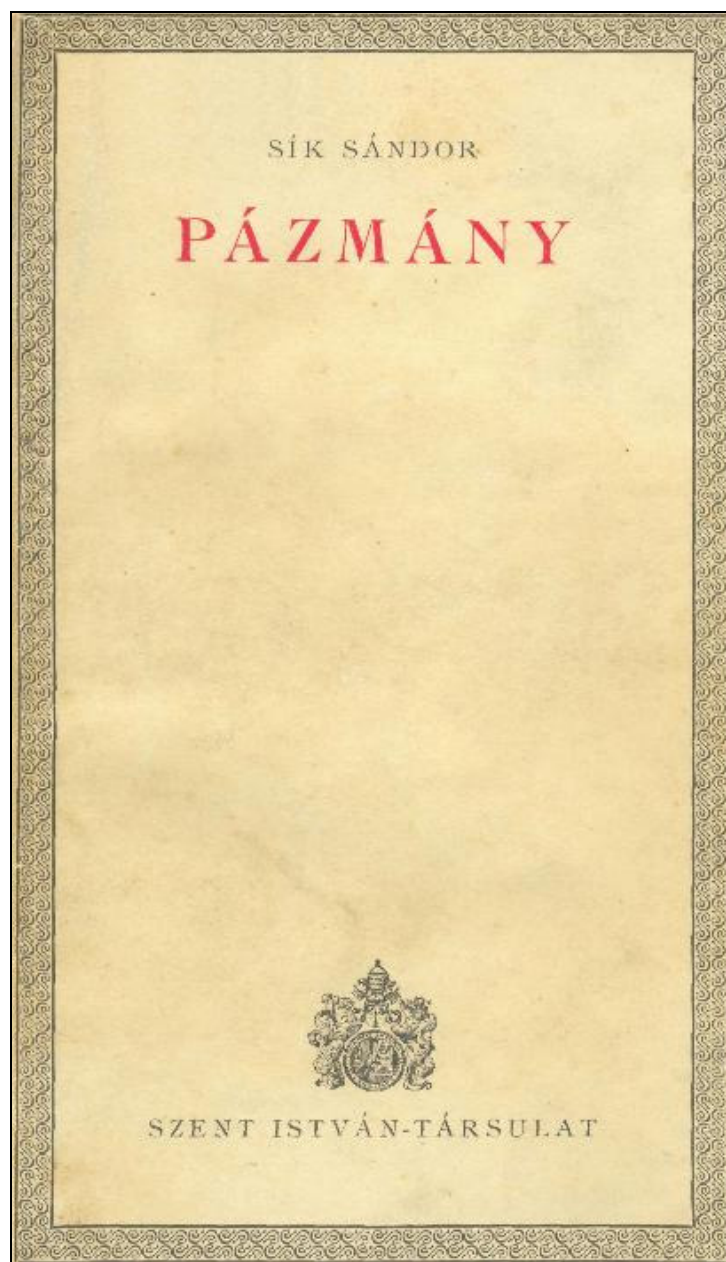

Sík Sándor
Pázmány
Az ember és az író

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyar nyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Sík Sándor
Pázmány

Az ember és az író

A magyar piarista rendfőnök engedélyével.
Nihil obstat. Dr. Michael Marczell, censor dioecesanus. Nr. 3090/939.
Imprimatur. Strigonii, die 12. Maii 1939. Dr. Joannes Drahos, vicarius generalis.

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A nyomtatott könyv 1939-ben jelent meg a Szent István Társulat kiadásában. Az elektronikus változat a Piarista Rend magyarországi tartományfőnökének az engedélyével készült. A programot szabadon lehet használni lelkipásztori célokra. Minden más szerzői jog a Piarista Rend magyarországi tartományáé.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Előszó.....	5
I. Pázmány gyökerei.....	6
1. A váradai gyermek.....	6
2. A kolozsvári diák	8
3. A krakkói novicius.....	10
4. A bécsi filozófus	12
5. A római teológus.....	13
II. A hittudós	18
1. A gráci kollégium	18
2. A tudós.....	20
3. A tanár.....	23
III. A misszionárius.....	27
1. Forgách érsek mellett.....	27
2. Egyházpolitika	30
3. A térítő	33
IV. A vitairó.....	38
1. Hitviták	38
2. Az első vitairatok. Védő támadás	40
3. Az Öt Szép Levél és Calvinus Hiszekegyistene	44
4. A Kalauz	51
5. Viták a Kalauz után.....	59
6. A vitázó Pázmány	64
V. Az érsek.....	76
1. Egyházszervezés	76
2. Ellenreformáció.....	80
3. A nemzetnevelő	83
VI. A politikus	85
1. Politikai elmélet	85
2. Pázmány és II. Ferdinánd.....	88
3. Pázmány és Erdély.....	90
4. Pázmány és Bethlen	94
5. Pázmány és Rákóczy.....	101
6. Pázmány római követsége.....	103
VII. Az ember	106
1. Monumentalitás. Egység és ellentétek.....	106
2. Józanság és szenvedély	108
3. A magyar nagyúr.....	111
4. Pázmány vallásossága.....	112
VIII. A szónok	118
1. A Prédikációk.....	118
2. Voltak-e mesterei?	121
3. Mondanivaló	124
4. A Pázmány-beszéd lényege	128
5. Az „erős valóság”	135

6. Líra.....	141
IX. A nyelvész 145	145
1. Élő beszéd	145
2. A skolasztika fegyelme	149
3. Barokk szellem.....	151
4. Bibliás stílus.....	155
5. A láttatás művésze	157
6. Belső élet.....	161
7. Körmondat és zene.....	168
8. A pázmányi próza történeti helye	173
Jegyzetek.....	180

Előszó

Ez a könyv a magyar irodalomtörténetírás egyik legnagyobb adósságának lerovásához szeretne hozzájárulni: megrajzolni az író Pázmány képét. Ehhez természetesen vizsgálnom kell az embert is, amely az íróban megnyilatkozik; a környezetet, amelyből az ember alakja kiemelkedik, a kort, mely az író formáit meghatározza. Nem szándékom életrajzot írni: a történeti anyag csak arra szolgál, hogy az ember fejlődését végigkísérhessem.

Az olvasónak fel fog tűnni az idézett Pázmány-szövegek nagy bősége. Elméleti meggyőződése, hogy az irodalomtörténetíró tudományos és művészi szempontból egyaránt akkor tesz leghelyesebben, ha az írókat lehetőleg saját szavaival jellemzi. De Pázmánnyal szemben ez az eljárás kétszeresen indokolt. Nála, főleg a mai olvasó számára, akitől mondanivalóinak jórésze távolesik, majdnem minden a *hogyanon* fordul. A magyarázat légüres térben mozogná, ha nem dokumentál gazdag, az árnyalatokat is megsejtető képanyaggal. És még egy gondolat ösztönzött a pazar idézésre. Pázmányt oly kevésbé ismerik, és olyan kár, hogy oly kevésbé ismerik! Úgy szerettem volna megírni ezt a könyvet, hogy aki elolvassa, egy kicsit meg is ismerje belőle. Aki megismeri, meg is szereti.

És még valamit előre kell bocsátanom, amint Pázmány szerette írni könyvei előtt: *a keresztyén olvasó számára*. Pázmány a vallási harcok korának embere, egyházi és politikai küzdelmek vezére, írásainak tekintélyes része hitbéli vitatkozás. Meghamisítanám emberi és írói képét, ha megvilágító és bizonyító szöveganyagomból kihagynám a vitairatokat, köztük legnagyobb művét, a *Kalauzt*. De ha ezt nem teszem, óhatatlan, hogy olyan szövegek is bele ne kerüljenek az idézetekbe (és természetesen ellenkező értelemben is: a helyenként idézett protestáns szemelvényekbe is), amelyek érzékenységeket sérthetnének, ha *mai* író tollából származnának. De történelmet írok: kort, harcot, embert olyannak kell festenem, amilyenek voltak. Nincs jogom simának tüntetni fel azt, ami természettől érdes. A XVI. és XVII. század hitharcosai kemény magyarok és kemény keresztények. Erős hit, alkudni nem hajló meggyőződés, harcos küldetéstudat izzott bennük. Nem szentimentálisok és nem pacifisták, nem is mindig pedagógusok és nagyon ritkán diplomaták. A hit ügye „bőrükben és lelkükben jár”, pennájuk éles és tintájuk forró. Nem igen kímélik sem magukat, sem ellenfeleiket. Szavuk dörgő *igen* és csattanó *nem*. Semmi sincsen távolabb tőlük, mint a langyos beszéd és a szépítő édeskedés. De aki a lelkükbe néz, tiszteletet tanul és szeretetre gerjed. Sziklaemberek közt jár. Kemények és érdesek, imitt-amott koparak is és szürkék, de a homlokuk ragyog: közelebbről érte őket a nap, mint a síklakókat. Hogy kő a kővel összeütődve szikrát vet, természete a nemes anyagnak. Hogy a nagylendületű meggyőződés összecsapódik az ellenkező meggyőződés nagy lendületével, hogy össze akarja törni azt, amit rossznak, veszedelmesnek, lélek és ország rontójának érez, ezen csak az elfogultság, vagy a közöny ütközhetik meg. Az elfogultak és a közönyösek számára Pázmánynak nincs mondanivalója. Az ő műve felséges táplálék, de csak egészséges gyomornak való. És főképp: magyar gyomornak. Aki magyar szívvel – magyar érzéssel és magyar ízléssel – fogadja magába, az gyönyörködni fog csorgatott méz és tüzes aszúbor szavában, még akkor is, ha néha nem szereti azt, amit mond. Szívdobogva fogja felismerni benne otthonos és nagyszerű hangját annak a kettős-egy léleknek, amelynél szebbet, nagyobb, nekünkvalóbbat nem ismerünk: az örök magyarnak és az örök kereszténynek.

Szeged, 1938. Magyarok Nagyasszonya ünnepén.

I. Pázmány gyökerei

1. A váradi gyermek

„Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint bárki más. Hazámnak, nemzetemnek böcsületét, csendességét szeretem és Istentől óhajtván kérem. Az nemességnek is privilégiumot szeretem és tehetségem szerint oltalmazom. Mert, noha most az sok hadak közt megaprósodott a Pázmány-nemzetség, azt megbizonyíthatom, hogy Szent István király idejéről fogva jószágos nemes emberek voltak az eleim. A nagyanyám Csáki Miklós lánya volt; az anyám Massai nemzet volt; Ártándi Kelemen, Czibak Imre, közelvaló atyafia voltak az atyámnak” – így ír Thurzó nádorhoz 1616. aug. 20-án Pázmány Péter.¹ Ez a hatalmas magyar nemesi önérzet a történeti valóságból fakad. A család a Szent Istvánt lovaggá ültő Pázmány lovagra vitte vissza eredetét és a XIII. század eleje óta birta terjedelmes birtokait. Mikor Pázmány született – 1570. okt. 4-én – apja, Miklós, Bihar alispánja már otthagyta panaszi birtokát és a folytonos török zaklatás elől Nagyváradra költözött. Itt született Pázmány, „a menyeyi királynéasszony városában, az böcsülletes Bihar vármegyében”, Sz. László, Bessenyei György és Arany János földjén. Ennek a történelmi tájnak képét dédelgette magában a messze idegenben oly nagy szeretettel, hogy több mint két évtizednyi távollét után is így ír, mikor Bethlen Gábor a törökkel Várad átadásáról alkudozik: „Én Váradot és a hozzátartozó országrészt bizony méltónak ítélem, hogy az egész kereszténység hosszú időre is harcba szálljon érte”.²

Az élete végéhez közeledő Pázmány pedig így tesz tanúságot „édes nevelőhazájához”, „szerelmes nevelőjéhez” való olthatatlan hűségéről: „Negyven egész esztendeje leszen, mikor az Úr Isten engemet honnyomból, azaz, őseimnek örökségéből, ismerőimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszóllíta és egyházi állapotra választja. Soha azolta, Édes nevelő Hazám, feledékenségből nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam abban módot, hogy velem-való dajkázkodásodat hálá-adó szolgálattal valami részből megköszönnyem, és benned-lakozó atyámfiainak csekély értékem szerint kedveskedgyem”.³

Ez a Nagyvárad a XVI. század második felében az ország egyik legnagyobb, legnépesebb és leggazdagabb városa, az Erdélyhez tartozó tiszántúli részek főhelye, János Zsigmond óta a magyar protestantizmus egyik legerősebb központja. Ebben az időben, mint Szántó István emlékiratából tudjuk, az egész országrészben alig néhány előkelő család volt már, amely kitarthatott a régi hit mellett, a fejedelmi Báthoryakon kívül jóformán csak a Telegdiak és a Toldiak.⁴ Az új hitnek erős vára volt a nagyváradi kollégium is, ebben az időben egyenrangú a debrecenivel és a patakival, katedráin külföldet járt jeles professzorok tanítanak. Pázmány szelleme ebben a tiszta kálvinista környezetben nyílt ki, ennek levegőjét szívtá első iskolaéveiben, ezt a szülői házban is. A családnak sok-százados katolikus múltja után ugyanis, jóval az ő születése előtt az új hitre tért apja is, előkelő kálvinista családból származott édesanyja is, Massai Margit, a századok óta meghonosodott olasz Massa örgrófoknak, vagy – ha Karácsonyi Jánosnak van igaza⁵ – a gyökeres magyar Majsayaknak ivadéka.

Vajmi bizonytalan talajon mozgunk, ha arra a kérdésre keresünk feleletet, mit vitt magával Pázmány élete első tíz évének protestáns környezetéből. Hiszen azok az óriási hatások, amelyek életének ezután következő legfogékonyabb éveiben érték, szellemének ezt az őstalaját az alakító élmények áthatolhatatlan tömegével borították el. És mégis, aki otthon van az egykorú magyar protestáns irodalomban, Pázmány olvasása közben lehetetlen meg nem éreznie ennek a két szellemi világnak valami közelebbről meg nem határozható, az értelmi rétegeknél sokkal mélyebbről jövő, inkább csak a hanghordozás lemérhetetlen

árnyalataiból kiérző belső rokonságát. De ezen a nem bizonyítható, csak kiérezhető hatáson túl egy foghatóbb jelenségre is rá lehet mutatni Pázmány világában, amely talán másként alakult volna e nélkül a kálvinista gyermekkor nélkül; ez a Bibliának feltűnően nagy szerepe a szónok és író Pázmány gyakorlatában. Bizonyos, hogy nagy befolyása volt erre a jezsuita teológiai képzés Szentírás-tanulmányainak is; mégis úgy tetszik, hogy katolikus, sőt protestáns prédikátor kortársaival összevetve is, a Biblia feltűnően nagyobb helyet foglal el műveiben, sőt egész gondolatvilágában, mint azok közül bárkiében.

Tízéves a gyermek Pázmány, mikor özvegygé lett apja katolikus nőt, Toldi Borbálát veszi második feleségül, és tizenkétéves, amikor váratlanul – természetesen az apa beleegyezésével – katolikussá lesz. Ez a lépés csak mostohaanyja befolyásának lehetett következménye, hiszen más érintkezése alig lehetett a katolicizmussal: a városban meghúzódó néhány katolikus család nem tarthatott papot; épp ez idő tájt, 1583-ban jegyzi fel egy pápai követ, hogy az egész erdélyrészi területen – a katolikusnak maradt székelységen és az imént betelepített néhány kolozsvári és gyulafehérvári jezsuitán kívül – mindössze hét katolikus pap működik.⁶ Maga az apa is katolizált-e,⁷ vagy csak kellenül egyezett bele fiának e jelentős lépésébe, mert maga sem volt erős hitében, vagy mert előnyösnek látta családjának a katolikus fejedelmi családhoz való ilyenén közeledését, vagy egyszerűen csak második felesége kedvéért, nem tudhatjuk. De bizonyos, hogy ez a lépés Pázmány életének döntő fordulatót készítette elő.

Ez a fordulat a következő évben történt meg. 1583-ban két olyan egyéniség fordult meg Nagyváradon és jutott érintkezésbe a városnak a várkapitányé mellett legelőkelőbb családjával, a Pázmány-házzal, akiknek mindegyike alkalmas volt, hogy egy 12–13 éves, tehetséges fiú képzeletét a legmagasabbra csigázza. Az egyik a jezsuita Possevino, a híres tudós, író és államférfi, az „epikus életű bolygó humanista”⁸ Szalézi Sz. Ferenc tanítója, királyok barátja, az új életre ébredt és új hódításra lendülő katolicizmus legmonumentálisabb, talán szabad azt mondani, legkalandosabb álmainak heroikus képviselője. Mikor pápai követként, mint egész Észak- és Kelet-európa apostoli vikáriusa Erdélybe érkezett, már nagy, dicsőséges és izgatónak állott mögötte. Már másodszor tért vissza az ismeretlen és félelmes Északról; kétszer alkudozott III. János svéd királlyal, aki a lengyel trón reményében Possevino kezébe tette le a hitvallást; ugyancsak két ízben tárgyalt Rettenetes Iván cárral. A pápa nevében a török elleni háborúra szerette volna megnyerni a cárt, aki, hogy Livlandot elkaparítsa Báthory István lengyel király elöl, hajlandónak ígérkezett volna Róma felé közeledni. Végül is mind a két vállalkozás megghiúsult (a cár majd hogy tettelességre nem vetemedett a rettenthetetlen jezsuita ellen), de Possevino közben letelepítette a jezsuitákat Svédországban, Livlandban és Fehéroroszországban, királyok között fegyverszüneteket kötött, prédikált, gyóntatott és katolikus könyvekkel szórta tele az Északot.⁹ Az 1580-as években a nagy lengyel király, Báthory terveinek volt meghitt részese. A katolicizmus helyzetének a Báthoryak alatti rövid enyhülése idején törhetetlen reményekkel jött Erdélybe is. Útjában két napot töltött Váradon. Erről a két napról van egy adatunk: rábeszélte egy váradi főurat, hogy „jólelkű fiát” a kolozsvári jezsuiták iskolájába küldje.¹⁰ Ha ez a fiú, mintahogy valószínű, Pázmány Péter volt, akkor a kolozsvári kollégiumban ismerte meg, ha nem, akkor még Nagyváradon tanulta bámulni és buzdukt követni a másik érdekes, vonzó, nagyszabású egyéniséget, akinek pályájára való döntő hatása nem kétséges: Szántó Istvánt, az első magyar jezsuitát. Ebben az esetben a közt a négy fiú közt lehetett Pázmány is, akiket Szántó küldött Váradról a kolozsvári kollégiumba.

Szántó István egyénisége tipikus példája annak a mindenre elszánt, önfeláldozó, szenvedelmes apostolléleknek, amelyet olyan jól ismerünk a jezsuitarend első századából. Heves, túlzásra is könnyen hajló, de túlzásait éppoly könnyen belátó, fáradhatatlan munkaerejű és buzgóságú lélek, aki szemmel láthatólag főképp magyar testvérei lelkiüdvösségének akarta szentelni életét. Már mint a bécsi kollégium filozófia-tanára,

Erdélybe vágyik; Báthory István fejedelemmé választásakor azonnal följánlja neki szolgálatait. Mint római magyar gyóntató, jóformán az egész világnak (saját rendjének is) közönye, vagy ellenszenve ellenére roppant szívóssággal, évekig tartó leleményes küzdelemmel valósítja meg kedves eszméjét,¹¹ egy római magyar papnevelő alapítását: XIII. Gergely pápa 1577-ben állítja fel a Collegium Hungaricumot, melyet aztán három év múlva a már régebben fennálló Germanicummal egyesítenek. Mikor Báthory István fejedelem Kolozsmonostorra és Gyulafehérvárra telepíti a jezsuitákat, teljesül Szántó leghőbb vágya: 1580-ban rendje Erdélybe küldi. Ezekben az években a kolozsvári jezsuiták ki-kiküldték misszionáriusait a katolikus papoktól megfosztott protestáns városokba; így jut el 1583-ban Szántó is Nagyváradra, ahol két ízben, több mint négy évet tölt. Ezalatt hősies buzgósággal szentelte magát a gyérszámú hívek szolgálatára; 1585 őszén, a nagy pestis alkalmával sikerül megnyernie még ellenfeleinek tiszteletét is. Várad tartózkodása alatt vívja meg irodalmi polémiaját Beregszászi Péterrel, a volt wittenbergi akadémikussal és pataki tanárral, aki 1585-ben adta ki a jezsuiták ellenében írt Apológiáját. E viták idején azonban Pázmány már nem volt Váradon. Rá – ha még ott érte – Szántó nagy feltűnést keltő szónoki szereplése lehetett ébresztő hatással. A város egyetlen kis katolikus temploma szűknek bizonyult a hallgatóság befogadására, Szántó a szabad ég alatt beszélt, és pedig oly szenvedéllyel és olyan hatással, hogy meglepett ellenfeleinek felzúdulására előjárói jónak látták visszarendelni Gyulafehérvárra; csak hónapok múlva térhetett vissza második, immár hosszabb ideig tartó váradi missziójára. Alig lehet kétséges, hogy váradi tartózkodása alatt sűrűn megfordult Pázmány Miklós házában, hisz ennek felesége a kisdudvári katolikus egyházközségnek egyik főtámasza lehetett.¹²

Akár Possevino, akár Szántó István szava volt is a döntő,¹³ bizonyos, hogy a tizenhároméves Pázmány 1585-ben a kolozsvári Báthory-akadémia növendéke lett.

2. A kolozsvári diák

Mikor Pázmány kolozsvárra érkezett, a Báthoryak alapította jezsuita iskola már öt esztendeje működött a városban. Felállítására régi vágya volt Báthory Istvánnak, de kivételére csak lengyel király korában, 1579-ben került sor. Testvérével, Kristóf fejedelemmel egyetértve előbb Kolozsmonostoron, de már a következő évben magában Kolozsvár városában állította fel egyelőre öt osztályú iskoláját, amelynek kezdettől fogva akadémiai jelleget adományozott, vagyis baccalaureusi, magisteri, illetőleg doktori cím osztásának jogát. Az új gimnáziumot a Jézustársaság lengyel rendtartománya látta el tanárokkal, de mindjárt a megalapításkor idehívta a király Rómából néhány társával Szántó Istvánt is. Az első évben 30 ifjúval indult meg a tanítás, de már 1583-ban Possevino 160 tanulóról ad jelentést. Ebben az évben nyílt meg az iskolával kapcsolatos papnevelő intézet és éppen Pázmány odaérkezésének évében az akadémiát betetőző bölcséleti és teológiai tanfolyam. Már az első évben megtartották az első ünnepélyes évvárót is, a jezsuitáknál szokásos fénnnyel, nyilvános disputával és drámai előadással. Az erdélyi nemességre az atyák kitűnő tanrendszere kezdettől nagy vonzóerőt gyakorolt, amit az erdélyi iskolaügy akkori elhanyagolt viszonyai közepett nem is lehet csodálni. Erre az akadémiára is – „negyedszázadon át Erdély legkitűnőbb s legfejlettebb iskolájára”¹⁴ – érvényesek a szakértő Dudith Andrásnak 1581-ben írt szavai: nem csodálja, ha a protestánsok a jezsuitákhoz adják gyermekeiket,¹⁵ „mert sokoldalú képzettség és ékesszólás ajánlja őket, a tanításban, prédikálásban, írásban, vitatkozásban és az ifjúság ingyenes oktatásában való fáradhatatlanság, tiszta élet és szerénység”.¹⁶

A kolozsvári gimnázium tanrendje nem maradt ránc. Nagyjából mégis képet alkothatunk róla, milyen körülmények közt tanulta Pázmány Kolozsvárt a „szabad művészeteket”. A jezsuiták Ratio Studioruma még nem jelent meg ekkor – az 1599-ben kiadandó nagy munkán

javában dolgozik Rómában a különböző országokból e célra összehívott hat tapasztalt pedagógus –, de az 1561-i és 1567-i utasításokból, amelyeket minden jezsuita kollégium szigorúan követett, és más kollégiumok fennmaradt adataiból megrajzolhatjuk magunknak Pázmány kolozsvári életének képét. A tanítás legfőbb tárgya a latin nyelv volt, amely ebben az időben élő nyelv számba ment; a tanulók mint a tanítás kizárólagos nyelvét, már az alsó osztályokban beszélni kezdték. Alvarez, vagy Despauterius nyelvtanából, elsősorban Cicero, majd Vergilius, Catullus, Propertius, Horatius, Ovidius és más klasszikus szerzők szövegeinek mindennapos olvasásával, elemzésével, fordításával és magyarázásával vezették be őket a grammatika és a retorika világába. A két délelőtti és két délutáni óra munkája mellett gyakori és izgalmas versengések és a heti ún. Akadémiákon viták, szavалások, előadások szolgálták főként a szabatos és ékes latin stílus elsajátítását. A latinnál jóval kevesebb időt szenteltek a görög auktoroknak, bár ezek közt a szentatyákból vett szemelvények is szerepeltek. A hittan tanítására a tulajdonképpeni órák alatt igen kevés fáradságot fordítottak; heti egy, legfőljebb két órai katekizmus és a vasárnapi evangélium-magyarázat, ez volt minden, amit ma hitoktatásnak neveznénk. De nem is volt többre szükség, hiszen közvetve vagy közvetlenül minden óra, az iskolai és az iskolán kívüli kollégiumi életnek minden mozzanata a vallásban való elmélyedést szolgálta. A lelkigyakorlatok, a vásár- és ünnepnapok vitatkozásai és deklamációk, még a félnapos heti szünet szórakozásai és játéka is nagy lélektani művészettel úgy voltak megválasztva, hogy mint Báthory István alapító levele mondja: „a valódi jámborságot régi jogaiba visszahelyezzék, és az emberi tudományokban kiképzett ifjak, egyesek az egyházi, mások a világi ügyek intézésére alkalmasakká váljanak”.¹⁷

Ezt a célt szolgálta a jezsuita nevelés egyik leghathatósabb és legnépszerűbb eszköze, a Mária-társulat is. Mióta a flamand jezsuita Leunis 1565-ban Rómában az első Sodalitas Beatae Mariae Virginis-t megalapította, ez a népszerű intézmény a jezsuita kollégiumok nyomán, de csakhamar azoktól függetlenül is, az egész katolikus világban elterjedt. Pázmány Kolozsvárra érkezése előtt egy évvel jelent meg az a pápai bulla, amely a végső megerősítést és mintegy fölkenést adta meg neki. Nemcsak diákok, hanem felnőttek, nemcsak világiak, hanem papok és szerzetesek is a Mária-kongregáció tagjainak vallották magukat. Kongreganista volt a gyermek Pázmány, Esterházy Miklós és II. Rákóczi Ferenc, az volt II. Ferdinánd király, Tilly és Turenne, a hadvezérek, Tasso a költő és Rubens a festő. 1603-ban Grácban öt püspököt avattak kongreganistává, köztük a pápai nunciust; Kölnben 1589-ben tizenhárom dominikánus és tizenöt karthauzi működött a társulat tagjai közt. Az egykorú katolikus pedagógusok nem győznek elég szépet mondani a Mária-társulat lelki áldásairól.¹⁸ A társulat élete, amely pedagógiai lényegében alig különbözött a mai Mária-kongregációk életétől, megérteti velünk ezeket az eredményeket. Nemcsak a Boldogságos Szűz iránti áhítatnak kedélyt és képzeletet megragadó gyakorlataira kell itt gondolnunk, hanem a társulat egész pedagógiai alapeszméjére: lelkiileg és szellemileg válogatott, nagyjából egykorú fiatalokat egyesít önkéntes vállalkozás alapján, elég messze menő önkormányzattal, nekikvaló szervezetbe. E szervezetben a katolikus reformációnak és a jezsuitáknak harciasan apostoli szelleme uralkodik, vagyis olyan szellem, amely szinte arra van hívatva, hogy megragadja a serdülő fiú cselekvésre, küldetésre szomjazó lelkét. A társulat közös áhítatgyakorlatai, a szentségekhez való gyakori közös járulás, a fényes és meleg ünnepélyek, az iskolán kívüli nyilvánosság elé való kiállás: mind ennek a legkisebb részletekig átgondolt pedagógiájának szolgálatában álltak.

A fiatal Pázmány, aki a gimnázium legalsó grammatikai osztályait legalább jórészen valószínűleg már Váradon elvégezte, az új viszonyok közé kerülve, gyors haladást tehetett. A kollégium tanári kara ebben az első időben csupa jeles képzettségű, tehetséges emberből állt, hiszen alapítójuk szándéka szerint egy országot kellett volna visszatéríteniök az egyházba. A kollégium rektora, a lengyel Wujek Jakab, aki egyenesen Báthory István kívánságára vállalta

ezt a tisztséget, Rómában tanult, előbb Lengyelországban teológiát tanított, híres lengyel szónok és bibliafordító volt. A két német, Schreck Farkas és Pusch János, jeles szónok és hitvitázó hírében állt, a francia Justus Rabbus becsült teológus és hat nyelven beszélő tudós; a nápolyi Capetiust sokoldalú tudományáért második Picus Mirandola-nak nevezték. A Nagyváradra távozott Szántón és Leleszi Jánoson kívül (első beszédével egyetlen nap negyven protestánst térített vissza, – de ekkor már Zsigmond fejedelem nevelőjéül vitték el a kollégiumból), még két jeles magyar jezsuita működött ott: Tományi Mátyás és Ladó Bálint. Az atyák tevékenysége természetesen nem szorítkozott az intézet falaira. Bár az erdélyi protestánsok, mint maguk az atyák írták, türelmesebbek voltak hozzájuk, mint más országokban megszokták,¹⁹ a protestáns környezet mégis megnehezítette a szélesebb körű működést. Az első két év alatt négyszáz protestánst térítettek vissza;²⁰ az 1586-i pestis alkalmával oly önfeláldozóan működtek, hogy harminckét atya közül egy hónap alatt tizenkettőt ragadott el a halál. Ilyen adatok megsejtetik velünk, milyen imponáló és magukkal ragadó hatással lehettek Pázmányra tanárai. Ezt a hatást talán legfoghatóbban mutatja, de az iskola egész levegőjére és történeti helyzetére is jellemző Wujek rektornak a jezsuita generálishoz írt következő beszámolója. A kollégium életének arról a nagy eseményéről szól ez, amely Pázmánynak valószínűleg utolsó kolozsvári élménye volt. A fiatal fejedelemnek, Báthory Zsigmondnak látogatását írja le, melyre az 1587 októberi kolozsvári országgyűlés adott alkalmat. „A fejedelmet beszédekkel és költeményekkel fogadtuk, a kollégiumi rendtársak is, a szemináriumban is, a Boldogságos Szűz kongregációjában is. Meghallgatta a hazai *Szent István királyról* szóló komédiát; jelen volt a mieinknek filozófiai és retorikai vitatkozásain; a teológiai vitát ugyanis, amelyet Krisztus istenségéről készítettünk elő, a kormányzó²¹ nem engedélyezte, mert attól félt, hogy ellenfeleink zavargást támasztanak. Szónokoltak pedig a mieink nemcsak magyarul, hanem a fejedelem kedvéért latinul is és bizonyították, hogy a szentek tisztelete és segítségülhívása, képeik és ereklyéik tisztelete nem bálványimádás stb. A mieinknek e szereplései annyira meghatották ellenfeleink lelkét is, hogy versengve hozták hozzáuk fiaikat. Egy nagy eretnek, aki már-már zsidószámba megy (quidam haereticissimus, paene iudaeus – nyilván egy szombatosról van szó) szemináriumunkba hozta fiát, hogy majd egyszer külsőországi követségekre váljék alkalmassá. De eközben az országgyűlésen Krisztus ellenségei minden követ megmozdítottak, hogy kiűzzenek bennünket Erdélyből.”²²

A kiűzés, sűrűn megismétlődő erőfeszítések után, csak két év múlva következett be. De a szakadatlan zaklatás, gyanakvás és a támadások, amelyekben részük volt, bizonyára megtették hatásukat a fiatal Pázmányra. A serdülő fiú pszichológiája még akkor is szinte természetessé tenné, hogy szívével a nagy többség ellen heroikusan küzdő kis csapat mellé állt, ha ezt a szívet már előbb meg nem nyerte volna számukra a szeretett második anya rokonszenve, Possevino és Szántó István szuggesztív alakja és a kollégiumi atyák imponáló tudománya, tapintatos és meleg bánásmódja. Aligha csalódunk, ha feltesszük, hogy arra a nagy elhatározásra, mely a jezsuita rendbe vitte, ez a körülmény erősen közrejátszott.

1587-ben, tizenhétéves korában belép a rendbe és négy társával együtt a krakkói noviciátusba indul.

3. A krakkói novicius

A noviciátus, vagyis a szerzetesi életbe való első bevezetés és próbaidő a jezsuitáknál két esztendeig tartott. Ez alatt az idő alatt a fiatal szerzetesek a világtól teljesen elzárva élnek a szerzetesház falai közt, az áhítat és az önmegtagadás gyakorlatainak, a társulat szelleme és szabályzata megismerésének. Világiakkal nem érintkezhetnek és még profán tanulmányokat sem folytatnak.

A jezsuita nevelés, amely a társulat minden egyes tagjától nagy teljesítményt, szükség esetén hősiességet várt, ez alatt a két év alatt kemény próbára tette fiataljainak testi-lelki képességeit. Egykorú följegyzések beszámolnak róla, milyen leleményes gyakorlatokkal edzették őket többnyire éleselméjű pedagógus előljáróik, jóformán napról-napra.²³ Hogy a függést megtanulják, sűrűn váltogatták velük a szobát, az ágyat, sőt ruhadarabjaikat is; ugyanazok a könyvek, képek, szentolvasók időről-időre szintén gazdát cseréltek. Megtörtént, hogy közvetlenül az étkezés előtt kapta valaki a parancsot: ne egyék. Máskor, alig kezdte meg az evést, hirtelen a konyhába rendelték mosogatni. Akárhányszor szalmán, vagy a pusztai földön kellett aludniuk. Takarítani, konyhán szolgálni, az utcán terhet cipelni, mindennapos gyakorlat volt. Megtörtént, hogy ebéd közben váratlanul felolvasták valamelyiknek a hibáit. Elő volt írva, hogy a két év alatt egyszer koldulni és zarándokolni is útra menjenek, bár ez a protestáns többségű országokban nem csekély nehézségekbe ütközött. A betegápolás, kórházi szolgálat éppúgy hozzátartozott a noviciátus gyakorlataihoz, mint az imádság, az elmélkedés, a böjt, az önmegtagadás minden fajtája és nem egyszer meglepő, vagy váratlan engedelmességi és alázatossági próbák. Mindennek koronája természetesen a Sz. Ignác-féle lelkigyakorlatok átélése volt. A bensőséges jámborságnak és a lélektani zsenialitásnak ebből a remekművből legalább az első hétnek és a második egy részének anyagát el kellett végezniük.

A nagyszabású életre és a tudatosan vállalt küldetésre való nevelésnek ezt a klasszikus iskoláját járta végig Pázmány a krakkói évek alatt. Nemcsak szülőföldjétől és családjától szakadt el végképp, hanem jóformán az egész világtól, amelyben eddig élt. Végbement benne az a nagy átalakulás, amelyet ez a nevelés szolgált: új emberré kellett lennie, egyetlen ügynek, egyetlen eszmének fölesküdt harcosává, egy nagy közösségnek mindenben a közös szellemhez hasonlítani akaró tagjává. Amennyire emberileg lehetséges, meg akart halni magának, lemondani az egyéni életéről, sőt az egyéni akaratról is, hogy készséges eszközévé legyen annak az egyetlen akaratnak, amelyet előljárói parancsa testesített meg, és amely, mint törhetetlenül meg volt róla győződve, magának Istennek akarata. Voltaképp egy nagy paradoxon ment végbe lelkében, amelyre egész továbbfejlődése épült. Aki ezt meg nem érti, az előtt egész pályájának legmélyebb rugói maradnak rejtve. Pázmány természeti adottságainál fogva a leghatalmasabb, érvényesülésre, uralkodásra teremt egyéniségek közül való, akiket a magyar történelem egyáltalában ismer. Ha a jezsuita nevelés bele nem nyúl fejlődésébe, talán a Balassa Menyhártoknak és a Báthory Gáboroknak egy monumentálisabb, higgadtabb és alkotó, de nem kevésbé erőszakos mása válik belőle. Ezt a nagyra hivatott, de könnyen végzetessé válható östermészetet törte a tudatos aszkézis és a legmagasabb célnak szolgáló önátadás igájába Sz. Ignác pedagógiája. Végbemegy a nagy paradoxon: Pázmány az érvényesülni akaró én leghatalmasabb, vulkánikus energiáit állítja harcba épp ennek az énnel elfojtására, illetőleg kitágítására, személytelenné, egy magasabb közösségi és történelmi személyiségnek befogadójává emelésére. A jezsuiták óriási történelmi sikereinek egyik fő titka ez: nagy egyéniségeket úgy tudtak egy nagy személytelen ügy szolgálatába állítani, hogy megszűnjenek az egyéni törekvések, de ne szűnjék meg, sőt, megnőjjön, kitáguljon, monumentálisá váljék bennük magának az egyéniségnek ereje. A fiatal lélek odaadásának, a rendszer és a nevelők zsenialitásának minden munkája sem lehetett elég ennek a szinte vakmerő hittel kitűzött célnak elérésére az isteni kegyelem titokzatos közreműködése nélkül. Pázmány lelkében megtörtént a csoda; a krakkói noviciátusból kikerült fiatalember, egyéni ambíciók nélkül, és mégis minden századjabeli magyar emberénél magasabbra szomjazó olthatatlan ambícióval, alázatos passzivitásban várta az előljárói parancsot, amely kijelölje életútját.

A noviciátusban mégis történt vele egy és más, ami mintha odamutatna már ennek a későbbi életútnak egyes mozzanataira. A noviciusok a próbaidő tartamára felfüggesztették ugyan tudományos kiképzésük munkáját, de mégis volt a noviciátus gyakorlatában egy

terület, amely nemcsak a lelki elmélyedést szolgálta, hanem pályájuknak aktív, kifelé fordított oldalára készítette elő az ifjakat. A szónoki gyakorlatok, amelyek a nagy rendalapító szándéka szerint már a noviciátusban megkezdődtek, talán a nagy exercitiumok hetein kívül, sohasem szüneteltek igazán. A fiatal szerzeteseknek nagy bőségben kellett készíteniük megadott témákról, fölvetett, vagy fölmerülő alkalmakra szónoki beszédeket, amelyeket a noviciátus kis nyilvánossága előtt, társaik és előljáróik jelenlétében, az iskolateremben, vagy az ebédlőben, elő is kellett adniuk. Az előadást társak és előljárók részéről részletes bírálat követte, a tartalomtól és a szerkezettől kezdve a hanghordozás és a testtartás legapróbb részleteiig jóformán mindenre kiterjedő. Ezekben a bírálatokban ismét – mint magukban a beszédekben és előadásokban is – nem az egyéni tetszés és elgondolás játszott a főszerepet, hanem következetes szigorúsággal érvényesült a jezsuita ékesszólásnak félszázados gyakorlatban kialakult, előljárói utasításokba foglalt és retorikai kézikönyvekben fejtegetett eszménye. Ezek a szónoki gyakorlatok természetesen legnagyobb részt latin nyelven folytak, de már Loyolai Sz. Ignác nyomatékosan hangsúlyozza a nép nyelvén való szónoklásnak fontosságát.²⁴ Minden okunk megvan annak föltételezésére, hogy a krakkói noviciátusban a latin és lengyel nyelvű retorikai gyakorlatok mellett a kolozsvári akadémiáról érkezett öt magyar fiú ajkán felhangzott olykor a magyar szó is, és Pázmány nagyreményű szónoki pályája voltaképp a krakkói noviciátusból indul ki.

Bármilyen elzárva élt is Pázmány a noviciátusban, lehetetlen, hogy tudomást ne vett volna egy nagy rendtársának működéséről. Ebben az időben éppen Krakkóban végezte sokoldalú és nagy feltűnést keltett munkáját Skarga Péter, „a lengyel Canisius”. Nemcsak térítői működése – ez a Canisiuséhoz hasonlóan nem erőszakkal, hanem a szeretet, a példa és a tudomány erejével térítő munka – tűnhetett fel Pázmánynak, bár ez is nagy port vert fel, hiszen például a Radziwillokat ő hozta vissza az egyházba. Sokféle (jórészt máig fennálló) karitatív alapítása, amellyel mindenfajta szegényeknek segítségére sietett, a népből származó jezsuitának a szűkölködőkért a nemességgel való ismételt szembeszállása talán nem is jutott volna el a noviciátus falai közé, ha ezekben az években nem éppen Krakkóban működött volna. Lehetetlen azonban, hogy ne beszéltek volna a kollégiumban Skarga irodalmi működéséről, hiszen műveit a lengyel próza klasszikus példáinak tartották. Nem lehetetlen az sem, hogy fülébe jutott Skargának egy nagyjelentőségű és bizonyára sokat emlegetett mondanéja is: „Miért menjünk hittérítőknek Indiába – éppen elég munkateret nyújt számunkra Litvánia és Északkelet-Európa”.²⁵ Ha meghallotta ezt a mondatot, talán fölmerült lelkében „édes nevelő hazájának” képe, és Szántó István módjára fölbredhetett benne a gondolat, hogy ez a missziós terület reá vár.

4. A bécsi filozófus

Ezeröttszázkilencven őszén előljárói a bécsi kollégiumba helyezték át, hogy ott végezze el a filozófiai tanulmányokat.

A bécsi jezsuita kollégiumot 1551-ben alapította az a tizenkét jezsuita, akiket még Loyolai Sz. Ignác küldött oda I. Ferdinánd kérésére, köztük nem kisebb emberek, mint Canisius és B. Faber Péter. A középiskola és a konviktus mellé a császár 1563-ban alapította a főiskolát. Ez az alapítás hosszú időre újra meg újra kiújuló viszálykodásba keverte a rendet a bécsi egyetemmel; ez ui. a maga jogait és tekintélyét látta veszélyeztetve a vele egy városban működő másik akadémiától. Fokozta a féltékenységet a jezsuiták gyorsan növekvő népszerűsége, amely a tanulók számának gyarapodásában és az egyeteméinek apadásában is megnyilatkozott. A jezsuiták közül kettő az egyetem teológiai karán is tanított, saját teológiájuk és méginkább filozófiai tanfolyamuk azonban annál nagyobb vonzóerőt gyakorolt az ifjúságra, mert az egyetem Miksa uralkodása alatt nem állott magas színvonalon. Minthogy tanárainak jó része protestáns volt, érthető, hogy a támadások, melyek főleg arra

irányultak, hogy a jezsuiták ne osztogathassanak tudományos fokozatokat, időnkint igen kiéleződtek. A jezsuita iskola oly rohamosan fejlődött, hogy a 90-es évek kezdetén már ezer körül volt tanulóinak száma.²⁶

Pázmány természetesen nem az egyetemnek, hanem a jezsuita filozófiának volt hallgatója. A filozófiát itt ezekben az években Wright Vilmos, egy angol származású professzor tanította, ki utóbb Pázmánynak Grácban tanártársa lett. A tanítás rendje a következő volt:²⁷ Reggel 8–9-ig a tanár diktált és magyarázott. A tanítás alapjául az előírás szerint Aristoteles szövege szolgált, amelyhez Wright minden valószínűség szerint Fonseca és talán Toletus kommentárjait használta tankönyv gyanánt.²⁸ 9-től 1/2 10-ig a tanulók a hallottakat ismételték; 1/2 10-kor szentmise volt. Délután 2–3-ig újra a tanár órája, 3–4-ig megint ismétlés; egy hallgató felmondta az anyagot, két másik ellenvetéseket tett és javította. Szombaton 1/2 2–1/2 4-ig nyilvános vitatkozás volt; egy tanuló védte, egy másik támadta a megállapított tételeket. Havonként egyszer nagyobb vitatkozás, melyen az összes tanulók és professzorok részt vettek; ez egész nap tartott.

Pázmány bécsi élményeiről semmiféle adatunk nincs. Bizonyos, hogy szorgalmasan és kitűnő eredménnyel végezte tanulmányait; csak így érthető, hogy ezek befejezése után előjárói azonnal a filozófia tanítását bízták rá. Az a teljes felkészültség, sokoldalúság és olvasottság, mellyel ezt a feladatát – mint előadásainak fennmaradt szövege mutatja – már az első évben ellátta, kétségtelenül tanúskodnak, hogy ezt az alapos filozófiai műveltséget a bécsi években szívta magába. Az az önállóság, amellyel anyagát kezeli és az egyes auktorokat kritikailag szembeállítja egymással, nem magyarázható meg, ha fel nem tesszük, hogy már ekkor bőven olvasta tudományának klasszikusait az akadémián megkívánt mértéken fölül is. Hiszen a bécsi évektől a gráci tanárságig terjedő időben a római teológiai tanulmányok erre nem engedtek neki időt. Ha a noviciátusban való lelki átalakulására vonatkozó megfigyelésünk helyes, akkor körülbelül tisztán áll előttünk az a lelkület is, amellyel a bécsi tanulmányokba mélyedhetett. Az Isten a Jézustársaságba hívta, előjárói azt parancsolták, hogy filozófiát tanuljon, ő tehát a minden cselekedetére jellemző szenvedéllyel és nagyot akaró munkakedvvel vetette bele magát abba a tengerbe, amely megnyílt előtte: az újjáéledt skolasztikus filozófia izgató világába.

Ugyanezzel az odaadással, ugyanezzel a cselekvő, félúton megállni nem képes tudásszomjjal indulhatott a filozófiai tanfolyam bevégezése után 1593 őszén Rómába is, a teológiára.

5. A római teológus

Az a négy év (1593–97), amelyet pázmány Rómában tölt, szervesen érleli tovább mindazt, amit a jezsuita neveléstől kapott, óriási arányokban fejleszti ki ébredező világképét és egész életére kiható lendületet ad duzzadó, cselekvésre váró energiáinak. Róma Pázmány fejlődésében a második döntő, mindennél gazdagabb élmény.

Ha Pázmány Róma-élményét akarjuk elképzelni, jórészen függetleníteni kell magunkat attól a képzettől, amelyet ez a név ma lelkünkbe idéz. Ez a Róma nem a kiásott ókor grandiózus emléke; az ősi Róma ekkor még jóformán mindenestül a középkori üledék alatt várja a feltámadást. Az 1590-es évek Rómája már nem is a renaissance-pápák ragyogó és romlott, nagy művészekről és nagy gonosztevőktől hemzsegő városa. Ettől a világtól két nagy világtörténelmi tény választja el. Az egyik a szörnyű *socco di Roma* (i 527), amikor V. Károly zsoldosai kirabolták és nagyrészen elpusztították a fejedelmi várost. A másik a *Tridentinum*, a nagy egyházi reform, amelynek bensőséges, kemény és öntudatos szellemét energikus, aszkétikus életű pápák, új alapítású és új apostoli szomjú szerzetesek és nagy szentek váltják életre, legelőbb és a legteljesebb sikerrel éppen Itáliában. Ez a Róma már látta V. Szent Piust, a nagy aszkétát és reformert, akiben a pápaság gyökeresen elfordul a

politikától a lelkiek felé, és XIII. Gergelyt, a világfiból lett reformátort, aki a nagy Borromeo Sz. Károly és a jezsuiták hatására hozzáfogott a rendszeres és átfogó katolikus világreformhoz. Ő hozta be az új naptárt, ő állította fel a bíboros kongregációt, ő küldött először állandó nunciusokat a keresztény fejedelmekhez, és ő alapította meg Rómában az egyes katolikus nemzetek számára szóló mintaszemináriumokat. Munkáját folytatta V. Sixtus, a nagy műpártoló, akit a modern Róma megteremtőjének neveznek, és aki nemcsak a pápai kúriát szervezte meg nagy bölcsességgel, hanem megfékezte az országot bizonytalanná tevő rablók bandáit, hozzáfogott a földművelés új alapokra fektetéséhez, a Pontini-mocsarak kiszáritásához, gondja volt még a selyemtenyésztésre is. Mikor Pázmány Rómába érkezik, VIII. Kelemen nagyszabású reformatori egyénisége ül Sz. Péter trónján (1592–1601).

Ez a Róma Pázmány számára elsősorban a szentek városa volt. Áhítattal léphette át a Collegium Romanum küszöbét: hisz ezt még atyja és eszménye, Loyolai Sz. Ignác alapította, aki tizenöt éven át kormányozta a római központból társaságát. Áhítatos és ösztönző emléket, ha valahol, akkor ebben a házbán nem törölhetett el a halála óta eltelt négy évtized. De ugyanabban a házbán bizonyára megilletődve mutatták rendtársai azt a kis szobát is, amelyben élt és két éve, hogy meghalt egy rendkívüli ifjú, a tisztaságnak és a gyengédségnek csodálatos megtestesülése: az a Gonzaga Alajos, akinek szenttéavatását Pázmány még megérte. De a római jezsuita kollégium ezekben az években is rejtett élő szentet falai között: Pázmány közel másfél évig lakott egy házbán Bellarmin Sz. Róberttel, aki tizenegy évi professzorsága után ekkor mint a kollégium rektora működött, hogy aztán Nápolyba távozzék tartományi főnöknek. De ha elment is, ott maradt szelleme a *Disputationes* lapjain; utolsó kötetét éppen Pázmány otléte alatt fejezte be. Ha Pázmány kilépett a kollégium kapuján, aligha érintkezhetett emberekkel úgy, hogy egy másik szent nevet ne hallott volna, az újkor egyik legcsodálatosabb és legkedvesebb egyéniségének, Néri Sz. Fülöpnek a nevét. Ez a fiatallelkű aggastyán, a modern egyéni vallásosság megteremtője, a római népnek és Goethének kedves szentje, az egész újkori katolikus lelkeség másik (a jezsuita pedagógiától képviselt mellett legjelentősebb) típusának megteremtője. Ugyanaz a vonzó, mély, derűs és tiszta szellem, mikor pápáknak osztogatott főbenjáró ügyekben tanácsot és mikor a gyermekekkel labdázott a Janiculuson. Ebben az időben élte utolsó éveit (meghalt 1595-ben). Ha a fiatal jezsuita séta közben a járványoktól sűrűn látogatott város valamelyik kórháza közelébe jutott, valószínűleg találkozott a „betegek apostolával”, Lellisi Sz. Kamillal. Ha a Tiberis felé menet elhaladt a Sz. Dorottya-templom mellett, kihallhatta a sekrestyéből a gyerekek zsvajját, akik számára az ő otléte alatt alapította az első ingyenes népiskolát egy nemrég Rómába érkezett spanyol pap, a későbbi Kalazanci Sz. József. De megfordult Rómában ekkor, vagy kevéssel előbb az újkori vallási élet másik nagy teremtő klasszikusa, Szalézi Sz. Ferenc is. Épp ekkortájt kezdte el az Alpok szívében apostoli tevékenységét, de még megadta neki az Isten, hogy beszélhetett Rómában az öreg Néri Fülöppel. Bizonyára sokat hallott a nagy spanyolokról is, Sz. Terézről és Keresztes Sz. Jánosról; néhány éve nem voltak ugyan már az élők sorában, de nagy misztikus remekműveik és életreformáló, korszakos tevékenységük híre annál elevenebben élhetett a római nagy centrumban. Német testvérei talán emlegették előtte a tiroli kapucinus apostolt, Sigmaringeni Sz. Fidelist. Személyesen már nem ismerhette nagy rendtársát, „Németország második apostolát”, Canisius Sz. Pétert, de ha más nem, katekizmus két száz kiadásának valamelyike – talán éppen az 1589-i remek rézmetszetes Plantin-féle – egészen biztosan megfordult kezei között. Ám Róma levegője a kolostorokon kívül is szellemiséget lehelt ezekben az években. A papság újjászületése, amely a Borromeo-k, Néri Fülöpök, Giberti püspökök és a jezsuiták munkája nyomán már egész Itáliában megtermette gyümölcseit, minden téren éreztette hatását. Róma lelki életében az oratóriumok játszottak ebben az időben legnagyobb szerepet. Az „Isteni szeretetnek e testvérületei”, melyeknek kezdetei visszanyúlhatnak a renaissance, sőt még messzebb, a középkor világába, papok, szerzetesek és világiak közös és igen kevésbé

kötött egyesülései voltak, a jámborság, a karitás és az apostolkodás szolgálatára. A középkori népies vallásos szellem humanista műveltséggel, mély, nem polemikus jellegű, cselekvő áhitattal és elszánt egyház-hűséggel egyesült bennük. A római papság megreformálásában övék az oroszlánrészt. Belőlük nőtt ki a theatinus rend, Thienei Sz. Kajetánnak, Assisi Sz. Ferenc e nagy követőjének műve. Az ő szellemük legnagyobb képviselője maga Néri Sz. Fülöp is. A katolikus lelkiségnek ez a formája nagy és jelentős szellemi megmozdulásoknak lett elindítója. Bosio, „a katakombák Columbusa” Néri Sz. Fülöp buzdítására fog hozzá éppen Pázmány Rómába érkezésének évében az őskeresztény földalatti Róma feltárásához; munkájának legszebb örömmünnepe, Sz. Cecília maradványainak felfedezése (1599), Pázmányt már nem érte Rómában. De még ott érte Baroniusnak, az egyháztörténeti kutatás nagy úttörőjének a vatikáni könyvtár prefektusává történt kinevezése, akinek korszakalkotó Annalesei szintén az oratóriumok számára készített előadások jegyzeteiből nőttek ki. Ezekben az években folyik Rómában a Vulgata új tudományos kiadásának munkája, a nagytudományú jezsuita filozófus és teológus Toletus részvételével. Ekkortájt hagyja ott apjának nagy hírű velencei nyomdáját Paulus Manutius is, hogy egészen a pápai tudományosság szolgálatára szentelje munkásságát.

Ha volt érzéke Pázmánynak a művészet iránt, felejtethetetlen benyomásokat kaphatott Rómában erről az oldalról is. Hiszen éppen ezek azok az évek, melyektől a művészettörténet az „igazi” nagy-barokk megjelenését számítja. Négy éve, hogy be volt fejezve az újkori építésnek talán legnagyobb alkotása, a Sz. Péter-egyház kupolája. Már állt a barokk székesegyházak nagyszerű mintaképe, Vignola Gesù-ja, sőt mire Pázmány elvégezte római tanulmányait, készen volt már a hatása alatt készült első nagy európai székesegyház is, a müncheni Sz. Miklós-templom. A festők közül Rómában a Caracciak álltak ekkor legnagyobb tekintélyben, de már feltűnt fiatal tanítványuk is, akit később nagynak neveztek: Guido Reni. Pázmánynak tetszését azonban – ha műveiből következtethetünk ízlésére – jobban megnyerhették Caravaggio mester hatalmas erejű naturalizmussal megfestett nagy képei. Talán hallott a Velencében dolgozó zseniális, öreg Tintorettről is, aki életének utolsó éveiben ekkortájt végezte a Nagy-Tanácterem Paradicsomának freskóit. Nem valószínű, hogy különösebben érdeklődött volna a profán irodalom, vagy akár még ez időben a politikai írásművészet képviselői iránt is, valószínűleg nem látott sem pásztordramát, sem népi vígjátékot, sem operát (amely pedig épp az ő első római évében született meg Firenzében); aligha olvasta Marino elegáns verseit, még kevésbé hallhatott nagy európai író-kortársairól, Shakespeare-ről, Lope de Vegá-ról, de talán eljutott hozzá a nemrég megalakult nyelvművelő akadémia, az Accademia della Crusca szótárkészítő tevékenységének híre. Bizonyára nem volt előtte ismeretlen a kor nagy költőjének, Tassónak neve, talán munkássága sem, hisz épp ekkor, 1595-ben halt meg S. Onofrio szerzetesei közt, példás keresztény halállal. Egy évvel előbb költözött el az élők sorából a zene fejedelme, Palestrina is (nagy tanítványával „Észak Palestrinájával”, Orlando di Lasso-val egy évben); csodálatos műveit Pázmány bizonyára sokszor hallotta fölzengetni a Gesù kupolája alatt, sőt nem lehetetlen, hogy maga is énekelte őket teológus társainak kórusában.

Tekintete, ha szétnézett ez években maga körül, bizonyára nem állott meg Róma falainál. A Vatikán, ha a nagy középkori pápák politikai hatalma régen elmúlt is, ha befolyása körét a hitszakadás erősen megcsonkította is, ebben az időben is történelmi centrum volt. Nunciusok, rendes és rendkívüli követek útján állandó mozgalmas érintkezésben állt a legtöbb katolikus, sőt nem-katolikus hatalommal is; szövetségeket kötött és bontott fel, tárgyalta, ösztönzött és alkudozott, elsősorban egyházi, de nemegyszer politikai legkülönbözőbb ügyekben. Utazók, ájtatoskodó vagy tanulni vágyó papok, szerzetesek rajzottak benne a világ minden ismert országából. A kor viszonyaihoz mérten első kézből értesült a világeseményekről, hiszen ezek, elsősorban természetesen az egyházi érdekűek, lehetetlen, hogy ne foglalkoztatták volna a Collegium Romanum sokféle nemzetből összegyűlt, de azonos gondolkodású fiatal jezsuitáit.

Ilyen irányú beszélgetéseikben nagy teret foglalhattak el az angolországi események. A Győzhetetlen Armada nagy katasztrófája (1588) csak néhány évvel ezelőtt alázta meg a katolikus spanyol hatalmat. Erzsébet királyné, miután Stuart Mária kivégeztetésével megszabadult vetélytársától, immár háborítatlanul ült Anglia trónján, és semmi sem állta útját országában a véres katolikus-üldözésnek. A nagy történelmi tragédiáknál is inkább ez az üldözés foglalkoztathatta a jezsuita kollégium lakóit, hiszen az áldozatok egy része éppen rendtársaik közül került ki. Maga az üldözés, sőt a véres üldözés nem volt új, sem meglepő számukra: sajnos, ez a kor jól ismerte a kegyetlenül erős hitnek és a hit köntösébe burkolózó politikai számításnak kilengéseit. Mégis az erzsébetkori üldözés még a Bertalan-éj után, VIII. Henrik és Mária uralkodása után is borzadályt keltett, egyrészt a kivégzési módok feltűnő durvasága (Topcliff mester!), másrészt a kivégzettek nagy száma (190, közte 130 papi személy) és talán méginkább az egyes áldozatok különösen nemes és előkelő egyénisége miatt. Stuart Mária és Campion vértanúi emlékét éppen ebben az időben (1595) homályosította el egy percre Valpole Henrik és Howard Fülöp mártíromsága. – Élénk figyelemmel kísérhették a franciaországi nagy eseményeket is. Bizonyára ujjongó örömmel üdvözölték IV. Henrik királyt, aki éppen Pázmány első római évében tért vissza a katolikus hitre és vetett véget a francia vallásháborúnak. De borzadva vehettek tudomást két év múlva a volt jezsuita Chaletnak a király ellen elkövetett gyilkos merényletéről és a Franciaországban ennek következtében kelt jezsuitaellenes fölháborodásról is. Talán még az európai történelem e drámai eseményeinél is élénkebben foglalkoztathatták ezeket a fiatal papi lelkeket a hittérítésnek távoli világrészekben folyó hősie erőfeszítései. Hiszen ezekben a harcokban is az elsők közt küzdöttek rendjüknek fiai, és a nagy apostolnak, Xaveri Sz. Ferencnek emléke nem engedte lelkükben elhomályosodni a missziók eszméjét. Ennek az érdeklődésnek új meg új tápot adtak japán hercegeknek a pápai udvarban tett ismételt látogatásai és a rendtársaikról érkező távolkeleti hírek. A 80-as években alakult meg Kantonban az első kínai jezsuita misszió; Japánban a XVII. század fordulójára már 750.000 körül járt a megkeresztelték száma, és 200 templomról szóltak a hírek. 1588-ban José de Acosta már elméleti munkát ír a hittérítésről (*De procuranda Indorum salute*), a 90-es években pedig már megalakul a pápai kúriában a Propaganda őse, az első missziós kongregáció. A római jezsuiták közt vérmes reménység hangjai szólnak meg ebben az időben: tíz év alatt az egész Japánt meg lehetne téríteni, ha kellőszámú hittérítő akadna. Az ilyen reményeket aztán le-lelohasztották, de a fiatal szerzetesek lelkesedését csak még jobban felszították folyton megújuló vértanúságokról szóló híradások, mint az 1597-i Nagasaki-i „nagy mártíriumról” szóló, ahol 25 vértanú között három jezsuita szenvedett halált.

Míthogy azonban a fiatal lélekre legjobban az eleven egyéniség tud hatni, talán feltételezhetjük, hogy Pázmány legáthatóbb római élménye a világegyház óriási arányainak életreszóló benyomásán kívül Bellarmin egyénisége lehetett. Az a régi felfogás, amely Pázmány Kalauzában Bellarmin *Disputatiói*nak utánzását látta, és az a tévedés, hogy Rómában Bellarmin tanára volt Pázmánynak, megérlelt egy irodalomtörténeti közhelyet: hogy Pázmány voltaképp élete céljául tűzte ki: magyar Bellarminnak lenni. Mióta a tüzetesebb kutatás ezt a két tévedést eloszlatta, és mióta főleg levelezésének ismeretén keresztül világosan áll előttünk Pázmány érdeklődésének és munkásságának szinte káprázatos sokoldalúsága, óvakodni fogunk Pázmány életének célkitűzését ebbe a nagyon is egyszerű formulába szűkíteni. Mégis lehetetlen, hogy Bellarmin vonzó és nagyszabású egyénisége elhatározó hatás nélkül maradhatott volna fiatal rendtársára. Szükségszerűen közvetítette ezt a hatást mindenekelőtt Bellarmin roppant tudományos tekintélye. A *Disputatiók*, melyekben korának minden téves vallási gondolatát összegyűjti, rendszerbe foglalja és módszeresen megvitatja, jóformán éjjel-nappal kezén forogtak a kor minden teológusának. Megjelenésekor rövidesen három, összesen pedig 120-nál több kiadást ért. Protestáns egyetemeken, pl. Cambridge-ben, Oxfordban, külön katedrákat „Collegium

Bellarminianum”-okát állítottak cáfolására. Hatását talán legjobban szemlélteti a mi Veresmarty Mihályunk lelki átalakulása, aki *Megtérése históriájá*-ban így ír róla:²⁹ „Kévántam könyveket nem találhatván, egykor vévém elő a Bellarminus Disputatióinak legelső könyvét; olvasom, és látom, hogy az egy mindenek helyett lehet, mikor minden kérdésbe, mindenik félnek értelmét, tanítását, bizonyítását, ellenvetését, feleletit hosszan s igazán mind előmondja”. Máshol: „Bellarminus minden tanításomban, ítéletemben úgy meggyőz, hogy fel kell kiáltanom, hogyha ez nem igazság, nincs ég alatt, elfogyott, számkivetésben vagy e világból az igazság”.³⁰ Bőven fel is használta ezt a nagy fegyvertárt a kor minden vitakozója, merített belőle harcaiban maga Pázmány is. Mégis, minthogy magát Bellarmint személyesen nem mint tanárát ismerte meg, talán a tudósnál nem kisebb hatással volt rá Bellarmin, az ember. Ez a szelíd, alázatos, derült lelkű, gyermeki ártatlanságú, kedves egyéniség. A félelmes vitakozó nem szűnt meg emlegetni, hogy „jobb egy lat béke, mint egy font győzelem”; a világhírű tudós nem átalált katekizmust írni a kis gyermekek részére; a magával szemben kíméletlen aszkéta gyengéd, misztikus himnuszokat szerkesztett. Mikor püspök és bíboros lett – engedelmességből –, mindenét a szegényeknek adta, két alkalommal pedig minden ellenkező erőfeszítés mellett is kis híja volt, hogy pápává nem választották. Aki maga olyan szokatlanul erős egyéniség, mint Pázmány, elképzelhetetlen, hogy fogékony ne lett volna ennek a hozzá mindenképpen olyan közel álló nagy egyéniségnek termékeny kisugárzása iránt. Hogy miben állhatott ez a hatás, nem könnyű körvonalazni. Bizonyos, hogy megszilárdította katolikus és jezsuita öntudatát, teológusi biztosságérzetét, a tudományra, az aszkézisre és az életszentségre vonzó kedvét, az önmagához való szigorúságot és a hivatása iránti odaadást. Hogy e mellett a szó tudományos értelmében tanítványának is érezhette magát, alig lehet kétséges; hogy megfordulhatott lelkében a gondolat: Bellarmin tudományát valamikor közvetíteni, nagyon is lehetséges.

Bellarmin neve Pázmány előtt szimbóluma lehetett egy további nagy élménynek, egy új világnak, amely a maga egészében a római tanulmányok alatt nyílt meg előtte: a század nagyszerű teológiai tudományának.

A Collegium Romanumnak, amelynek Pázmány idejében körülbelül kétezer hallgatója volt – köztük 200 fiatal jezsuita –, nemcsak Bellarmin neve adott díszet. Megfordultak benne a század teológiájának legtekintélyesebb képviselői. Bellarmin tizenegy, Suarez két évig, Gregorius de Valencia és Gabriel Vasquez négy-négy évig tanított benne. Ezek a ragyogó nevek már eltávoztak a katedráról Pázmány római éveiben, de ott volt mint a „Theologia scholastica” tanára, a másik Vasquez (Michael Vasquez de Padilla). Pázmány másik tanára a moralista Azor volt, ugyancsak spanyol, akit Liguori Sz. Alfonz „Doctor classicus”-nak nevezett.³¹ Ezek előadásait hallgatta Pázmány, a kollégium rendje szerint mindkettőt napi egy-egy órán át. Hallgatta, jegyezte – Vasquez előadásairól készült jegyzetének kéziratát a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi – ezekről vitakozott, ezt a vezérfonalat egészítgette ki olvasmányanyagával. Az ő dogmatikai előadásai (az erkölccsnek ekkor a dogmatikába sorolták) állottak a tanulmányok középpontjában, ezek mellett a teológia ún. pozitív stúdiumai, a bibliai és történeti tanulmányok, ha nem is hiányoztak, de némileg háttérbe szorultak, mint ahogy így volt ez ebben az időben a protestáns egyetemek jó részében is.³² A tanítás alapszövegéül Aquinói Sz. Tamás munkai szolgáltak. Hogy mennyire magáévá tette Pázmány Sz. Tamás szellemét, de ugyanakkor még vele szemben is mennyire meg tudta őrizni gondolkodásának önállóságát, hogy milyen széleskörű *ex fontibus*-tanulmányokat folytathatott, de sokféle olvasmányát milyen egységbe tudta mégis foglalni, ékesszólóan mutatják későbbi előadásai. Ezeknek azonban már nem Róma volt a színhelye.

II. A hittudós

1. A gráci kollégium

Ezeröttszázkilencvenhétben Pázmányt pappá szentelték, az ausztriai jézustársasági rendtartomány főnöke pedig Grácba küldte, ahol – doktorrá avatása után – azonnal az egyetem egyik filozófiai tanszékének ellátásával bízták meg. A gráci egyetemen tölti most Pázmány életének majdnem egy teljes évtizedét, csak két esztendőre szakítja meg (1600-tól) egy rövid magyarországi missziós tevékenységgel. Előbb három éven át a filozófiát, majd Magyarországból visszatérve, négy éven át a teológiát adja elő. Ez az eseményekben, benyomásokban, munkában és elmélkedésben gazdag időszak egészen kialakítja a férfi Pázmány egyéniségét, kirajzolja előtte lehetőségeit, végképp és részletesen tisztázza benne élethivatását.

Grác a XVI. század végén, Ferdinánd főhercegnek, a későbbi II. Ferdinánd királynak helytartósága alatt, Középeurópa egyik legfontosabb városa, az ausztriai ellenreformáció vezéri centruma. Mikor 1564-ben Ferdinánd apja, Károly főherceg, mint Belsőausztria helytartója bevonult a városba, Grác 12.000 lakója közül mindössze 200 volt katolikus. Körülbelül ilyen volt a helyzet az egész Stájerországban. A katolicizmus helyreállítása felé Károly főherceg tette az első lépést, amikor 1573-ban kollégiumot állított a jezsuitáknak, amelyet 1585-ben egyetemi rangra emelt. Az iskola gyorsan fejlődött, a század végén már 90 jezsuita atya tartózkodik benne, kik közül 6–7 tanít a középiskolában, 10–11 az egyetemen. A hallgatók száma 1500 körül ingadozott; ennek a számnak körülbelül egyharmada esett az egyetemre. A filozófiai és teológiai fakultás mellé még Pázmány ottléte alatt többször fölmerült egy jogi, majd orvosi kar szervezésének gondolata, de ez a törekvés a század közepéig nem vezetett sikerre.

Az iskola mellett két konviktus is volt, egy a nemesi hallgatók és a teológusok számára, egy másik, a *Ferdinandeum* a szegénysorsú ifjúságnak tette lehetővé a tanulást. Az egyetem a legjobb hírű iskolák közé tartozott, bőven látogatták a környező országok fiai is; kiválóságát nem egy egykorú protestáns nyilatkozattal is lehetne igazolni.³³ A jezsuiták itt sem érték be a tanítással. Az alapító főherceg és nálaál is buzgóbb utódja, akit már a gráci és az ingolstadti jezsuiták neveltek, minden téren megtalálta bennük azokat a buzgó és tehetséges munkatársakat, akikre tartományai rekatolizálásában támaszkodhatott csak. Fáradhatatlanok voltak a prédikálásban és a gyóntatásban, missziós körútjaikon felkeresték a legfélreesebb falvakat is, lelkigyakorlatokat tartottak, vitatkoztak, kolostorokat reformáltak új életre; nagy körültekintéssel és tapintatossággal, de tudatosan és határozottan terjesztették az egyház tanítását a régóta elhanyagolt, már-már teljesen protestánssá lett tartományokban. Minderre elszánt segítők, buzdítókat leltek a főherceg udvarban.

Pázmány számára Grác legnagyobb új élményét az udvari élettel, a fényes és mozgalmas barokk fejedelmi világgal való megismerkedés hozta. A kor katolikus fejedelmei, akik a jezsuitákban törekvéseik hűséges támaszaira találtak, sokfelé kitüntették a rendet rokonszenvével, de az a bensőséges viszony, amely a gráci udvart a kollégiumhoz fűzte, példátlan a kor történetében. Ferdinánd a legmelegebb érdeklődéssel szemlélte egykori tanárainak, később barátainak munkásságát, gazdag adományai, javukra szóló építkezései egymást követik. Figyelemmel kíséri a tanítás menetét, gyermekeit a kollégiumban nevelteti, megjelenik az ünnepélyeken, akadémiákon, színi előadásokon, ezek szereplői közt nem egyszer ott vannak a fiatal főhercegek is. Közülük választja gyóntatóit, sűrűn él tanácsaikkal, maga mellé veszi őket utazásain, gyakran látja őket asztalánál, maga is meg-megjelenik az

atyák körében, s hogy ezt könnyebbé tegye, földalatti folyósóval kötteti össze palotáját és a kollégiumot. Az atyák is részt vesznek a fejedelmi udvar életében, megünneplik örvendetes és gyászos eseményeit, mintegy kiegészítő részeivé válnak annak a színes és élénk barokk életnek, amely a palotában és a városban hullámszik. Pázmány maga is följegyezi egy beszédében, hogy egyszer „Öfelsége locumtenens asztalánál ... sok főemberekkel egyetemben jelen vala”. Közelfekvő a gondolat, hogy annak a meleg, a szó szoros értelmében baráti viszonynak, amely közte és királya között később kifejlődött, a gráci élményekbe nyúlnak vissza gyökerei.

Ha Pázmány legerősebb gráci élménye az udvarral való érintkezésből beléje szívódó barokk életérzés, a külső formáknak, az előkelő életstílusnak megkedvelése lehetett, bizonyos, hogy döntő hatással kellett lennie gondolkodására és pályáját továbbalakító elmélkedéseire annak az izgalmas történelmi folyamatnak is, amely szemei előtt lefolyt, és amelynek forrongó centruma a főhercegi udvar volt. A belsőausztriai ellenreformáció súlyos történelmi eseményei, éppen a legdöntőbbek, az ő első gráci éveire esnek.

Károly főherceg minden erőfeszítése ellenére a tartományok visszakatolizálása éppen nem ment könnyen. Az 1578-i brucki szerződés, amely az augsburgi vallásbékéhez hasonlóan biztosította a protestáns rendek számára a vallásszabadságot, éppen megnehezítette a dolgot. Hogy a helyzet milyen kényes volt, még a kilencvenes években, tehát Ferdinánd uralkodása kezdetén is, ékesen mutatják az olyan adatok, mint Portia pápai nuncius esete, akit 1597-ben Eisenerzben a protestáns lakosok, mikor megtudták, hogy pápista ember szállt meg a falu vendéglőjében, agyon akartak verni, és csak egy ügyes szolgálja tudta megmenteni a haláltól a zavargók leitatásával.³⁴ Magában Grácban 1595-ben Föchtmann prédikátor egyetlen beszédében 16-szor nevezte nyilvánosan Antikrisztusnak a pápát, és félreérthetetlenül kijelentette, hogy a fejedelem övével együtt a romlás gyermeke, örökre elveszett, átkozott és kárhozott. Nem kisebb tanú, mint a nagy Kepler jegyezi fel (aki ekkor a protestáns Stiftsschulében tanított), hogy Ferdinánd elkövetkező erélyes rendszabályaira az ilyen prédikációk keltette nyugtalanságok adták a döntő lökést.³⁵ 1598-tól kezdve egymást követték a kemény intézkedések: a protestáns nyomda bezárása, a prédikátorok kiutasítása, a Stiftskirche átadása, végül a katolikus hitvallást letenni vonakodó hatvan polgár önkéntes száműzetésbe indulása. (A menekültek közül számosan keresték föl Magyarországot is, ahol Nádasdy Tamás és László, Batthyányi Ferenc és mások tárt karokkal fogadták őket.)

Ferdinánd az ellenreformáció véghezvitelében főleg két kiváló főpapra támaszkodott. E két férfiú hatalmas egyénisége és történelemalakító tevékenysége nem maradhatott hatás nélkül Pázmányra. Stobaeus György, a római Germanicumban végzett tanulmányai és ötévi plébánoskodása után 1597–1609-ig mint lavanti püspök és Belsőausztria helytartója állott a főherceg mellett. Az ő tanácsai szerint fogott hozzá Ferdinánd az erélyes és következetes ellenreformációhoz, az ő emlékiratából merítette módszereit, az ő nevéhez fűződik – Ferdinándé mellett – a kemény, sőt kegyetlen (bár vérnélküli) belsőausztriai ellenreformáció. Egészen másféle ember volt Ferdinánd másik munkatársa, Brenner Márton seckau püspök, aki a munka pozitív részét vállalta magára. Finom humanista lelke, a politikától és erőszaktól irtózó egyénisége fáradhatatlan buzgósággal szentelte magát a lelkek belső meghódítására. Faluról-falura járja végig a tartományokat, prédikál és vitatkozik – Radkersburgban például tizennégy egymásután következő nap beszél – és egyénileg igyekszik megnyerni az embereket. Másik főtörekvése, amely teljes sikerrel jár, a papnevelés széleskörű szervezése, a papság és szerzetesség megreformálása; erre sem pénzt, sem fáradságot nem kímél. Buzgón forgatta a tollat is, gondja volt az istentisztelet díszének emelésére, gyönyörűségét lelte a könyvek gyűjtésében, kitűnő gyakorlati érzékkel gyarapította főpapi vagyonát, éber jogérzéssel védte mindenütt az egyházi vagyont és majdnem mindenét a lelki érdekeket biztosító egyházi intézményekre fordította. Életrajzát olvasva, lépten-nyomon felismerjük azokat a törekvéseket, amelyek később Pázmány életében olyan szembetűnők. A szellem

eszközeivel való ellenreformáció módszereiben kétségtelenül ő volt az érsek Pázmány mintaképe. Ám nem állhatott egészen távol tőle Stobaeus egyénisége sem. Egy adat Stobaeus jó barátjának mondja.³⁶ Hozzá írja Grácból elkerülve legelső tanácskérő levelét. Abban az emlékiratában, amelyet 1628-ban intézett Ferdinánd királyhoz a magyarországi ellenreformáció dolgában, felismerhetjük Stobaeus gráci hasonló iratának visszhangját.

2. A tudós

Pázmány tudományos, filozófiai és teológiai munkássának eredményét, hétévi egyetemi előadásainak szövegét, majdnem teljességében ismerjük. A budapesti Pázmány-egyetem hittudományi karának nagy Pázmány-kiadásában hat nagy kötet foglalja magában Pázmány gráci előadásait. Ez a kiadás részben magának Pázmánynak kéziratából, részben Pázmány megbízásából készült kéziratos másolatokból meríti szövegét; egy részük Pázmány átnéző, javító és kiegészítő kezének nyomát is magán viseli. A *Dialektika* kéziratának címlapján ez a latin felírás olvasható: „E logika Pázmány Péter bíbornok úr költségén magának a bíbornoknak kéziratából másoltatott, azzal a rendeltetéssel, hogy sajtó alá kerüljön, de nem lehetett kinyomtatni, mert közbejött a szerző halála”. Az előadások anyagából egyes részek hiányzanak, olyanok is, amelyeket biztosan előadott, de a meglevő szöveg nagy terjedelme mellett ez a hiány elenyésző: a filozófiai rész körülbelül kétezer, a teológiai kétezerháromszáz lapra terjed. Ennek az imponáló tudományos hagyatéknek két fele – bár tartalmilag és formailag egyaránt különálló, hiszen a bölcseleti tanfolyam megelőzte a hittudományt – mégis szorosan egybe tartozik, hiszen ugyanannak a szellemnek, ugyanannak a fellendülő egységes nagy tudományos mozgalomnak, sőt ugyanannak a kutatási és előadási módszernek terméke mind a kettő. Semmi sem mutatja ezt olyan jellemzően, mint hogy a filozófiai előadásokban nem kevesebbszer, mint százharmincnyolcszor idézi a Summát, Aquinói Sz. Tamás teológiai főművét, a teológiai részben viszont lépten-nyomon hivatkozik Aristotelesre, akinek pedig a hittudományi problémákhoz csak közvetett kapcsolata lehet. A bölcseleti tárgyalás során újra meg újra teológiai problémák kerülnek elő, mint az átlényegülés, a megtestesülés, az isteni-megismerés kérdései, a teológiai kérdéseket viszont bőségesen fejtegeti a filozófiai értelmezés szempontjából.

A bölcseleti előadások első kötete a *Dialektikát*, vagyis Pázmány logikai előadásait, a második és harmadik, a természetbölcseleti előadásokat, a *Physikát* tartalmazza. A hittudományiak három kötete a *Theologia Scholastica* hittudományi jegyzeteit foglalja magában. Minthogy e kötetek egyetemi előadások szövegét adják, a jezsuiták Ratio studiorum-a értelmében tartalmilag is, módszerileg is bizonyos mértékig megszabott keretek között mozognak. A jezsuita bölcselet-tanár az első évben logikát, a másodikban fizikát, a harmadikban metafizikát adott elő, elsősorban Aristoteles szövegei alapján, a teológia négy éve alatt a dogmatikának több-kevesebb szabadsággal a *Summához* kapcsolódva fölvetett kérdéseit. Módszer tekintetében lehetőleg ragaszkodnia kellett a klasszikus szöveghez, illetve magyarázatait ahhoz kellett fűznie. Mind e kötöttségek tekintetében éppen a jezsuiták gyakorlata jóval nagyobb szabadságot engedélyezett a tanároknak, mint a kor többi hittudományi iskolája.

A Tridentinum utáni évtizedek a katolikus hittudománynak és bölcseletnek a nagy középkori klasszikusok után második virágkorát hozták meg. A középkorvégi nagy elhanyaglás után a protestantizmus támadásainak és az ébredő nagylendületű barokk lelkeségnek hatása alatt példátlan gazdagságú és a középkorival versenyző elmélyedésű, részben harcias védekező, részben – és a tudomány fejlődésére ez volt a termékenyebb – spekulatív hittudományos munka indul meg. A föllendülés első hullámai a spanyol félszigetről indulnak el, amit érthetővé tesz a katolikus spanyol nagyhatalom világhelyzete és az a viszonylagos nyugalom, amelyet Spanyolországnak és Portugáliának a

protestantizmustól való megkíméltség hozott magával. A megindulás dicsősége a salamancai egyetemhez fűződik, Franciscus Vittoria, Dominicus Soto és Melchior Cano nevéhez. A salamancai dominikánus egyetemen tanulnak az új jezsuita hittudomány első művelői, Ledesma és Toletus is. Az Ibériai félsziget másik nagyhatású teológia-filozófiai középpontja, a coimbrai egyetem (Portugáliában) már a jezsuiták kezén van. Az új lendület és az új módszer elsősorban a Rómában, Németországban tanító spanyol jezsuiták útján lesz általánossá a kor katolikus tudományában.

Ami ezt az új „skolasztikus” teológiát és filozófiát a régihez, a hanyatlás előtti nagy középkori skolasztikához fűzi, nemcsak a skolasztikus, vagyis egyetemi munkában élő üzeméből folyó külsőségek, hanem elsősorban Aquinói Sz. Tamás irányító szelleme. A kor első nagy *Summa*-kommentárja még a protestantizmus első nagy harcainak idejéből Cajetanus bíborostól való. Vittoria teszi meg a salamancai egyetemen a Sz. Tamás-féle *Summát* a teológiai tanítás alapszövegévé, az addig használt Petrus Lombardus-féle *Libri Sententiarum* helyett. Körülbelül ugyanebben az időben szilárdul meg véglegesen a filozófiai tanításban Aristoteles uralma. A humanizmus Platon-rajongása után egy darabig kétesnek látszott, hogy az újjáéledő egyházi tudományosság melyikhez fog csatlakozni a két nagy görög vezető szellem közül. A vitát végül is Bellarmin tekintélye döntötte el: az új skolasztika Sz. Tamás szellemében választott és Aristoteles mellé állt. A filozófiai tanításnak az ő iratai szolgáltak alapszövegül. Míg a teológiában a tomista irány mellett más régi nagyok (Duns Scotus) sőt nem egy újabb vezető elme (Suarez majd Molina), befolyása is döntően érvényesült, addig a filozófiában korlátlanul, ellenmondás és versenytárs nélkül uralkodik az aristotelesi bölcsélet, amely alkalmasnak bizonyult arra, hogy a gondolkodásnak és a profán tudománynak újabb eredményeit is be lehessen illeszteni keretei közzé. A szenttamási teológiának és filozófiának ez a győzelme azonban sokkal több és jelentősebb újságot hozott magával, mint amit egy egyszerű, hogy úgy mondjuk, tankönyvváltozás jelenteni látszik. A skolasztikának a hanyatlás korában való elszáradása, kicsinyességekbe tévedése után valósággal megváltást jelent Sz. Tamás kristálytisza gondolkodásmódja, világossága, rendszeressége, gondolati és előadásbeli fegyelme, lényeglátó és átfogó nagyvonalúsága. Mindez az iskola révén a kor katolikus tudományosságának egész területén megtette hatását.

Részben Sz. Tamás hatásának, részben a közelmúlt humanista iskolázottsága eredményének tulajdonítható ennek az új teológiának feltűnő formai előkelősége. A középkorvégi egyházi latinság elbarbárosodása után az új – elsősorban jezsuita-humanista iskolában nevelkedett – tudós generáció szinte magától értetődően hozza magával a törekvést, hogy elegánsan, klasszikusan fejezze ki magát. A szép latinság, amely a humanizmus óta a műveltségnek legelső, legalapvetőbb föltételévé lett, érezteti hatását ebben a humanisztikus-skolasztikus irodalomban is. A szenttamási szabatosság és a cicerói elegancia az a két eszmény, amelyet többé-kevésbé a kor valamennyi teológusa maga elé tűz.

A kortörténeti helyzet megmagyarázza, hogy ez a hittudomány új ágakkal, mintegy új műfajokkal bővül. A protestantizmus támadásai elleni védekezés elkerülhetetlenné tette a vitatkozó és apologetikus hittudomány nagyszabású fellendülését. Ez a törekvés azonban nemcsak a hitvédő és vitatkozó művek számának nagy megszorodásában mutatkozott, hanem éreztette hatását a szorosan vett szakszerű hittudomány minden területén. A dogmatikában nagyobb helyet, tüzetesebb tárgyalást kapnak a legtámadottabb tételek, így például Pázmány is aránytalanul részletesen és behatóan foglalkozik a hit aktusának elemzésével, a vitapontoknak ez egyik legfőbbikével.

A katolikus álláspont védelme szükségessé teszi a bibliai tárgyakban való elmélyedést, a Szentatyáknak és a keresztény múltnak tüzetesebb tanulmányozását. Jeles biblikusok (Salmeron, Maldonatus, Toletus) és egyháztörténészek meg patrisztikusok (Baronius, Pallavicini, a franciaországi maurinusok, a kölni teológusok Magna Bibliotheca veterum patrum-a, stb.) mellett nagyszerű lendületet vesz a misztikus teológia is (Sz. Teréz, Keresztes

Sz. János, Granadai Lajos, De Ponte). E sokirányú új törekvés mellett is, Sz. Tamás szelleméhez híven, a tudományos kutatásnak és az egyetemi üzemnek is középpontja a spekulatív teológia marad, vagyis a hittételek filozófiai jellegű vizsgálata, elemzése és bizonyítása.

A teológia új virágzása egyenesen Sz. Tamásból indul ki, a salamancai domonkosok iskolájából, amely önérettel nevezte magát tomistának. Ez a bölcseleti és hittudományi irányzat, azóta sem szűnt meg a katolikus gondolkodás egyik legelevenebb és legjelentősebb ága lenni, sőt XIII. Leó óta ismét újabb lendületre és tekintélyre tett szert, napjainkban pedig (Mercier, Maritain, Schütz Antal) korunk egyik legtermékenyebb és legnagyobb hatású teológiai irányzatának lett forrásává. Nemcsak Sz. Tamás gondolatait támasztotta föl és magyarázta nagy elmélyedéssel, hanem a nagy egyházdoktornak páratlan szabadságát, világosságát, rendszerességét vitte bele az új tudományos munkásságba és megmutatta, hogy ez a gondolatrendszer a maga élő rugalmasságával és nyíltságával a tapasztalásnak és a tudománynak új meg új anyagát is alkalmas magába fogadni és rajtuk továbbépíteni a tudományos gondolkodás épületét. A tomista iskola mellett Pázmány korában alakult ki a tőle bizonyos alapvető kérdésekben eltérő és ezért sokban másárnyalatú jezsuita iskola. A jezsuiták is Aristotelest és Sz. Tamást vallják mesterüknek és tankönyveikül az ő műveiket használják. A tulajdonképpeni ellentétek Pázmány korában még nem alakultak ugyan ki teljes határozottsággal, de a jezsuita iskola már ekkor is bizonyos szabadsággal követte mestereit, sokkal kevésbé szorosan Szent Tamást, mint Aristotelest. A Ratio studiorum rendelkezése szerint követni és tisztelni kell Sz. Tamást a lényeges dolgokban, de ahol a teológusok felfogása eltér egymástól, a jezsuita szabadon foglalhatott állást Sz. Tamás mellett, vagy ellen. Aristoteleshez is ragaszkodni kell az alapvető tanításokban, de a magyarázatban önállóan járhatnak el.³⁷ Pázmány is „mint Theseus fonálát”³⁸ követi Sz. Tamást, legalább olyan híven Aristotelest, de egész tanításán végig érvényesül az az eklektikus szellem, amely a jezsuita skolasztikát kezdettől fogva jellemzi. Nagy szabadsággal használja a legkülönbözőbb szerzőket és látható kedvteléssel állítja egymással szembe az ellentétes felfogásokat. A választásban pedig határozott egyéni ítélettel jár el. A két irány alapvető ellentéte azonban nemcsak Sz. Tamás szorosabb, vagy szabadabb követésében mutatkozik. A jezsuita gondolkodást – Sz. Tamás és a tomisták aristotelesi intellektualizmusával szemben – több-kevesebb határozottsággal és többé-kevésbé rejtetten állandóan jellemzi egy voluntarista árnyalat: az akarat jelenségeinek az értelmiekkel való legalább is egyértékűsége, ha nem fölénye, illetőleg azok értékének a spekulációban való ilyen érvényesítése. A nagy harc, amely a két iskolát végérvényesen és kiegyenlíthetetlenül épp a leglényegesebb dogmatikai spekulációkban szembeállította egymással, éppen Pázmány teológiai tanár korában folyt a leghevesebben. 1588-ban jelent meg Molinának, a coimbrai jezsuita hittudósnak *Concordia liberi arbitrii cum gratiae donis* című munkája. Ebben az isteni kegyelemnek, illetve előrelátásnak és az emberi szabadságnak összeegyeztetését kíséri meg olyan módon, amelyet a tomisták nem találtak sem elfogadhatónak, sem Sz. Tamás tanításával összeegyeztethetőnek. A vita, a tomizmusnak és a molinizmusnak ez a nagy vitája, amely a katolikus hittudományt máig két táborra osztja, a teológiának és filozófiának legnehezebb, legbonyolultabb kérdéseit állította a szakemberek érdeklődésének középpontjába. 1598-ban VIII. Kelemen külön kongregációt alapított ezeknek a kérdéseknek tisztázására; ez kilenc éven át tárgyalta a nagy problémákat, és végül is mindkét irány szabadságát biztosította. Pázmány bizonyára a legnagyobb érdeklődéssel, az őt jellemző alapossággal és szenvedélyességgel kísérte nyomon a vita egyes mozzanatait. Nem lehet kétséges, hogy mint jezsuita, egész lelkével a molinista iskolához csatlakozott. Többször érinti is az idevágó kérdéseket, és ilyenkor cáfolja is a tomista tanításokat (így részletesen a bűnről szóló előadásában³⁹). Nem egyszer említi Molinát is, még többször annak ellenfeleit (Banez), de magáról a főkérdésről: Isten, illetőleg a kegyelem és a szabadakarat viszonyáról nem szól; a

kegyelemről szóló tan hiányzik munkájából. Ennek (és sok más hiánynak) alig lehet más magyarázata, mint hogy Pázmány, mikor 1607-ben elhagyja a katedrát, voltaképpen nem fejezte még be előadásának kitűzött körét. A *Kalauz*ban viszont egészen más, gyakorlati célja lévén, a nagyon nehéz spekulatív kérdéseket lehetőleg kerüli.

Hogy Pázmány beleilleszkedik a korabeli jezsuita skolasztika gondolatvilágába, ez nem jelent valami különálló, az eleven élettől elvonatkozó szellemi helyzetet. Azoktól az emberektől, akik számára Pázmány ír és beszél, akikkel vitatkozik, sőt akikkel közéleti pályáján érintkezik, ez a gondolatvilág egyáltalán nem volt idegen. A kor valamirevaló szellemeit semmi sem izgatta annyira, mint a teológiai kérdések. Ha azt látjuk, hogy a század jelentős történeti alakjai, a világiak is – egy Eszterházy Miklós és Pál, Nádasdy Ferenc, Apafi Mihály, Bethlen Miklós, sőt a költő és hadvezér Zrínyi – hittudományi munkákat írnak vagy egyéb írásaikban teológiai és filozófiai problémákkal foglalkoznak, ezt egyáltalában nem tekinthetjük kivételes egyéni kedvtelésnek. A kort ezek a problémák foglalkoztatták. A magasabb műveltséghez hozzátartozott bizonyos fokú teológiai iskolázottság. Aki pedig a teológiába belekóstolt, az – akármelyik hitvalláshoz tartozott is –, az iskolában, olvasmányaiban és a gyakori vitatkozások során újra meg újra szembetalálta magát azokkal a nagy és ebben a korban a szó betűszerinti értelmében életbevágó kérdésekkel, amelyeket a jezsuita skolasztika olyan rendszeresen és alaposan tárgyal. Találkozunk ennek a gondolatvilágnak igen sok részével – hol a fejtegetésben, hol az érvelésben, hol a cáfolásban –, Pázmány protestáns ellenfeleinek műveiben is. Hiszen a XVII. század német és holland protestáns egyetemein is élt és hatott ez a skolasztika.⁴⁰ Megtaláljuk hatását még Wittenbergben is. A giesseni protestáns filozófust Christof Scheiblert egyenesen protestáns Suareznek nevezték kortársai.⁴¹ A Suarez-féle „praktikus intellektualizmus” hatását egészen Leibnitzig lehet nyomon követni.

3. A tanár

Pázmánynak ez a tudománytörténeti helyzete nemcsak filozófiai és teológiai álláspontját, hanem bizonyos fokig még tárgyalásának módszerét is meghatározta. A jezsuita Ratio studiorum tüzetesen előírja a professzorok számára a tanítási eljárást. Ennek a módszernek két főrésze a lectio és a disputatio. A lectio az alapszöveg értelmezéséből kiinduló magyarázat. Az idők folyamán ennek kétféle gyakorlata alakult ki. A kötöttebb forma, „az olasz módszer” (mos docendi Italicus), a bolognai egyetemről elterjedő szoros szövegmagyarázathoz ragaszkodott. A szabadabb párizsi módszer (mos docendi Gallicus), amelyet Sz. Ignác, a párizsi egyetem tanítványa a maga rendjében is meghonosított, szabadabban fogta fel munkáját, és rendszeres, összefüggő előadásban távolabbról követte az alapul vett klasszikus szöveget. Pázmány nagy szabadsággal alkalmazza ezt a rugalmasabb módszert. Követi ugyan nagy vonásokban az aristotelesi és szenttamási szöveget, de a maga felfogása szerint válogatja ki a részletesebben magyarázandó és a csak érintendő, esetleg egészen elhagyandó részleteket, az egyes kérdéseket pedig éppen önálló felépítésben magyarázza.

A felépítés módszere – lényegében Sz. Tamás módszere – nagyjában a következő. Először előadja a kérdést, alaposan megmagyarázza, aztán kifejti a rávonatkozó véleményeket. Ezek után következik saját felfogásának részletezése, bizonyítással és a tévesnek tartott vélemények cáfolásával, végül a következmények levonása. Gyakran csak a végén, a teljes bizonyítás befejeztével tér vissza részletes cáfolattal a már előbb felsorolt ellentétes véleményekre. A bizonyításnál rendszeren első a tekintélyi érvek felsorolása: a filozófiában Aristoteles, Sz. Tamás stb., a teológiában a Szentírás, Szentatyák, egyházi írók, zsinati határozatok. Csak ez után következik az „észből” való bizonyítás. Némileg eltér ettől az előadási módtól a filozófiának természettudományi vonatkozású részeiben; itt tudniillik

bizonyos értelemben történeti módszerrel indul el: ismerteti mindenekelőtt a szakemberek idevonatkozó véleményeit, mégpedig, amennyire csak hozzájuk férhet, lehető teljességgel. Azután ezeket próbálja értelmezni és bírálni, míg végül kimondja – mégpedig majdnem mindig igen szerény formában – a maga véleményét.

Mennyiben nevezhető Pázmány bölcséleti és hittudományi műve eredetinek? Ennek a kérdésnek elbírálásánál nem szabad szem elől tévesztenünk két jelentős körülményt. Az egyik, hogy Pázmány e műveivel voltaképp gyakorlati célt szolgál: nem szorosan vett tudományos művekkel, hanem egyetemi előadások írásbafoglalt szövegével van dolgunk. Minden jel arra mutat ugyan, hogy Pázmány élete vége felé önállóan is ki akarta adni ezeket az előadásokat és e célra hozzáfogott átdolgozásukhoz, kiegészítésükhöz, mégpedig olyan arányú kiegészítésükhöz, amely meghaladja az egyszerű sajtóátlárendezés méreteit, így pl. *Dialecticá*-jának kéziratába lapszéli és sorközi jegyzetek formájában, beledolgozta Suarez *Disputatiói*-nak anyagát; ezeket ti. minthogy 1597-ben jelentek csak meg, előadásakor még nem ismerte.⁴² Minthogy azonban ez az átdolgozás már nem készülhetett el, az előadások mai formájukban nem tekinthetők egyébnek, mint didaktikai igénnyel készült összefoglalásoknak. Mint ilyenek, már eleve csak bizonyos korlátolt értelemben tartanak számot eredetiségre. De még ezt az eredetiséget is csak a maga korának és tudományának felfogása szerinti értelemben követelhetjük meg. A humanizmus és a renaissance gondolkodása ebben a kérdésben a profán tudományok, sőt a tiszta szépirodalom területén is erősen különbözött a romantika óta közkeletűvé lett eredetiség-felfogástól. A mindenáron való eredetiségre törekvés, az egyéninek és az újnak a követés fölé való helyezése ebben a világban ismeretlen. A régi nagyokat – akár a keresztény őskornak, akár a tudománynak és a költészetnek régi nagyjait – minél hívebben és minél nagyobb erudícióval követni: ebben az időben nem hiba, hanem érdem. Mindenáron újat akarni, a régieket mellőzni: nem eredetiségnek, hanem tudatlanságnak és barbárságnak bizonyítéka. Kétszeresen így van ez a teológiában, ahol éppen az ősi, az eredeti keresztény tanítás megállapítása egyik legfőbb feladat, és háromszorosan így Luther óta, amikor minden ellentét megoldásának legsürgetőbb módja: megmutatni, mit mond az illető kérdésben a Biblia és kinek felfogását igazolja az ősegyház tanítása. Ilyen körülmények közt természetes, hogy Pázmány is így gondolkozik: „Az igazságszeretők, quae didicerunt, ita docent, ut dicant nove, non dicant nova; noha az írás módjában, vagy a bizonyságok állításában és világosb magyarázattyában, újítást tehetnek: de új tudományt nem hirdethetnek; hanem arra kötelesek, hogy a régi igazságot újonnan rágják az emberek fülébe”.⁴³ Felfogásából és helyzetéből következik, hogy határozottan követi a bölcséletben Aristotelest, Fonsecát, Suarez és a coimbraiakat, a teológiában Sz. Tamást, Suarez, Medinát, Valenciát, Bellarmint és sok mást, de nagy relatív önállósággal, egyéni eklekticizmussal és kritikai érzékkel, így egyetlen szerzőről sem lehet azt mondani, hogy Pázmánynak mestere volna.⁴⁴ Bölcséletének egyik legalaposabb vizsgálója megállapítja róla, hogy „a jezsuita bölcséleti iskolának egészen egyéni színezettel megjelenő vizsgálója. Egyenrangú értéként áll a korabeli nagytehetségű jezsuita bölcselők között... Nem éri el ugyan azt az eredményt, amit Suarez egy egész hosszú élet tanári és tudományos működésével szerzett, de rajta kívül az összes jezsuita kortársakkal egy színvonalon, sok tekintetben fölöttük áll. Hogy csak a legkiválóbbakat, Toletust és Fonsecát említsük, kettejükkel spekulatív erőben felülmúlja, bár kiforrottság és rendszerezés tekintetében mögöttük áll”.⁴⁵ A teológiában viszont még Sz. Tamással szemben is megőrzi önállóságát. Ezt már tartalmilag is mutatja az a tény, hogy a *Summa* kérdéseinek csak egy hatodrésszel foglalkozik, és a kiválogatásban mindenkor a maga egyéni szempontjai szerint jár el. A *Summa* egész első részét pl. csak előszavában említi. Kritikai felfogását mutatja idézési módja is. Majdnem sohasem vesz át szó szerinti idézeteket, hanem saját szavaival adja vissza az idézettek lényegét. Az idézett szövegekkel szemben irodalomtörténeti kiritikával jár el;⁴⁶ ahol nem első kézből idéz, lelkiismeretesen feltünteti a lelőhelyet; Aristotelest, bár a

tanítás céljaira latin fordítást vesz alapul, az eredeti görög szövegben tartja szem előtt, a görög szöveg alapján sokszor meg is bírálja a latin fordítások tévedéseit. Egyéni öntudata különben mindvégig megérzik az előadás hangján. Erre az *ego dico, certum mihi est, ego existimo*-féle kifejezések, amelyekkel jóformán minden végső tételét bevezeti, állandóan figyelmeztetnek. E tételek között nem egyszer egészen egyéni nézetek bukkannak föl, amelyeknek – mint vizsgálói többször rámutatnak,⁴⁷ – néha még szinte némi modern íze is van. Ez az egyéni öntudatosság azonban sohasem lépi túl a kellő tudományos szerénység határait. Ahol nem lát tisztán egy kérdésben, igazi tudományos fegyelmezettséggel bevallja („*Multa me non intelligere ... ingenue profiteor ...*”⁴⁸). Legjellemzőbb példája ennek a tudományos becsületességnek a csillagvilág berendezéséről szóló disputáció. Előadását mindjárt azzal kezdi, hogy sok az idevonatkozó föltevés, és egyik sem tartható egészen biztosnak. A sok véleményből ötöt választ ki, és egyenkint ismertetvén őket – köztük negyedik helyen Copernicusét – végül is nem foglal határozottan állást, hanem a kérdést nyitva hagyja, mégpedig kellő szerénységgel.

Tudományos fejtegetéseinek már a laikus számára is szembeűnő tulajdonsága a nagy tudományos erudíció, a felhasznált szerzőknek és idézeteknek roppant tömege. A filozófiai előadásokban idézett olvasmányanyagnak csak cím szerinti felsorolása hosszú lapokat tölt meg.⁴⁹ Ha fel is tesszük, hogy idézeteihez kész idézetgyűjteményeket használ, amilyenek közkezen forogtak abban az időben, és csak a kétségtelenül elsőkézből, vagy megjelölt elsőrendű idézőtől átvett helyeket számítjuk is, még mindig oly nagyarányú és oly sokoldalú olvasottságról tesznek tanúságot, amelyet nem könnyű megérteni, rájuk fordított tanulmányi idejének aránylagos rövidsége és nagy elfoglaltsága mellett. Az idézett szerzők közt ti. nemcsak a keresztény bölcsélet és hittudomány képviselői foglalnak helyet, hanem bőségesen használja ókori írókon és költőkön kívül az arab és arabszellemű bölcselőket is; Averroest különösen sokra tartja és kétségtelenül közvetlenül ismeri. Az idézett renaissance bölcselők, természettudósok, orvosok, útleírók közül legnagyobb hatást tett rá Zabarella, akinek majdnem minden művét idézi. Történeti műveltségét elsősorban Baroniusból, természeti világképét a renaissance tudomány auktoraiból meríti.⁵⁰ E mögött a nagyszámú idézet mögött Pázmány írói és emberi egyéniségének egyik legjellemzőbb vonása rejlik: a nagy bőségre, teljességre való törekvés. Tételeinek fejtegetésénél lehetőleg minden valamirevaló szerzőt bele akar vonni fejtegetésébe, mindent meg akar érteni, apróra megvizsgálni és megítélni; a lehetőleg teljes anyagra szereti építeni saját véleményét. A kevésbé fontos problémákat szívesen elhagyja, de amit tárgyal, annak magyarázatában mindig többet és gazdagabbat ad, semmint az előírások megkívánják.⁵¹ Van ebben valami mély értelmi szenvedély is; nem tud megnyugodni, míg mélyére nem jut minden tételnek, végére nem jár minden egyes részletnek, következménynek, elágazásnak. Az éles gondolkodó logikai öröme érzik ezekben a néha szinte mértéktelenül áradó spekulációkban. És mégis ott van az okoskodó, különböztető skolasztikus mögött az a józan, szinte vaskos realizmussal néző magyar lélek is, amely későbbi magyarnyelvű írásaiban olyan uralkodó szerephez jut. A természetbölcséleti fejtegetésekben újra meg újra előbukkannak személyes megfigyelései és élményei. Példái közt éppen úgy ott szerepel a gráci évek alatt annyiszor látott Mura, vagy a római emlékek („*sicut vidi fieri Tibure ubi fluvius e loco alto inter saxa cum ingenti strepitu praecipitatur*”)⁵² mint a jezsuiták társalgási témái közt bizonyára sűrűn visszatérő ázsiai és amerikai vonatkozások. Egy magyarázója⁵³ még azt a feltűnő jelenséget is realizmusra hajló lelki alkatából vezeti le, hogy néha hajlani látszik a középkori nominalizmusnak bizonyos realiztikus árnyalatú gondolatai felé.

Egyéniségének hatalmas öntudata azonban legerőteljesebben akkor mutatkozik meg, amikor – nézete szerint indokolatlanul – két alkalommal összeütközésbe kerül a jezsuita rendi cenzúrával. 1604-ben tizenhárom tételét, 1606-ban újra kettőt találtak „kevésbé valószínűnek” a rendi bírálók.⁵⁴ Pázmány mindkét alkalommal reljes tisztelettel, de nagy

határozottsággal és fensőséges érveléssel kel a rend generálásához intézett leveleiben tanításának védelmére. Aquaviva generális mindkét esetben nagy tapintattal és bölcsességgel, sőt Pázmány iránt határozott jóakarattal intézte el a fölmerült nehézségeket, de maga a megismétlődő összeütközés és a Pázmány leveleiből kihangzó belső felindulás mutatja, hogy egyénisége milyen ki-kirobbanó erővel feszegeti a kollégiumnak, illetőleg a társulati életnek nem az ő egyéniségére szabott korlátait. E levelek ismerőjét nem éri váratlanul az a tény, hogy 1607 őszén tanári pályája megszakad, és előljárói, engedve Forgách érsek sürgetésének, új munkateret nyitnak számára.

III. A misszionárius

1. Forgách érsek mellett

Bármilyen lelkesedéssel és odaadással vetette bele magát Pázmány professzori munkásságába, úgy látszik, hogy ez a munkakör nem felelt meg egyéniségének, és nem elégítette ki becsvágyát. Következtethetünk erre abból az adatból, hogy már tanárságának legelején Erdélybe való áthelyezését kéri.⁵⁵ Generálisának egy leveléből tudjuk azt is, hogy már 1604-ben is szeretne megválnia tanárságtól, de szándékát egyelőre csak rendjének fejével közli. Hogy ekkor is magyarországi működésre gondolt, kitűnik a generális válaszából. Ez ui. megdicséri buzgóságát, és elismeri, hogy máshol érdemesen, eredményesen és felebarátainak hasznára tudna dolgozni, „mint ahogy már ezt előbb elkezdte volt”⁵⁶; ez nyilvánvaló vonatkozás a Forgách mellett Magyarországon töltött előző két esztendőre.

Ha beleképzeljük magunkat Pázmány gráci helyzetébe, a rendelkezésre álló gyér adatok világánál is meg tudjuk érteni elkívánczozását. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy az a munkatér, amelyet Grácban betöltött, szűkkörűnek tetszhetett előtte. Tanítványainak száma egyik évben sem haladta meg a negyven-ötvenet. Ezek közt igen kevés magyar akadt, köztük az egyetlen Hajnal Mátyás, aki később jelentős egyéniséggé nőtt. De Pázmány hatalmas temperamentumát, gazdag és erősen cselekvő jellemét ismerve, természetesnek kell találnunk azt is, hogy a pusztá tanulást és tanítást, az egész nap katedrához és íróasztalhoz kötött életmódot szorosnak, bénítónak, idővel talán elviselhetetlennek érezhette. Cselekedni, hatni, harcolni termett egyénisége viszont nem talált tevékenységi kört Grácban; a stájerországi rekatolizálás munkájában, amely lényegében különben is be volt már fejezve, amikor ő Grácban megszokhatott, nem vett részt. Semmi adatunk nincs rá, hogy a kollégium falain kívül valaha is működött volna. Levelezéséből kétségtelenül kitetszik az is, hogy osztrák rendtársainak egy részével nem egészen értették meg egymást. Amilyen fenntartás nélküli őszinteséggel levelez és – római tartózkodása alkalmával – beszél Aquaviva generálissal, olyan félreérthetetlen bizalmatlanságot és idegenkedést érezhetünk ki ehhez szóló leveleiből egyes gráci, majd bécsi rendtársak és előjárók ellenében. Úgy látszik, hogy némi gyanakvás, talán irigység, minden esetre bizalmatlanság kísérte bizonyos oldalról, a gráci évektől egészen a rendtől való megválásáig.⁵⁷ Legélesebben kiütközött ez a már említett két cenzúrázás esetében, Pázmány úgy érezte, hogy közvetlen felettesei nem jártak el vele szemben méltányosan. Önigazoló leveleinek erőlyes hangja⁵⁸ egymaga is megéreztetni, hogy Pázmány nem találja már helyét Grácban és „ob maiorem quietem” elkívánczozik onnan.

Elkívánczozásának legfőbb oka azonban mégis csak az itthon töltött két esztendő lehetett. Elgondolhatjuk, mit jelentett Pázmánynak huszonhárom idegenben töltött év után újra magyar levegőt szívni, magyar szót hallani, születésre, származásra, temperamentumra vele rokon emberekkel érintkezni.⁵⁹ Forgách oldalán megízlelte a nagyszabású, mozgalmas életet, történelemalakító tervekbe nyert betekintést, történelmi események előkészítésében kapott részt. A Magyarinak írt *Felelettel* belekóstolt az írásba is, és a könyv stílusa a biznyság rá, hogy kedvét lelte benne. Harc, alkotás, irodalom, térítés, beláthatatlan látóköri munkatér, és pedig hazai munkatér nyílt meg előtte; lehetetlen volt nem éreznie, hogy minderre ugyancsak rátermett, és pedig bárki másnál jobban. Ez alatt a két év alatt ébredt rá erejére, felismerte, hogy Forgáchnak szüksége van rá, és talán megsejtette, hogy az országnak is, az egész magyar egyháznak szüksége van rá. Az a hivatásérzet, amelyet talán Possevino és Szántó István vetett el a lelkében, amely Róma és Grác levegőjében megizmosodott és egyre egyenesebb határozottsággal nőtt a magasba, most hozta meg első gyümölcsét. Az élő hazai

élet érintésére alakulhatott ki benne a maga egyéni hivatásának, történelmi küldetésének tudata: megvalósítani azt, ami sikerült Bellarmin tollának Rómában, Skarga ékesszólásának Lengyelországban, Ferdinánd főherceg és Stobaeus erélyének, Brenner buzgalmának Stájerországban és Karinthiában, és amiről Magyarországon Szántó István álmodott, amit Forgách elkezdett, de – éreznie kellett, – végbe nem vihet nélküle. A buzgó jezsuitából, a szorgos és alapos egyetemi tanárból ez a két esztendő, a hazai földdel való érintkezés formálta meg a magyar történelem Pázmány Péterét.

A második gráci korszakban számos jel mutatja, hogy Pázmány szíve már idehaza jár. Tanúságot tesz erről ez évekből ránk maradt csekélyszámú levele is. A gráci professzor Sennyei Pongrácz erdélyi marsallal és Korniss Boldizsárral levelez, magyar urakkal tárgyal; Istvánffy Miklóst levélben szólítja föl, hogy írja meg az utolsó század magyar történelmét; Böjti István németújvári református prédikátorhoz hosszú levelet ír, egy vitairatában említett és attól kétségbevonat bizonyos tételének védelmezésére.⁶⁰ De mindennél határozottabban mutat eljövendő pályája felé előjáróinak a harmincéves Pázmányról adott tömör és mély emberismeretre valló jellemzése. Ez úgy állítja elénk, mint aki „éleselméjű, helyesítéletű, okos, a tudományban igen jó előmenetelű, rátermett a bölcsélet és a hittudomány tanítására és talán a kormányzásra is”.⁶¹ A kormányzásra, a cselekvő, nagystílű, történelemalakító életre hívatott Pázmány hazavágyik, történelmi tevékenységének természetes színhelyére.

Pázmány magyarországi működésének első kerete Vágsellye és Nyitra, a jezsuiták magyarországi rendházai. Nyitrán talán rövid időre ott érte még a búcsúzó Szántó Istvánt, aki e háznak volt főnöke, és betegsége miatt éppen 1600-ban vált meg ettől az állástól. A nyilvánosság előtt való első megmutatkozásáról kevés és bizonytalan adatunk van; bizonyos csak annyi, hogy hónapokat töltött Kassán, és pedig elsősorban térítő munkásságban. Itteni sikerei magukra vonták Forgách Ferenc, akkor nyitrai püspök figyelmét és hamarosan maga mellé vette.⁶²

Ettől kezdve úgy látszik, állandóan a püspök környezetében tartózkodik. Forgáchnak tanácsadója, bizalmasa, valósággal jobbkeze lesz. Első magyarországi működésének legnevezetesebb időszaka 1602 ősze. Forgáchcsal a nyitramegyei Radosnyán, a püspök nyári lakában tartózkodik. Itt írja meg első magyar munkáját, a Magyarai Istvánnak szóló *Felelet*-et. Úgy látszik, ugyanekkor téríti vissza az egyházba – háromheti munkával – Forgách Zsigmondot, a püspök testvérét, akit a püspök maga éveken keresztül hiába próbált megnyerni. Igen valószínű, hogy a püspök bizalmát és rokonszenvét ezzel szilárdította meg végképp. Nem sokkal a *Felelet* megjelenése után rendi előjárósága visszarendeli Grácba. Itt négyévi teológiai tanársága alatt – helyzetét és munkakörét ismerve, szinte megfoghatatlan, hogy mikor – évenként megír egy-egy magyar könyvet: 1604-ben a *Kempis*-fordítást, 1605-ben *Az mostan támadt tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyosságát*, 1606-ban az *Imádságos könyv*-et és 1607-ben a szentek tiszteletéről szóló *Keresztényi Felelet*-et. Ez a gazdag magyar íróskodás mindennél világosabban mutatja, hogy Pázmány szíve ebben a második gráci korszakában már itthon jár, és teljes tudatossággal készülődik magyarországi missziós és írói szerepére. Mikor 1607 nyarán Forgách végképp magához veszi, többé nem engedi el magától. Nyitrán, majd Nagyszombatban, Pozsonyban és Bécsben, főpapi és politikai lázas és kényes tevékenységében, állandóan maga mellett tartja. Pázmány így a püspök oldalán belekerül a magyar egyházi életnek, az ellenreformációnak és egyáltalán a magyar történelem eseményeinek izgalmas középpontjába.

Hogy Pázmány egyházpolitikai szerepének jelentőségét megérthessük, tisztában kell lennünk a magyar katolicizmusnak azzal a csaknem kétségbeejtő helyzetével, melyet fellépésekor maga előtt talált. Ennek a szomorú helyzetnek legjellemzőbb tünete, egyszersmind legfőbb oka is: a végzetes paphiány. A reformáció terjedése, a török hódoltság terjeszkedése és a császári zsoldosok kíméletlen garázdálkodása, a folytonos pártviszályok és háborúk majdnem kiirtották ezt a papságot. Az esztergomi egyházmegyében például még a

XVI. század közepén kilencszáz plébánia, 30 prépostság és 30 apátság volt; a XVII. század elején, vagyis Pázmány föllépésekor már alig száz, és még 1650 körül is – Lippay érsek feljegyzése szerint – csak kétszázhusz; holott ezzel szemben protestáns lelkész körülbelül ezret találunk az egyházmegye területén.⁶³ A meglevő csekélyszámú papság is erkölcsileg és anyagilag igen szánalmas képet mutat. A kiszorult nép nem tudja fizetni a tizedeket, az erkölcsi állapot pedig a viharos időkben annyira lezüllött, hogy az idevonatkozó jelentések nem győzik elég sötét színekkel festeni. A püspökök, ahol voltak is, nem tudtak erélyesen föllépni, minthogy éppen az egyházi személyek csekély száma miatt nem nélkülözhatték a fegyelem ellen vétőket sem. A szerzetesrendek jóformán kipusztultak az országból. Néhány pálos kolostor és – főleg a török megszállta területen – a ferencrendiek felbecsülhetetlen szolgálatot tettek. A templomok nagy része lerombolva, még nagyobb részét az újítók foglalták el. Egy vatikáni kézirat a XVI. század végéről ilyen képet ad: „Esztergom várát és az egyházi javak nagyobb részét a török bírja, a káptalan és az egyházi székhely most Nagyszombatban van, ahol egy helynök kezeli az érseki megyét a király nevében. Az egri egyházmegye mentes a töröktől ... a váci egészen a töröké; a püspök egész jövedelme évi 500 forint, Vác városától. Nyitrának nagyobb része a töröké, és jövedelme alig éri el a négyezer forintot. Az erdélyi egyházmegyét a lakosok elpusztították, csak a címe van meg. Pécs, Bosznia, Kalocsa, Belgrád, Kőrös, Várad, Szerem, Csanád egészen az ozmán hatalom alatt van, csak címüket szokás adományozni. Győrnek harmada a töröké ... Zágrábnak nagyobb része a töröknek hódol, püspöke alig kap ezer forintot. A spalatói érsek alatt áll Zengg, amely a császáré, de papja csak tíz van, és ő maga a lehető legszegényebb. Modrus megye részben a török, részben a protestáns Zrínyi grófnak a kezén van.... A vallás Magyarországból majdnem egészen ki van küszöbölve. A hitbeli tévelygés viszont annyira elhatalmasodott, hogy az eretnekeknek minden felekezetét föl lehet találni az országban ... sok az istentagadó is”.⁶⁴ Hogy a török alatt hogyan fest az egyházi élet, szemléletesen mutatja István pécsi plébánosnak a pápához intézett levele 1581-ből: „Itt Pécsen hajdan több mint háromszáz pap szolgált katolikus módon Krisztusnak ... Jelenleg mind elszéledtek, egyeseket megöltek, másokat megfojtottak, a szentegyházak szétrombolva, az oltárok szétrombolva, csak magamat hagytak meg, mint a keresztény rabok méltatlan szolgáját, szegényen, szűkölködve, hogy kenyérrel is alig lakhatom jól, és naponta keresik lelkemet”.⁶⁵ Még szemléletesebb képet ad a kecskemétiak levele a primáshoz 1644-ből.⁶⁶ Károlyi Árpád szerint a XVII. század elején az esztergomi, nyitrai és talán a győri egyházmegyén kívül a többi egyházmegyében a katolikus lakosság még csak számottevő töredéket sem tett. „Nem csupán a szorosb értelemben vett Magyarországot, hanem Erdélyt és a magyar király hatalma alatti Horvát-Szlavónországot összevéve, nem volt Bocskay támadása idejében ez óriás területen, 14 érsekség és püspökség territoriumán, több, mint legföljebb 500 katolikus áldozópap, beleszámítva valamennyi érseket, püspököt, apátot, kanonokot, plébánost és felszentelt szerzetest, kivétel nélkül”.⁶⁷

Az esztergomi érseki szék Verancsics érsek halála után 23 évig szünetelt (1573-tól 1596-ig), az egri érsekség 10 évig, Erdélyben, csekély megszakítással, 160 évig nincsen püspök. 1620-ban az esztergomi, győri, nyitrai, veszprémi és zágrábi püspököknek összes jövedelme együttvéve 60.000 forint, ennek is kétharmadát hadi célokra kellett átengedniük; a többi püspökség jóformán csak cím. Az állandó nyugtalanság, az újra meg újra való menekülés kényszerűsége, a szüntelen háborúk, zavargások, majd a Bocskay- és Bethlen-féle fölkelések még ennek a csekély számú főpapságnak és csekély számú klérusnak a tevékenységét is megbénították. A hazatérő és magát a Rómából hozott lendülettel a harcba vetni készülő Pázmányra beláthatatlan munkatér várt, óriási nehézségekkel.

Legsürgősebb feladat a paphiány pótlása, méltó papság nevelése volt. A papnevelés ügye azonban ugyancsak szomorú képet mutatott. Néhány magyar kispap – igen kisszámú – nevelkedett Bécsben, Grácban, Olmützben és Rómában, Szántó Istvánnak ekkor már a

Germanicumhoz csatolt kollégiumában, de az ország területén egyáltalán nincs papnevelő intézet. Mikor Oláh Miklós, Draskovich György zágrábi érsek, majd Báthory István kísérleteket tettek a jezsuiták megtelepítésére, az új kollégiumoktól nem utolsó sorban a papnevelés kérdésének megoldását várták. Ez azonban nem sikerült nekik; az első magyarországi szeminárium, amely állandósult, csak 1615-ben kezdi meg működését Nagyszombatban Forgách Ferenc jóvoltából.

Forgách nevéhez fűződik Magyarországon a katolikus visszahatás tudatos, rendszeres és eredményes megindítása. Forgách Simonnak, a nagyhírű törökverő hősnek fia, 1566-ban született; nagybátyja, a történetíró és kancellár Forgách Ferenc püspök nevelte, ő is tette katolikussá. Rómában Bellarmin volt a tanára, utóbb barátja. Mikor Rómából hazatért, a huszonhároméves ifjú azonnal veszprémi püspökké lett. 1596-ban nyitrai püspök, 1607-ben pedig esztergomi érsek, bíboros és királyi helytartó. Kemény, elszánt, harcias férfi, a katona apának méltó fia. Ez akkor is megmutatkozott, mikor nyitrai várát védelmezte elszántan Bocskay serege ellen, míg csak katonái rá nem kényszerítették a vár feladására. Magával szemben szigorú, szinte ridegen aszkéta. Kételyt nem ismerő, rendületlen meggyőződésű ember; vallása, egyháza dolgában a legkisebb alkura is képtelen, minden kompromisszumnak heves ellenzője. A Bocskay-felkelés idején ő képviselte a legintranszigensebb katolikus álláspontot, és nem egyszer igen megnehezítette a magyar ügyeket intéző Mátyás főherceg dolgát. Az ellenpárt részéről viszont olyan heves ellenszenvet keltett, hogy már-már élete is veszélyben forgott. Meggyőződéses elvi merevsége nemegyszer szembeállította az udvarral is, elsősorban az alkalmazkodó Mátyás főherceggel. Ez a lángoló buzgalmú, sem magát, sem mászt kímélni nem tudó, nem is akaró, merev és kemény főpap, harcias elszántsággal és nagy körültekintéssel fog hozzá – Szuhai István egri püspökkel együtt – a trentói zsinat programjának megvalósításához. A szellemi fegyverektől a vér nélküli erőszakosságig, minden eszközt felhasznál céljának elérésére. Nyitrára maga mellé telepíti a jezsuitákat, és iskolát épít nekik. Éles szeme azonnal fölfedezi köztük Pázmányt, és tollat ad a kezébe, hogy feleletet írjon a legveszedelmesebb protestáns vitairatra. Birtokairól könyörtelenül kiüldözi a protestáns prédikátorokat, semmivel sem kisebb energiával, mint amilyen elödei és protestáns kortársai a katolikus papokat a magukéről. Visszatérítő eljárás módjának legszemléletesebb példája Veresmarty Mihálynak, a lutheránus prédikátornak története, amelyet *Megtérése históriájá*-ból részletesen ismerünk. Ez a megtérés erőszakkal kezdődik: a püspök börtönbe veti az ellenszegülőt, de Bellarminnal folytatódik, akinek könyvét kezébe adja, és végül a Pázmánnyal való személyes érintkezéssel fejeződik be: az ő kezébe teszi le a hitvallást.

2. Egyházpolitika

E mellett a harcias és nagyszabású egyéniség mellett küzdi végig Pázmány magyarországi szerezplésének első évtizedét. Akarva, nem akarva, belesodródik Forgách oldalán a kor égő egyházpolitikai vitáiba, elkeseredett harcaiba. A Bocskay győzelme utáni évek el nem csituló küzdelmei ezek, a bécsi béke pontjai, a protestáns vallásszabadság, a katolikus papság, a püspökök és főleg a jezsuiták visszaszorítása körüli országgyűlési csatározások kora. Pázmány ott van az 1608-i pozsonyi országgyűlésen, mint a turóci prépostságot élvező sellyei jezsuiták képviselője. E minőségében már pusztán jelenléte is szálka volt a rendek szemében, hiszen a protestánsok nem ismerték el a jezsuiták birtoklási jogát, így Pázmánynak az országgyűlési megjelenésre szóló jogát sem. Pázmány hatásos védőiratban kel rendjének védelmére. Egyik főérve: „minthogy nemcsak hogy bűnt nem bizonyított még senki ránk, de idáig még csak vádolni sem merészkedett senki, mi címen tūritek el, hogy egyedül a mi ügyünkben minden törvényes jogrend fölforgattassék?” Érdekesebb ennél a másik érv. A jezsuiták közt számosan magyar nemesek és bárók, mint ahogy az ő ősei is több mint

háromszáz esztendeje azok, és sok vért ontottak Magyarországért: mi címen sértik meg velük szemben a nemesség ősi jogait? „A többiekről nincs szavam, de magamra nézve szabadon kijelentem, hogy erre a magyar szabadságra támaszkodom és protestálok Isten előtt, a királyi felség előtt, a dicső Magyarország előtt, az egész világ előtt, és kijelentem, hogy ebben a dologban egy hajszálnyit sem fogok engedni a nemesség jogaiból, és ha csak törvényes vád és ítélet nem lesz ellenem, élve Magyarországot el nem hagyom”.⁶⁸ A továbbiakban nem vonja kétségbe a bécsi béke érvényességét, sőt éppen az ott biztosított vallásszabadság érvényesítését követeli a maga ügyében is. Hogy milyen nagy lehetett Pázmány tekintélye már ekkor, mutatja az a latin nyelvű emlékirat, amelyet Mátyás főherceghez intézett és amelyben felel a főhercegnek az 1608-i országgyűlés alkalmával hozzá intézett kérdésére: szabad-e a katolikus fejedelemnek megengedni a protestáns vallásszabadságot, vagy nem. Pázmány – nyilván előljárói utasításra, hiszen a prágai jezsuiták ugyanezzel a kérdéssel ugyanilyen értelemben feleltek – nem ad határozott választ, hanem felsorolja mindazokat az okokat, amelyek a vallásszabadság megadása mellett, azután azokat, amelyek ellene szólnak. Az emlékiratból így nem tűnik ki világosan saját meggyőződése. Mégis alig lehet kétségünk, hogy Pázmány maga a vallásszabadság mellett van. Bizonyítja ezt nemcsak az, hogy az ellene szóló tizenegy okkal szemben huszonegyet sorol föl a vallásszabadság mellett, hanem elsősorban maguknak az okoknak nyomatékossága és – hogy úgy mondjam – a hangsúly, amelyet Pázmány ezekre a pártoló okokra helyez. Egész későbbi magatartását ismerve, kétségtelennek látszik, hogy az ő szemében legtöbbet nyom az az ok, amelyet legelőre helyez: „A magyarok a törökökkel és a tatárokkal nagy és szoros szövetségben vannak, és inkább alávetnék magukat a törököknek, semhogy a vallásszabadságtól megfosztani engedjék magukat”. Ilyen félreérthetetlen a hatodik érvnek az a mondata is, amelyben a vallásszabadság visszavonásából származó veszedelmekre hivatkozva hozzáteszi, hogy akik távol vannak az országból és ellene nyilatkoznak a szabadság megadásának, egészen másként vélekednének, ha itt volnának. De talán legvilágosabban ez a mondat mutatja Pázmány gondolkodását: „A katolikusoknak nem annyira azon kellene gondolkozniuk, hogy a vallásszabadság engedélyezve van, hanem azon, hogy, ha már így állnak a dolgok, a katolikus ügy visszahelyeztessék a maga állapotába, ahogyan idáig volt”.⁶⁹

A rendekhez intézett memorandum a protestáns többség mellett nem érte el célját, bár a katolikus rendek magukévá tették Pázmány érveit. A következő évben újra összeütközésbe kerül az országgyűléssel. 1609-ben bocsátja közre Pázmány legerősebb hangú vitairatát, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegyisten-ét*. Ez a könyv annyira felháborította a protestáns rendeket – főleg az ugyanekkor megjelent *Őt Szép levéltől* vérig sértett Alvinczi Péter izgatására⁷⁰, – hogy Thurzó Györgynél, a protestáns nádornál Pázmánynak az országgyűlés elé idézését és megbüntetését követelték. Pázmány önérzetesen tiltakozik a megidézés ellen: mint egyházi ember, a törvények értelmében csak egyházi törvényszék előtt hajlandó megjelenni. A nehéz helyzetbe jutott luteránus nádor csak azzal tudta lecsendesíteni a Kálvin megsértése miatt háborgó kálvinista rendeket, hogy álljanak el Pázmány megidézésétől, mert ha meg talál jelenni, amennyi esze van, még bebizonyítja, hogy igaza van.⁷¹

Ott van Forgách oldalán abban az elszánt szellemi harcban is, amelyet az érsek az 1610-i zsolnai luteránus zsinatnak intézkedései ellen vívott. Ezen a Thurzó nádor összehívta zsinaton szakadtak el végleg és forma szerint a magyar luteránusok a katolikus Egyháztól: innen kezdve avatnak szuperintendenseik papokat. E végzések ellen írja Pázmány azt a két latinnyelvű vitairatot, amelyekben álnév alatt védelmezi Forgách felfogását: a zsolnai zsinat összehívása érvénytelen, végzései törvénytelenek. Ezek az iratok tartalmukkal és elkészülésük körülményeivel egyaránt mutatják, hogyan használta fel Forgách egyházpolitikai küzdelmeiben Pázmányt: vele vívatja meg a harcnak tisztán szellemi részét, tőle várja és kapja az irodalmi és tudományos fegyverzetet.⁷²

Éppen ilyen állandó és bensőséges együttműködésben látjuk Pázmányt Forgách mellett a bíborosnak az egyház belső reformját célzó tevékenységében. Már 1602-ben magával viszi egyházmegyéjének vizitációjára. Pázmány beszéli rá a püspököt, hogy a vizitációt a káptalanra is kiterjessze, és Forgách vele dolgoztatja ki azt a szabályzatot is, amelyet a trentói zsinat határozatainak keresztülvitele céljából adott egyházmegyéjének papsága számára. Ebben a szabályzatban a papi fegyelemre és a kanonoki köteleességekre vonatkozó intézkedésein kívül bőséges gyakorlati utasítások vannak a tanítás fontosságáról, a káptalani iskoláról, a tanítókról és a nevelésről is. Pázmány ösztönző befolyását kell látnunk Forgáchnak abban az állhatatos törekvésében is, hogy érseki tartományát zsinatra hívja össze. Szükség volt erre egyrészt az egyházi belső reform problémáinak gyakorlati megbeszélésére, másrészt, hogy kifelé is megerősödött tekintéllyel mutassa meg a katolikus egyházi szervezetet a hatalmasan szervezkedő és Bocskay óta egyre támadóbb protestáns szervezkedéssel szemben. A tervezett zsinat előkészítésére Pázmányt küldi Bécsbe, tárgyalni a nunciussal és az udvarral. Hosszas tárgyalások és ismételt halasztások után sikerült itt megnyernie a sokáig óvatoskodó császárt és 1611-ben összehívhatta a nagyszombati zsinatot, Oláh Miklós 1561-i tartományi zsinatja óta, fél század óta az elsőt. A zsinatnak nemcsak egyházpolitikai előkészítésében, hanem egész szellemében, tárgyalási anyagának összeállításában és a tanácskozásokon is oroszlánrésze volt Pázmánynak, aki most is a turóci prépostság nevében volt tagja a gyűlésnek. A zsinat erkölcsi jelentősége igen nagy volt. Ország-világ előtt mintegy szimbolikusan jelezte a fél század óta megfogyatkozott, megfélemedett, szinte haldokolni látszó magyar katolicizmus feléledését, bátorságot öntött a hívekbe és határozottabb intézkedésekre bátorította még a folyton habozó, a rendek protestáns többségétől hatalmát féltő II. Mátyást is. Nagyobbik jelentősége mégis a belső megerősödés és tisztulás oldalán mutatkozott. Itt válik először tudatossá és határozottá az a felfogás, hogy a magyar egyház jövője elsősorban a papság belső reformjától és a papnevelés megszervezésétől függ. A zsinati határozatok erre nézve olyan hangokat szövegeztetnek meg, oly határozott kérésekkel lépnek fel Bécs és Róma felé, hogy az egész zsinat mintegy Pázmány későbbi egyházfői munkássága előhangjának érzik. Hogy mennyire Pázmány keze dolgozik Forgách intézkedései mögött, megéreztetni a pápai nunciussal egy 1615-ben kelt jegyzéke, amelyben Pázmányt nemcsak tudós és erős embernek mondja, hanem egyenesen azt írja róla, hogy „bizonyos értelemben úgyszólván irányítója a derék bíboros úr eljárásának és kormányzásának”.⁷³

Aligha része nincs abban is, hogy Forgách ismételten kísérleteket tesz a jezsuitáknak újra való betelepítésére, illetőleg magyarországi működésük biztosítására. Az 1608-i országgyűlésnek határozata óta, amely kimondta, hogy a jezsuiták Magyarországon nem birtokolhatnak, ez a törekvés nem volt könnyű. Forgách azonban megtalálta a módot a határozat megkerülésére: a maga kezelésére bízta Mátyás királlyal a jezsuiták előbbi birtokát, a turóci prépostságot, jövedelmét azonban átengedte a rendnek. Mindez nem történt hosszas alkudozások és tárgyalások nélkül. Ez volt az egyik ügy, amelynek elintézésére 1614 végén Pázmányt maga helyett Rómába küldte. Ez volt Pázmány utolsó jelentős szereplése, amellyel Forgáchot képviselte. Hogy mit jelentett neve már ekkor, semmi sem mutatja jellemzőbben, mint hogy alig ért Rómába, egyre-másra érkeznek a pápához a katolikus magyar főurak levelei: minél hamarabb bocsássa haza, mert nagy szükség van rá itthon. Pázmány csakugyan siet is haza, mégpedig teljes sikerrel; a jezsuiták végleg megtelepszenek Nagyszombatban. Forgách azonban, aki közben belesodródik a Bethlen erdélyi trónfoglalása körüli politikai zavarokba és a Bethlennel való béketárgyalásokba, fél év múlva meghal. Pázmány ott áll halálos ágya mellett a szentkereszt kastélyban, és hűségesen írja a bíboros utolsó tollbamondott leveleit. Forgách utolsó gondolata: kéri a pápát, vigye keresztül, hogy minél hamarabb nevezzék ki utódát. Sokan azt tartották, hogy erre még ő ajánlotta Pázmányt.⁷⁴

3. A térítő

Pázmány főtevékenysége azonban Forgách oldalán mégsem ez az egyházpolitikai és belső-egyházkormányzati tanácsadó szerep, hanem valami más, amellyel még sokkal nagyobb nyomot hagyott a magyar egyháznak és következményeiben egyenesen az országnak történelmében. Ez az a nagyszabású lelkipásztori és térítői munka, amellyel egyeseket, illetőleg családokat nyert vissza az egyháznak. Ezzel az ország vezető rétegének vallási összetételét és ezáltal történelmi szerepét is megváltoztatta.

Az első cselekedet, amely Pázmánynak a lelkek megnyerésére célzó működését kezdi, ékesszóló szimbóluma annak a lelkiületnek, amelyből egész misszionáriusi tevékenysége fakad. Ha helyes az a felfogásunk, hogy a Forgách mellett töltött első időben, a Magyarinak szóló *Felelet* írásakor és annak sikere nyomán érlelődött meg benne végképpen a nagy terv, hogy életét a magyarság lelkiügyének szentelje, akkor Grácba visszatérve azt kellett kérdeznie magától: mi az, amivel jelenlegi helyzetében, egyelőre a hazától távol, legjobban szolgálhatja ezt az ügyet. A felelet könnyű volt. Egyelőre tanári működésének szabad óráiban, csak tollával szolgálhatja magyar testvéreit. Lefordítja tehát számukra azt a könyvet, amelyet a biblia után legfontosabbnak, leghasznosabbnak tart, Kempis Tamásnak *Krisztus követéséről* szóló munkáját, ezt az „együgyű szókkal, de csuda nagy lelki bölcseséggel írt” könyvet, melyről mer mondani, hogy „aki ezt szerencsére felnyitja és egy részét, mely elibe akad, figyelmesen megolvassa, lelki vigasztalást és isteni szolgálatra-való gerjedezést vészen”.⁷⁵ Az első könyv tehát, amelyet nagy elhatározása után a magyarságnak adni akart, nem vitairat, nem is szorosan vett teológiai mű, hanem a szívnek, az áhítatnak szóló, a lélek épülésére szánt olvasmány.

Mikor Pázmány Kempis fordításához fogott,⁷⁶ abban a meggyőződésben volt, hogy műve *Krisztus követése*-nek első magyar fordítása.⁷⁷ És csakugyan, bár kódexeinkben⁷⁸ bőven találunk Kempis-szemelvényeket, teljes Kempis-fordításunk – a jezsuita Maros-Vásárhelyi Gergelynek 1594 körül keletkezett és utóbb elveszett kéziratossá váló kísérletén kívül⁷⁹ nem volt Pázmány előtt.⁸⁰ A bevezetés első mondata azonnal megüti azt az alaphangot, amely Pázmány egész lelkipásztori tevékenységére, prédikációinak is egész felfogására és tartalmára olyan jellemző. Az ő felfogásában a jámborság elsősorban gyakorlati-erkölcsi magatartás. Az ő pasztorációja az észhez szól, hogy azon át férkőzzék a szívhez. „Az isteni tiszteletnek főb és Isten előtt kellemetesb részét abban helyeztetik a keresztyén Doctorok, hogy tekéletes erkölcsi és jó magunk viseléssel kövessük azt, akinek szolgálattára köteleztetünk”.⁸¹ Ez a józanság és gyakorlatiasság azonban nem köti meg az érzellem szárnyait. A bensőséges, gyönyörű szöveg, tartalmával és érdekes, numerózus formájával is, annyira megragadja Pázmányt, hogy a fordításon is átérzik az átélés melege. De átérzik a nagy nyelvművész zsenialitása és a tudatos stílusalkotó nagy műgondja is. A fordítás művész feladatáról olyan szabatos, szinte tudományosan korrekt felfogása van, amelyre utána kétszáz évig kell várnunk a magyar irodalomban. „Igyekeztem azon, hogy a deák bötűnek értelmét híven magyaroznám; a szóllásnak módgyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől, magyarul íratott volna”.⁸² Hogy ezt a magasra tűzött célt mennyire elérte,⁸³ hogy milyen meleg, szinte lírai lendületre képes már ebben a korai munkájában, a fordítás kötöttségében is, annak jellemzésére álljon itt ez a néhány mondat a szeretetről szóló felső fejezetből:

„Nagy dolog a szeretet, valóba nagy jó, mely egyedül könnyebít minden terhet, és egyaránt elvisel minden egyenetlent. Mert minden terhet nehézség-nélkül visel, minden keserűt édessé és jó-ízűvé tészén ... A szeretet szabad és minden világi kedvtől idegen akar lenni, hogy az ő belső elmélkedésiben akadék ne találtassék, hogy e világi haszonba ne kötődzék, se kárvallással le ne nyomassák. A szeretetnél nincs semmi édesb, semmi erősb,

semmi felségesb, semmi kedvesb, semmi gyönyörűségeseb, semmi tellyeseb és jobb az égbe és a földön; mert a szeretet Istentől származik, és semmiben meg nem nyughatik, hanem csak a teremtetett állatok felet-való Istenben. A szerető repül, fut, örül, szabados és meg nem tartatik. Mindent elhagy, hogy mindent megnyerjen. Mindene vagyon mindenben, mert mindenek felet az egy leg-nagyob jóban megnyugszik, melyből foly és ered minden jó ... A szeretet vigyáz, és mikor aluszik sem szunnyadoz; elfáradván meg nem bágyad; szorongattatván meg nem szorúl; félvén meg nem rémül: hanem mint a sebes láng és az égő fáklya, felvergődik és bátran által mégyen mindenben. A kiben szeretet vagyon, tuggya mit kiált ez a szó. Az Isten füleibe nagy kiáltás a léleknek buzgó szereteti, mely így szól: Én Istenem, én szerelmem! Te éppen enyím vagy, és én éppen tied.... Énekellyem a szerelem énekét; kövessék téged, én kedvesem, magasságba; elájúllyon az én lelkem a te dicséretedbe, gyönyörködven a szerelemben”.⁸⁴

A magyarság szívébe fogadta Pázmány Kempisét: még a XVII. században négy, a XVIII-ban hét, a XIX-ben hat kiadásban jelent meg.⁸⁵

A gráci éveknél és egyszersmind Pázmány egész pasztorációs működésének legremekebb emléke, talán máig legelevenebb műve az *Imádságoskönyv*.⁸⁶ Valóban, ha használni akart magyarországi testvéreinek, hasznosabbat, égetőbbet szükségesebb nem adhatott, mint ezt a „kisded imádságos könyvecskét, amelyet az végre írt vala, hogy mind az világi állapotban, s mind az Istenhez való ájtatosságban megfogyatkozott, hazánkban lakozó híveket, igaz hittel gerjedező fohászkodásra, keresztyéni szeretetből származott imádkozásra vezérelje, és oktassa)”.⁸⁷ A könyvet Kapi Annának, egy nemes magyar úrasszonynak ajánlja. Az ajánlás rámutat a könyv keletkezésének közvetlen okára. Kapi Anna „it Graeczen létében panaszkodván mind maga s több keresztyének nevével, mely szűkön és ritkán találhatnék a mi nemzetünk közt keresztyén imádságos könyvecske, arra kérte, hogy efféle keresztyén ajtatos könyvecskét írta”.⁸⁸ Csakugyan, ha a ránk maradt művek csekély számából következtethetünk, a kor feltűnően szegény volt imádságos-könyvekben. A kódexek gazdag imádság-irodalma után⁸⁹ Pázmány imádságos könyvéig mindössze két fordított művet ismerünk, amelyek mellékesen imádságokat is tartalmaznak.⁹⁰ Így Pázmány műve voltaképp első nyomtatott katolikus imádságos-könyvünk. Vajon csakugyan ilyen teljességgel hiányzott-e Telegdi és Forgách egyházában a vallásos életnek ez a nélkülözhetetlen eszköze, vagy pedig azt kell hinnünk, hogy ha gyér számmal is, de voltak imádságoskönyvek, ám a használat úgy elkoptatta őket, hogy nem jutottak el korunkba, bajos eldönteni. A valószínűség az utóbbi mellett szól. Hiszen alig lehet elképzelni, hogy a Telegdiék óta újonnan fellendülő vallásos buzgalom ne iparkodott volna kielégíteni ezt a sürgős szükségletet. Viszont minél ritkábbak voltak a közkézen forgó könyvek, természetesen annál jobban ki voltak téve a használat-okozta pusztulásnak. Pázmány könyve mindenesetre országos szükségletet elégített ki, és országos örömet keltett. „Az menyire eszembe vehettem – írja a második kiadás előszavában – nem volt mindenestül haszontalan fáratságom (kiért az én Istenemnek szent neve örökké áldott légyen); mert minden rendektől nagy kedven fogadtaték, és nagy hamar ugyan mindenestül úgy el-is oszla az ennihányszáz könyvecske, mellyet elsőben nyomtattak vala, hogy immár az kik szorgalmasan keresik sem kaphatnak hasonló könyvecskét. Ez lön azért fő oka, hogy az magam fáratságát nem tekintvén, az közönséges jóra való igyekezetből megújítanám, sok szép dolgokkal megjobbitanám, és másodsor is kinyomtatnám ezen könyvecskét”.⁹¹ Hatását, kedveltségét legjobban mutatja kiadásainak nagy száma: Pázmány életében négyszer, az első száz év alatt nyolcszor adták ki, és napjainkban is jóformán minden évtizedben megjelenik. Mindenesetre a legelső magyar könyvek egyike. Nemcsak a katolikusok szerették, hanem szívesen olvasták az épületes olvasmányon kapó protestánsok is; már 1609-ben egy eperjesi prédikátor (Mihálykó János) a könyv nagyrészét lenyomtatta a maga neve alatt.

Mihálykónak nem volt nehéz dolga, mert a könyvben aránylag kevés olyan dolgot talált, amelyet ki kellett hagynia vagy „megszaggatnia és az ő foltos teczésének rongyával bétataroznia”.⁹² Ha meggondoljuk, hogy a könyvet a vallási-vitatkozásba éppen belelendült fiatal Pázmány írta, és születése a két első vitairat közé esik, természetesnek fogjuk találni, hogy a polemikus-apologetikus szempont sem hiányzik belőle egészen. Mégis, csak igen ritkán találunk effélét, és sohasem támadó módon, csak ott ahol a katolikus szokásokat, liturgikus cselekményeket kell megvédelmezni a gúnyolódás ellen.⁹³ Az ilyen védekező megjegyzéseket is kurtára fogja: siet visszatérni igazi feladatához: „Ezekről bővebben szólhatnánk, és több bizonyosságot támaszthatnánk káromlóink ellen; de álítom, hogy ez-is felettéb-való a mostani munkában, mert itt nem a mi vallásunkat óltalmazzuk, hanem az híveknek ajtatosságát isteni szolgálatra akarjuk gerjeszteni”.⁹⁴

Ha a könyv tartalomjegyzékét áttekintjük, meglepetve látjuk, mennyire gyakorlati Pázmány törekvесе. Valóban a mindennapi szükségleteket akarja kielégíteni; minden nap mellette akar állni híveinek. Az imádságok elé terjedelmes, élénken megírt magyarázatokat bocsát: mint kelljen a Mi-Atyánkat értelmesen mondani, a töredelmességnek mindennapi gyakorlásáról, a szent kereszt jeléről, a reggel és este megszenteléséről, a mise szertartásairól, az olvasóról, az egyházi naptárról stb. Ezzel a gyakorlati tanító célzattal azonban szorosan összekapcsolódik az erkölcsi szándék. A *Lelki javainkért könyörgések* c. részben nagy lélektani érzékkel megírt pompás imádságokat ad, amelyekben egyes erényekért könyörög és a bűnök ellen kér isteni segítséget. Ezek az erkölcsi tartalmú imádságok is egészen gyakorlatiak. A *Közönséges jókért* szóló könyörgések közt ott van az ima nemcsak a *Tévelygések kigyomlálásáért* és *Mikor Hadakkal Ostoroztatunk*, hanem *Esőért* és az *Égi-Háborúk ellen*, a *Bizonyos személyek Imádsági* közt éppúgy megtalálják a magukét a szülék és a jámbor házások, az özvegyek és árvák, a magtalanok és nehézkesek, mint a rabok, betegek, keseredettek és úton-járók. Gyakorlati erkölcsitanító céljának talán legérdekesebb kifejezője az a néhány bibliai *Intés*, amelyeket a könyv végéhez csatol. A Szentírásból válogatja itt ki jóformán minden társadalmi réteg számára azokat az erkölcsi szabályokat, amelyek a szociális erkölcsöt szabályozzák. Megkapják itt a maguk intelmeit az egyházi pásztorok és a keresztyén juhok, a fejedelmek, urak, bírák, praefektusok, és a birodalom-alattvalók, a házások, a szülék és fiak, az urak és szolgák, a szüzek és özvegyek, a vitézlő rend, a gazdagok és a szegények. Az egyháziaknak pl. ezt írja ki az apostolok cselekedeteiből és az apostoli levelekből: „Legeltessétek az Istennek nyáját, mely ti-köztetek vagyon, gondgyokat viselvén; nem kételenségből, hanem jókedvből, Isten szerént, nem az ocsmány nyereségért, hanem jó-akaratból; és ne úgy, mint-ha uralkodnátok az Úr örökségén, hanem példái légyetek szüüből a nyájnak. És mikor a pásztorok fejedelme megjelenik, a hervadhatatlan dicsőségnek koronáját vészitek. Ne ti-magatokat, hanem a juhokat legeltessétek”.⁹⁵ A bírákra Mózes könyvéből olvassa rá: „Meglássátok mit cselekesztek: mert nem emberek ítéleteiben forogtok, hanem az Úréban. És valamit ítélték, reátok tér. Az Úr félelme légyen veletek, és mindeneket szorgalmatosan cselekedgyetek: mert a mi Urunk Istenünknel nincs hamisság, sem személyválogatás, sem ajándék kívánás”.⁹⁶ A vitézlő rendre Lukács evangéliumából: „Senkit meg ne verjete: senkire hamissan ne fogjatok semmit: és hó-pénzettekkel megelégedgyetek”.⁹⁷

Már ez a sok gyakorlati részlet is megérezteteti, milyen gazdag az *Imádságoskönyv* tartalma. Nemcsak gazdag, hanem változatos is. Reggelre pl. hat imádságot ad, estére hármat, háború idejére hetet, a tévelygések ellen négyet. Az imádságok anyagát a nagy ősforrásból veszi: „legfőképpen a Szentírásból, hogy az Istennek szájából származott igékkel könyörögjenek. Mert noha a könyv szélire föl nem jegyeztettem mindenütt, a Szentírás helyeit, de mind az által e könyvbe foglalt imádságoknak csaknem minden része a Szentírásból vétetett”.⁹⁸ Bőségesen merít az imádság másik nagy klasszikus forrásából: a Szentatyákból, elsősorban az ősegyház legnagyobb imádkozójának, Sz. Ágostonnak

műveiből. De még így is éppen elég imádságot volt kénytelen maga is készíteni. Minthogy az előbbi forrásokból merített szöveget sem fordítja szolgálilag, hanem a maga jellegzetes egyéni stílusába oldja föl, az *Imádságoskönyvet* bízvást Pázmány egyéni áhítata kifejezésének tekinthetjük.

Ez az áhítat pedig, mint minden személyes megnyilatkozása, elsősorban értelmi jellegű. Csatlakozik ebben Pázmány ifjúsága nagy mesterének, Loyolai Sz. Ignácnak hagyományához. Csatlakozott annál is könnyebben, mert ez fakadt legtermészetesebben józan, elsősorban gondolkodásra, reflexióra szokott természetéből. Pázmány számára nemcsak a hit, hanem a jámborság is főképpen értelmi hódolat. Az ő vallásossága mindenekelőtt az igazság megismerése, az igazsággal való foglalatosskódás, az igazság – a legfőbb Igazság – előtt való alázatos lebomlás. E megismerő, szemlélő tevékenység nyomában pedig az akarat megmozdulása jár. A lélek értelmi buzdulattal magáévá teszi a megismert igazságot és nagy határozottsággal mellé áll akaratával is. Isten szemléletéből és a maga gyarlóságának belátásából gerjed alázatosságra és bűnbánatra. Így az Isten felségéről szóló imádságban:

Bocsásd-meg, irgalmasságnak Istene, bocsásd-meg az én tudatlan merészségemet, hogy haszontalan szolgáló lévén, töredelmes szív-nélkül, méltó böcsület- és félelem-nélkül imádom és áldom felségedet. Rettegnek Uram, az angyalok te-előtted: én pedig gyarló bűnös szolgáló, mikor téged imádlak, dicsírlek és áldozom szent felségednek, miért nem rettegek előtted? Felgerjett buzgó indulattal kívánom, én Istenem, hogy féllyen és tiszteltyen az én lelkem tégedet. De szent malasztod-nélkül nincs gyarló lelkemnek tehetsége a jóra; nem szolgálhatunk néked, hanem csak a te ajándákodból. Azért, ím elődbe vetem Uram, az én bűnös lelkemnek nyavalyáját; a publicanussal szememet előtted fel sem emelem. Kérem szent nevedet, világosítsd-meg értelmemet, hogy megismerjen tégedet; tisztítsd-meg lelkemet, hogy szeressen tégedet. Fel ne indítsd Uram, a száraz fa-levél-ellen haragodat; a szélről ide s tova hányatot pozdorját ne kergessed; a hamu-ellen erődet ne mutassad. Hanem, irgalmassan szánd-meg gyarlóságomat; és engedd, hogy, a mint hitem-által most felségedet homályban távul látom: úgy halálom-után színről színre téged jelen lássalak. A mi Urunk Jesus Christus-által. Amen.⁹⁹

Ezen a közvetett, értelmén-általi úton eljut a legbensőségesebb áhítat melegéig is:

„Sebesítsd-meg Uram az én lelkemet a te üdvösséges és gyönyörűséges szerelmed sebeivel. Adgy az én szívemben tiszta és felgerjett apostoli szeretetet, hogy elájúllyon és ugyan elolvadgyon az én lelkem a te szerelmed- és kívánságod-miatt; tégedet szomjúhozzon; te-hozzád foházkodgyék. Adgyad, én Istenem, hogy az én lelkem csak tégedet szomjúhozzon, angyaloknak kenyerét, lelkünknek táplálását, minden-napi természet-felett-való kenyeret, melyben találhatik minden gyönyörűségnek édessége. Tégedet, Uram, kire kívánva néznek az angyalok, éhen kívánnyom az én szívem: és te szent testednek gyönyörűséges jó ízivel tellyesítsd-be az én lelkemnek kívánságait. Téged szomjúhozzalak, életnek kút-feje, bölcseségnek, tudománynak, örökkévaló fényességnek forrása, minden jónak bőven-folyó ár-vize, Isten házának ékessége. Téged kívánnyon az én lelkem, te-hozzád óhajcsom; téged keressen, és megtalállyon; te-utánad fusson, és elérjen téged. Te forogj szünetlen az én elmémbe és szájamban: csak te egyedül légy az én reménségem és minden bátorságom, az én gazdagságom és vígaságom, az én örömem és gyönyörűségem, az én békességem és táplálásom, az én óltalmam és segítségem, az én bölcsességem és örökségem, az én kincsem és birodalmam: kiben mind végig álhatatos erős gyökeret vervén megmaradgyon az én szívem és lelkem. Amen.”¹⁰⁰

Pázmány szorosan vett térítői tevékenységéről vajmi kevés határozottat tudunk. A kéziről-kézre adott hagyományos adat harminc főúri családot emleget. Bizonyos, hogy ebben a munkában nem állt egyedül. Derekasán kivették ebből részüket elsősorban jezsuita rendtársai. A rendelkezésre álló adatok azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy a munka oroszlánrésze, történelem-alakító nagyarányúsága elsősorban Pázmány egyéni munkájának, fáradhatatlanságának, ügyességének és nem csekély részben személyisége szuggesztív erejének tulajdonítható. Térítő munkájának két nevezetes esetével már találkoztunk, Forgách Zsigmondnak, a bíboros testvérének, a későbbi nádornak, és a luteránus prédikátorból lett hitvédőnek, Veresmarti Mihálynak *Megtérése Históriájával*. Ez a két eset is rávilágít Pázmány eljárásának módjára. Főfegyvere a személyes érintkezés, az ismételt, lassan, tapintatosan, tervszerűen vezetett barátságos eszmecsere, elméleti meggyőzés, a nehézségek eloszlatása. Türelem, tapintat, emberismeret és emberi szeretetreméltóság működött itt össze a szellemi fensőbbiség és mindenoldalú tudományos felkészültség logikai eszközeivel. Ennek a szellemi hadjáratnak bámulatos tervszerűségét, történelmi célkitűzésű tudatosságát és zseniális leleményességét mutatja, hogy kezdettől fogva a legnagyobb, leghatalmasabb, országintéző családok tagjait veszi munkába, jól tudván, hogy a XVII. század Magyarországon az ő megnyerésük egyértelmű az ország megnyerésével. De hova is fordulhatott volna szívesebben és természetesebben, mint ezekhez, hiszen maga is közülük való volt, vér a vérükből; az ő nyelvüket beszélte, az ő észjárásuk dolgozott benne is: az egyházi és politikai nagy célok és a nagy becsvágy mellett, a nemzeti, faji és osztály-összetartozás ösztöne is feléjük nyitotta meg, feléjük hajtotta lelkét. Melyik volt ez a harminc főúri család, nem tudjuk felsorolni. A Forgáchokon kívül tudjuk, hogy az ő személyes műve Thurzó Ádámnak, a nádor Thurzó Szaniszló fiának, a tüzes és harcias protestánsnak és családjának megnyerése. Ő téríti vissza gyámfiát, Homonnai Drugeth Györgyöt és a Zrínyi-család fejét, Györgyöt, (a költő apját). Lányi-Knauz egyháztörténete még tizenegy nevet említ, mint akik Forgách haláláig Pázmány személyes buzgósága következtében lettek katolikusokká: az Eszterházy, Pálffy, Erdődy, Czobor, Szerényi, Alaghy, Dóczy, Héderváry, Apponyi, Pethe, Bánffy-családokat.¹⁰¹ Ha túlzás is Riedl tömör fogalmazása, („Pázmány protestáns Magyarországon született és katolikus Magyarországon halt meg”), bizonyos, hogy míg az 1608-i és 1610-i országgyűléseken a katolikus rendek elenyésző kisebbségük miatt alig tudják védelmezni egyházuk érdekeit, 1637-ben – Pázmány halálának évében – az országgyűlésnek már katolikus többsége van. Nem egészen két évtizeddel később a magyar királyság területén már csak négy főúri család protestáns.

Ebben a nagyarányú térítő munkában nagy erővel érvényesült Pázmány egyik leghatalmasabb és legszenvedélyesebb kedvvel gyakorolt tehetsége, a vitatkozó ügyesség. A szóbeli és írásbeli vita: ez az a terület, amelyen Pázmány a legnagyobb könnyedséggel és a legnagyobb kedvvel mozog. Itt érzi legjobban tehetségének és képzettségének páratlan fölényét, egyelőre ez elégíti ki legjobban becsvágyát és ez biztatja a leghatározottabb sikerekkel. Oly hevesen veti magát a szellemi küzdelembe, hogy 1610-ben rendjének generálisa a társulat érdeke szempontjából jónak látja mérsékleltre inteni.¹⁰² Csakhamar félelmes hírre tett szert ezen a téren, amely túlszárnyalt a magyar nyelvterület határain. Mikor Forgách halála után 1616 derekán Prágában járt, Khlesl bíboros kérésére egy híres evangélikus prédikátorral, Helvicus Gartsiussal vitatkozott. Egy fiatal Pappenheim gróf ugyanis az őt térítgető katolikus főurak előtt csak azon föltétellel volt hajlandó az egyházba visszatérni, ha ezt a híres prédikátort egy katolikus teológus nyilvános vitában le tudja győzni. Mikor Gartsius meghallotta, hogy Pázmány fog vele vitába szállni, hosszasan vonakodott kiállni. Végül is megtörtént a vita Prága egybegyűlt előkelő közönsége előtt, és Pappenheim néhány nap múlva letette a hitvallást.¹⁰³ Ilyen személyes, élőszóbeli vitáiról kevés adatunk maradt, annál jelentősebb irodalmunk szempontjából irodalmi vitáinak hatalmas köteteket megtöltő kincse.

IV. A vitairó

1. Hitviták

Pázmány kortársa, Pécsvárad Páter nagyváradi prédikátor írja: „Elsőben eltanulták tőlünk (a katolikusok), hogy a hallgatókat nem elég idegen nyelven oktatni, hanem magyarul, németül, lengyelül és egyéb nemzetek között is egyéb nyelven kezdenek prédikálni és tanításokat tenni. Érsekek, püspökök és egyéb előjárók bokros tulajdon kézírással... osztogatnak szabadságot a könyvek olvasására és ... hordozzák nyalábban és általvetőben a pápista könyveket Bihar vármegyében és osztogatják ajándéknak a főembereknek”.¹⁰⁴

Mikor Pécsvárad ezt írja, a katolikus vitairodalom már Magyarországon is három évtizedes múltra tekinthet vissza. A vita megindítóit természetesen nálunk is, mint világszerte, a protestánsok. A magyar egyház súlyos helyzete magyarázza, hogy nálunk fél századon át a katolikusok alig vesznek részt a küzdelemben. A lelkes, ügyes és képzett prédikátorok egész serege veti magát harcba az új eszmékért, illetőleg a régi egyház elvetett hittételeinek, méginkább papságának támadására, de ez a küzdelem meglehetősen egyoldalú, komoly ellenállást jóformán csak egymás részéről találnak a lassankint szétváló protestáns felekezetek. A katolikusoknak irodalmi védekezése, amely a külföldön oly korán megindult, a trentói zsinat előtt hozzánk nem jut el. A Telegdivel meginduló egyházi irodalom már annak a hatalmas visszahatásnak egy hulláma, amely a nagy reformzsinathoz és a jezsuiták irodalmi fellépéséhez fűződik.

A jezsuiták, akik nemcsak páratlan lendülettel, hanem a gyakorlati szükségletek eleven megérzésével indultak küzdelembe a lelkek visszahódítására, kezdetől fogva átértékelték az írott szó nagy jelentőségét. Canisius már 1558-ban azt írja generálisának, hogy egy író többet ér, mint tíz professzor. Néhány évvel Pázmány írói fellépése előtt ugyancsak ő figyelmezteti Aquaviva generálist, hogy a hitvédő irodalmi munkásság a legnagyobb mértékben megfelel a rend hivatásának és „az engedelmességnek és a szeretetnek ez a munkája nem csekélyebb értékű, mint az a munkásság, amelyet a mieink India megtérítésére fordítanak”.¹⁰⁵

Csakugyan, a XVI. század utolsó negyedében olyan imponáló erővel és olyan széles mederben indul meg a jezsuiták hitvédő írói munkássága, hogy csakhamar jelentősen megváltoztatja a szellemi erők egyensúlyát. A német nyelvterületen, amelyhez bécsi rendtartományuk révén a magyar jezsuiták is hozzátartoznak ebben az időben, a legjelentősebb vitairó a spanyol születésű ingolstatti jezsuita Gregorius de Valencia, a („doktorok doktora”, aki 1580 körül a legnevezetesebb protestáns hittudósok egyikével, a tübingeni Heerbranddal, egymás után nyolc vitairatot váltott a legfőbb vitatott tételekről. Iratainak gyűjteménye 1591-ben jelent meg Lyonban, egy óriási fólió kötetben (*De rebus fidei hoc tempore controversis*). Ebben legfontosabb műve az *Analysis fidei catholicae*, amely az egész európai vitairodalomnak egyik főforrása és iránymutatója lett. A német jezsuita vitairodalom másik főképviselője a sváb Gretser, aki háromszáznál több vitairatot írt. Gretser volt egyik főszereplője a nevezetes regensburgi vitának is, amelyben három jezsuita (Gretser, Hunger és Tanner) állt szembe 1601-ben két jeles evangélikus tudóssal, Heilbrunnerrel és Hunniussal, hogy megcáfolják azt a tizenkét vitatételt, amelyet ezek a katolicizmus ellen szögeztek.¹⁰⁶ A kor vitairodalmának klasszikus főműve azonban Bellarminnak már említett nagy munkája, amely a protestantizmus kezdete óta fölvetett egész vitaanyagot összefoglalja és az ellene intézett támadások nyomán majdnem az egész utána következő polemikus korszak szellemi harcainak kiinduló pontjává lett. Az imént említett Gretsernek is egyik főműve *Defensio operum Bellarmini* címet visel, és Pázmány is az ő

védelmével kezdte, mint azt Magyarai ellen írt munkájának egyes célzásaiból kivehetjük. Bellarmint védelmezi az a doktori értekezés is, amelyet Pázmány egy tanítványa írt Krisztus látható egyházáról és amely – a Pázmány vezetése alatt tartott nyilvános vitatkozásokon adatván elő – kétségtelenül mutatja, milyen irányban vezette Pázmány tanítványait.¹⁰⁷

A magyar katolicizmus irodalmi harcának megindítása Telegdi Miklós nevéhez fűződik. Pázmánynak ez a nagy előfutára már a jezsuiták iskolájában nevelődik és azt az új szellemet képviseli, amelynek Pázmány munkássága a leghatalmasabb kifejlődése. Első munkája mintegy szimbolikusan jelzi működésének irányát, mikor az új szellem egyik legjelentősebb művét fordítja magyarra; az 1562-ben megjelent *A keresztyénségnek fundamentomiról való rövid könyvecske* Canisius katekizmusának megmagyarítása. Ez a könyv természeténél fogva nem vitairat, de gyakorlati céljához képest, bőven tartalmaz hitvédelmi megjegyzéseket és utalásokat. „Nem új hit ez – mondja – kire én téged tanítlak. Nem az tegnap előtt találtatott evangéliumot tanítjuk, nem Wittenbergából, sem Augustából, sem Genuából támadott tudományt hozunk teneked, hanem a Sz. Péter hitit. Ebben maradj és azokat eltávoztasd, kik e tudománynak kívül járván, szakadást szereznek”.¹⁰⁸ Ez a mondat, amely az eljövendő évtizedek irodalmi harcainak egyik leggyakrabban emlegetett gondolatát tartalmazza, megmutatja, hogy ez a kis könyv szándékán kívül is voltaképpen már a vitázó irodalomhoz tartozik. Telegdi második nagy ténye, amely lehetővé teszi a magyar vitairodalom kifejlődését, a nagyszombati nyomda föllállítása (1577). A katekizmus még Bécsben jelent meg, prédikációinak első kötete is ott, de már a második és a harmadik a nagyszombati nyomda terméke. Ezek a prédikációk már határozottabban és nagyobb terjedelemben fölveszik a vitát a protestáns támadással. Telegdi fő ellenfele a semptei jeles prédikátor, Bornemisza Péter, aki be-bejár Nagyszombatba és a magyar katolikus egyház e fővárosának nagyszámú evangélikusai előtt erélyesen támadja a „pápás vallást”. Telegdi, aki ekkor a töröktől elfoglalt Pécs püspöki címét viseli és mint az esztergomi káptalan nagyprépostja, az üresedésben lévő esztergomi érsekséget kormányozza, hamar észreveszi a veszedelmet, amelyet Bornemisza működése jelent. Olvassa a semptei pap nyomtatott beszédeit is, de jól látja Bornemisza írásainak gyöngéit, és a maga fölényes képzettségének tudatában nemcsak lelkipásztori, hanem nyilvánvalóan írói becsvággyal is, könyvet szegez a könyv ellen. Kinyomtatja prédikációit, melyekben újra meg újra visszaveri a támadásokat. *Feleletet* ír annak a jócselekedetekről szóló *Fejtegetés*-ére (1580), *Rövid írás*-ban bizonyítja, hogy nem a pápa az Antikrisztus, hanem azok, akik őt annak nevezik (1580), majd *Egynéhány jeles okait* adja, melyekért nem veheti és nem akarja venni Luther Mártonnak és az ő maradékinak tudományát (1581). Ezek a könyvek új hangot szólaltatnak meg a magyar egyházban. A hátraszorított, megfélemedett magyar katolicizmus itt nyeri vissza önértékét, itt érzi először újra a maga erejét, győzelemre való jogát és hivatottságát. Telegdi halála után (1584) Monoszlai András veszprémi püspök veszi át a nagyszombati szellemi központ vezetését, és folytatja az irodalmi harcot számos latin és magyar vitairatában. *Apologiája* (1588) Telegdit védelmezi egy jelentéktelen támadója ellen. *A szent képek tiszteletéről* és *A szenteknek hozzánk való segítségéről* írt két könyvére (1589), Gyarmathi Miklós helmei predikátor válaszol. Erre a támadásra már nem ő felel – az Isten malasztjáról és a szabadakaratról írt könyvében (1600) még megígéri a feleletet, hanem a püspök váratlan halála után Pázmány írja meg *Keresztyéni felelet*-ét. Pázmány így szorosan belekapcsolódik abba a „nagyszombati iskolá”-ba, amely Telegdi szelleméből indul ki, ebbe azonban Róma és Grác indításait, Bellarmin és Valencia iskolázottságát, rendjének harci kedvét, a világegyház küzdelmének roppant lendületét hozza magával. A hazai szellemi harcba való belépésre a közvetlen indítást egy ügyes támadóirat, Magyarai könyve és Forgách püspök egyenes felszólítása adja meg.

2. Az első vitairatok. Védő támadás

Pázmány hitvitázó működésében, az egyes művek tartalmi-formai jellege és az egész küzdelmet irányító irodalmi szándék szerint, több-kevesebb határozottsággal négy szakaszt, talán azt is lehetne mondani: négy különböző fejlődési fokot lehet megállapítani. Az első időszakot, amely végleges Magyarországra-telepedése idejéig terjed, talán a *védő támadás* nevével lehetne jellemezni. Az ez években írt négy idevágó munkát alkalmi célok szolgálatában írja, gyakorlati szempontok vezetik, és egész anyaguk későbbi, nagyobbszabású küzdelemre való felkészülésnek benyomását kelti. Megmagyarázzák ezt a jelleget keletkezésük körülményei. A Magyarinak szóló *Feleletet* Forgách felszólítására a radosnyai kastélyban rövid pár hónap alatt írja meg, kétségtelenül azért ilyen sietve, hogy a veszedelmes támadás hatását azonnal ellensúlyozza. A másik három könyvet Grácban írja, tanári munkájának rengeteg elfoglaltsága közepett, nyilvánvalóan mellékes munkaként, a nagyobb elmélyedés lehetősége nélkül. Abból az égető szükségérzetből fakadtak ezek az írások, amelyet a magyar egyház történelmi helyzete sugallt. A támadások egyre szaporodnak, új és jeles ellenfelek támadnak, Telegdi és Monoszlai már nem él: nincs, aki katolikus részről kivédje a csapásokat. Ha Pázmány nem érezte volna – amint hogy kétségtelenül érezte – a hivatottságot az üresen maradt nagyszombati örhely betöltésére, Forgách egyenes felszólítása és rendi előjáróinak helybenhagyása visszautasíthatatlanul megjelölték előtte az utat. A feladat, amely előtte állt, mindenek előtt védelmi jellegű: el kellett hárítani a még felelet nélkül maradt legerősebb támadásokat. Hogy azonban Pázmány már Forgách felszólítása előtt is foglalkozott hitvédő írással, mutatja a Magyar elleni könyv egy mondata, amelyben hivatkozik rá, hogy bizonyos gondolatait már „másutt bőven megbizonyította”, mégpedig egy jegyzete szerint egy Vithaker ellen írt *De ecclesia* című munkában.¹⁰⁹

Magyar Istvánnak, a jeles képzettségű és buzgó sárvári prédikátornak, Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány kedves emberének *Az országokban való sok romlásoknak okairól* írt könyve 1602-ben jelent meg. Ez a könyv, amely mint újabban kimutatták,¹¹⁰ anyagának legnagyobb részét egy XVI. századi humanistának, Aventinusnak a török ellen írt művéből, kisebb részben Erasmusból és Aegidius Hunniusnak alább említendő vitairatából veszi, voltaképpen nem is elsősorban hitvitázó irat. Erkölcsei oktató mű ez, amely az ország siralmas állapotából azt a tanulságot vonja le, hogy meg kell térni. Alapgondolata, hogy az ország romlásának főoka „az isteni szolgálat színe előtt való bálvány és idegen isteni tiszteletek s eretnokségek”, vagyis a katolicizmus. Az a gondolat, hogy a török Isten büntetése, amelyet bűneikért, elsősorban a vallási tévelygésekért küld az Isten a népekre, nem új gondolat. Végző forrása az ószövetségi Szentírás hasonló alapgondolata. Az európai úgynevezett török-irodalomban Aeneas Sylviustól Erasmuson és Lutheren át Pázmányig és Zrínyiig két századon át számtalanszor visszatérő gondolat ez, amely kétségtelenül a töröktől annyit szenvedett középeurópai társadalom vallásos közérzésében gyökeredzik. A magyar viszonyokra való alkalmazását először a bibliafordító Károli Gáspár *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairól* című, 1563-ban megjelent vitairatában találjuk:

Hogy azért immár az Magyarország is mind az királyokkal egyetemben ilyen nagy szerencsétlenség alatt volt és vagyon, hogy országunkat az törökök elvették, jó városinkat, várainkat elvették és elrontották, hogy országunkat szabadon rabolják, hogy immár minden népek közt nevezetesek és útálatosak vagyunk, ez bizony történetből és az szerencse forgásából nincsen, hanem innét vagyon. Mert mint az zsidók ellen, azonképpen mi ellenünk az Isten fegyverkezett fel és vonta reánk az ő kezívét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk az constantinapolbeli török császárt.¹¹¹

Katolikus fogalmazását is megtaláljuk Telegdi egyik prédikációjában: „Az mi országunkat mi adta török császárnak kezébe? Az országbelieknek tétovázások és sok felé való szakadások. Addig évék egymást, addig marakodának ön köztök, hogy... csak könnyen beszálla a török, elvévé tőlünk az arany almát, minden gazdagságnak és bőségnek földét kifoglalá kezünkéből. Immár csak alég akattunk hazánknak karaján, de még sem vesszük eszünkbe magunkat, ... még sem szűnünk meg a nagy sok véghetetlen visszás vonástól ... Vegyük eszünkbe azért magunkat és térjünk egymáshoz ... hogy ez világi hazánknak is maradékját el ne vesszessük, az Istennek országából is ki ne rekesztessünk”.¹¹² Ennek a gondolatnak kiélezésével és részletezésével Magyar könyve nemcsak nemzeti érdeket nyer, hanem egyenesen támadó írássá válik. Azoknak a vádaknak, amelyeket a törököt ránkhozó bűnök közt felsorol, legfőbbike a pápistaság. Ennek részletezésénél Hunnius nyomán négy fő tételt állít föl: a protestantizmus nem új – a katolicizmus új – a katolikus papok, főleg a pápák gonoszak és erkölcstelenek, – a katolikusok bálványimádók.

Roppant jellemző Pázmány eljárására és arra a körütekintésre, mellyel hitvédő tevékenységére készült, a módszer, amellyel Magyarinak megfelelt. Magyar művével majdnem egyidőben jelent meg Aegidius Hunnius wittenbergi tanárnak az egyházzól és a pápa antikrisztus-voltáról írt híres munkája, a fiatal Eszterházy Tamásnak (Kürti István szeredi prédikátorral együtt készített) fordításában,¹¹³ ugyancsak Sárvárt, ahol Magyar könyve is. Pázmány hallott ennek a könyvnek készültéről és – nyilván a nyomda tévesztette meg – azt hitte, hogy Magyar fordítja. Már most, mielőtt Magyar cáfolásába fogna, előbb az eredetiből már jól ismert Hunnius vádjaira felel meg, mintha kicsinylené a tanítványt, és magával a mesterrel akarna végezni. De még ez sem elég neki. Hunnius elintézése után egyenesen azt veszi elő, hogy „Calvinus mit mondgyon ez dologban”, és csak miután a mesterekkel végzett, tér rá Magyarira, aki „vevé eszében, hogy az ő szerelmes Isten félő attya Hunnius (kit csuda mint dícsér), az Ecclesiáról írt könyvben eléggé meg nem ódhatta ezt a csomót, annakokáért maga is hozzá szól az dologhoz”.¹¹⁴ Minthogy pedig könyvének nyomtatása közben kezébe került az immár megjelent magyar Hunnius, most már ezt is tűhegyre veszi, és egy fejezetben, az „Eszterház Tamásnak, ennek az jó ifiú legénynek” okoskodása is megrostáltatik. Semmi sem jellemzőbb Pázmány írói és vitatkozó módjára, mint ez a teljesség, amely egy könyvben négy felé osztogatja csapásait. Kétségtelen jeleink vannak azonban arra, hogy ez a könyv eredetileg még bővebb volt. Egy helyen ugyanis Pázmány megmondja, hogy bőségesebben írt Magyar ellen az Oltáriszentség és a purgatórium kérdésében, azonban ezeket a részeket elhagyta, látván, hogy ez könyvecske fölötte meghosszabbodnejek.¹¹⁵ Íme a vitaírói pályára készülő Pázmány, aki nagy bőségben gyűjti össze anyagát, de mint gyakorlati ember, a közvetlen cél érdekében korlátozni tudja magát. Miután Hunnius egyes vádjaira bőségesen megfelelt, így fordítja vissza az ország romlására vonatkozó főgondolatokat:

Az mi Nemzetségünk az-előtt oly tekéletes, együgyű altatos Nemzetség volt, hogy hozzá foghatót nagy földig nem találtak volna. Az lopás és ragadomány, az fajtalan és feslett élet, az szitok és átok, csak hírrelis alég hallatott közöttte. De miúta ti támadátok, nem csak azokat, az kik titeket követnek, olyanokká tevétetek mint az zablanélkül-való vad lovakat és kegyetlen tigrisseket, de még azokat is, kik tölletek külömböznek (mivelhogy qui tangit picem, inquinatur ab ea) az veletek való társalkodással, mint az Basiliscus az ő látásával, ugyan elváltoztattátok, úgy hogy az kit most legjámborb és tekéletesb erkölcsűnek tartunk, ez-előtt száz esztendővel igen gonosz embernek látszott volna. Ezeket ha nem hiszed, tudakozzál azoktól, kik ez-előtt hatvan esztendőről emlekeznek, avagy annál többbrül-is, és meglátod, hogy én igazat mondok ... Annak-okáért néktek köszönhettyük, hogy ennyire eláradott ez világon minden nemű gonosság: és ezekért való Isten ostorit-is ti gyümölcsötöknek

nevezhetjük ... Legelőször, az te írásodból ezt így mutatom meg. Azt mondod és igazánis mondod, hogy Magyar Ország öt száz esztendeig erős és az Törököknek rettenetes ország volt, melybe sok jó Fejedelmek voltak, úgy mint Hunyadi János és Mátyás Király etc., kik által Isten fel akarta emelni az mi Nemzetségünket. Ez ha így vagy, Magyar Uram: Ha az Magyar Nemzetséget Isten ez-előtt szerette, óltalmazta és felmagasztalta: Ha dücsőségbe, bőségbe, békességbe tartotta mind addig, míg az mi Hitünkön és Vallásunkon volt: Ha akkor kezdett romlani és pusztulni, mikor az ti Uj Tudomántok támada: Hogy mered azt mondani, hogy az mi Vallásunk oka ez romlásnak? Hogy mered azt tanítani, hogy eddigis elveszett volna az Ország, ha az ti Tudomántok nem tartotta volna? Csak azúta kezdtétek ti tartani, mióta le kezdte dőlni? Nyilván ti magatok megláthattátok, hogy erősebb gyámola és támasza volt Országunknak ti-előttetek, mert akkor volt virágjába ... Az te magad vallásából megtetcszik tehát, hogy addig volt az Istennek áldása rajtunk, addig volt országunk, míg az mi hitünk virágjába volt.¹¹⁶

Ha ezek a sorok megmutatják, milyen erővel és önérettel veri vissza Pázmány a támadást, merészségének és ügyességének talán még ékesszólóbb bizonyítéka a mű latinnyelvű ajánlása, amelyet egyenesen Nádasdyhoz, Magyar protektorához, a dunántúli evangélikusok fővédelméhez intéz. Audi alteram partem, – mondja önérettel; Magyar megvádolta a bálványimádás szörnyű vádjával az egész keresztény világot, a császárt és a katolikus fejedelmeket, de megvádolta ugyanakkor Nádasdy őseit is; most hát lelkére és a haza üdvére kéri Nádasdyt, amelyet az vére ontásával oly rég védelmez, hogy függessze fel ítéletét, míg őt is meg nem hallgatja. Tegyen úgy, mint athéni areopág bírái, akik sötétben ítéleztek, hogy csak az ügyet lássák, ne a személyt: csak a meztelen ügyet fontolja meg.

A *Felelet* írása közben Pázmány mintegy rájött az irodalmi vitázás ízére. A bőséges anyag, amelyet munka közben összegyűjtött, és amelyet részben fel sem tudott használni első könyvében, ott állott előtte, mint állandó indítás, hogy ügye javára értékesítse. Már Magyarival vitatkozva is csekélylette a magyar ellenfelet és minduntalan vitába szállt mestereivel, Hunniussal, sőt Kálvinnal is. Már ekkor fölmerülhetett lelkében a gondolat, amely talán már a *Kalauz* első csirája: magukkal a mesterekkel, a fő hitújítókkal szállni szembe. Egyelőre tanári munkája lehetetlenné tette az ehhez szükséges elmélyedést. Egészen még sem tudta félretenni a vitaanyagot, a nagy reformátorok műveit is folyton forgatta, a megjelenő új meg új protestáns iratok is egyre új kihívással hatottak rá.¹¹⁷

Egyelőre tehát egy kisebb műre gondolt, amely röviden és áttekinthetően védje ki a leggyakrabban felhozott vádakát. Így jöhetett létre *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága*. Ez a 113 lapos kis könyvecske (1605) az eszmét, illetőleg a formát angol vértanú rendtársának, Campianusnak *Decem rationes* című hitvédő iratától vehette,¹¹⁸ és egyes gráci rendtársainak hasonló elgondolása vita-műveiből. A mű célját a latin ajánlás egy pompás hasonlata mondja meg. „Mint ahogy a halálos skorpiócsípést a skorpiókból vett orvosság gyógyítja, én is úgy gondoltam, hogy akiket az újítók mérgezett kötetei megvakítottak, azoknak is nem egyéb orvosság adhatja vissza legkönnyebben szemük világát, mint a mi éppen azokból a kötetekből vehető”,¹¹⁹ azért „valamit ez könyvbe előhozok az Új tanító Atyafiak írásaiból, azt én magam az önnön saját könyvökből írom le; úgy annyira, hogy én is méltán azt mondhatom, a mit Eusébius az régi tévelygőknek: Nem az mi gondolatainkat és beszédinket, hanem azoknak tulajdon szavát írom, kik ő-köztök az Isteni tudományba fő vezérek voltak; hogy senki azt ne ítélje, hogy magunktól költött regét és álmodtunk. Titkos és elrejtett dolgokat nem írok, hanem csak a mit önnön magok nyilván tanítottak és nyomtatott könyvek-által mind az egész világ-előtt mondtak. Ennek fölötté, nem valami tudatlan paraszt tanító tudományát, hanem az Ujjonnan támadt Vallások közönséges értelmét és az ő fő kezdőinek derék tudományát hozom-elő”.¹²⁰

Ebből az alapgondolatból következik, hogy a könyv legnagyobb részt idézetekből áll, amelyeket Luther, Kálvin, Melancton, Beza és más fő protestáns szerzők írásaiból vesz és szembesít egymással, a Szentírással és az illető reformátorok életével, erkölcsével, hogy így mutasson ki ellenmondásokat, tévedéseket, következetlenségeket, a Szentírással való ellenkezéseket és azt, hogy „az mostan támadt Új tudományokat Luther és Calvinus a régen kárhoztatott eretnekségekből tóldozták, földozták, tatarozták és raggatták, öszve-zurván-zavarván a régen kiátkozott tévelygések moslékit”.¹²¹ Érdekes, hogy a magyar szempont, amely a Magyar ellen írt könyv végén oly nagy erővel érvényesült, ebből az írásból sem hiányzik. A hatodik részben ugyanis nagy nyomatekkal mutat rá, hogy „a Luther tudománya lön fő oka, hogy a Török Magyarországot rabságra vivé, mert ugyanis Luther lön oka a fellyül elő-számlált tudománnyal és a Németországban indított Császár-ellen-való pártolkodással és hon való haddal, hogy semmi derék segítsége nem lehete Magyarországnak, Solyman Császár-ellen”.¹²² Még érdekesebb ebből a szempontból a könyv Appendix-e, amely *A Mahomet Vallása Hamisságárúl* szól. A protestantizmusnak a török vallással való kapcsolatbahozása sűrűn fölmerül Pázmány korának európai vitatkozóinál. A mohamedánizmusnak a vitába való bevonása már Luthernál is megtalálható. A lutheránus teológusok szívesen hozzák párhuzamba a kálvinizmussal. A lutheránus Schütze János szerint a kálvinizmus, az arianizmus (ti. az unitárizmus) és a mohamedánizmus három ikertestvér.¹²³ Az ugyancsak lutheránus Schlüsselburg azt állítja, hogy a kálvinizmus utat készít a lelkek számára a mohamedánizmushoz.¹²⁴ Reginald, egy Németországban tanító angol teológus *Calvino-Turcismus* című munkájában teljes részletességgel veti össze a két hitrendszert.¹²⁵ Katolikus részről a Pázmány életéből ismert nagy lengyel jezsuita, Skarga Péter *Messias Arianorum* című munkájában bizonyítja, hogy az unitáriusok Krisztusról és a Szentírásról ugyanúgy vélekednek, mint Mohamed és az Alkorán.¹²⁶ Pázmány Skarga művét nem ismerhette, minthogy az néhány évvel később jelent csak meg; őt, ha tudott is a külföldi példákról, elsősorban a hazai helyzet indította arra, hogy a török vallásra is kitérjen. Ha valahol, nálunk volt olyan a történeti helyzet, amely ezt megindokolta. Hiszen Bocskay korában vagyunk, amikor a magyar protestantizmus egyenesen mint törökpárt lép fel az országban. Ez magyarázza, hogy Pázmány könyve e részének bevezetésében a török-protestáns szövetségekre hivatkozik: „Az Újítóknak fölötte nagy szövetségek vagyon a Törökökkel, úgy annyira, hogy a Lutheristák ugyan Törökkel bélietteknek nevezik a Calvinistákat, és azt írják, hogy első grádics a Mahometismusra, a Calvinisták Schólája, melyből sokan a tanítók-közzüli Törökökké löttek, és ezt ugyan symbolum-helyet vöttek magoknak: Potius Turcae, quam Papistae. Ez-okon hadakozni sem akarának sokáig a Török-ellen az Atyafiak. És szemünkkel láttjuk, hogy szinte oly könnyen és oly szeretettel élhetnek a Törökökkel, mint a keresztyénekkel. Hogy azért jól megéricsék, minémű vallás légyen a Törököké: elolvassván az Alcoránt és a töb könyveit a Törököknek, rövideden és igazán megmutatom az ő tudományok éktelen hamisságát”.¹²⁷

Pázmány következő vitairata nem önálló könyv, hanem 1606-ban megjelent imádságos könyvének függeléke: *Rövid Tanúság mint ismerhesse meg akármely együgyű ember is az igaz hitet*. Alig lehet kétség a felől, mi indította Pázmányt a legégetőbb kérdéseknek e rövid megvitatására. Mikor magyarországi kérésre nagy körültekintéssel és lélektani ismerettel összeállította imádságos könyvét, lehetetlen volt arra nem gondolnia – az ország nagy protestáns többsége és a közkézen forgó jámbor könyvek viszonylag csekély száma mellett – hogy könyve számos protestánsnak is kezébe fog jutni. Gondoskodni kívánt tehát, hogy a lehetőség szerint ezeket is megnyerje, ne csak a könyv, hanem az egyház számára. „Tudom, hogy sokan vannak, kik gyermekségektől fogva a Luther, Calvinus, vagy Dávid Ferenc hitiben nevelkedtek és tellyességgel eltekéllettek magokba, hogy a régi Római vallás Isten ellen légyen, úgy annyira, hogy képtelen dolognak ítélik ennek hamisságárúl csak könyű gondolattal is kételkedni... a mi mondásainkat pedig oly idegen és a mi értelmünkűl

különböző értelemre csigázzák, hogy csak el álmélkodom rajta, mint hitettethetnek el efféle dolgokat az okos emberek.” Az igazságot kereső ember azonban „eggyik résznek se kedvezzen inkább a másiknál, hanem szinte úgy viselje mind a két fél közt magát, mint ha ezóráig egyik valláson sem lőtt volna, hanem most akarná megismerni az Igasságot”. Azért arra kéri olvasóját, hogy tekintse meg az mostan támatt új tudományok hamisságáról írt könyvét: hallgassa meg az alperest is.¹²⁸ Ezek a sorok élénken emlékeztetnek a Magyar ellen írt *Felelet Ajánlás-ára*, ahol ugyanezt a kérést intézi Nádasdyhoz. Magának a könyvecskének tartalma pedig rövidségében és a legfőbb kérdésekre szorítózkodó gyakorlatiességében egészen a *Tíz Bizonyosság* szellemét lehel. Nem is szól másról, mint a hitbeli visszavonások gyökeréről: a hitnek, a Szentírásnak, az anyaszentegyháznak egymásközötti viszonyáról. Az egész művecske úgy tekinthető, mint a két első vitairat kihangzása. Rövidségében és lényegre szorítózkodó magvasságában, kevésbbé élénk hangja mellett is igen hatásos.¹²⁹

A gráci korszak utolsó műve a *Keresztyéni Felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről, értünk való könyörgésekről, és segítségül hívásokról* (1607), amely „Gyarmathi Miklós helmeczi prédikátornak a bódog emlékezetű Monoszlai András veszprémi püspök és pozsonyi prépost könyve ellen írt csacsogásaira” készült. Monoszlai 1589-ben írta meg a *Szentek tiszteletiről* szóló könyvet; részletesen megvitatta a hitviták egyik legtöbbször emlegetett kérdését. Gyarmathi Miklós, a helmeci prédikátor, egykori wittenbergi tanuló, kilenc év múlva adta ki erre szóló nagyterjedelmű *Felelet-ét*. Minthogy Monoszlait az újabb feleletre való készület közben elragadta a halál, úgy látszott, hogy Gyarmathi munkája bírálat nélkül marad. Ez annál is veszedelmesebbnek látszott, mert a hatalmas munka megtette hatását. Legalább erre vall, hogy Pázmánynak újabb kilenc év múlva baráti kéz adta át, nyilván azért, hogy figyelmébe ajánlja. Pázmány, mint a könyv ajánlásából megtudjuk, a komolyabb tanulmányoktól kissé elvonulva, időtöltésül fogott hozzá, de nagyon megragadhatta a figyelmét, mert nem egész egy hét alatt végigolvasta és azonnal hozzáfogott cáfolásához ennek a „Luther–Kálvin-féle új-evangéliumi-kaméleonnak”, akit már jóideje nem utolsó helyen hall emlegetni a magyarországi katolicizmus nyilvános meghurcolói közt.¹³⁰

A hitvédő felelősség tudata és az elhalt püspök iránti kegyelet arra indítja Pázmányt, hogy ismét olyanféle szabályos védőiratot írjon, amilyen a Magyar ellen írt felelet volt, méghozzá egyetlen főkérdés korlátai közé szorítva magát. Ez utóbbi nem esik neki könnyen. Noha sok helyen okot adna Gyarmathi, mondja, hogy nemcsak a szentekről, hanem a mi hitünknek egyéb cikkéliről-is szóllana, de mind az által ez írásocskába nem akarja a derék dolognak céllyát elugrani és egyéb idegen dolgokat egybe elegyíteni.¹³¹ Az egész könyv folyamán az az ember benyomása, hogy Pázmány szűknek érzi a cél adta korlátokat, kevésnek a témát és gyenge ellenfélnek az áradó beszédű, de a vitatkozás logikájában nem nagyon erős Gyarmathit. Ellenfelét nem titkolt kicsinyléssel kezeli: „Ezt azért a Gyarmathi írását, barátim intéséből, kezdem rostálgatni ez elmúlt napokban, és noha csak könnyű kézzel s igen ritka rostával pallám ezt az ötvennégy árkus papírosra nyomtatott abajdóczot; de mégis annyi gazza esék és hulladékja, hogy a maradékával száz pinz ára borsot bé nem takarhatnánk; az az ha mind kiszaggatnók a Gyarmathi könyvéből, ahol hazugságok, mód-nélkül-való csavargások, szitkok, káromlások, ahol a mi vallásunknak gonosz és a mi értelmünk-ellen-való magyarázati vannak: két árkus papíros meg nem maradna az egész könyvben”.¹³²

3. Az Öt Szép Levél és Calvinus Hiszekegyistene

Pázmány ezután írt művei a négy elsőétől gyökeresen különböző jellegükkel megerősítik a *Keresztyéni Felelet* ébresztette meggyőződést, hogy Pázmányt nem elégti ki az a védelmi harc, amelyre az ilyenféle feleletek rákényszerítették. Annyira érzi erejét, olyan bővében van a mondanivalónak, az érvek, formulák olyan készlete áll rendelkezésére, másrésről pedig olyan hiterjesztő szomjúság és írói becsvágy sarkallja, hogy kicsi neki az a másodrendű

szerep, amelyre egy-egy adott támadás lefegyverzése korlátozza. Magához ragadja a kezdeményezést, most már ő támad. Elérkezettnek látja az időt, elegendőnek a maga erejét és felkészültségét, hogy megváltoztassa a magyar katolicizmus irodalmi harcának taktikáját. Immár maga keresi fel az ellenséget hadállásaiban. Pázmánynak ez a támadó korszaka – a hitvitázó Pázmány fejlődésének ez a második állomása – 1609–10-re esik, az egyház-politikai küzdelem legválságosabb éveire, arra az időre, amikor Forgách érsek oldalán benne áll a Bocskay győzelme utáni elkeseredett országgyűlési harcok kellős közepében. Idevágó főműveit 1609-ben írja. A katolicizmusnak az előző évi országgyűlésen szenvedett érzékeny vereségei, a turóci prépostság, valamint a jezsuiták elleni vádak kérdésében őt magát ért személyes kudarcok után, mintha politikai visszaszoríttatásért azon a téren keresne kárpótlást, amelyen biztosabbnak érzi magát: az irodalomban. A gráci professzor után, aki külföldi cellája magányából próbál szorongatott hazai hittestvérei segítségére sietni, most egyszerre csak előttünk áll a félelmes harcos, aki a legkétségbeesettebb pillanatban áll ki a csataterre, a legteljesebb és legkorszerűbb fegyverzetben, jól kigondolt, a legkisebb részletekig kidolgozott haditervvel. A régi eposzi hősök példájára, teljes tudatossággal keresi ki a maga számára a legveszedelmesebb ellenfelet, a vezért, hogy az elcsituló hadsorok előtt azzal vívja meg lovagi párbaját, Pázmány – a támadó szándék mellett e második korszak vitairatainak ez a főjellegzetessége – most már nem éri be a Magyariakkal és Gyarmathiakkal, akik minden ügyességük és felkészültségük mellett is legföljebb jelesebb katonák a sok között. Most már a legmagasabb fejeket keresi, a legnagyobb ellenfeleket, akiket egyáltalán megtámadhat: idehaza Alvinczi Pétert, Bocskaynak, utóbb Bethlennek bizalmasát, a győzelmes magyar protestantizmus legtekintélyesebb és leghatalmasabb főpapját, aztán, mintha még ezt is kicsinylené ellenfélnek, egyenesen magát a legnagyobb református tekintélyt: Kálvint. A forma is, amelybe támadásait öltözteti, most már nem az európai hitviták megszokott formája, hanem újszerűbb, egyéni, a maga képére alkotott, éppen annyira irodalmi – helyenkint szinte már szépirodalmi – mint teológiai jellegű, így születik meg Pázmány legérdekesebb vitairata: *Egy keresztyén prédikátortól S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott Őt Szép Levél*.¹³³ Alvinczi, Péter „a kassai magyar ekklézsia fő lelkipásztora”, Pázmánynak Váradon iskolatársa, utóbb a wittenbergi és heidelbergi egyetem hallgatója, a Bocskay-fölkelés idején az ország legnépszerűbb és legnagyobb hatású hitszónoka, Bocskaynak politikai kérdésekben is bizalmasa és végrendelétének egyik végrehajtója volt, ebben az időben a protestáns nemesség fő szellemi vezére. Mindkét protestáns felekezet előtti – ha nem is ellenmondás nélküli – tekintélyével heidelbergi tanárának, a híres Pareusnak nyomán a két protestáns felekezet egyesítésére törekedett. Ellene intézi Pázmány az *Őt Szép Levél* kihívását. A támadás erejét már a Kálvinból vett kettős mottó elképesztő idézetei mutatják. Ezek egyike az pápisták vallásáról idézi Kálvinnak egy „temérdek mondását”, amelynek – e kiszakított alakjában – képtelensége nyilvánvaló; a másik az calvinista vallásnak sommáját adja az alapítónak ugyanilyen *ad absurdum* felhasznált mondatával: „Mi, úgymond, Christust csak testi szemmel nézzük és innen vagyunk, hogy mi nekünk ő-benne semmi ollyas méltóság nem láttatik lenni, mert az mi eltévelyedett értelmünkkel, valami ő-benne és az ő tudományába vagyunk, azt mind hamisra fordítottuk”.¹³⁴ A mű teológiai, helyesebben vitázó tartalmát az egyes levelek címei jelzik. Az első az pápisták bálványozásáról szól. A második – e címen: Minémű szabadságot aggyanak az pápisták az hittel kötött fogadásnak felbontására, – Husz János kivégzésének és a várnai eskütörésnek sokszor emlegetett vádjával, valamint a katolikus gyónás elleni nehézségekkel foglalkozik. A harmadik (Mint tanácsak az pápisták, hogy job az papnak házasság-kívűl latorkodni, hogy-sem ház-as-társhoz kötelezni magát), a papi nőtlenséggel. A negyedik levél egy pápista embernek ennihány esztelen dolgokról való kérdezkedésiről beszél és e címen huszonhat kérdést vet fel, amelyek mind egy-egy katolikusellenes vádat fordítanak vissza a protestánsokra. („Mikor Magyarországnban fészket verének leg-először az Martinista és

Calviniszia Prédikátorok, teli torokkal kiáltyák vala, hogy semmi-nemű erőszakot, hatalmat nem kel az hitért cselekedni emberen ... Akarnám azért érteni: Mi légyen az oka, hogy most egy kicsinné lábot kapván, nem úgy énekeltek, mint az-előtt... Vagy mi az oka, hogy soha senkit azok közzül, kik az ti vallástokon vannak, arra nem kénszerítetek, ti Martinista Prédikátorok, sőt csak ingyen sem intetek, hogy a mit kóborlással, dúlással, ragadozással elvonnak az ártatlan vétetlenektül, azt éppen, igazán vissza-aggyák stb.”) Az ötödik levél tárgya: mely méltatlan nevezik bálványozóknak és eretnekeknek az Luther és Calvinus követőit.

Az *Öt szép levél* irodalmi forma szempontjából Pázmány vitaműveinek koronája. A nagy hadakozó talán sohasem volt annyira művész, mint mikor ezt a fölényesen furfangos kis munkát megírta. Lélektani finomság és stílusbravúr, bonyolult, mégis áttetsző szerkezet, borotvaéles logika és játszi humor: a maga műfajában remekműnek mutatják az *Öt szép levelet*. Pázmány itt oly egyéni formát teremtett a vitázó irodalomban, amelyben minden erejét érvényesíteni tudja. Ennek a művészi formának, ennek az egyéni érdekességnek köszönhető, hogy a mű jó része, sokkal inkább, mint bármely más vitairata, ma is élvezetes olvasmány, és nemcsak annak, akinek teljes gyönyörűséget ad a stílus zamata.

A művet már maga a levél-forma is megkülönbözteti egyéb vitairatoktól. Az egész vitaanyagot, érveket és ellenérveket, egy költött alak leveleiben kapjuk: egy névszerint meg nem nevezett protestáns prédikátor beszél el bennük néhány vitatkozását, amelyekben alul maradt, és kéri a nagytekintélyű Alvinczi segítségét, hogy megfelelhessen ellenfeleinek. Az olvasó, aki a könyvet kinyitva, a mottó és az első cím után – *A pápisták bálványozásáról* – vitát, tanítást, értekezést vár, már a következő mondatnál kellemesen csalódik. Száraz traktátus helyett levelet kap. Ember beszél, egyéni hang szólal meg és élményt ad elő. Ez a formai fogás kiemeli az *Öt szép levelet* a vitairatok rengetegéből és fokozottan irodalmi, művészi jelleget ad neki.

A levélforma azonban csak egyik, legkülsőségebb rétege a műnek. Az öt levél a keret, a levélstílus az alaphang, a levélíró személye a vitának az egyéni érdek egységébe foglalója. A levélalakon belül azonban egy másik, még érdekesebb művészi fogás alakítja a mondanivalót; a levélhangon más, még élénkebb hang, helyesebben hangok egész eleven csoportja üt át. A levélíró prédikátor mögött egész vitatkozó társaságot pillantunk meg: a levét formában párbeszédek húzódnak meg.¹³⁵ Míg a levélfikció bizonyos lírai érdeket ad, a dialóg a drámai elevenség egy árnyalatával színezi az anyagot: életet visz bele. Íme a levélbe rejtett dialóg egy darabkája:

It egy fő ember elő-szólván, monda: Huj, bezzeg nagy árkot ásál magadnak, jó Uram. Meghidd énnékem, nagy ennek a szököllője, és nincs módod ennek megbizonyításába. Azért az utolsó cikkelynek bár békét haggy, és ha igasságod-hoz bízol, másutt kezd, mert it hamar a verembe esel.

Én pedig mondom, hallyuk mind végig az ő káromló csácsogását, mellyekkel marczongja, ostorozza és beszédivel rutíttya az Isten edényinek emlékezetit.

Az pápista ember erre így felele: Jó Uram, csinnyán beretvály és efféle fardagályos és czafrangos szitkokkal ne mossad büdös szádat. Halgasd-meg elébb az én szómat-is és az-után tégy ítéletet; elvetéd egyszer az kockát, én-is feltettem melléje, meg-is kel azért immár mind végig jáczanunk; nap-fnyre kel az igasságot hoznunk és meg kel mutatnunk, hogy orczátlanak és torkig úsznak az gyalázatban a ti tanítóitok, kik noha csuda kendőzésekkel szépegetik tanításokat, de azért az igasságkívül-való tudománnak ellátására annyi hazugságokat toldoznak öszve, hogy hajszál sincs annyi fejekbe, menyi hazugság vagyon írásokban, és addig szűrnek szavarnak minden moslékot egybe, addig szabálódnak az mi-ellenünk-való rágalmazásokban, hogy magok sem tuggyák végtére, mely aránt vannak-el az

dologban, kiváltképpen mikoron kezekben kapjuk a fictiókat, az magok agyoknak hívságos találmányit és gondolatit, mellyeket mi-reánk akarnak kenni.

De hagyjuk ebbe ezt, és az derék dologhoz kezdvén, rendszerént az felvetett czélnak három ágait tekincsük-meg.¹³⁶

A dialógok helyenkint még többek egyszerű párbeszédnél; valóságos kis jelenetek alakulnak ki belőlük. A levélíró elmondja, kik a beszélők, hol, mikor, milyen körülmények közt ment végbe a vitatkozás. A beszélőkről rövid, néhány szavas, szemléletes és szellemes leírásokat ad; a szót taglejtések kísérik, mosoly, nevetés, felháborodás. A dialógot valósággal díszletek keretezik és rendezői utasítások nyomatékozzák. Az első levél tárgyát feldolgozó dialóg pl. a következő jelenetből fejlődik ki:

Az elmúlt napokba azért, sok böcsülletes emberekkel való nyájas beszédek-között, hozákelő azokat az kívánságokat, mellyeket az hajdú vitézek az ő fő tanítójokkal és hív tanácsokkal, Foktői Mátéval egyetembe az Nemzetes, Tekintetes és Nagyságos Báthori Gáborhoz, az nyomorult magyar nemzetnek fínyes és tündöklő csillagához, Debreczenből küldöttek volt az elmúlt napokban. Mellyekbe az több dolgok-közöt, az pápisták ennihányszor bálványozóknak neveztetnek. Történetből egy pápista ember-is vala ot jelen, ki mikor az bálványozók nevét hallotta volna, mingyárt megváltozék a színe, és keserves tekintettel szemét az égre fordítván, nagy fohászkodással azt mondá: Ur Isten, te tudod, hogy méltatlan és lelki isméretek-ellen gyaláznak ilyen útálatos névvel minket. Mert ez csak calumnia, gyalázatos és gyűlölségből reánk kenetett név, mellyel mód-nélkül terhelnek minket, mind személyünkbe, mind tudományunkba, és az mi nemzetségünknel gyűlölségben akarnak ejteni.

Azután arczúl fordulván hozzám, monda: Predikátor Uram, tudod-é, mely iszonyú gyalázatos név az bálványozó név? Tudod-é, hogy az emberek nagyob gyalázatba nem keverhetik nyelvekkel felebaráttjokat, mint ha őket bálványozóknak nevezik? Kinek én azt felelém: Jó Uram, én-nállam tudva vagyon, hogy az bálványozás az leg-első és leg-főb parancsolattal ellenkezik. Azért jó Uram, méltán iszonyodol ettől az bálványozó névtől. De nem elég ez hozzá, hanem szükség azon mesterkeggyél, hogy ezt az nevet méltán ne visellyed, hanem minden bálványokat megútálván, az Ur Jesus Christushoz és az őtölle kinyilatkoztatott igaz tudományhoz ragaszkodgyál.

Ezeket nagy szomorú szívvel és feje mozzatásával végig hallá az pápista ember, és imígyen szólla: Mivelhogy jól érted az bálványozásnak iszonyú rútságát, temagad ítéltire hagyom, mely nagy számadással tartoztok az élő Istennek igaz ítélő széki-előt, ha minket méltatlan és érdemünk-nélkül ilyen iszonyú káromlással és gyalázattal illettek. Kire én így felelém:

Bezzeg ha méltatlan kennénk ilyen rút bűzben titeket, nem csak az más világon, de még ezen-is nagy büntetést érdemlenénk. Mert ha nyelvél megöli, a ki bűzbe kever egy jámbor aszszont, mit érdemlene tehát, a ki méltatlanúl bálványozónak nevezne egy egész gyölekezetet?

Ezeket hallván, mintha-ugyan megposdult volna az vér benne, egy kevésbé megpirossodván, így felele az pápista ember: Szerető Uram, kérlek az Istenért-is, tégy fél-felé minden praejudiciomot és üdő nap-előt tött ítéletet, és csendes keresztyéni szeretettel tekincs-meg, ha lehetséges-é, hogy az római hiten való keresztyének oly iszonyú bálványozók légyenek, az mint ti ítélitek.¹³⁷

Egészen más színezetű, talán még előbb, változatosságával is jellemző a mű irodalmiságára a harmadik levél scenírozása:

Minap azért a ház-előt beszélgetvén ennihány fő emberrel, méne-elő egy alkolmas kövér nyakú pillises pap, és monda mingyárt egy az jelen-valók közzül Vallyon ez valaha nem hajt-é tilalmasba az Castitás mellett?

Én erre azt felelém: Miért nem hajtana? hiszen ő csak arra kötelezte magát, hogy soha jámbor házastársot nem vészen. Mert ha ezt ekkoráig nem tudtátok jó Uraim, azt tanítták a pápisták, hogy csak az ő nyírt, kent papok meg ne házasoggyék, ámbár bokrostúl tarcsa a safarinákat, mivelhogy ők a szent házasságot tisztátalan életnek nevezik, a mint megteczik az Innocentius és Siricius pápa decretomából.

Nem tuttam, tehát jelen volt egy pápista ember, és elő-szólalván monda: Vess vakot Prédikátor Uram, bezzeg nagy ám ez egynek. De a mit régen olvastam vala, azt naponként meg-is tapasztalom, hogy sokkal könnyyeb az egek csillagait bizonyos számba foglalni, hogy-sem az Luther prédikátorok szemtelen hazugságit megszámlálni. És ám bár kegyelmednek prédikátor Uram, mentsége légyen, de azok, a kik tudván, lelki ismértek-ellen, ilyen dolgokat költöttek, nem tudom mint adnak számot Isten-előt. És ha lehetne, kúrthöz és trombitához hasonló szóval akarnám erről az éktelen hazugságról levonni az állorcztát, hogy mind ez világ értené, minémű méltatlan rútságokká mocskolnak minket az anyaszentegyházból kiállott, szakadásszerző tanítók.

Erre én azt felelém: Szerető Uram, igen fen fogád az dolgot, félek rajta, hogy ha igen fen héázsz, elszédül az fejed és a földről szeded-fel magadat.

Egy pedig a fő emberek-közzül monda: Halgassuk végig Prédikátor Uram az pápisták mentségit és nevetkezzünk rajta.

Így kezdé el azért beszédét az pápista.¹³⁸

Csupa élénkség, mozgás, élet ez a kis jelenet; szemléletességében valósággal megjeleníti előttünk a vitatkozó társaságot. És itt még egy fokkal beljebb tekinthetünk Pázmány alakító műhelyébe. A levélforma és a dialóg fogásai csak külsőbb eszközei a drámai megelevenítésnek. Az igazi drámai érdeket azonban az a *lélektani művészet* teremti meg, amellyel Pázmány költött alakjait megrajzolja. Ezek az alakok élnek, ezért érdekesek. Nem egyszerű vitatkozó bábok, hanem emberek, az élet színészei. A kor levegőjéből lépnek ki és ezek a színek még a hosszú – a dolog természete szerint többé-kevésbbé sablonos – okoskodások közben sem halványulnak el egészen. Természetes, hogy Pázmánynak a tartalom az első, az érvelés, a vádak megcáfolása, a lelkek meggyőzése; az irodalmi köntösre csak második helyen ügyelhet, kevés rá a tere. Nem várhatunk hát regényszerű vagy akárcsak novellisztikus emberrajzolást sem. De amit a szűkre szabott keretek közt a művészi zsenialitás megtehet, megteszi. Az alakok néhány pompásan eltalált tipikus vonással, egy-két megragadó művészi részletmegfigyeléssel elevenen domborodnak elénk. Elsősorban maga a főalak, a beszédes, hiú, gyámoltalan kis prédikátor. Milyen pompás szatirikus jellemzés például ez a kis jelenet a második levél végéről:

Ezeket szerelmes Alvinczy Uram, én oly rettenetes szív dobogással halgattam, hogy csak az kórság nem ütött el szégyenletembe, eszembe vévén, hogy az mi tudományunk fundamentomiból efféle következő dolgokat tettetes színnel hozott vala elő az pápista ember, és nem is tudok vala ezekre kerek válaszszaal megfelelni; azért menteni akarom vala magamat, hogy most mind ezeknek megrostálására nem érkezném; de jó szerencsémre előszólla egy a fő emberek-közzül, és monda:

Soha bizony ezeket én így által nem láttam, mint most, és immár vészem eszembe, hogy sok méltatlan dolgot fognak az pápistákra azok, a kik az magok szennyét másra akarják kenni. De ideje elmennünk, Isten hozzátok. És velle egyetembe el mindnyájan kezdenénk oszlani.

Én látván, hogy el akarnak vala menni, megbízakodám, és hogy tellyességgel cserbe ne maradnék, nagy bátor szóval kezdem kiáltani: Halgassátok-meg jó Uraim, az én feleletemet-is; és mivelhogy halgatni nem akarák, nagy protestációkkal kezdek kiáltani, hogy Enyim az mező: Én az baj-vívó helyen maradok, és ez-okon enyim az győzelem is, kin minnyájan nagy hahotát ütének, és én csak egyedül maradék.¹³⁹

Mikor a pápista ember megkérdezi; olvasta-e az ágostai confessiót, igazán felelvén megvallja, hogy sohasem olvasta, hanem látott egyszer egy könyvet, melynek hátán vala írva: *Augustána Confessio*.¹⁴⁰ Egyszer valami fő embernek a házába akarják hozni a kérdezősködő pápistát, hogy ő megfeleljen neki; erre a következő pompás szavakkal tiltakozik: „Én erre azt felelém, hogy nem akarok efféle ördöggel határos emberrel beszélni; mindazonáltal, minthogy magáru is jól tudja kegyelmed, hogy minékünk, ha szinte tudatlanok vagyunk is, nem kel jelentenünk a kösségnek, hanem a szakállhoz illendő reputációt ugyan meg kel tartanunk, azt mondam nekik, hogy ha írva ide küldik, megfelelek kérdezkedésre”.¹⁴¹

Ugyanezzel a szellemes és művészi módszerrel rajzolja Pázmány a környezetet is, a vitát hallgató, bele-beleszóló személyeket is. Néhány apró vonással a jellemzésnek és a humornak valóságos kis remekeit adja. A pápista ember a gyónás védelmére nagy buzgalmában azt találja mondani protestáns hallgatóinak, hogy tegyenek próbát, gyónjanak meg: látni fogják, hogy igazat beszél. Erre egy fő ember siet megjegyezni, hogy „örömesben elhiszi, hogysem megpróbálja”.¹⁴² Máskor a pápista visszafordítván az egyház elleni vádat, azon bizonykodik, hogy a lutheránusok hite olyan feljebb való szabadságot ad, hogy egy mákszemnyivel sem kötelez az esküvel tett fogadás megtartására. Erre „az jelenvaló fő emberek között egyik nagy kacaját üte, és monda: Emberségemre mondom, hogy ha ezt megbizonyítod, sokaknak megkönnyebbited lelkiisméreteket”.¹⁴³ Mikor a prédikátor sarokba szorúl, „– a jelen-való fő emberek alattomba egybe-üték fejeket és nagy nevetséget indítanak és egyik monda: Prédikátor Uram, igen könnyen elugrad az árkot”.¹⁴⁴ Mikor az ötödik levélben nagy orcza pirulással és izzadással hallgatja, hogy a pápista bálványozónak nevezi a protestánsokat, bevallja, hogy ilyet még sohasem hallott, erről előbb az Dominus Superintendenssel és a Dominus Seniorral akar szólni, majd tizenötöd napra ad választ. Erre „egyik az jelen-való fő emberek között nagy kacaját ütén, Azon csodálkozom, úgymond, hogy gazdád asszonnyal nem mondád, hogy tanácskozol ez dologról”.¹⁴⁵

Nem csodálható, hogy Alvinczit igen érzékenyen érintette a támadás. Sietett is válaszolni. A *Feleletnek* csak címét ismerjük,¹⁴⁶ maga a könyv elveszett. Amit tudunk róla, Pázmány ellene írt *Megrostálásából* következtetjük. Ebből kitetszik, hogy a *Felelet* gyorsan készülhetett, mert csak a két első levél anyagával foglalkozik, a további választ későbbre ígéri. A sietség oka, mint ugyancsak Pázmány hivatkozásai mutatják, Alvinczi szenvedélyes felháborodása volt. Válasza rendkívül durva lehetett; Pázmány böven idézi ellene intézett szitkait, csúfneveit.¹⁴⁷ De az írott felelettel be sem érte; írásában Pázmányt élte vesztésével fenyegette. Pázmány csak késedelmeskedve mert a válasz írásához fogni, mert attól tartott – nem is alaptalanul –, hogy „az vár-megyéket vagy te magad elfutnád, vagy prédikátor társaid-által sok istenkedéssal és gyűlölködő panaszolkodásal felindítanád ellenem, és ha most élttem vesztését... emlegeted, mélyebb szándékidat-is végre kifakasztanád és az pennák-helyett kardot köttetnél ellenem ... Noha talán nem karddal, hanem pennával, nem vérrel, hanem téntával kellene én-ellenem hadakoznod”.¹⁴⁸

Pázmány késedelmessége nem tarthatott soká, mert még az *Öt szép levél* esztendejében megjelent az Alvinczi *Feleletére* írt válasz is: *Alvinczi Péternek sok tévovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelídséggel való Megrostálása*. Irattatott Pázmány Pétertől, az Jesuiták rendin való legkisebb tanítótól. Alvinczi feleletében a *Megrostálás* szerint „semmi egyéb nincsen egynihány jó módgyával ejtett magyárismusnál, Aesopus beszédinél, korcsomáru költ kajtor tréfáknál, istállóhoz

illendő poshatt szitkozódásoknál, melyekben csuda mely igen elvészted mindenek-előt az pályát, de ez-mellet egy czikkelyecske sincs írásodban, melybe vallásodnak csak egy tö hegynyi vagy szalma szálnyi erőssége volna, hanem *Ad populum phalerae*, nagy pompával és buborik módgyára felfűtt szókkal-való nyelveskedések minden írásid; úgy annyira, hogy teróllad-is azt mondhattyuk, az mit az trücsökrül: *Totus es vox*, csak csupán szó vagy, és minden okosságod az nyelvedben szállott”.¹⁴⁹

Az érvekkel könnyedén bánik el, a durvaságok, csúfolódások visszaadásával sem marad adós, – a végén látható kedvteléssel mondhatja: „Felnyisd mászszor a szemedet, jó Alvinczi uram, mikor énellenem valamit támasztasz, mert úgy nézz szemembe, hogy nyomodba lések és torkodba verem, az mit helyén •nem ejtesz”.¹⁵⁰

A késelem valódi oka azonban az lehetett, hogy Alvinczi *Feleleté*-nek megjelenésekor Pázmányt már új, még merészebb támadás eszméje foglalkoztatta. Minden valószínűség szerint még a *Megrostálás* előtt elkészítette és meg is jelentette támadó műveinek legélesebbikét s legkihívóbbikát: *Az Nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy-Istenét*.¹⁵¹ Ha az *Őt szép levél*ben szépirodalmi formát próbál adni a polémiaának, ebben a művében egyenesen pamfletet ír. A könyv tartalma voltaképpen egyetlen hatalmas és agyafűrt támadás a Kálvin-féle predesztinációtan ellen. Az *Őt szép levél* a támadást még védelemmel kötötte össze; itt már tisztán és félreérthetetlenül csak támad. Ezt a támadást egy hatásos és groteszk ötlettel foglalja szerkezetbe és öltözteti érdekes, gyilkos formába. Az ötlet – kimutatni, hogy a kálvini tanításból nem az apostoli hitvallás tételei következnek, hanem azoknak éppen az ellenkezői – valószínűleg nem benne villant fel először. Lehet, hogy az a Luther-féle mondat adta, amelyet mottóul idéz: „Az sacramentáriusok csak egy ágazattát sem hiszik igazán az keresztyéni tudománnak: És ha különbet mondanának sem kel hinni; mert hazudnak. Sőt ugyan az pokolbéli ördög az, a kit ők istenelnek”.¹⁵² Az ellenfél tételei és a Credo közti ellenmondás kipellengérezése elég közkézen forgó érvelési mód az egykorú európai vitairóadalomban. Pázmány kétségtelenül ismerte pl. Sigismund Ernhoffer német rendtársának 1587-ben megjelent Luther-katekizmusát (*Kleiner und reiner katechismus aus Dr. M. Lutheri Schrifften*), amely nem egyszer erőszakot tesz a lutheri szövegen.¹⁵³ A kálvini predesztináció-tételt különösen gyakran támadták ilyenén módon. A hollandiai kálvinizmus gyengébbik szárnya, az arminiánusok (másnéven remonstransok), például szívesen vetették szemére az uralomra jutott gomaristáknak, hogy az ő istenük voltaképp az ördög.¹⁵⁴ A gomaristák feje, a leydeni Gomarus viszont a jezsuita Coster elleni vitáiban, éppen Pázmány vitázó tevékenységének első éveiben, a katolikus dogmákat állította szembe a Hiszekeggyel.¹⁵⁵

Pázmány formai eredetisége kettőben mutatkozik. Sorra veszi a Hiszekegy egyes ágazatait és ezek világánál vizsgálja a kálvini tanítást, helyesebben összeszedi Kálvinnak azokat a helyeit, amelyeket kiszakítva olyan szillogizmusokba lehet kapcsolni, hogy formailag kihozható belőlük a kívánt tétel: az illető ágazat ellentéte. Természetesen csak logikai játékról van itt szó, hiszen Pázmány nagyon jól tudta például, hogy Kálvin nem imádja az ördögöt, de ez a látszólag tökéletesen felállított szillogizmus első tekintetre mégis elképesztő erővel hat:

„Azt írja együt Calvinus, hogy a libertinusok, mivelhogy azt tanítták, hogy az Isten *authora*, oka az bűnnek, az Istent ördöggé változtatták.”¹⁵⁶

Ám: „Calvinus pedig azt taníttya, hogy az ő Istene *authora*, oka és megszerzője minden bűnnek és gonoszságnak”,

Mert: itt felsorolja azokat a kálvini tételeket, melyeknek értelme hogy „Isten akarja és javálja is a bűnt” és „az mi Atyánkat mostoha atyává, sőt kegyetlen tyrannussá és hóhérá változtatja.”

Tehát: „Hogyha azért a Calvinus magyarázattya-szerént ezt az első ágazatot paraphrastice nyilván értelemnek-okáért ki akarnók mondani, így kellene ezt fordítani:

HISZEK AZ POKOLBÉLI ÖRDÖGBEN, MINDEN OCSMÁNY VÉTEKNEK
ALKOTÓJÁBAN, KEGYETLEN MOSTOHA ATYÁBAN, ERŐTLEN NEM
ISTENBEN.”¹⁵⁷

Pázmány másik eredeti formáló leleménye a pamflet hangja, az a körmönfont, ravasz gúnyolódás, ahogyan neki gyürkőzik, hogy napvilágra hozza Calvinus „titkos tudományát”. Mivelhogy „az elrejtett kincsnek és az titkon tartott bölcseségnek nincs semmi haszna: méltó és illendő dolognak ítélem, hogy az Nagy Calvinus János írásiban foglalt, mélységes setétséggel megkörnyékeztetett tudományokat minnyájan olvassák és ugyan kezekben-is hordozzák. Annak-okáért, híven és igazán, az Nagy Calvinusnak tulajdon könyveiből, egybe szedem az ő értelmét és magyarázatát az apostoli vallásnak sommájárául, az Credóul, feljegyezvén az könyvnek karéjára, minémű könyvbe és mely helyen találtam Calvinusba, az mit elő-hozok, hogy ebből okoskodhassanak az Calvinista Atyafiak, és meggondolhassák nagy lelki nyugodalmokra és üdvösséges vigasztalásokra, minémű lélektől vezéreltetett az calvinista tudománnak első hadnaggya, ki ily mélyen bégázolhatott az isteni tudománnak meglábolásában és ennyi sok új értelmeket kovácsolhatott az együgyű igasságnak nyilvánvaló bötűjéből”¹⁵⁸

4. A Kalauz

Az nagy Calvinus János hiszek-egyistenében Pázmány eljutott a támadás végső határáig. Élességben is, hatásában is; hisz mint a gráci nuncius jelentéséből tudjuk¹⁵⁹ – az országgyűlés haragra gerjedt protestáns rendjei részéről élete is veszélyben forgott. De nem mehetett tovább ezen az úton azért sem, mert nem maradt ellenfele. A legnagyobb hazai ellenséggel, Alvinczival megvívta harcát, az egyelőre hallgat. A Kálvin megtámadása nyomán kelt vihart Thurzó nádor diplomatikus ügyessége elsímította. Az ismert vitapontokról hét könyvében elmondta mondanivalóit, nem volt oka újra előszedni őket; új támadás híre nem hallatszott. A viszonylagos csendet egy nagyszabású vállalkozásra használja fel. Úgy érzi, hogy a védekezés és a támadás kisebb-nagyobb csatározásai után elérkezett a nagy döntő szellemi ütközet ideje, a részletkérdések vitatása után a nagy összefoglalásé. Olyasféle nagy mű lebeghetett előtte, mint nagy rendtársaié, Valentiáé (*De rebus fidei hoc tempore controversis*), vagy még inkább Bellarmin *Disputációi*, melynek befejezését mint teológus Rómában együtt ünnepelte rendtársaival. Egy nagy, végleges, kimerítő összefoglalás, amelyben benne legyen végigcáfolva minden vád, amit valaha felhoztak a katolikus hit ellen, minden kétségbevont hittétel világosan megmagyarázva, bebizonyítva, körülbástyázva, minden jóakarátú ember számára. Ezután már ne is legyen szükség több vitára, legyen elég hivatkozni a nagy műre. Így fog hozzá a *Kalauz* írásához, így dolgozik rajta alighanem három éven át. Közben új tanulmányokat végez és rengeteget olvas, szentatyákat, teológusokat, reformátorokat,¹⁶⁰ kiegészíti képzettségének még érzett hiányait.

Munka közben az arányok szélesedtek, a becsvágy nőhetett, írói célja velejében gyakorlati volt, hiszen azért választotta a hazai nyelvet. „Magyarokért, magyarul” írt, mint maga vallja egy későbbi Kalauz-védő iratában: a magyarság lehető széles rétegeinek. A magyarság visszakatolizálása, ez a nagy és egyetlen cél lebeg előtte. Meg akarja nyerni a magyar olvasót, lehetőleg minden magyar olvasót. Ügyes lélekhalász és finom pszichológus létére a kevésbé erőszakos utat választja, a körülményesebbet, de biztatóbbat. Nem ellenfél módjára lép fel: Nem a vitatott tételekből indul ki. Azzal kezdi, ami közös, amiben nincsen ellentét, ami kedvesen hangzik a protestáns nevelésű olvasónak is. Az első könyvekben még nem vitatkozik, hanem tanít; épületes olvasmányt nyújt az effélére annyira szomjas és effélében annyira szűkölködő keresztény magyar léleknek. Istenről, vallásról, Krisztusról beszél, mintha nem is volnának egymással szemben álló felfogások, késhegyig menő harcok ezek körül a nagy és szent dolgok körül. Csak mikor már így megnyerte magának az olvasót

– a protestáns olvasót is –, akkor vet számot a vallási meghasonlás tényével, kimutatja ennek gyökereit, keresi a meggyőződés, illetőleg meggyőzés legrövidebb és legbiztosabb útját. Könyve így sokkal több, mint vitairat, több mint apológia: valóságos lelkiolvasmány, elmélkedőkönyv. Nemcsak hitvédelmi és vitatkozási fegyvertárt nyújt az ezt is igénylő katolikus kortársnak, hanem valóságos dogmatikát és aszkétikus táplálékot is. Gazdagsága már csak ezért is páratlan a vallási harcok kétszázados irodalmában.¹⁶¹

De az egész magyar prózában szinte páratlanná teszi monumentális kompozíciója. Teljes joggal hasonlítható a nagy barokk székesegyházakéhoz. Az Ö. M. nagyalakú kiadásában két kötetet, másfélezer lapot tölt meg. Az eszméknek és érveléseknek ebbe a nagy épületébe természetesen beleépítette régebbi, részletkérdésekkel foglalkozó írásait is. „Előbb kibocsátott könyveim részeit – írja – mostani írásomban alkalmas helyekre rendelem. Meg is tartom ezekben, mint saját munkáimban, igazságomat és tetszésem-szerént megjobbítom, megrövidítem, megtoldom, hol helyesnek álítom lenni.”¹⁶² De ebben sem választja a könnyebb részt. Amit újra felhasznál, nem egyszerűen átírja, hanem értelem szerint használja. Az új műben a szerkezet szigorúan uralkodik; semmi részlet ki nem üt belőle. Az V. könyv például, melynek tárgya egyezik *A Nagy Calvinus János Hiszekegyistenének* tárgyával, lépésről-lépésre követi a korábbi művet, de csak gondolatmenetében, érvek és idézetek legnagyobb részének felhasználásában; a szöveget majdnem teljesen újra írja, jóval bővebben, elevenebben, frissebben. A XIII. könyv, mely a dicsőült szentek tiszteletiről és segítségül hívásáról szól, harmincnégy lapon foglalja össze a Gyarmathi ellen írt Felelet e tárgyra vonatkozó kétszáz lapnyi anyagát.¹⁶³

Semmi sem jellemzőbb Pázmány ösztönös stílus- és szerkezetérzékére, mint ez a fáradságos újjádolgozás, amelytől könnyen megkímélhette volna magát. Hogy ez a szerkesztő ösztön milyen tudatos, az egység és áttekinthetőség mennyire szíve-ügye, az egész munka felépítése mennyire a barokk „egységes egység” klasszikus megvalósulása, gyönyörűen mutatja a mű elé bocsátott *Rendi és summája e könyvben foglalt tanúsnak*:

Mikor azért magamban sokat hántam-vettem volna mint kell az eláradott hamis vélekedések folyását meggátolni: juta eszembe a sz. Ágoston mondása: Contra Rationem, nemo sobrius; contra Scripturam, nemo Christianus; contra Ecclesiam, nemo pacificus senserit: Az okossággal (ügymond) nem tusakodik, a ki józan; sem a szent Irással, a ki keresztyén, sem az Anyaszentegyházzal, a ki békesség-szerető. (Aug. lib. 4. de Trinitate, c. 6.) Azért én-is e három rendbéli bizonyosságokra vetém szemeimet; ezeknek erősségét az új tudományok rontására fordítám, és írásomat e könyvben *három részre* osztám.

Első részében a természetbe óltatott okosság vezérléséből megmutatom, hogy a világnak egy teremtmény Istene vagyon, kit igaz hittel és religióval tartozunk tisztelni; ez pedig az igaz hit a keresztyénség-kívül nem-találtatik. De mivel a keresztyénség zászlója-alatt sok ellenkező szakadások pártolkodnak: azt-is világosan megbizonyítom, hogy az emberi okosság vagy maga vezérléséből, vagy azokból a Sz. Írás fundamentomiból, mellyeket jóvá hagynak, valakik keresztyén nevet viselnek, világosan kijelenti, hogy a római gyölekezettől elszakadott vallások igazak és Isten-előtt kedvesek nem lehetnek.

Második részében megmagyarázom elsőben a keresztyének-között-való igyenetlenség gyökerét. Annak-utánna bizonyos módot mutatok ezeknek leszállításában. És az Ecclesiának méltóságát kifejezván, megbizonyítom, hogy egyedül a római gyülekezet igaz Ecclesiá, melynek tanítása-ellen senkinek nem szabad tusakodni. A római pápának méltóságát is derék bizonyságokkal állatom.

Harmadik részében egy-néhány nevezetes dolgokban, mellyekről fő-képpen versengések támadtak, megmutatom, hogy semmit az újítóknak nem kedvez a sz. Írás: sőt ha ezt okosan egybe-horgyuk, és nem facsarjuk tétova agyaskodásunk-szerént, hanem igyenes folyásában

és eleitül-fogva meggyökerezett értelmében hadgyuk, mindenkben a mi tanításunkat erősíti.¹⁶⁴

Ez a szerkezet, a cél és mondanivaló természete szerint, elsősorban logikai felépítésű. Pázmány jól érzi, hogy a keresztény hitrendszer szerves és logikai egység; nem lehet megbolygatni a láncnak egyetlen szemét sem, az egész összeomlásnak veszedelme nélkül. Bevezetőben Lerini Sz. Vincét idézi: „A hit olyan, mint a gyűrű, mely ha egy helyen megszakad, jól nem állhat az ember újában; olyan mint a harang, mely elveszti hangosságát egy kicsiny hasadással. A tévelygés pedig akármely kicsi légyen-is, olyan mint az ék, melynek hegye vékony, és mikor a fába ütik, nem nagy hasadást szerez: de mennél tovább verik, annál nagyobb nyílást hágy, és végre akár-mely öreg gerendát ketté-hasít.”¹⁶⁵ Azért minden kis részletre gondja van. Egyetlen gondolatnak, egyetlen érveknek sem szabad hiányoznia vagy gyengébben megtámasztva lennie. Mindennek a maga helyén kell állnia, teljes értékű résznek a nagy egészben. Ez a logikai felépítés szigorúan érvényesül a három főrészt keretein belül is. Az első rész öt könyve ezt a gondolatmenetet valósítja meg:

Első könyv: Istenről.

Második könyv: A keresztény hit igazsága.

Harmadik könyv: Az elszakadt vallások tévedt voltának közös és általános jelei.

Negyedik könyv: A luteránizmus általános bírálata.

Ötödik könyv: A kálvinizmus általános bírálata.

A második rész „gyökerét és fundamentomát” mutatja meg a vallási ellentétnek és ebből kiindulva, makacs logikai láncszem-okoskodással jut egyre beljebb az alapvető ellentétek vizsgálatában, az elméleti tételektől a gyakorlati következtetések, az okoskodástól az állásfoglalás felé. Íme az öt nagy lánczorong:

Hatodik könyv: A gyökér: Egyetlen hitforrás-e a Szentírás?

Hetedik könyv: A Szentírás igaz értelmét csak az Anyaszentegyháztól vehetjük.

Nyolcadik könyv: Az Anyaszentegyházról.

Kilencedik könyv: Csak a római gyülekezet igaz Anyaszentegyház.

Tizedik könyv: A pápáról.

A harmadik rész öt könyve (az ötödiket csak a második kiadásban adta hozzá az elsőnek tizennégy könyvéhez) már most a legfőbb részletkérdéseket veszi vizsgálat alá; a négy első könyv a négy legjelentősebb dogmatikai ellentétnek, az utólag csatolt ötödik pedig a három legsűrűbben hangoztatott egyházellenes vádnak néz a szemébe (bálványozás, a hitszegés megengedése, papi nőtlenség).

Tizenegyedik könyv: Az Oltáriszentségről.

Tizenkettedik könyv: Az ember igazulásáról.

Tizenharmadik könyv: A szentek tiszteletéről.

Tizennegyedik könyv: A purgatóriumról.

Tizenötödik könyv: Az „újítóknak három gyalázatos szidalmazási megrontatnak”.

És hogy a teljesség egészen hiánytalan legyen, függelékek szólnak „a Mahomet vallásáról” és „a görögök szakadásáról”.

Ha azonban alaposabban kezdjük tanulmányozni a *Kalauz* gondolatmenetét, csakhamar rájövünk, hogy felépítése nem egyedül a logika pilléreire nyugszik. Ez a hatalmas mű az emberismeretnek és a lélektani tapintatnak is mesterműve. Ez a *lélektani művészet* mutatkozik meg már az elindulásban, az első alapok megvetésében is. Ezért szól előbb a közös vallásos és keresztény alapigazságokról, hogy így eleve megragadja az olvasót és csak a már megnyert, már szavára hajló lelket állítja a vitakérdések vagy-vagy-ai elé; hiszen jól tudja Sz. Hiláriusból, hogy „az emberek a hit dolgaiban nem indulnak okosság-után, hanem általkodott akarattal tettségén megkötik magokat”.¹⁶⁶ De talán még finomabban, bár rejtettebben dolgozik ez a pszichológiai zsenialitás az egyes érvelések során. Vegyük

vizsgálat alá e szempontból a harmadik könyvet: *Melyek azok a Közönséges jelenségek, melyekből kitetszik, hogy a római hittől szakadott vallások igazak nem lehetnek.*¹⁶⁷

Mielőtt a tulajdonképpeni érveket előhozná, lélektanilag készíti elő a talajt egy *Elöl-járó írás*-ban: „Melyben az igazság ismereteinek három akadállya kigyomláztatik”. Egy sóhajással kezdi – és ki ne sóhajtaná ezt vele! – hogy a hit dolgában annyi a szomorú kötődés, versengés, gyűlölködés, tusakodás. Naponkint halljuk, hogy ezt sokan érzik, és szívük szorongatásával, keserves lelki fájdalommal panaszkodnak-is rólla. Vajha azok, akik panaszkodnak, fel akarnák szemeket nyitni: De sokan az Istentől szívükbe csepegtetett jó indulatot virágjában megfojtják. Főleg háromféle akadály áll az igazság útjába. Vannak, akiknek eszek, kedvek tellyességgel a világhoz ragaszkodott, elmerülnek a gyönyörűségekre és úgy viselik magukat, mintha nem hinnék, hogy vagyon Isten és mennyország, vagyon pokol és örök kárhozat. Mások törődnek ugyan lelkükkel, de mivel elhitették egyszer magukkal, hogy a római vallás teljes bálványozással és babonával, a többi vallásban pedig mindenütt látnak olyat, amin lelkiismeretük meg nem nyughat, abba hagyják és a papokra bízzák a valláson való gondolkodást. Harmad kar-béliek azt mondják, hogy Isten irgalmas, akármi aprólék csalatkozásért nem vet pokolra, elég a fundamentomot megtartani, egyebekben ha van is különbség, azzal bé nem árkoltatik az üdvösség útja. Ezt a három kötelet akarja elmetélni a következő bizonyságokkal.

Ha már e három „akadé”rajza is mély emberismeretet árul el, még jobban megmutatkozik ez az érvek minőségén és sorrendjén. Az első rész, a három akadé lerontására, világos, határozott és bőséges szentírási idézetekkel igazolja, hogy az igaz hit szükséges az üdvösségre, – hogy csak *egy* az igaz hit, – hogy aki a legkisebb dologban is elszakad az igaz hittől, a keresztény hit fundamentomát is felbontja.

Most következik már az új vallások hamisságának tizennégy bizonyítéka. Pszichológiájára jellemző, hogy a legsajgóbban érzett lélektani érveléssel kezd: Az új vallások iszonyú bizonytalanságok feselhetetlen labirintusába viszik az embert.

Hogy pedig ez az új tudomány minden bizonytalanságnak és örök kételkedésnek gyökere legyen, ezekből kitéczik.

Először: mert akinek Isten észet adott, nem csak a köz, de még a tudós ember is így gondolkodhatik: Ha a régi sz. Doctorok és conciliomok, kik engem nagy tudományban, értelemben, bölcsességben, és egyéb isteni ajándékokban megelőztek, a közönséges vallásban eltévelyedhettek, mivel emberek voltak: vallyon én, és az én prédikátorom, ki azt sem tudgya, hány foga vagyon, nem vagyunk-e emberek? ... Milyen lehetek én a magam tulajdon tetczésemben bátorságos? Ki adta nékem azt a privilégiumot, felsőbb szabadságot, hogy én-reám hamisság ne ragadhasson, az igazság előttem el ne titkoltathassék? Halhatatlan felfuvalkodás ez, ha mindeneknél többet tulajdonítok magamnak.¹⁶⁸

Következtetés:

Méltó tehát és igen szükséges, hogy a kételkedtető új tudományokat megvetvén, ahoz az erős és álhatatos kőszálhoz ragaszkodgyunk, mely minden kételkedések szelét lenyomja, és az egy álhatatos igazság ismételten megtart bennünket.¹⁶⁹

Az ezután következő érvek is lélektanilag vannak csoportosítva. Előrebocsátja azokat, amelyek mintegy eleve elveszik az új tanítók hitbeli tekintélyét: Nincs isteni küldetésük, tanításuk új, – maguk ellen nyilatkoznak, – az ördög volt első mesterük, – menedéket adnak a gonoszságra, – hazugsággal gyarapodtak. Azután következnek a belső érvek: Magukkal ellenkeznek, – régi eretnekségeket újítanak fel, – sok nyilvánvaló hamisság van bennük, – meghamisítják a Szentírást. Végül az *ad hominem* egyenesen az újító prédikátorok ellen

intézett személyi érvek: Az első újitók erkölcei; – lelkiismeretük ellen kezdték az újítást, – sem Isten, sem ember előtt okát nem adhatják a szakadásnak. Az érvek során mindenütt kitetszik, mennyire ismeri a helyzetet, az embereket, azokat is, akiknek ír, azokat is, akikről beszél, és fölényes ügyességgel használja fel ezt az emberismeretet az érvelésben. Mikor például azt fejtegeti, miért terjedt olyan könnyen az új hit, így okoskodik:

Künyű okát adni, miért költ ily szaporán az új tudományok bojtorjánnya. Bezzeg ha Luther két vagy három negyven-napi böjtöt szerzett volna minden esztendőben; ha sok cilicium-hordozást, sok maga-veszszőzést, sok adakozást, félelemben- és rettegésben-való életet, gyakori gyónást és minden szabadságok zablázását; ha oly sanyarú életet kezdett és hirdetett volna, mint a fa-talpú barátok élete: méltó volna csudára, hogy ily sokan követték. De hogy a lágy és szabados útra sokan sietnek, oly nagy csuda, mint-ha egy nagy hegyről a követ egy kis taszítással alá-bocsátanád, és azon csudálkoznál, hogy nagy erővel sem hagyíthatnád-fel oly sebessen, a mely sebessen alá-jő.¹⁷⁰

Két lappal később:

Az ördög régi horgász lévén, sok mesterséget gondolt az emberek veszedelmére, és kinek-kinek szája ízi-szerént-való eledelt nyújt. A buja Sámsonoknak Dalilát fektet ölébe, hogy haját elmetéltetvén erejét elveszesse, és rabsága kötelét el ne szaggathassa. A kevélyeknek, a fősvényeknek más féle maszlagozt készít, és e világi gyönyörűségek kelepczéjébe ejti. Utolsó üdőkben az újságkezdő tanítók-által minden mesterségét megmutatta a sátán, és miképen horgászott, minémű maszlaggal kócsagította a községet, egy tudós ember meg akarván ismertetni, ilyen képet nyomtata: Egy tó-partra sok prédikátorokat íra; mindenik kezében egy-egy horgot. A horog végére némellyik szép leányokat kötött; ezekre nyákok szakadtában sokan, mint a kaczer mén-lovak, nyerítve úsztak. Vólt, a ki czifra legényeket függesztett horgára; ezekre-is hanyat-homlok futottak a leányok. Egy-nehány a horgászok-közzül szép aranyos monstranciákat, kelyheket, bársony papi-öltözőket kötött a horogra. Egyebek otromba sódorokat, kupa-sereket, és a bor-csiszárok torok-gyéének orvoslására nagy barom üveg borokat akasztottak; ezeken-is az úrak és műves-emberek csak nem szakált vontak. Ollyak-is voltak a prédikátorok-közzül, kik magas helyen álván, szájokba egy horgot fogtak, mely végén írva volt, *Sola Fides*; vagy, *Laeta libertas*: ezt-is szája tátva sokan kapták. Érti, a kinek feje nem koszos, mit példázott ez a tudós jámbor.¹⁷¹

Végül, mintegy másokkal is meg akarva osztani a maga tudományát, a könyv utolsó fejezetében valóságos lélektani vita-elméletet ad: *Rövid tanúság, mint kell hasznosan beszélgetni a hit dolgairól*. Ez a kis alkalmazott retorika maga is egy kis remekműve a lélektannak.¹⁷²

De a logikai építőerő és a lélektani mélység kiemelésével még nem mondtuk meg a művészi szempontból leglényegesebbet a *Kalauz*-ról. Mikor kompozícióját a barokk székesegyházéval hozzuk rokonságba, ez inkább csak távoli hasonlatnak látszik, semmint szabatos ténymegállapításnak. Hiszen a barokk pillérek, kupolák, freskók és szobrok bajos közvetlen vonatkozásba hozni egy hittudományi könyv szerkezeti elemeivel. Mégis, ez a párhuzam több egyszerű hasonlatnál. Bár a kétféle műalkotás szerkesztő módja közt a részletekben sem volna nehéz megmutatni a megfelelést, a legmélyebb rokonság abban a lelkiességben van, amelyből a két építmény monumentalitása fakad. Abban a lendületben, abban az ünnepélyes, áhítatos és harcias odaadásban, az építésnek abban a legnagyobbra törő nyugtalanságában, a szolgáló ügynek, az alkotásnak való szenvedélyes önátadásban, amely a nagy barokk művészet legmélyebb formaelve, a nagy barokk életérzés legbensőbb lényege. Ez a nagy lendület, a műben és a célban való ez a teljes felolvadás dolgozik a *Kalauz*-ban. Ez

szólal meg mindjárt az első lapon, az *Elöljáró levél*-ben: „Ha csak embereknek akarnánk kedveskedni és e világi nyugodalmat üzni, szaporább volna, kezünket egybekulcsolván halgatni és Istenünkhöz fohászkodni, hogy-sem igazság hirdetéssel gyűlölséget szerezni. De mivel nekünk a Christus juhái óltalmára rendelt személyeknek nem bőrünkben, hanem lelkünkben jár, hogy az igazság-mellett kitámadgyunk, az isteni tudományért bajt álljunk, a báránybőrrel bélelt farkasok-ellen mind nyelvünkkel, mind szeges írásunkal vitézkedgyünk: én-is, egyházi hivatalomnak hívségéhez illendő kötelességemet szemem-előtt viselvén, noha sem elmémben, sem csekély és fogyatkozott tudományomban nem bizakodom, de az igazságnak győzhetetlen oszlopához és a jó igynek mozdíthatatlan erősségéhez támaszkodván az igazság oltalmáért kiszállok”.¹⁷³

Valóban ez itt a lényeg: *lelkében jár*, hogy az igazságnak érzett ügy mellett kitámadjon. Csak ez adja meg azt a nagy lélekzetet, amelyből telik magas elmélkedésre és aprólékos érvelésre, áhítatos Isten-szemléletre és gúnyos érv-kiforgatásra, szelíd rábeszélésre és gyilkos támadásra, telik nem lankadó munkára, buzgóságra, másfélezer lapon át.

Ebből a nagy lendületből és a lélektani elmélyítésnek ügyességéből érthető, hogy a *Kalauz* hangban és stílusban is gazdagabb a vitairódalom többi termékeinél. Felépítéséből folyik, hogy nagyjából háromféle hangnemet lehet benne megkülönböztetni. A műnek legnagyobb része természetesen a század polemikus-apologetikus hittudományának hangján szól, azon a hangon, amelyen – az *Öt szép levél* dramatizált dialógjai kivételével – Pázmány többi vitairatai; amelyen Telegdi, Monoszlai, vagy Alvinczi, Magyarai, Gyarmathi is vitáztak.

A *Kalauz* másik hangja az a lélektani stílus, amelyre fentebb mutattunk rá. A következő néhány sor, amelyben a hitről való beszélgetés helyes módját tanítja, megadja ennek a második stílusnak a szabályát és világosan megmutatja, mennyire különbözik ez a hangnem a tulajdonképpeni vitahangtól. „Először: Istent segítségül híván, hogy nyelvünket az eltántorodtak oktatására vezérellye, azon kel lenni, hogy keresztyéni szelídséggel, mértékletességgel és szeretettel szólván, szidalom, boszszú-beszéd és rágalmazás ne elegyedgyék a beszélgetésben. Mert jóllehet a hamis tanítóknak, kik eláltalkodott vakmerőségből tévelyegnek, keményen torkokba kel verni hamisságokat a sz. Pál hagyása-szerént, Increpa illos dure; de egyéb rend-béliekhez lágyan kel nyúlni, In spiritu lenitatis; és a mint sz. Ágoston írja, miképen a hagymázban szeleskedő betegekkel, úgy kel vélek bánni: azaz, szitkokat sem kel neheztelni, hanem szánakozva kel őket orvosolni, hogy észre térjenek. Noha ezekkel-is el kel távoztatnunk, hogy szelíd halgatásunk vagy lágyságunk ne ítéltessék igyunk fogyatkozásának”.¹⁷⁴

Mindkét modortól különbözik az első könyv hangja. Itt az elmélkedő Pázmány szól, akit az *Imádságoskönyv*-ből és a Kempis-fordításból ismertünk meg. A *Kalauz* legszebb lapjai ezek, az egésztől különválasztva is teljes értékűek és ma is egészükben élvezhetők, mint épületes olvasmányok, mint elmélkedő könyv. Ennek szemléltetésére álljon itt az első könyv II. részének egy kis részlete: *Az emberről*.

Ha az oktan-állatokban fénlik az Isten hatalma és bölcsessége, mentül inkább az emberben? kit Isten maga ábrázattára és hasonlatosságára azért teremtett, hogy ő-benne, mint eleven tükörben szemlélné, az isteni tulajdonságok felségét.

Micsoda bölcsesség kellett ahoz, hogy ennyi ezer emberek-, sőt oktan-állatok-között-is kettő nem találatik, ki testében, szőlésében, járásában, mindenestül hasonló volna egymáshoz?

Végtelen volna rend-szerént elő-számlálni az emberi testnek és léleknek épületiben tündöklő bölcsességét Istennek.

Ki tudná megmondani, honnan légyen egy kis arteriának szünetlen pulzusa, mozgása, melyből egészségünk állapattárul ítéletet téznek az orvosok? Hogy az agyunk veleje mindenkor leveg és dobog, hogy a szívünk hegye soha meg nem szünnén fáradhatatlanul ki-

és bévonódik, hogy a tudó éjjel-nappal mozog, mint a fűvó: látjuk és érezzük; nincs-is annyi tehetségünk, hogy megállathassuk; de okát és módját nem tudhattuk.

Mivel pedig egész könyveket kellene írnia az ember testének csak egy-egy részecskéjéről-is, ha minden mesterségét gyökeréből ki kellene feszegetni: ezeknek békét hagyván, HÁROM szép és üdvösséges tanúságot hozok elő sz. Basilius Doktorból, melyek ébresztői lehetnek a mi tunyaságunknak és feledékenységünknek.¹⁷⁵

Ebből az elmélkedésből már most – a meditáció műfaj szabályainak megfelelőleg – három tanulságot von le: Isten a tapodott földből teremtette az embert, tehát fel ne fuvalkodjunk; – egyenes, fennálló természettel alkotta, tehát Istenre és a mennyei jókra igazítsuk kívánságunkat; – az állatok urává tette, tehát ne legyünk erkölcsünkben oktan állatokhoz hasonlókká. – Befejezés: A világ Isten temploma, ennek megfelelően éljünk benne.

Ha ezek alapján a *Kalauz* történeti jelentőségét akarjuk meghatározni, lehetetlen nem idéznünk Riedl Frigyes szép összefoglalását.¹⁷⁶ „A *Kalauz* betetőzi és befejezi az antireformációt. Betetőzi, mert ennél nagyobb tudománnyal, stílusbeli ügyességgel, argumentum-összeggel nem védték, valamint nem is támadták többé a katolikus vallást. Ő mindent összefoglalt, amit pro és contra lehet mondani, minden megvan nála, többet erről a tárgyról, mélyebbet, nem lehet mondani. De be is fejezi az antireformációt. Vannak ugyan még utána is vitairatok, de ezek már nem produkálnak semmi újat, ezek gyengébben mondják el azt, amit Pázmány frissebben mondott el ... Belőle nemcsak Pázmány, a genialis ember beszél, hanem korszaka szól.” Ez a találó megállapítás azonban három irányban is kiegészítésre szorul. Riedl csak egy szempontból, a vallási harc, a polemikus irodalom szempontjából jelöli ki a *Kalauz* helyét. De a *Kalauz* még erről az oldaláról nézve is több, mint pusztán a vitaanyag nagyszerű összefoglalása. Ne felejtjük az első két könyvet, amely nem vitatkozik, hanem közös, mindenkitől elfogadott, mindenkinek szent eszméket és érzelmeket tárgyal, Isten, Krisztus, vallás keresztény alapkérdéseit, az örök-keresztény lelkiség és bizvást mondhatjuk, az örök-emberi lélek legmélyebb érdekeit. Hozzátehetjük ehhez – amit sokszor megírtak róla –, hogy a protestáns tételeket is nem egyszer szabatosabb fogalmazásban adja, mint ellenfelei, és hogy ezek a kérdések éppen így, vitatottságukban, megforgatottságukban, az egyes tételek mindkét oldalról kíméletlenül kiélezett gyengéivel, feltárt homályosságaival sejtetik meg, hogy itt – a kortól kötött formában – az emberi szellem legnagyobb, legnehezebb és legjelentősebb problémáiról van szó. Valóban igazat kell adnunk az unitárius Borbély István szép szavainak: „E könyv olyan, mint a legnagyobb arányú templom, melyben mindenki elfér, katolikus úgy, mint protestáns, ha Istent keresi”.¹⁷⁷ Az a sokfelé olvasható irodalomtörténeti közhely, hogy a *Kalauz* tartalma elavult és a mai olvasót már csak nyelve, előadása miatt érdekelheti, csak erős megszorítással igaz. Aki az irodalomban csak könnyű szórakozást keres, természetesen érthetetlen, unalmas, dohos régiségnek érzi a *Kalauz* főlió lapjait, – de melyik régi író és melyik nagy klasszikust érzi az ilyen egyébként? Akit azonban a könyvekben az emberi szív és ész nagy, örök problémái érdekelnek, akinek van érzéke a nagy egyéniségekből kiáradó emberi varázs iránt, az Pázmányt – a *Kalauz* jó részét – ma is érdekes, nem egyszer izgalmas olvasmánynak fogja találni, – ha olykor ívszámra fog is átlapozni a laikus előtt ma már érthetetlen részletkérdésekhez fűződő bizonyításokat, mint ahogyan fiatalunkban annyiszor átlapoztuk Jókai legszebb leírásait.

De még talán ezt sem teszi mindenki. Akinek ki van fejlődve bizonyos történeti érzéke, akit érdekelnek elmúlt korok és régi emberek, aki szereti újra élni a múltat *mint múltat*, az a *Kalauz*-nak még ezeket az első látszatra legelavultabb részeit is érdekléssel olvashatja. A *Kalauz*-ban ugyanis bizonyos értelemben ott van az egész kor, nemcsak vallásbeli ellentétei. És itt nem elsősorban a sűrű egykorú történeti hivatkozásokra gondolok, amelyekkel Pázmány érvelését tarkítja, bár ez is jellemző, és a könyv érdekességét ez is fokozza.

Pázmány, mikor történeti példákat hoz fel, ha egyáltalán lehetséges, mindig hivatkozik magyar eseményekre, adatokra, anekdotákra, mendemondákra is. Talán ezek az utóbbiak az érdekesebbek és a kor lelkére ezek vetnek élesebb világot. A mohácsi szerencsétlenség és következményei, amelyek a protestantizmus útját annyira megkönnyítették és amelyeket Istvánffy és mások után többször felemlített, a török harcok és a Bocskai-felkelés eseményei,¹⁷⁸ csak olyan érdekesek számunkra, mint a várnai csatavesztés sokszor és bőségesen megtárgyalt körülményei. Érdekesebbek az ilyeneknél a kor mendemondái, szájról-szájra kelt, de nem egyszer prédikációkba is bevonult kis rágalmai, pletykái, szóbeszédei, babonái, amilyeneket – Bornemisza *Ördögi kísértései*, Beythe István és mások után, de saját hallomásából is – látható kedvteléssel idéz.¹⁷⁹ Nem többet mond-e a kor egész gondolkozásmódjáról minden történeti adathoz az ilyen apró megjegyzés: „Erdélyben Dávid Ferencet halálra ítélték 1579. esztendőben; mivel azt kezdette vala hintegetni, hogy nem szabad CHRISTUS-nak könyörögni és ő-tölle valamit kérni. Dévába fogva küldék, a hol egyszer nagy sereg ördögöt látván, kiáltani kezdé, hogy immár eljöttek az úti-társak, és mingyárt meghala”.¹⁸⁰ Egyáltalán: külön tanulmányt lehetne írni Pázmány művei, akár az egy *Kalauz* alapján is a kor ördöghitéről. Pázmány egyik legrégebbi ismert levelében, amelyet még 1606-ban Grácból írt egy hazai prédikátorhoz, a történeti és bölcséleti érvek és jeles tudósokra való hivatkozások egész sorával védelmezi a *Tíz bizonyosság*-ban említett ama tételét, hogy Luther ördögi incubustól született.¹⁸¹ A *Kalauz*-ban egész terjedelmes rész bizonyítja hasonló tüzetességgel a fő reformátoroknak az ördöggel való sokszoros érintkezéseit.¹⁸² Természetesen sűrűn élt ezzel a váddal a másik fél is, a katolikusok ellenében. Nem egyszer találunk erre utalást a *Kalauz*-ban is. A *Jezsuita Páterek Titkai* c. vitairat Sz. Ignácra szól el ördögi jelenéseket.¹⁸³ Egy másik névtelen katolikusellenes könyvecske azt bizonyítja körmönfont szillogizmusokkal, hogy „az ördög valamikor pápista volt.”¹⁸⁴ Ha kételkednénk benne, hogy ezek az emberek teljes komolysággal vették az efféle vádakot, elég elolvasnunk Pázmány imént említett levelét, vagy Luthernek azokat a lapjait, amelyek az ő ördögi kísértéseiről szólnak,¹⁸⁵ vagy akár Bornemisza *Ördögi Kísértései*, hogy belássuk ezeknek az érveléseknek teljes jóhiszeműségét és komolyságát. Alvinczi Péter keserűen ostromozza azokat, akik nem hisznek ezekben az ördögi jelenésekben.¹⁸⁶ „Ez a félelmes ördöghit pótolja az Alvinczi orthodoxyától száraz világában a misztikát” – mondja Ravasz László,¹⁸⁷ ez az ítélet nemcsak Alvinczire, hanem az egész korra világot vet, és nemcsak hazánkban.

De benne élnek, fel-feltűnnek a *Kalauz*-ban a katolikus magyarság élő hagyományai is. Milyen jellemző ez a kedves utalás: „Mert hogy egyéb mély bizonyosságokat ne említsünk, melyekről ezután szóllunk: mi magyarok csak az esztendők hólnapit sem tudjuk különben nevezni, hanem Bóldog Aszonyról, a negyvennap böjtről, a szentekről ... Kiből megtetzcik, hogy mihent a hólnapokat számlálni és a vasárnapokat illeni kezdték a magyarok, az-az, mihent a vak és embertelen tatárságból kikölttek: ottan arra a hitre jutottak, melyben Bóldog Asszonyt tisztelték, böjtöltek, misét mondtak.”¹⁸⁸

De nemcsak ilyen tartalmi mozzanatokban él a *Kalauz* lapjain a kor. Akinek az efféle iránt érzéke van, benne érzi a kezdődő nagybarokk világot, a háromfelé tépett, vallási harcoktól és török-német hadaktól lázas XVII. század-eleji Magyarországot, a munka egész levegőjében. A gondolatjárás ritmusa, az érvelés metsző, katonás üteme, a képek, hasonlatok színei, a beszéd nyomóssága, súlya, pattogása, mindaz, ami a formáló erő állandó jelenléte, mindaz, amit foghatóan meghatározni nem lehet, de érezni annál élénkebben kell: egy élő, pihegő világ lehelletét hozza el nekünk, amely más, mint a mienk, de mégis a mienk. Amit beszél ez a világ, úgy hallgatjuk, mint valami exotikumot, mégis érezzük, hogy mirőlunk van szó. Hatalmas, erős, nagyindulatú emberek világa ez; a beszélő is ilyen, azok is, akik”-hez szól, akiknek hangját keresés nélkül, olyan ösztönös biztonsággal eltalálja. „Mi közölünk ment ki az érsek is, nem tagadjuk” – írja róla egyik későbbi ellenfele, a bihari Pécsváradi

Péter. Hatalmas férfiak ezek, nagy testtel, inas tagokkal, mély, dörgő vagy dörmögő hanggal képzeljük el őket, nagy hittel és nagy szenvedéllyel. A hit, a vallás a legnagyobb dolog előttük; „bőrükben és lelkükben jár”, hogy megharcoljanak érte, és nem állnak meg a szónál. Szívesen tűrnek üldözést, erőszakot, ha rákerül a sor, szívesen üldöznek, tesznek erőszakot maguk is, ha úgy fordul a küzdelem; mert Isten, vallás, lélek ügyében nem ismernek alkút és erős meggyőződésük, hogy „minek-utána a szünetlen veszedelmekben epedett, és csak nem hamuvá lett szerelmes hazánkban a keresztyéni egyességnek kötele elszakada és minden Gonoszság elárada,¹⁸⁹ az Isten dolgában senkinek sem kedveskedhetünk, sem kedvezhetünk”.¹⁹⁰ Ezeknek az erős harcosoknak legerősebbike, legtisztább, legtipikusabb, de ugyanakkor legkiemelkedőbb példánya Pázmány; lelkiviláguk, lelkiismeretük, hitük, harcos ékesszólásuk legerősebb hangja, legelőbb képe, legnagyobb szerűbb emléke a *Kalauz*.

És még valami: az első és nagyon hosszú ideig egyetlen monumentális gondolatépítmény, amely magyar földön megszületett, írtak hatalmas föliánsokat, már külsőleg is tiszteletet parancsoló súlyos műveket, előtte is, utána is, Pelbártok, Bornemisza Péterek, Katona Istvánok, latin nyelven is, magyarul is: beszédgyűjteményeket, történeti munkákat, adattárakat. De elvont, eszmei dolgokról, gondolatokból, ész-érvekből, logikai kötésbe foglalt tudományos anyagból, rendszeres tudományos művet, a legapróbb részletekig végiggondolt, megszerkesztett, fölényes egységbe épített ilyen hatalmas *opust* nem ismer még egyet a magyar szellem története egészen *A XIX. század uralkodó eszméi*-ig és még azután is alig egynéhányat. A *Kalauz* nemcsak a tizenhetedik századi katolikus reformáció szellemi harcának szerzett győzelmet, hanem a magyar észnek, a magyar alkotó erőnek is századokra szóló diadala.

5. Viták a Kalauz után

A *Kalauz* Pázmány polemikus pályáját voltaképpen befejezte. A viták negyedik és utolsó korszakát már csak mintegy „a zászló becsülétéért” vívja; támadják, felel rá, bár a feleletet már a *Kalauz*-ban is megtalálhatta, aki akarta. Ami mondanivalója volt, elmondta, ezután csak ismételhette magát. Érdemleges vita – a *Kalauz* előtti polémiák értelmében – nincs is ezután. A *Kalauzra* egyelőre hosszas csend következik. Pázmánnyal, legalább szóbelileg, eddig is vonakodtak vitatkozni a fölényét érző ellenfelek.¹⁹¹ De olvassák, forgatják, hivatkoznak rá, tiltakoznak ellene.¹⁹² Nem egy vallomást is olvasunk hatásáról. „Miúlta felserdültem, – írja a debreceni Veszelin Pál 1633-ban – láttam és hallottam, minémű nagy kárt tett az Úrnak nyája között Pázmány Péternek *Kalauz* nevű könyve.”¹⁹³ De a cáfoló válasz reménytelen feladatára senki sem vállalkozott. A legmerészebbek mástárgyú, németből fordított vallásos iratok előljáró beszédeiben fakadtak ki ellene, így főleg a *Csepregi iskola*.¹⁹⁴ Zvonarich Imre csepregi prédikátor és társai,¹⁹⁵ és egy *Lelki orvosság* című elveszett könyv, amely Kassán jelent meg névtelenül, de általában Alvinczit tartották szerzőjének.¹⁹⁶ Mindezeket az ügyetlen és – az *Itinerarium* kivételével – jelentéktelen támadásokat rendkívül durva hang és Pázmány személyének kíméletlen támadása jellemzi. Elnevezik disznónak, paráznának, világ latrának, verő-ártány-nak, gennyetségnek, káromlással nyelvét fölfegyverző Góliátnak, ki mindennap az Izrael Istenének szent serege káromlására és gyalázására hasa töltéséért torkát tátyta, hörpites pókának, nyavalyásnak, aki Rendinek hámból kihágván, halhatatlan hamis káromló gyalázattal sok ízben terheli az igaz vallást. Elemlegetik hamis hírköltéstől s bába regéktől megvásott nyelvét s poklos káromlásnak tajtékjával megáztatott ajakait, kajtér szitkainak maszlagos részegségét stb. Később elmondják, hogy „rút nyereségnek kívánásátúl gerjedezvén támad, hogy földi urasága lehetne az római pápátúl és az az után levőktől, hogy az esztergomi érsekséget testi birodalomra, világi haszonra, tobzódásra, bujaságra és negédes uraságra fordította, latin és magyar versekben, anagrammákban szidják, sőt Nagy Benedek még azzal is megvádolja,

hogy a *Kalauz* bujaságra gerjeszt. Közben diadalmasan hirdetik, hogy kerek billeget süttettek műhelyükben homlokára, kiből megismerheti minden, hogy Pázmánynak jutott volt az olasz maszlagban, és magyar purgatóival kellett ebből kitisztítani. „Igen árúllják az medve-bört – írja Pázmány a *Csepregi Mesterség* Sommájában, – melyet le sem vontak, nem is oly könnyen adgyák, az mint ők gondolják: láncozzák az rabot, kinek csak porában sem kaptak, és csúfosan az könyv karéjára ilyen szókat másolnak: Lesre veszik az Kalauzt. Ütik it az Kalauzt. Ágyazzák az Kalauzt. Mint-ha egy álló fát egy csapással ledőjtöttek volna, melyben fejszéjeket sem vágják.”¹⁹⁷ A Kalauzban azonban kevés kárt tettek, hisz még a legkülönb, Alvinczi is csak egyes részeit vitatta a nagy műnek.

Az *Itinerarium* fő érdekessége, hogy Pázmány ellen fordítja saját ötletét, azt, amellyel az *Öt szép levél* oly érzékeny sebeket ütött Alvinczi lelkén. Ő is levélformába foglalja mondanivalóit, és egy gyengetehetségű jezsuita növendék tollára adja; ő is dialóg formájába öltözteti és némi halvány helyzetrajzzal élénkíti a vitát:

A megméréskölheteretlen elméjű, megcáfolhatatlan értelmű derekas tudománnyal tündöklő, bölcs, okos, tudós Philosopho-Theologus, Pater Pázmány Péternek, az Ignatius Loyola fegyhetetlen seregének egyedülvaló kalauzának és vezérének, az Egeknek Királyné Asszonyától és fejétől, a Boldog szűz Máriától, azzal együtt minden mennyei seregektől és megdicsőült szentektől kívánok megszentelő malasztot és idvösséges SEGITSÉGÖT.

E napokban több dolgaim között, midőn néminemű katolikus atyánkfiai közé házamból kiléptem volna, akadék egy evangélikus prédikátorra, kivel midőn szóbeszédre eredtem volna, csak kevés beszélgetésem után akarám személyét és tudományát a katolikus uraimmal meggyűlöltetni ...

Mindezőket mikor hallotta volna az a prédikátor, megszorodék és elpirulván, mint egy holteleven nagy reszketve nem tudván semmit az igazság ellen szólni, rebögve kíváná azt tőlem ...

Szerető jezsuita uram, hogy tőlem ilyen mocskoló beszédödre választ várhass, im beszédöd után indulok, holott veszem eszembe, tudós és mély elméjű ember lévén, miért nem mersz bizonyos formájú argumentumot formálni értelmed felől.¹⁹⁸

A levelek befejezése is Pázmányt utánozza:

Annakokaiért minden szép tudománnyal, ékesen-szólással, Szentírás magyarázással, mivel annak doctora is vagy, paterék és minden régiségüknek értelmével felékesítettött méltóságos Paterem, nyulj hozzá és gyorsan folyó pennádnak sebes folyóvizével hova hamarabb tégy választ a conditiók szerint, amint a prédikátor én tőlem kíváná.

Tekintetes Paternitásodnak alázatos tanítványa

Menander Pistolicus.¹⁹⁹

Érvelése azonban nagyon szegényes. Bizonyítás nélkül állít fel képtelen tételeket („a pápisták azt tanítják, hogy a római pápa Krisztus ellen sáfárkodhatik a Szentírásnak dolgaiban”) erőszakolt, semmitmondó bizonyítékokat hoz fel (Luther és Calvin tana nem új, mert fundamentumok még Ádámnak prédikáltatott a Paradicsomban) stb. „A harcok friss, metsző levegőjű, nyílt pusztáiról, ahova Pázmány ragadott bennünket – írja Horváth Cyrill²⁰⁰ – Alvinczi bágyadt, fullasztó légű iskolába von, ahol rég elavult dolgokat hüvelyezgetnek, színtelenül, nehézkesen, szüntelen való kitérésekkel. Százszor fognak a tételhez, hogy megannyiszor másra tereljék a beszédet, és nagy tudóskodással semmit, de semmit ne mondjanak. Soha gyöngébben s a szofista több merészségével komoly ügyért nem küzdöttek”. Valóban a harag nem bizonyult jó ihletőnek, az *Itinerarium* nem méltó az *Urvacsoráról* írt munkájából és *Postillái*-ból oly rokonszenvesen megismert Alvinczihez.

Pázmány minden egyes támadásra azonnal, kimerítően és energikusan felel. Játszva hárítja el a támadásokat. Könnyű dolga volt, hiszen nem hoztak fel ellene olyat, amit a *Kalauz*-ban már meg ne vitatott volna. „Mely dologról minthogy az *Kalauz*-ban elégséges tanúság vagyon, nem szükség most szót szaporítanunk” – szakítja meg az érvelést újra meg újra.²⁰¹ Nem egyszer észrevehető, hogy únja is már a végtelen vitát, ugyanazoknak a kérdéseknek szakadatlan újraveszegetését. „Amit néktek százszor torkotokba vertünk, azt ottan-ottan, mint valami új dolgot előtosszátok, Tudós embernek pedig unalmas, azon dolgokat sokszor beírnia.”²⁰² Mégis felel: nem képes válasz nélkül elviselni egyetlen ellenséges hangot sem. Nagyon lenézi pedig ezeket a kis ellenfeleket, akik „turkálnak három vagy négy cikkelykét az *Kalauz*-ban,²⁰³ és csak azon mesterkednek, hogy az *Kalauzt* meggyűlöltessék, akár minémű költött mesterséggel is, látván és értvén, hogy az *Kalauz*-ból könnyen megismérhetik az emberek az igazságot és az hamisságot.”²⁰⁴ De hiszen tudják, hogy az hol még eddig az *Kalauz*-ban kaptanak, szégyent hoztak fejekre.²⁰⁵ Önérzettel hirdeti: „Az bizonyos, hogy semmivel nagyobb hitelt és böcsületet nem adhattanak volna az calvinista prédikátorok az *Kalauz*-nak, semmivel az ő prédikátori erkölcsöknek hamisságra és álnakságra vetemedettségét világosan ki nem nyilatkoztathatták volna, mint azzal az írásocskával, melyben okait adgyák, Miért nem érdemel feleletet az *Kalauz*. Mert először, oly alá-való, rossz okait adgyák halgatásoknak, mellyeken az gyermek-is nevetethetne. Másodsor, hogy szitkokat és magoktól álmódott vagy álnakúl gondolt rágalmazásokat fognak az *Kalauzra* (mintha ezekkel terhelné az ellenkezőket), mellyek az *Kalauz*-ban nem találtnak. Harmadsor, ha mind igazak volnának-is azok az okok, mellyeket elő-számlálnak, azzal csak egy puntban sem sértődnék-meg az hit dolgairól való tanítása az *Kalauz*-nak; mivel hogy mind azokban az okokban is egy cikkelyt nem említnek, melyben valami hamis tanítás volna, hanem csak az írásnak módgyát és formáját, rendit és kemény szavait forgattyák.”²⁰⁶ Egészükben megérzik ezeken a *Kalauz*-védő iratokon, hogy nem a régi kedvvel írja őket. Nemcsak terjedelmük kisebb a régi nagy írásoknál, hanem hangjuk is mintha kevésbé lenne élénk. Első lapjaikon még sziporkázik a szellem, mennydörög a szenvedély; érzik a felháborodás, amely írójuk kezébe adta a tollat. Utóbb le-leesik a hang, halványodnak a színek, szárazabb, tárgyyszerűbb, gyorsabb menetű, néha szinte türelmetlen lesz a stílus.

Készült azonban a *Kalauzra*, bár elkésve és hatástalanul, komoly felelet is. Méltó magyar ellenfél hiányában a luteránusok a wittenbergai egyetem doktoraihoz fordultak. A híres Balduinus, ez a nagyképzettségű tehetséges teológus és szelídlelkű egyházi költő vállalkozott a munkára. Persze, ehhez előbb le kellett fordíttatni – nagy költséggel és három évi munkával – a *Kalauzt* latinra.²⁰⁷ Maga a felelet is latin nyelven készült, és szerzője tíz évig dolgozott rajta: három olyan körülmény, amelyek hatását már eleve lerontották. Maga a mű²⁰⁸ jóval tárgyilagosabb, alaposabb és hangja is nyugodtabb, mint Pázmány magyar ellenfeleié, – bár az Esavita, Veterator, ördög, Sykophanta-féle szidalmaktól ez sem ment. Pázmány egy éven belül megírta válaszát *A Setét Hajnal-Csillag-után bujdosó luteristák Vezetőjét*.²⁰⁹ *A Phosphorusnak* és az ő válaszána történetét a maga csúfondárosan fölényes módján, így mondja el a könyv elején:

Anno 1610, nyomtatásban kibocsátottam vala egy könyvemet, *Igazságra vezérlő Kalauz* neve-alat. Azólta, mind sibogtak, és örlődve kigyó-követ fűjtak a Luteristák, hogy erre valamit felellyenek: de mivel az Igazságnak hatalmas ereje zabolán hordozta őket; ez-ideig halgattak; hanem, a mint Balduinus írja, a szegény Thurzó Györgyné, a *Kalauzt*, az egész Vittebergai Academiának küldvén nagy költséggel szorgalmaztatta, hogy valamit írjanak ellene. Miképpen azért a Sidók, pecunia copiosa, sok pénz adással, hazudtatának valamit a Krisztus koporsója őrzőivel; de olyat mely maga ki-mutatá hamisságát, mivel, aluttokban lett dolognak mondák, a mi soha sem völt: úgy a Balduinus pennáját megélesíté a Magyar arany, és a Collegium Theologicum erszénye telvén, közönséges czimborával írának valamit a

Kalaúz-ellen; de olyat, hogy rossz igyeknek czégéres fogyatkozását, azzal csúfsággá tették, és nyilván ismértették. Mert somma-szerént a Balduinus könyve Három részre oszlott: Egyikben, Szitok; Másikban, Hazugság; Harmadikban, Tudatlan balgatagság foglaltatik.

Csirippeltek ez-előtt-is ímez-amaz tudatlan Sóczék a Kalaúz némely czikkelyin, aprólékos papírossacsákban: De most immár, a Luther Successora avagy Helytartója, Balduinus; a Luterista Romának, az-az minden tudós bölcseinek sokasága, nyúlt a dologhoz; és hosszú Irással igyekezett a Kalaúz rontására. Mindazáltal, légyen áldott az Úr neve, nem hogy valamiben meggyőzték és erőlténítették volna a Kalaúz bizonyosságát; de sőt, azok kötelének feselhetetlen csomóiba verdődven, nyakokra fojtották, és öldhaíatlanokká csinálták ezeket.

Azért, magamról bizonyosson írom, hogy, ha Luterista vólnék, megolvassván a Balduinus könyvét, Catholikussá lennék. Annyira kitetszik a Balduinus mentegetéséből a Luterista hamisság.

Ezt a Kalaúz-ellen-való írást, a Vittebergai *Doktorok Phosphorus*-nak, az-az, Hajnal-csillagnak nevezték, jelenteni akarván, hogy a boldogtalan Luteristáknak még fel nem költ ez-ideig az Igazság Napja; hanem most kezd Vittebergából, Észak-felől, Hajnal-csillagok támadni. Noha, ez sem Csillag, hanem Ignis fatuus, afféle bujdosó kised fényeskedés, mely néha a régi istállóban szokott villámodni; vagy inkább, reves tőkének setétben fejeződik világocskája.

Ezekre nézve, talám szükséges nem vólna az új felelet, a régi káromkodásokra; hanem silentio et contemptu, halgatással, és pad-alá hagyítással kellene választ adni: De mivel az együgyű kösség, csak azzal-is megtartozik az Igazság követésétől, hogy hallja a Kalaúzza-való feleletnek emlékeztet: meg nem rostálván ennek helyes, vagy helytelen-vóltát: Hogy az én szerelmes Hazámnak, tisztem és hívtalom-szerént ez-aránt-is szolgállyak, rövid Írással meg-megrázogatom a Vittebergai feleletet.

És jóllehet Deákul-is tudok, de mivel a Kalaúzt a Magyarokért Magyarul írtam, annak óltalmát-is Magyarul akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a Magyar könyvre Deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarul ne írjak a Deák könyvre.²¹⁰

A *Kalaúz* keltette vitáknak ez a mű a végső kihangzása. Van azonban Pázmánynak még két kisebb vitairata, melyekben mintha újra fellángolna régi ereje és lobogása. Mind a kettőnek van bizonyos meleg lírai vonása, és mindkettő egészen gyakorlati célt szolgál. Mintha írójuk rájött volna, hogy a *Kalaúz* eldöntötte ugyan a vitát a szakértők körében, de már csak terjedelménél fogva sem alkalmas arra, hogy a rászoruló szűk tömegeihez eljusson. Már pedig ő mindenkit el szeretne érni, mindenkit megnyerni.

E célra kisterjedelmű, könnyen írt, kevés, világos, nagyon hathatós érvekkel dolgozó iratok nagyobb szolgálatot tehetnek. Elhatározta tehát, hogy ilyenekben fogja mintegy aprópénzre váltani a *Kalaúz* roppant aranytőkéjét.

Az első ilyen irat Pázmánynak egyik legérdekesebb műve *Az Szent Írásról és az Anyaszentegyházról hét rövid könyvecskék*. (Bécs, 1626. Második kiadása, P. sajátkezű javításai alapján, az Ö. M.-ban.) Ajánlása, mely *Az Böcsülletes Bihar Vár-megyének* sok áldomásokkal gyarapodó csendes állapotnak hosszabbodását és lelki vigasztalásoknak terjeszkedését kíván Istentől, a következő lélekbemarokló szavakkal kezdődik: „Negyven egész esztendeje lészen, mikor az Úr Isten engemet honnyomból, az-az, őseimnek örökségéből, ismerőimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszóllíta és egyházi állapotra választja. Soha az-ólta, Édes nevelő Hazám, feledékenségből nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam és kerestem abban módot, hogy velem-való dajkálkodásodat hálá-adó szolgálattal valami részből megköszönnyem és bennedlakozó atyámfiainak csekély értékem-szerént kedveskedgyem. De mód nem adatván élő nyelvem

tanításával hozzád-való kötelességemnek terjesztésébe, hogy tellyességgel, háládatlanul meg ne halljak; vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, ismertetni akarom hálá-adó igyekezőmet: és, ha tehetségem megfelelhét kívánságomnak, azon lések, hogy lelkednek szolgállyak és írásommal ösvényecskét irtogassak üdvösségedre. Noha pedig kisded az ajándék, mellyel néked, Szerelmes nevelőm, magamat kellem: de mivel lélek üdvösségben jár, nem kétlem, kedvesen vészed, ha az örök boldogság kívánásának valami szikrája gerjedezen benned.”²¹¹ A Kalauz rengeteg anyagából ügyes pedagógiai érzékkel két „válogatott jeles czikkelyt” ragad ki, azt a kettőt, amelyeknek katolikus felfogása eloszlat minden egyéb nehézséget is.

Ez a kis könyv váratlanul új és elkeseredett vitának lett kiinduló pontja. Nagyvárád, a keletmagyarországi kálvinizmusnak ez az erős székhelye, nem hallgatta el szótlánul elszármazott fiának üzenetét. Lelkipásztora, Pécsváradi Péter hatalmas feleletet ír a két rövid könyvecskére,²¹² melyben hevesen kikel az érsek személye ellen. Pázmány azonnal és nem kisebb hévvel felel, „a Váradi farkasnak”²¹³ sőt annak újabb könyvére harmadszor is megszólal és dialógus formában, kurtán, de metsző logikával intézi el a „két árkos papíroskára másolt kilencz okokat.”²¹⁴

A másik ilyen írásocskára²¹⁵ 1631-ben jött meg az alkalom, ha ugyan itt is nem művészi fikcióval van dolgunk, olyannal, mint az *Öt szép levélben*. Pázmány így mondja el: „Erre pedig a kisded írásra, okot ada minap, Egy Főrenden-való Ember levele: melyben nagy szorgalmatossággal tudakozódik, más nagy Embertől, Honnan, és mi okból indíttatott, régi Vallásának el-hagyására. Ezt a levelet, nékem hozá, a kinek szóllott. Hogy a Jámhort munkától meg-menteném, pennámat kapám, és rövideden, a sok ezer közzül, csak Nyolcz Okot foglalék Írásocskában. Mivel pedig egyebek is kívánták ezeket látni, és a levélírásban sok csorbák estek: nyomtatónak adám, hogy Prés alá vegye.”²¹⁶ Valami kedves melegséget kölcsönöz a műnek az ajánlás: Poppel Éva asszonynak, Batthyányi Ferenc özvegyének, ennek a melegszívű nagyasszonynak, aki oly hálára kötelezte a magyarságot avval, hogy felnevelte az anyátlanul-apátlanul maradt Zrínyi-fiúkat. Poppel Éva – a század egyik legszebb nőalakja – aki jótevője volt a maga luteránus feleinek, de készséges támogatója a katolikus egyházaknak is, meleg barátságban állott Pázmánnyal is, mint a kornak majdnem minden nevezetes emberével.²¹⁷ A könyvecske műformája abban is az *Öt szép levelet* juttatja eszünkbe, hogy voltaképp egy beszélgetésnek elbeszélése. Hangjának a vitairatokban szokatlan melegségéről, helyenkint szinte pátoszáról fogalmat ad a befejezésnek ez a néhány mondata:

Annak okáért, valaki vagy, a ki ilyen hiszemben vagy, az örökké való üdvösségedre, mellyet vársz, kérlek és kényszerítlek, légyen gondod magadra és lássad, mely veszedelmes kockára veted lelkedet és csalárdul vettetett hamú alatt való tűzön jársz; hamis hamúnak mondom az Isten igéjének és a tiszta Evangéliomnak szép színével befödöttetett vallásodat, mely alatt fekszik ama tűz, mely, a kit egyszer elfog, soha el nem haggya, örökké égeti, valamig tart a Pokol, valamig él az Istenség. Akkoron megátkozod azokat, kik téged megcsaltak, és a' te mesteridet, kiktől abba a' nyomorúságba vitettél; átkozod magadot-is, hogy az Új tudománynak olly esztelenül, szorgalmatos meghányás-vetés nélkül fejet fület hajtottál és elszakattál attúl a hittől, melyben a' régi szentek üdvözöltek, kiket látván megháborodol iszonyú félelemmel. Isten a ki bír az emberek szívével, világosítsa elméd sötéttségét, lágyítsa keménységét, hogy a' hoz a' Valláshoz ragaszkodgyál éltedben, a mellyet halálad óráján akarnád, hogy tartottad volna, és a' melynek igaz okát adhatod, mikor a' Christus Itélő széki-előtt fogsz állani. Amen.²¹⁸

Hogy célját elérte, mutatja, hogy százharminc év alatt öt kiadást ért.²¹⁹

Az *Okok, nem okok*, úgylátszik, Pázmánynak utolsó szava a három évtizedes vitában. Hatvanegy éves, egy hosszú, eseményekkel és eredményekkel kápráztatóan gazdag pálya áll mögötte, számtalanszor el kellett mondani, le kellett írnia ugyanazt a néhány alapvető mondanivalót. Belefáradt. Talán nem belemagyarázás, ha ezt a fáradtságot, az elfásulás egy árnyalatát vélem kihallani a könyv befejező mondataiból: „Ezekből tanulhatna a Farkas, ha esze volna. De mivel Semmi orvoslás nem használ annak, akit Isten meg-útált (Eccles. 7. V. 14.) kérem az Úr Istent, vegye el a hályogot a meg-csalottak szeméről.”²²⁰ Ámen.

6. A vitázó Pázmány

Honnan van Pázmánynak vitatkozásbeli fensőbbisége? Mert ezt a hatalmas fölényérzést nem a győzelmek hozták meg: a Magyarai ellen írt *Felelet* hangja e szempontból semmiben sem különbözik a későbbi vitáktól. Bizonyos, hogy titka elsősorban magának Pázmánynak egyéniségében rejlik. A vitatkozó fölényének legbiztosabb forrása az a feltétlen bizonyosság, amellyel meg van győződve ügyének igazáról. Pázmány legnagyobb ereje: feltétlen, kételyt, ingadozást nem ismerő hite. Minden egyesült, hogy ezt a hitet sziklaszilárddá, rendíthetetlené tegye. A fiatal konvertita zsenge buzgalma, a nagy egyéniségek – térítők, prédikátorok, hittudósok és szentek – erősítő, élő példája, alapos tanulmányok, amelyekkel *e fontibus*, saját szemével, legjobb formájában és gyökereiben ismerte meg ezt a hitet, a lendület, amelyet a magunkénak vallott ügy iránti odaadás, az a folyton megújuló, egyre jobban elmélyülő meggyőződés, amelyet a magunk védelmezte igazság iránt mindenegyes vita újra meg újra felfrissít; mindezek megtízszerezték azt az erős hitbeli biztosságot, amely amúgy is jellemző a kor hívő keresztényeire, és kétszeresen az a legharcosabb hitvédő seregnek, a Jézusiársaságnak tagjára. Pázmány hite nem ismeri a kétséget, az ingadozásnak még gondolata is távol áll tőle. Lelkéből írja: „Én abban bizonyos vagyok hogy valaki csak közép-szerint érti-is a római hit fundamentumit és az újságok állapattyát, soha (ha ezerszer különbet esküszik-is) csendesz lelki-ismérettel lutherista nem lehet.”²²¹

Ennek a diadalmas öntudatú hitnek elsősorban logikai alapja van. Pázmány értelmileg meg van győződve róla, hogy hite a szó legteljesebb értelmében maga az igazság. Meggyőzték erről tanulmányai során az érvek, a dogmatikai, logikai, történeti argumentumok. Ösztöne és meggyőződése szerint ez a logikai igazság a hit legfőbb támasza, ennek segítségével akar megnyerni a maga hitének másokat is, erre támaszkodik vitázó irataiban is. Elméletileg persze nagyon jól tudja – teológiai előadásaiban fejtegette is – hogy a hit „természetfölötti erény”, amely végeredményben nem emberi okoskodáson, hanem az isteni tekintélyen nyugszik, és létrejöttéhez a kegyelem közreműködése szükséges. A hitelménynek ezt a természetfölötti oldalát Pázmány ismeri, számba is veszi, de az ő józan gyakorlatiassága számára – a maga hitében csak úgy, mint hitvédő meggyőződésében és érveiben – az isteni tekintély történetileg megtestesítve él az Anyaszeniegyházban: az Apostolok és a Szentatyák hagyományában, Szent Tamás és Bellarminus bölcsességében, Róma és a jezsuita rend élő hitében, az Anyaszentegyházhoz: az élő Krisztus misztikus testéhez való tartozás boldog öntudatában. Hitének második tárgyi, még az alanyinál is erősebb alapja ez a roppánt erejű *egyház-élmény*. Innen van, hogy a hitéből merített fensőbbiség-érzés egy pillanatra sem válik benne kevélységgé. Az igazság, amelyet hirdet, nem az övé, hanem az Egyházé. Nem a maga bölcsességének követel meghallgatást, hanem az egyházi tekintélynek, az az, felfogása szerint, az Isten tekintélyének. Ez magyarázza, hogy érvelésében is a tekintély-érvek az elsőbbség. Sokat ad rá, hogy tételei logikailag is megállják helyüket, de a logikai műveletek is csak arra valók, hogy vitathatatlaná tegyék a legfőbb érvet: ez igazság, mert ezt és így tanítja a Szentírás, így vallották a nagy Egyházatyák és Doktorok, így tanítja kezdet óta az Anyaszentegyház, – tehát ez isten szava. Pázmány nagyon lenézi az okoskodásnak azt a nemét, amely enélkül, pusztán az emberi észre

támaszkodva akarná megállapítani az igazságot. „Az elidegenült atyafiak szeme-eleibe rakogatván igazság ösvényirűl elhanyaglott igyeket, nem valami erőtlen, és újonnan gondolt és csinálgatott argentumoknak nyilaival lövöldöznek reájok; sem valami kákából szőtt paissal oltalmazzuk igyünket; sem elme-futtató okoskodásokkal mutogattyuk magunkat: hanem ugyanazon erősségeket hánnyuk eleikbe, amellyekkel a régi Anyaszentegyház nevezetes fő doktori, pásztori, tanítói, és vezéri, kiket velünk-egyetemben ők-is igaz és szent Pátereknek neveznek.”²²²

Azt szokás mondani (Riedl után), hogy Pázmány vitairataiban, főleg a *Kalauz*-ban, a „középkori tekintélyelv” képviseli, a protestantizmus „racionalista-individualista szabad vizsgálódás”-elvével szemben, tehát voltaképpen egy elavult szellemiséget. Ez a felfogás több irányban kiigazítást követel. Mindenek előtt a protestáns elvvel való szembeállítás ebben a merev formában nem helyt álló. Ha igaz is elméletileg, a szellemtörténet elvont magasából nézve, hogy a lutheri elvben bizonyos értelemben az individualizmusnak a vallási téren való tekintélyellenes jelentkezését kell látnunk, a valóságban – legalább a magyar vitairódalom világában – ez az ellentmondás meglehetősen szűk térre szorul. Pázmány ellenfelei a vitában körülbelül ugyanazon a szellemtörténeti alapon állanak, mint ő maga. „Szemben állott két tábor, – írja Ravasz László – mindkettő a supranaturális dualismus alapján, és mindkettő a skolasztika fegyverzetével.”²²³ Pázmány ellenfelei elvileg elszántan védik a szabad bibliamagyarázat tételét, de a gyakorlatban ugyanazon módon bizonyítanak, mint Pázmány. A lényeg itt is a tekintélyi érv: ezt tanítja a Szentírás. Nem hiányzik ebből a tekintélyi érvelésből – éppenúgy, mint Pázmánynál – a tradícióra való hivatkozás sem. Nem fogadjak ugyan el hitforrásnak a hagyományt és az egyházi tanítást, de valójában mégis csak igen nagy hévvel és helyenkint szép történeti képzettséggel bizonyítgatják, hogy „semmit sem tanítottak amaz négy régibb conciliumok ellen, úgy mint, az Nicenomi, Constantzinapolyi, Ephesomi és Chalcedinomi ellen. Az Athanasius symbolumját is szeretettel meg tartották. Amaz harmintz egy Romai Pispökök (kiket ők [a katolikusok] Papaknak hívnak) Linustól fogva Milchiadesig, egyet értenek velünk.”²²⁴ Aki csak Pázmánynak és ellenfeleinek vitáiból ismerné a kor nagy ellentéteit, és ezekből az írásokból akarná megérteni az egymással szemben álló hit- és gondolatrendszereket, annak aligha támadna világos képzele róla, hogy itt két különböző szellemtörténeti korszak ütközik egymásba.

Ugyancsak a történeti fejlődés félreismerése, azt állítani, hogy Pázmány a középkor felfogását képviseli, mikor a tekintély elvére hivatkozik. Ha ebbeli felfogásának fejlődéstörténeti helyét akarjuk meghatározni, nem középkori elvről, hanem a nagy barokk kor tekintély-elvéről kell beszélnünk, a rendnek, a szellemi-világ szerves és egységes felépítettségének nagy szerkezeti elvéről, az egész kozmosznak, égnek és földnek, egyháznak és társadalomnak, szilárd hierarchikus felfogásáról, amely a barokk-ember alapérzéséből fakad, és ugyanúgy munkálkodik a vallási életben és az egyházélményben, mint a kor világi történelmében, vagy a nagy barokk-művészetben. Nincs itt helyünk annak vizsgálatára, hogy ez a tekintélyi és hierarchikus barokk-világ-érzés mennyiben táplálkozik szemmel látható és földalatti gyökereken át középkori életnedvekből, mennyit vett magába a humanizmusban újra termékenyvé vált római szellemből, és mennyi benne a merőben új elem. Semmi esetre sem jelent azonban ez a gondolkodás és ez a világ-érzés elavult szellemiséget, ellenkezőleg, első tudatos és monumentális magyar megjelenése ez a kor legmodernebb, le európaibb és még Pázmány után is vagy félszázadig történelemalkotó szellemének: a nagy barokknak.

Az a tekintély-elv azonban, amely a *Kalauz* nagy székesegyházának szilárd alapja, és amelyre Pázmány kisebb vitairatainak érvelése is felépül, nem ilyen korhoz kötött, történeti relativitású jelenség. Ez a tekintély-elv a kereszténységgel egyszerre született, és első jelentkezéseit az evangéliumban találjuk, ahol az Úr Jézus a maga küldetésének bizonyítására az írások tekintélyére hivatkozik. Ez a tekintélyi gondolat – a kinyilatkoztató Isten szavára, a

Bibliában megfogalmazott és a Krisztus misztikus testében, az Anyaszentegyházban élő testet öltött isteni tekintélyre való hivatkozás – a katolikus kereszténység hit- és gondolatrendszerének lényegéhez tartozik. Az egyes korokon át különböző árnyalatokban, de ismeretelméleti, dogmatikai, hitéleti jelentőségben egyformán alapvetőn, az apostoloknál és a szentatyáknál éppúgy, mint a középkor és a 17. század nagy skolasztikusainál vagy akár korunk hittudományában: időtlen és korhoz nem kötött birtoka ez a keresztény gondolat- és érzésvilágnak. Pázmány egyetemes keresztény gondolatokat fejez itt ki, természetesen korának és a maga egyéni zsenialitásának nyelvén.

Ez a fölényes, diadalmas hit természetesen nem marad nyugodt megelégedés, az igazság egyéni birtokának csendes boldogsága, hanem – mint minden elemi erejű érzés – kitör és hódítani akar. A nagy szellemek sajátja, hogy aminek igazságáról meg vannak győződve, arról meg akarnak győzni másokat is. Ami számukra erő és boldogság forrása, abban részesíteni akarják embertársaikat is. A nagy hit természetesen hozza létre az apostoli szenvedélyt. „A mely Isten arra kötelezett, – írja Pázmány a *Bizonyos Okok* ajánló levelében, – hogy felebarátunkat szeressük, mint magunkat, azt kívánnya töllem, hogy a mely Hiten-kívül üdvösséget adadni nem hiszek, azon Hitet kívánnyam mindeneknek, és azt mondgyam Szent-Pállal: Kívánom Istentől, hogy mindnyájan, a kik ezeket hallják, olyanok légyenek a mai napon, mint magam.”²²⁵ Ebben a hitből fakadó apostoli szenvedélyben rejlik egyik fő oka annak a lankadatlan lendületnek, amellyel Pázmány a fölió lapok százain keresztül fejtegeti újra meg újra ugyanazokat az érveket, cáfolja ugyanazokat a számtalanszor megcáfolt támadásokat: mindig újra égő fájdalmat keltenek ezek benne, és mindig új harci kedvre izgatják. Soha sem értheti meg Pázmány pályáját, aki tevékenységének ezt a legmélyebb és legállandóbb ösztökéjét meg nem látja a tettek és írások mögött. Annyira uralkodott magatartásán ez, hogy még olyankor is kiütözik, mikor éppen nem hasznos. Bethlent pl. aligha lehetett komoly reménye megnyerni Egyházának; mégsem állja meg, hogy ilyeneket ne írjon neki: „Az felséged levelét, melyet válaszul írt az én levelemre, álmélkodva olvastam. Mert mindgyárt megismertem, hogy a prédikátorok tegzéből költ dolog. De (bocsánatot kérek felségedtől) oly távol jár a derék dologtól, mint az ég a földtől. És valami abban vagyon, úgy tetszik, napfénynél világosban meg vagyon fejtve, mind az én kis könyvemben, melyet Bihar vármegyének írtam, mind a *Kalauz*-ban. És akárhova mit mondjunk, de ha Luther és Calvinus előtt üdvözült valaki a pápista hitben, mi is üdvözülhetünk ebben. Mert fonákul esnék, ha Isten valakit azért a hitért elkárhoztatna, melyben egyebek üdvözültek. Annak felette, az is bizonyos, hogy ha valaki üdvözült a pápista hitben, senki a Luther és Calvinista hitben nem üdvözült, mert azt mondja Szent Pál, hogy miképpen egy az Isten, aki üdvözít, egy a keresztség, mely által újonnan születünk, úgy a hit is csak egy, melyben üdvözülünk. Ha azért a Prédikátorok sem tagadják, hogy Luther és Calvinus előtt sokan üdvözültek, noha pápához hallgattak, minden okosság szerint bátorágosb azt a hitet követni, amelyben mi is üdvözülhetünk, hogy sem azt, amelyben újonnan keresik az igazságot.”²²⁶

A másik adottság, melynek birtokában eleve a győzelem reményével szállhatott vitába, imponáló és nálunk egészen példa nélkül álló tanultsága. A jezsuita rend, alapítójának nagy gondolata szerint, úgy szervezte meg fiatal tagjainak nevelését, hogy lehetőleg minden egyes jezsuita tudományos kiképzettségével is lehetőleg a kor legmagasabb színvonaláig jusson, és már evvel is fel legyen vértézve a katolikus visszahatás nagy harcára. A középkori teológia hagyománya és a humanizmus szelleme éppen úgy jelentkezik ebben a törekvésben, mint a gyakorlati szükség: a protestáns egyetemekről kikerült és így tudományosan felszerelt ellenfelekkel szemben kellett megállaniuk helyüket. Innen van, hogy a jezsuiták, ahol megtelepednek, azonnal kollégiumokat szerveznek és ezeket, ahol csak lehet, egyetemi teljességre fejlesztik. A rend tagjainak kiképzésére nem sajnálják az időt; hanem arra törekszenek, hogy minél több évig tartó, minél alaposabb tudományos képzést kapjanak. A

papképzésnek az a rendszere, amely többé-kevésbé ma is uralkodik az egyházi nevelésben, akkor alakul ki ezekben a kollégiumokban. Ennek a rendszernek lényege: évekig tartó alapos filozófiai – csak filozófiai! – kiképzés után, még hosszabb ideig tartó, minden oldalú tudományos elmélyedés a hittudomány egész körében. Az a ki nem mondott gondolat rejlik e mögött a nevelési rendszer mögött, hogy a fiatal pap, illetőleg szerzetes, aki egész fiatalságát – az áhítat és az aszkézis gyakorlatain kívül – kizárólag a hittudományban való elmélyedésre fordította, érett férfi korára úgy jelenjék meg a szellemi küzdőtéren, mint aki többé-kevésbé mindent tud, amit korábban tudni lehet. Egész életére szóló, hatalmas erőt adó öntudatot vigyen magával; ne kerülhessen szembe olyan ellenféllel, akitől tudomány dolgában tartania kellene. Bizonyos, hogy Pázmányban is ez a megelégtelt tudományos öntudat lobogott, mikor felvette a harcot Magyarival. Ennek a páratlan felkészültségnek főleg három mozzanata biztosított számára a magyar ellenfelekkel szemben kezdettől fogva szinte játékos fölényt.

Az egyik az az eléggé meg nem becsülhető dialektikai fensőbbtség, amelyet a formális bölcséleti képzettség ad. Aki, mint Pázmány, másfél évtizeden át élt a skolasztikus dialektika gondolkodás-fegyelmező levegőjében, aki úgy hozzászokott a meghatározások és különböztetések, következtetések és felosztások fegyvereinek forgatásához, úgy beleélte magát a viszonyítások és árnyalatok finom művészetébe, eleve úgy áll szemben a hasonló iskolán át nem ment, vagy abba csak felületesen belekóstolt ellenféllel, mint egy állig felfegyverzett harcos a majdnem fegyvertelennel. Sőt még annál is kedvezőbb helyzetben van, roppant gyakorlata következtében ugyanis még ebben a nehéz fegyverzetben is könnyebben és fürgébben mozog, mint amaz a maga hiányos felszerelésében. Az ilyen dialektikus beidegzettségű vitatkozó az első pillanatban meglátja az ellenfél gondolatmenetének gyengéit, mindig kezeügyében találja a kellő érveket, csoportosításokat, különböztetéseket, kihegyezéseket, sőt – ha lelkiismerete megengedi – akár ravaszságokat, amelyekkel a maga tételeit a legkedvezőbb formában, a legvilágosabban, a legmeggyőzőbb erővel fogalmazhatja, ellenfelének gondolatait pedig a legtalálóbban, legérzékenyebben támadhatja, megsemmisítheti, vagy akár kiforgathatja, ad absurdum vezetheti. Pázmány többé-kevésbé így állt szemben ellenfeleivel. Még legjobbjaik is, mint Balduinus és Alvinczi, akik képzett hittudósok és gyakorlott dialektusok, nehézkesnek, hosszadalmasnak, szegényesnek tűnnek fel, mikor vele kell összemérniök más csatákban jól bevált fegyvereiket. Tehetséges emberek állnak itt szemben a lángelmével, és ez a lángelme nem utolsó sorban épp a dialektika kardjának huszárosan káprázatos forgatásában nyilatkozik meg.

Pázmány másik előnye az a bámulatos olvasottság, amelyre hosszas tanulói és tanári pályáján szert tett. Már egyetemi előadásainak ismertetésénél rámutattunk, milyen rengeteg szerzőt idéz Pázmány, mikor tételeit tekintélyérvekkel akarja támogatni. Bőségesen forgatta a kétségtelenül kezénél levő idézetgyűjteményeket, de az idézetek legnagyobb részét első kézből meríti. Ugyanez a roppant erudíció érvényesül lenyűgöző erővel vitáiban is. Magában a *Kalauzban* kétszáznál jóval több szerzőt idéz, köztük kilencvenkét katolikust és kilencvenegy protestánst. A katolikus és protestáns idézeteknek ez az egyenlő száma mindennél ékeesebben jellemzi tudományos felkészültségének harmadik döntő mozzanatát is: a protestáns irodalomban való félelmes jártasságát. Egyaránt kiterjedt ez a klasszikus protestáns teológiára és a szinte beláthatatlan vitairodalomra. Többé-kevésbé róla is el lehet mondani, amit Bellarminról állapítottak meg, hogy a protestáns irodalomban is jártasabb ellenfeleinél. Ez persze igen megkönnyíti vitatkozó munkáját; mindig rendelkezésére áll a legtalálóbbs érv, a legvilágosabb példa, a céljának legjobban megfelelő fogalmazás; minden vonalon ismeri ellenfele gyengéit és minden ponton a legkedvezőbb helyzetben veheti fel a harcot.

Természetesen kitűnően ismerte korának katolikus vitairodalmát is. Ebből az irattengerből legközelebb állottak hozzá német rendtársainak írásai. A német jezsuita

irodalom egyik középpontja éppen Grác volt, és az az idő, melyet Pázmány ott töltött, a legtüzesebb viták korszakához tartozik. Felmerül itt a kérdés: mit tanult Pázmány ebből az irodalomból? Nagyon nehéz erre felelni. A viták anyaga nagyjából mindenütt ugyanaz, ahol csak protestánsok és katolikusok állnak szemben egymással. Ugyanazokkal a vádakkal támad a kihívó, ugyanazokkal az érvekkel védekezik és támad vissza a megtámadott, akár Francia-, akár Német-, akár Magyarországon. A katolikus érvelés anyaga, módszere, hangja is rokon mindenütt, és Pázmány korában alig lehet már megmondani, melyik szerző melyik elődjéből meríti azt, amit kötelességének tart összehordani. Az érvek leggazdagabb kincsesháza Bellarmin nagy műve; ezt mindenki ismeri, forgatja, Pázmány is;²²⁷ de hiszen a legtöbb gondolatmenetnek már Bellarmin sem első megfogalmazója. Személytelen anyag ez, közkincs és kötelező hagyomány; ki-ki az aktuális támadásnak megfelelően használja. Ennek az irodalomnak minden képviselője úgy érez, mint Pázmány, aki önérzetesen írja Balduinusnak: „*A Kalaúz* Elöl-járó Levelében nyilván mondtam, hogy a mit írok, nem magam gondoltam: hanem a Régiek fegyverházából vettem. Mert én a Tanítvány nevet, (mellyet viseltek eleim a Keresztyének) mindenkor szerettem”.²²⁸ Mindez azonban nyersanyagnál nem több; szerkesztés, formulázás, okoskodás, minden, ami a legnyersebb anyagon túl esik, sajátja. Pázmány eredeti a vitáirásban is, amennyire ebben a műfajban, ebben a korban író egyáltalán eredeti lehetett.

Mintákat azonban látott maga előtt bizonyos stílusbeli fogásokra is, elsősorban a németnyelvű, népies stílusra törekvő jezsuita vitatkozóknál. Eltanulhatta a kedélyes hangot leginkább Scherertől, de másoktól is. Bizonyos közkeletű formulák is hatottak rá.²²⁹ Eltanulta a címek divatát. Scherernél ilyeneket olvasunk: *Ein Christliches Gespräch, – Gelinde Antwort auff die zornige Schmachschriff, – Triumph der Wahrheit* stb. Talált példát a párbeszédes formára (Scherer egyik irata, a *Christliches Gespräch*, mely a keresztség szertartását védi, párbeszéd egy plébános és egy luteránus bába közt), sőt a beszélők némi tréfás jellemzésére is.²³⁰ Mindez azonban apróság, külsőség, jelentéktelen és közkeletű kordivat; a protestáns német és magyar vitatkozóknál éppúgy megtaláljuk, mint ellenfeleiknél.²³¹

Pázmány erejének másik, egyéni felkészültségénél nem kevésbé jelentős forrása az a történelmi helyzet, amelyben fellép; a szellemi háttér, amelyben harcait vívja. Az a nagy lendület, amely Pázmányban oly ellenállhatatlan erővel hat, voltaképp egy roppant történeti hullám lendülete: a feltörő, csúcsai felé haladó katolikus reformáció hullámveréséé. Az a katolikus Egyház, amely nálunk az előző században a külső és belső történeti okok bonyolult összehatása következtében olyan bámulatos tehetlenséggel, jóformán harc nélkül engedte át a teret a mindenfelől előretörő fürge és harcos protestantizmusnak, Pázmány korában nincs többé. Pázmány katolicizmusa már a nagy egyházi reformnak, a trentoi zsinatnak, a nagy szenteknek, a kemény kezű, nagy koncepciójú pápáknak, a harcos és tudós jezsuitáknak egyháza. Ebben az egyházban minden mozgás és energia, tettvágy és harci készség, minden felfelé és előre mutat, terjeszkedni, hódítani és győzni akar. Pázmányban élt a tudat, hogy ez az újjászületett, világhódító szenvedélyű egyház szól, ír és harcol rajta keresztül. Egyéni fensőbbésgutudatát egy kollektív erőtudat és – erről hite biztosította – a győzelem elmaradhatatlanságának érzése mélyítette el. Ezzel szemben a másik oldal, a magyar protestantizmus, amely már akkor Bocskai, utóbb Bethlen kardjával kivívta legfényesebb politikai győzelmeit, túl volt már a maga hőskorán. Ez a protestantizmus, mint Ravasz László írja, Alvinczi Péterrel kapcsolatban, „megnyerte már a maga nagy csatáját, s fejedelmek, főurak, városok segítsége mellett, ha még mindenütt nem is lett államegyházzá, de sokhelyt már uralkodott. Intézményekkel körülbástyázva, anyagi javakkal biztosítva, a protestantizmus többé nem szenvedély, hanem – állapot.”²³² Pázmányban pedig a szenvedély támad az állapot ellen. Egy fölkelő, visszaszorított energiáinak rugalmasságától felpattanó, hódító és támadó szenvedély, a megüledettség, az élvezett győzelem, a támadásában is védekező nyugalmi

elv ellen, amely elszokott a komoly ellenféltől. A letiport erők forradalma, az intézmennyé vált forradalom ellen. Pázmánynak voltaképpen kettős történelmi szél dagasztotta vitorláit: a hatalom ellen törő kisebbség forradalmas harci szelleme is, és a hatalmi öntudat hódító szenvedélye is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Pázmány vitatkozásainak éveiben Bocskai és Bethlen protestantizmusa az uralkodó hatalom, és Pázmány, akit országgyűlések számúznak, aki nem egyszer az ország határain kívülről, az országgyűlési többségre és harctéri győzelmekre támaszkodó hatalommal szemben kénytelen jogait, sőt személyét és becsületét védelmezni, akkor egy elnyomott, sőt időnkint üldözött kisebbség nevében emeli fel szavát; ebben a szóban benne remeg a kisebbségnek és elnyomottságnak minden keserősége, izgalma, elfojtott, de kiirthatatlan harciassága. Ugyanakkor azonban elnyomottságában, sőt üldöztetésében is két világhatalom erejét érzi maga mögött: a győzelemre induló világ-katolicizmust és a Habsburgok politikai hatalmát. „Mi, akik katolikusok vagyunk, a víz ellen evezünk” – írja 1919-ben Eszterházy Miklós.²³³ Ezt kellett éreznie polemikus pályájának legnagyobb részén Pázmánynak is, és mi lehetett volna nagyobb sarkalló, acélozó erő egy Pázmány-féle egyéniség számára, mint ez a tudat. De ugyanakkor legyőzhetetlenné edzette elszánását, végsőkéig élezte harci szenvedélyét az az olthatatlan érzés is, hogy olyan hatalomnak katonája, amelynek nem lehet nem győznie. Biztosította erről a politikai tapasztalat és minden megfontolás, – hiszen szemei előtt folyt le a stájerországi példa –, de még jobban az isteni ígéret, amely rendíthetetlen hite szerint az ő egyházának birtoka. A két nagy történelmi erő közül, a vitatkozó Pázmánynak a politikai hatalom adott kevesebbet, hiszen az ausztriai ellenreformáció erőszakos fegyvereit a dinasztia Magyarországon ebben az időben még csak ritkán és óvatosan merte vagy tudta használatba venni. De azért az a tudat, hogy nemcsak Forgách érsek áll mögötte harcában, hanem maga az uralkodó is, aki Ausztriában már győzelemre tudta segíteni hitének harcosait, mindenesetre nem csekély erőt és biztosságot kölcsönzött az igénytelen jezsuita tollának. Ám mi volt ez a politikai biztatás ahhoz a roppant energiaforráshoz képest, amelyet a nagy világegyházhoz való tartozás öntudata tartott ébren a vitatkozó Pázmány lelkében. Hiszen annak a Rendnek volt élő tagja, amely a Canisiusok, Valenciák, Bellarminusok tollával és a Possevinók, Skargák ajkával vívta Európaszerte győzelmes harcát. Ahhoz az egyházhoz, amelyben világszerte az újjászületés friss energiái remegtek, és amely ismeretlen világrészekbe küldte hódító apostolait. Azt az ügyet védte, amelyet hite szerint az apostolok hirdettek, a Szentatyák védtek, amelyet a nagy középkori Doktorok és a maga korának nagyszerű teológiai megújulása bátyázott körül a tudomány várfalaival. Amikor kezébe vette a tollat, Sz. Ágoston és Sz. Tamás utódának, Canisius, Bellarmin és Suarez fegyvertársának érezte magát, amaz, Egyház szóvivőjének, amelynek – kétely nélkül hitte – a Szentlélek állandó jelenléte biztosítja erejét.

Vitatkozó módszerét is a legelőnyösebben választotta meg. Szerencsésen egyeztet össze két különböző, sőt bizonyos fokig egymást szinte kizáró törekvést. Közérthető akar lenni, az egyszerű emberek, a viszonylag tanulatlanok számára is, és szabatos, minden oldalról körülvértezett, hozzáférhetetlen a szakszerű ellenséges kritikával szemben is. Eleve lemond a hatásnak arról a könnyű, de felületes neméről, amelyet a nagyon magas tudományosság fitogtatása szokott kelteni a laikus olvasóban. Megértetni akarja magát, nem csodáztatni; meggyőzni az olvasót, nem elkápráztatni. „A sz. Írás világos mondásin és az igaz okosság győzhetetlen jelenségén fondáltatott közönséges bizonyosságokat támasztok; nem valami mélységes elrejtett titkos dolgokból, mellyek értelmére még a bölcs emberek éles elméjük-is nehezen érkeznék, hanem oly alátjáró, egy-ügyű, igyenes és világos dolgokat forgatok, mellyek a parasztságban sült emberek tompa és botor elméjükbe-is beférnek”.²³⁴

A „józan észre” hivatkozik és a becsületes hitre, minden értelmes, magyar olvasó józanságára és minden jóhiszemű keresztény ember Biblia-tiszteletére. Amit azonban mond, azt a legszabatosabb, leghatásosabb, legplasztikusabb formában adja: a szillogizmusnak

századok kidolgozta klasszikus formáiban. De még ennek a logikai eljárásnak elvét is tekintéllyel, a keresztény ember legnagyobb tekintélyének példájával, Krisztus Urunk eljárásával támasztja alá: „Bizonyágimat, mellyekkel vagy az új tudományokat ostromlom, vagy a régi igazságot állatom, nagy részre a dialecticusok törvénye-szerént, *in Forma, rövid kötésbe* és bizonyos formába foglalom, hogy nyilvánban kitessek erősségek. A kik a Christus igája járom-szegét kitörték, nem szeretik az ilyen szoros korlátban való harcolást. De mi sem akarunk ebben hátra-állani, mivel ő maga Christus sokszor követte az ilyen bizonyítás formáját. Együk egész syllogismussal bizonyította ... (most példákat sorol fel).”²³⁵

A szillogizmus, az iskolás következtetési forma az a tengely, amelyen Pázmány gondolatmenete forog. Nem mindig foglalja ezt kurta, egymás alá írt paradigmászerű mondatokba, de sűrűn találkozunk ilyenekkel is. A *Kalauz* III. könyvének 5. része (Negyedik bizonyossága az új tudományok hamisságának a pártosok tulajdon tanú-bizonyossága) például a következő éles logikai fogalmazást mutatja:

Nem lehetséges, hogy igaz és Istentől származott légyen az olyan vélekedés, mely magát elrontya, az-az oly dolgokat hirdet, mellyekkel együt nem maradhat a maga igazsága.

De nyilván vagy, hogy ilyenek a romai egyességtől elvált viszázkodók vélekedési.

Tehát nem lehetséges, hogy ezek igazak és Istentől származottak lehessenek.

Az erősség első része, Major Propositio, sok helyen kinyilatkozik a sz. Írásban. Mert sz. Pál azt mongya, hogy ...

Tekíncsük immár a bizonyosság második részét, Minorem Propositionem, és mutassuk meg, hogy ...²³⁶

Máskor nem hegyezi ki ilyen metsző határozottsággal a formulát, de az egyes szakaszok majdnem mindig egy-egy propositio major v. minor kifejtései és bizonyításai. *Alvinczi Feleletinek Megrostálásában* így foglalja össze az *Öt szép levélnek* az ágostai hitvallásról írt részét:

Igazságnak szent lelkétől származott Confessio nem lehet az, valamely sok nyilván-való hazugságokkal terhes. De az Augustána Confessio és az Apologia rakva sok hamissan költött dologgal: *Ergo*. És rövideden nyolcz csontos, tetemes, velős, hamissan költött dologot hoztam vala elő.²³⁷

Annyira becsüli ezt a gondolkozási formát, hogy ellenfeleit egyenesen lenézi fogyatékosabb logikai szigorral felépített érvelésükért. Balduinusról például megvetéssel jegyzi fel, hogy „az egész könyvbe semmi rendet és metódust nem tart, részekre és caputokra nem osztja beszédét, tétováz mindenben, egybe szűr zavar mindeneket”.²³⁸ A logikai szabatosság hiányát, egy-egy elhamarkodott következtetést vagy elszólást, csálhatatlan biztossággal meglátja az ellenfél okoskodásában és nagy kedvtelessel pellengérezzi ki. Alvinczinek csúfondárosan vet szemére egy nyilvánvalóan nyomtatási hibából származó hibás idézést: „Sz. Ferencnek az disznókkal-való lakásáról és egyéb marczonaságokról az mit beszéllesz, nem tudom honnan vöted, mert egyéb könyvet bizonyosságul nem támasztasz, hanem *Ugyanottant*, ki légyen ez az *Ugyanottan*, nem tudom, mert te az-elöt semmi könyvet nem említettél.”²³⁹

Egy más helyen Alvinczinek egy elvcsúsztatását veszi tühegyre. Az *Öt szép levélben* a kálvinista Tiguri Hitvallásnak néhány mondatával vitatkozott. Erre „azt írja Alvinczi, hogy ő nem kaphatta el az Confessiót, mellyet én említek, hanem ő-nál 1568. esztendei Confessio vagy, melybe egy punct sincs azokba, az miket én elő hozok. Ez szinte annyi, mint ha azt mondanád, hogy te az Tigurina Confessiot nem kaphattad, de az Aesopus fabuláit olvastad, és ot fel nem találtad, az mit én mondok. Én az fűrút említem s te az bárdról szóllasz.”²⁴⁰

Persze, a dialektikának ilyen uralkodó szerepe állandó veszedelmet is rejt magában. Ami a szillogisztikus tételek acélszerkezetébe pontosan beleillik, az formálisan megcáfolhatatlannak látszhatik olyan esetben is, mikor valójában tárgyilag mégsem igaz a következtetés, – főleg, ha az ellenfél hibás vagy hanyag fogalmazása könnyíti a vitázó dolgát. Pázmánynál ez az eset nem gyakori, – a *Nagy Calvinus János Hiszekegyistene* más lapra tartozik: ott szándékos műformául, szatirikus írói fogásul használja és túlozza a paradoxont. A vita hevében mégis nem egyszer elragadja a cáfolás szenvedélye, és megtörténik, hogy a dialektika szekere üresen fut tovább. A következő érvelés például a maga éles *vagy-vagyával* nagyon hatásosan hangzik, holott szemmel láthatólag *petitio principii*-ben hibás. Alvinczi tételét, hogy „Luther előtt-is volt igaz evangéliomi tudomány az római elhanyaglott anyaszentegyházban” – úgy, amint az szerzőjének hanyag fogalmazásában hangzik, gyönyörűen elintézi:

Tarcs-meg lovad száját; nem szükség azt megmutatnod, hogy az igaz evangéliomi tudomány volt Luther előtt-is; elhittük ezt. Sőt mivelhogy ő-előtte az igaz evangéliomi tudomány volt; ő pedig az eléb-való tudománytúl elszakatt és azt méri írnyia in Praefatione Tom. 1., hogy egyedül kezdte ezt az vallást, mellyet senki ő-előtte el nem mért vala kezdeni: azt-is elhittük, hogy az ő tudománya nem igaz evangéliomi tudomány. De azt kértem tőled, ha az római anyaszentegyházba volt Luther-előt az igaz evangéliomi tudomány, mint lehetett elhanyaglott anyaszentegyház az római? Ha anyaszentegyház volt, elhanyaglott nem volt; ha ebbe az anyaszentegyházba volt az igaz evangéliomi tudomány, elhanyaglott nem volt.²⁴¹

Csak hogy Alvinczi itt nyilvánvalóan nem az egész Luther-előtti egyházzal beszél, hanem csak egyes egyházi tanítókról, ill. régi korokról, amelyek szerinte Lutherrel egyezően tanítottak. – Legtöbbször ott esik bele az effélébe, ahol a jócselekedetekről szóló protestáns tanításból bizonygatja, hogy az újítók minden bűnre szabadságot nyújtanak. Az egyes kiszakított dogmatikai tételekből, a gyakorlati erkölcsi élet szempontjából kiinduló szillogisztikával formailag kifogástalanul bebizonyítja a tételt, csak hogy figyelmen kívül hagyja azokat a más természetű tételeket, amelyekkel az újítók más oldalról alátámasztják az erkölcsi törvényeket. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez a hiba nem Pázmányé, hanem a koré, amely a támadás és védekezés hevében mindkét oldalon hajlamos volt az eltérő tételek kiélezésére, egyoldalú eltúlzására. Abban a században, amelyben komoly tudományos igényű fölíránsokat írtak arról, hogy a pápa antikrisztus-e vagy nem, amikor alig volt protestáns vitaíró, aki szentül ne hitte volna, hogy a katolikusok bálványimádók, csak a történeti eszmék mivoltáról sejtelemmel sem bíró naivság képzelheti el, hogy egy Pázmány-szerű hús-vér egyéniség mindenestül ment maradhatott volna korának elfogultságaitól. Különben a harcnak erre a kevésbé előkelő módjára is bőven látott maga előtt példát a németnyelvű vallásos vitairodalom mindkét táborában.²⁴²

Módszerének a dialektikus kötés mellett másik főelve az idézés. Idézi az ellenfelet: a cáfolandó tételt, idézi az érvül szolgáló bibliai verseket és a tradíció szövegeit. Ha csak lehetséges, az ő szavaikkal érvel; amikor csak teheti, a tekintély-igék nemes köntösében szeret megjelenni. A hittudományi irodalom mellett bőségesen kiaknázza, ahol mód nyílik rá, a profán klasszikusokat is. A próféták mellett – mint korának gyermeke – nem mulasztja el a Sibyllákra is hivatkozni.²⁴³ Isten létét Senecából,²⁴⁴ egységét Aristotelesből²⁴⁵ bizonyítja. A levegő ég és víz csodáiról megszólaltatja Suetoniust és Pliniust.²⁴⁶ Legfélelmesebben azonban akkor forgatja az idézetek fegyverét, amikor ellenfeleit idézi. Önérzetesen jelenti be a *Kalauz* Előljáró-leveleiben: „Amit írok, újból nem szoptam és hamisan sem költöttem: hanem a Luther, Calvinus és egyebek tulajdon könyveiből szedtem. Melyben ha kételkedel, lelked üdvösségére kényszerítlek, hogy az elszakadott tanítók könyveiben keresd utánnam a

feljegyzett helyeket: Reá felelek, hogy külföldben sem találod.”²⁴⁷ Bőven ad is alkalmat az utána-keresésre: minden helyet pontosan, lapszám szerint idéz. Könyveinek margója sűrűn feketélik a nevek, számok tömegétől, a lelőhelyekre való utalásoktól. Tudományos önérzete nagyon kényes a hivatkozások szabatoságára. Ritkán érezzük annyira felháborodottnak, mint mikor valamelyik ellenfél lelkiismeretlenség akarja feltüntetni az idézésben. Mikor Alvinczi – noha beismeri, hogy maga nem látta az idézett könyvet – kétségbe vonja néhány idézetének hitelességét, a sértett becsületesség pátozával tiltakozik: „Ne aggya azt az Isten, hogy hamissan valamit kölcsök senkire, azvagy hogy az igazságot hazugsággal óltalmazzam. Azért én itt tégedet az Isten-eleibe és az világ-eleibe idézlek, hogy ily méltatlan hazudtacz engemet. Mert az menynek, földnek Istene tuggya, hogy azban az Helvéciai Tigurina Confessióban olvastam és igazán abból írtam, az mit az Postscriptumban elő-hoztam... Nem csak generaliter említettem az Helvéciai Confessiót (mivelhogy ha csak így említettem volna, az különböző Confessiók-közt nem tudhatta volna az olvasó, melyiket kellyen érteni), hanem meg specifikáltam, hogy az 1545. esztendőbeli Tigurina Confessióról szöllok, *Confessio Tigurina anni 1545*. És fejemen égessék-meg az könyvet, ha azba fel nem talállyák, az miket az Postscriptumban előhozék.”²⁴⁸

Kedvelt támadási módja egymás ellen játszani ki az egyes protestáns felekezetek klasszikusait. A *Kalauz* III. könyvének 9. részében, miután idézetek tömegével mutatta meg, hogyan „hazuttollyák és pofázzák” a Lutheristák a Calvinistákat, így folytatja:

A calvinisták fántom-fántal fizetnek a saxoniai serfőző prédikátoroknak. Mert látván, hogy nem kel atyafiságok, fordíttják a kaszát és iszonyú kissebséget, gyalázatot, rútítást téznek a lutheristákon. (És következnek az idézetek pontos lelőhellyel.)²⁴⁹

Ugyanezzel a leleményes ügyességgel használja ki ellenfeleinek személyes gyengéit. Egyáltalán nem húzódik az ad hominem argumentálástól. Alvinczinak nemcsak érveit iparkodik összetörni, hanem gúnyos mellékmondatokban veti oda, hogy „az Úristen te kegyelmedet ily igen elő-vitte és még az fejedelmeknél-is annyira böcsületessé tötte, hogy szép jószágokkal, sok drága marhákkal ugyan meg-is tisztelték Uraságodat”.²⁵⁰ Nem habozik ellenfeleinek szemére vetni, hogy nem mernek kiállni vitára, „mert nem akarják lelkiismeretök csendességét felzavarni”. Amit protestáns szerzők műveiben saját papjaik erkölcsi életéről kevésbé épületeset talál, részletesen idézve mondja el. Legfölényesebben az ifjú Esterházy Tamással bánik el:

És ez elég légyen jó Eszterház uram, az te előljáró beszédedre, Te-reád nem panaszkodom, hogy efféle módnélkül-való dolgokat ily nagy, elrejtett bölcsességnek ítílsz, mert ifjú legény vagy, többet értesz az nyúlászáshoz és az pohár emelgetéshez, hogy-sem az Szent Atyák írásához, kiknek olvasására nemis érkezhettél még eddig. De hogy amaz Rabbi Salamonok, az Luther székeinek töredelmes gyámoli, jobban meg nem gondolják, mit írjanak, azon igen csudálkozom.²⁵¹

Gúnyolódni egyébként is szeret. Az ember szinte látni véli szellemes arcán a fölényes mosolyt, mikor egy-egy jól kiszámított érvelésbe fog, vagy mikor sikerült összetörnie egy-egy ellenséges gondolatot. „Tudom mely örömet olvasod az Calvinisták írását, – kezdi Alvinczi egyik hivatkozásának lerontását – azért el nem múlathatom, hogy barátságodért ide ne írjam Bézának egy szép mondását.”²⁵² „Nyílvá náthás voltál, mikor ezt írtad” – tér rá egy másik tétel idézése után annak „megrázogatására”.²⁵³ A *Calvinista Prédikátorok Tükörének* elején ilyen csúfondáros célzással emlékezteti Alvinczit első – annak nem kellemes emlékü – vitájukra: „Mivel-hogy azért ily derék okokból kételeníttettem ez írásocskának hozzád való igazítására, tudom az régi ismeretségért kedvesen vészed ajándékomat. Légy egészségben.”²⁵⁴

Magyarit egy helyen így kezdi cáfolni: „Magyari uram, tisztességgel mondván, elvetéd az nyárfa sulykot. Három nyilván-való hamissággal akarád békőtni az te undok újságodat, de levonszom ezennel ezt az állorcztát róllad. Hogy pedig jobban megszámlálhassad hazugságodat, az könyv szélire reá írom ennihány hazugságod számát; jól megolvasd, el ne vétsd.”²⁵⁵ A *Calvinus János Hiszekegyistenét* ez a mondat végzi: „Egesség az beretválás után!”²⁵⁶

Hogy a szigorúan tudományos, az eredeti szövegek exegetikus összehasonlításáig visszamenő kritika hogyan párosul nála az éles támadó célzattal és a szellemes gúnyolódással, talán legélesebben azok a helyek mutatják, ahol a Károlyi-biblia szövegét kritizálja, íme egy példa a *Kalauz*-ból:

Christus Urunk szent Máthénál két helyen (Cap. 5,32; Cap. 19, 9.) azt mongya, hogy a ki elbocsátott feleséget vészen, paráználkodik. Károlyi... mind a két helyen hozzá-adván a Christus szavaihoz, így fordította az Isten szavát: *A ki ok-nélkül elhagyatott asszonyt vészen, paráználkodik.* Ama két szót, OK-NÉLKÜL, Calvinus, Béza, Tremellius nem írták a bibliába; nem-is találtatik sem görög, sem deák könyvekben. És noha efféle toldalékokat néha külömb és aprób bötűvel szokta Molnár²⁵⁷ a bibliához írnyia: de hogy az egy-ügyű magyarok job ízűen egyék pilula-gyanánt a kecskegolyóbist, csak ugyan egy ténorral, afféle bötűkkel irata ezeket a szókat, mint az igaz sz. Írást.²⁵⁸

Hogy milyen ügyesen tudja az érvelés hasznára fordítani ellenfeleinek gyengéit, annak érdekes példáját látjuk az *Okok nem okok* végén. A „váradai Farkas” azt állította könyvében, hogy Pázmányt a pozsonyi országgyűlés elítélte. Pázmány nem éri be vele, hogy a rágalmat visszautasítsa, hanem rögtön lecsap ellenfelére: íme ilyen az újítók lelkiismeretessége! „Nem tudok el-igazodni, mire magyarázzam ezt a nagy szemtelenséget, hogy ily nyilván-való hamissat, ily bátran ír a Farkas; és, hogy sem maga, sem hiti, sem hivatalya böcsülletit nem kímélvén, ilyen nyilván-való dolgot ily bátran hazud! Tanúllyon ebből minden ember, mint kel hinni a Prédikátoroknak mikor távul-való dolgokrúl írnak, ha ily orczátlanul mernek hazudni a köztünk-való dolgokrúl.”²⁵⁹

Pázmány vitatkozó módszeréről szólva, lehetetlen hallgatással mellőzni az írásaiban előforduló durvaságokat. Bár ebben a tekintetben – Magyarit és Balduinust kivéve – ellenfelei sokkal durvábbak és kíméletlenebbek nála, az ő könyveiben is bőven találunk olyan kitételeket, amelyeken mai ízlésünk hajlandó megütközni. A történeti érzékű olvasó persze ezeket is természetesnek fogja találni. A reformáció felidézte vallási harcok német vitatkozói Luther óta²⁶⁰ nem adták ki kezükből ezt az alantas, de hatásos fegyvert. Pázmány, aki minden felekezet vitairódalmában otthonos volt, olvasmányaiából és német rendtársainak példájából is megtanulhatta ezt a vitatkozási módot.²⁶¹ De nem volt szüksége külső mesterekre. Irataiból legtöbbször kétségtelenül kitetszik, hogy a durvaságot a természetes reakció csalja ki belőle: ösztönszerűen buggyan ki az erős szó a durva támadásra. Ez a visszafizető durvaság bizonyos fokig elvvé is lesz. Az *Okok nem okok*-ban írja: „Nem tagadom, keményb szóval rivaszttam néha a Farkast: De olyat nem mondtam, kinél súllyosb és gyalázatosb titulus-sal nem illeti a Szent Írás, az Igazság-bolygatókat: olyat sem mondtam, kinél rútab szidalmat, és rágalmazást, nem találtam-vólna a Farkas írásában. És hogy a Farkas fülében titkomat megsúgjam: mikor kemény szókat írtam feleletemben, egyebet nem míveltem, hanem, haza küldöttem a mit reánk okádott a Farkas: az-az a minémű kemény szidalmakat reánk szórt Írásában, egybeszedtem, és haza kültem neki: a végre, hogy meg-jajdúllyon, és maga fájdalomából ismerje, hogy nem kel olyat reánk kérődni, a mit maga nem örömet szenvedne”²⁶²

Pázmány efféle helyeinek igazi értelmét és irodalmi értékét azonban csak stílusának beható vizsgálatából érthetjük meg.²⁶³ De semmi esetre sem szabad felednünk, hogy akkor

egészen más volt az ízlés, mint ma: sok dolgot, ami nekünk ma durván hangzik, a XVII. század embere egyáltalán nem érzett annak.

Az utóbbi idézet rávilágít még egy érdekes és hatásos módszerbeli tulajdonságára: a vitairatokban majdnem mindig *leplezett dialógus* formájában beszél. Az ellenfél vagy olvasó mindig ott áll képzelete előtt, és az írás majdnem mindig többé-kevésbé az előbeszéd, a társalgás hangján szól. Az *Öt szép levél* csak szerkezeti törvénnyé emeli a máskor is csaknem állandóan tevékeny elvet. Az *Okok nem okok* tárgyalását így kezdi: „Elsőben, a Farkas felté teszi tárgyát, és meg-mutattya czélját akarattyának, mikor azt írja; hogy, Nem méltóztatik az Érsek grapsálására felelni: hanem az jó órákat hasznosb munkára költi. Eszed volna, ha idején ezt gondolván, az Érsek könyvében nem kaptál volna. Halgatással megtarthattad-vólna az okos, vagy tudós nevet... Későn kezdesz Atyámfia az üdő kimélléséhez: akkor kellett-vólna azt mívelned, mikor a rút dorsále-t, annyi sok ideig tataroztad, imit-amot lopogatott föltokkal”.²⁶⁴ A *Calvinista Tükör*-ben: „Ezt hogy nyilvánban megmagyarázzam, te légy bíró Alvinczi Péter, és Istennek tartó lelkedre mond-meg igazán, ha nem álnak, tekéltlen, patvarkodó ember-é, a ki tudván és elszánt szándékkal felebaráttyanak szavát külömb értelemre csigázza, hogy-sem az mint értette s magyarázta, a ki szóllott?”²⁶⁵ Máskor az olvasóhoz intézi szavait, mintegy tanúul hívja igazának bizonyítására, vagy kéri, hogy vonja le a tanulságot a maga számára. „Tégedet pediglen, valaki ezt olvasod, kérlek és üdvösségedre kénszerítlek, hogy megtapasztalván csak ebben az írásbannis, mely hamisan szokták az római hitet káromlani az atyafiak, eszeden járj: és az ő elátalkodott bátor kiáltásoknak ne higgy. Mert látod mint járnak, mikor az próba-köre vonszak őket.”²⁶⁶

Az írásnak ez a párbeszédszerű hangja mindennél alkalmasabb arra, hogy érdekessé, elevenné tegye a sokszor nehéz, elvont kérdések körül folyó vitát. Az érdekkeltetésnek másik kedves módja a példák, anekdoták, az életből vett analógiák beszövése. A dolog természete szerint a vitairatokban sokkal kevésbé él ezzel az eszközzel, mint a prédikációkban, de azért föl-föltűnnek itt is ezek a kedves, jóízű kis elbeszélések, élmények, tréfák. Milyen mohó érdeklődéssel olvashatta például az egykorú magyar a Biblia illetékes magyarázatáról szóló érvelés közben a két prókátorról szóló anekdotát, vagy a missziókról szóló érdekes adatokat:

Mert mindeneknél tudva vagyon, hogy nap-keleti Indiában, Jáponban, Chinában; nyugati Peruban, Mexikumban és töb sok országokban annyira eláradott a pogányság-közöt a Christus ismereti, hogy csak az eggyik Indiában-is hetven-ezer templomnál többet építettek a két-száz esztendő-alat. Csak a jezsuitáknak kilenczven-hét helyen vagyon lakó-helyek ezekben az országokban. Egész Európa Ázsiával együt sem téssen anyit, a menyi helyre terjedett két-száz esztendő-forgásában a Christus zászlója a pogány népek-közöt. Ezek pedig a nagy hatalmas tartományok a római hitre hozattak a barátok, jezsuiták- és egyéb rend-béli papok predikállásával; nem fegyverrel, sem vér-ontással. Mert noha a világi uraságot a lusitanusok és spanyolok fegyverrel nyerék: de a hitet predikállással, szent étellel, csudákkal terjeszték az egyházi emberek. Kik jól tudták, a mit igazán tanít a tridentomi conciliom, hogy azokon, kik a keresztség-által az Ecclesia birtokába nem adták magokat, nincs az Ecclesiának hatalma, hogy őket a hitre kénszeríthesse.²⁶⁷

A jezsuiták ellen szórt rágalmak, vagy a Bornemisza-féle rém-esetek előadása helyenkint valósággal izgatóvá és regényszerűvé lesz. Máshol történeti anekdoták kerülnek elő, mint a Hieron királyról és Simonides filozófusról szóló a *Kalauz* elejen.²⁶⁸ Valami kedvesen naiv, szinte tiszteletteljes hangon beszél Pázmány a természet „csudáiról”. Ezeket a természettudományi kuriózumokat ókori szerzőktől, elsősorban Pliniusból meríti, de nem egyszer saját tapasztalásával is megerősíti.

A tengerben és folyó-vizekben úszó-állatok sokaságát, nagyvöltát, erejét és hasznát egész könyvekben sem számlálhatnók-elő. Mert Plinius csak ételre-való halaknak hetven-négy különböző nemét említi a kemény-héjük kívül, mellyek harmincan vannak. Csudára méltó nem csak a torpedó-nevű tengeri hal, mellyet ha kezedbe vészesz, megaluttya karodat, mint magunk próbálva láttuk; de ama kis halacska-is, mely (úgymond sz. Bazilius) az isteni hatalomnak bizonyos tanítója; ezt echineis-nek vagy remorának nevezik, melynek oly ereje vagyon, hogy midőn a tengeri nagy hajók kiterjesztett vitorlák szárnyain sebességgel röpülnek, és sem kötelekkel, sem lánczokkal, sem vasmacskákkal emberi erő ezeket meg nem állathatná: mihent ez a kis halacska a hajóhoz ragaszkodik, úgy megköti és megállattya, mint-ha erős kő-szálhoz ragadott volna.²⁶⁹

A naivitás árnyalatával hat ránk az a következetes gyakorlata is, hogy szereti mondanivalóit határozott számokba szorítani. A *Kalauz* III. könyvében kimutatja, hogy „húszevezetes eretnekeknek harmincöt tévelygését” újítják fel a pártosok.²⁷⁰ Ugyanennek a könyvnek 8. részében így ír: „Gyarmathi Miklósnak a Szentek segítségéről írt könyvéből temérdek hazugságokat, szám-szerént százat jegyzék-fel az én Feleletemben. Cochlaeus írja, hogy Dietembergius János, Luthernek a Votumokról írt könyvéből nyolcz-száz hetven-négy hazugságokat számlált. Bellárminus hatvan-hét velős hazugságit említé a Concordiának. A több újítók írásából pedig paraszt és goromba hazugságokat két-száznál többet említ”.²⁷¹ A IX. könyvben „huszon-hét bizonyossággal mutatja meg, hogy az új szakadások nem igaz Ecclesiák” és „tizennyolcz bizonyossággal, hogy egyedül a római Ecclesia Christus jegyese”.²⁷² Ez a határozottság, a megcáfолhatatlan biztosság erejét szuggerálja.

Mindezek a tudós, ügyes és leleményes módszerbeli eljárások rávilágítanak Pázmány vitatkozó fölényének egyes alárendeltebb okaira. Győzelmének titka azonban – az egyéniségében és a történelmi helyzetben rejlő monumentális erők mellett – mégis csak páratlan írásművészete. Ennek vizsgálata később, a prédikációk elemzése után lesz helyén. Az eddigiekből is megértjük azonban félelmetes hírét. Megértjük, hogy – ha Fraknoi hozzávetése helyes, és csakugyan ő az a jezsuita, akiről a nagyszombati jezsuita kollégium évkönyveinek adata szól – már 1601-ben Kassán legbátrabb ellenfele²⁷³ abba hagyja a szóbeli vitatkozást és inkább írásban szeretné folytatni.²⁷⁴ Az 1616-i prágai vitát, ahol szintén húzódozott kiállni vele az ellenfél, már említettük. Pázmány gúnyolódását is olvastuk fentebb, ahol szemére hányja ellenfeleinek, hogy nem mernek vitatkozni. Veresmarti önéletrajzában is találunk erről egy érdekes adatot. A komjáti prédikátor, Suri Mihály őt hívja segítségül, mikor Pázmánnyal való személyes találkozás fenyegeti, mert – mondja Suri – „igazán mondom, én meg nem felelhetek neki. Akkor el nem jüvének ... de azért valamig közel érzötte Pázmány Pétert, idején által szedte magát Csornokra. (Ez a Forgách urak faluja erdön által jó fertál mértföldön Komjáttúl).”²⁷⁵

Még a század közepén is a *Kalauzt* cáfolgatja Czeglédi István, a *Sion vára* és a *Lelki harcban való bajvívás* szerzője: „Nem lehet egy nagy tudós magyar fiúnak munkáját elkerülnöm, azért, hogy az a tracta a dolognak velejét szedte ki, melyre nézve sok magyar hazafiakat is megtántorított már hitekben”.²⁷⁶ A katolikus kortársak meggyőződését mondja ki Balásfy Tamás a *Csepregi Iskola* (1616) Előszavában: „Én jó lelkiismerettel mondom, nem tudok a magyar nemzetben egyet is, a ki vagy több munkáját, vagy hasznosabban szentelte volna a Krisztus Anyaszentegyházának oltalmára, Pázmány Péternél; mióta a szélvész tévelygéseknek fuvatagában kezdettek a farkasok utakat állani országunkban, annyira nagy hatható rivogatással tudja ez őket hurogatni, hogy immár ugyan csak igen berekedt ordításra és mintegy pattanás nélkül párálló bugygyanásra juttatta őket.”

V. Az érsek

1. Egyházszerzés

Az utolsó vitatkozások idején Pázmány már régen nem volt az egyszerű szerzetes. 1616 óta az esztergomi érseki székben ült. A főpappá való emelkedés gondolata nem benne fogamzott meg. Sokoldalú tevékenysége érthetőleg magára vonta az egyházi és világi legfőbb intéző körök figyelmét. Akinek a magyar egyház sorsa szívében feküdt, a *Kalauz* óta lehetetlen volt nem benne látnia a katolikus előretörés vezérszellemét. Minden jel arra mutat, hogy Forgách utolsó éveiben már egyenesen utódjául szánta. Az első lépések a jezsuita rendből való távozására és világi pappá levésére, úgy látszik, az udvar részéről történtek, még 1615 elején. Ezekkel párhuzamosan, de eleinte tőlük függetlenül Pázmányban magában is megérlelődött az elhatározás, hogy elhagyja a Rendet. Az okok, amelyek erre bírták, részben egyéniségéből, részben a társulattal szemben kialakult helyzetéből következtek.²⁷⁷ Azok a súrlódások, amelyek már a gráci tanári évek alatt annyi keserűséget okoztak neki, semmivel sem enyhültek, mióta működésének legnagyobb része a társulaton kívül, a rendtartomány német előjáróinak közvetlen törekvéseivel lazábban összefüggő területen folyt. Irigység, ellenszenv, rágalmak – a nagy egyéniségek pályájának és a nagy sikerek fényének ezek az örök kísérői – őt sem kímélték. Elégtételért újra meg újra Florianus bécsi kollégiumi rektorhoz és Busaeus tartományi főnökhöz fordult, de legtöbbször hiába. Magatartásukból – „mely még egy stoikust is kihozna sodrából” – egyre inkább úgy érezte, hogy el akarják távolítani a társulattól. Római egyetemes rendfőnökének megértő magatartása sem tudta megakadályozni, hogy fel ne merüljön benne a rend elhagyásának gondolata. Mikor 1614 végén és 1615 elején Forgách megbízásából Rómában járt, már lépéseket tett, hogy pápai engedélyt kapjon más rendbe való átlépésre. Hogy milyen távol állt Pázmánytól ekkor még a magas állásokba való emelkedés gondolata, semmi sem mutatja annyira, mint hogy az engedélyt kifejezetten egy másik, a Jézus-társaságnál is szigorúbb szerzetbe, a karthauzi rendbe való átlépésre kérte. Az öreg Aquaviva generális, akinek útján kérését előterjesztette, sírva kérte, hogy álljon el szándékától. Pázmány egyelőre engedett. A pápai breve azonban, mely a rendből való kilépésre felhatalmazza, még azon év vége felé Forgách kezében volt. V. Pál pápa, akinek rokonszenvét Pázmány Rómában megnyerte magának²⁷⁸ szívesen teljesítette a kérést, hiszen lehetetlen volt nem látnia, milyen nagy érdeke a magyar egyháznak, hogy ez a nagytehetségű és nagybuzgalmú ember megfelelő hatáskörben fejthesse ki vezéri képességeit.²⁷⁹ A helyzetet megérlelte Forgách váratlan halála (1615 okt. 16.) – Pázmány, akit már ekkor úgy látszik, Mátyás király és a katolikus főurak nagy része is Forgács utódjául szemelt ki, a pápai engedély alapján elhagyja a jezsuita rendet és előbb egy nálunk kevésbé ismert szerzetbe,²⁸⁰ majd innen a világi papok sorába lép, 1616 áprilisában turóci prépost, szeptemberében pedig esztergomi érsek lesz. A kinevezés természetesen nem ment nehézségek nélkül. A protestáns rendek, de egyes püspökök is, akik számot tartottak erre a kitüntetésre, sokáig harcoltak Pázmány fölemelése ellen. E küzdelem során Pázmánynak újabb, részben politikai természetű rágalmakkal kellett megküzdenie.²⁸¹

Pázmány előtt most szinte beláthatatlan munkatér nyílik. A magyar katolicizmus helyzete, Forgáchnak és társainak derék munkája után is, még mindig szomorú, a következő években pedig egyenesen kétségbeejtővé válik. Ez az idő Bethlen Gábor győzelmeinek kora. A helyzetet legjobban jellemzi az az időszak, mikor a püspököknek Bethlen országgyűlésétől számkivetve, menekülniük kell az országból, és jóformán két teljes esztendő Bécsben kénytelenek tölteni, egyházmegyéiken kívül. A támadások lezajlása után, 1622-ben, a soproni

országgyűlés alatt, Pázmány tanácskozássra hívja a magyar püspököket. E tanácskozásból emlékiratot küldenek a pápának. Ez az emlékirat röviden és szemléletesen leírja a magyar egyház állapotát, azt a helyzetet, amelyben Pázmány elkezdte jól átgondolt és következetesen keresztülvitt hatalmas építő munkáját. Elmondja, hogy a török megszállta területek katolikusai mennyire el vannak hagyva: néhány ferences szerzetesen és két-három áruhában utazó jezsuitán kívül az egész nagy területen elszórtan alig található húsz pap. Erdélyben – Bethlen Gábornak viszonylag türelmesebb korában is – még rosszabb a helyzet, mert az egész országban, két-három rejtőzködő jezsuitán kívül alig van hat egyházi ember, csak Csík-ban, ebben a meredek hegyektől körülvett zugban tartózkodik vagy tíz műveletlen és fegyelmetlen franciskánus. A királyi Magyarországon – még az utolsó két évtized nagy térítő munkája után is – a népességnek alig tized része katolikus. Az esztergomi, győri, veszprémi és nyitrai püspökségen kívül a többi püspökség csak üres cím, mert viselője vagy a török vagy a protestánsok miatt nem foglalhatja el székhelyét. Az egész Magyarországon az egyetlen nagyszombati jezsuita kollégiumon kívül nincsen több főiskola. Ugyanott van – tizenkét kispapra – az egyetlen papnevelő intézet, de az utolsó évek viharai ezt is tönkretették. Mindezek következtében hihetetlen a paphiány, a csekély számú papságnak is műveltségi és erkölcsi állapota fogyatékos. A törvényektől biztosított általános vallásszabadság következtében a katolikus egyház jogi helyzete is erősen meg van szorítva. Az egyházi javak nagy részét elfoglalta, részben a királyi kamara, részben világi főurak. A helyzet orvoslására Pázmány hat pontból álló javaslatot tesz. Semmi sem lehet jellemzőbb Pázmányra, mint ez a hat pont. Mindennél világosabban mutatják mennyire tisztán szellemi-erkölcsi módon fogja föl Pázmány az ellenreformációt: A hat pontból ugyanis négy a nevelés (illetőleg papnevelés) biztosítására, kettő pedig a népmisszióra vonatkozik. „Mivel alig van nép, amely olyan nagyon óhajtaná gyermekeit latin műveltségben részesíteni, mint a magyar, segítségre volna szükség, hogy a szegényebb nemesség és mások is taníttathassák gyermekeiket.” Hiszen ha az ördög irigysége tönkre nem tette volna Báthory István kolozsvári kollégiumát, ma már majdnem az egész erdélyi magyar nemesség is katolikus volna. Azért, ha Őszentsége évi két-kétezer aranyat juttatna a nagyszombati nemesi kollégiumnak és a papnevelőnek, rövidesen megváltoznék a helyzet Magyarországon. Szükség volna azonban alkalmas helyen, még egy másik kollégiumra is; szükség volna a Rómában tanuló magyar kispapok támogatására, és – a magyar főpapok költségén – még egy papnevelőintézet alapítására. Híthírdetőket és lelkipásztorokat kell küldeni a török alatt élő magyarok közé, támogatni kell az eretnekségből visszatérőket, és magyarul tudó franciskánusokat kellene küldetni a csíki székelyekhez.²⁸²

Ez a kettős törekvés – a papnevelés és a belső pasztoráció biztosítása – végighúzódik Pázmány egész főpapi működésén. Újra meg újra fölkeresi emlékirataival a pápát, a nunciust, a királyt, kéri, biztatja püspöktársait, elsősorban azonban maga tesz meg mindent, amire anyagi és erkölcsi eszközei képesítik. „Én megteszek mindent, amit tehetek – írja 1627-ben – és az érsekség jövedelmeinek kétharmadát tanulókra és kollégiumokra fordítom, de ekkora romlás után én nem vagyok elég az újjáépítésre. Ó, bár gondolkodnék róla a Szent Kongregáció, hogyan segíthet rajtunk, hogy legyen elég papunk. Mert itt egyedül a paphiány miatt nőtt meg az eretnekség.”²⁸³

A nagy művet azonban jóformán előről kellett kezdenie. Építómunkájának legegységibb anyagi feltételeit is magának kellett megteremtenie. „Ha tudná Kegyelmed, mennyi sok fogyatkozással vagyok, álmélkodnék, – írja 1624-ben Thurzó Szaniszló nádornak. – Mert hat egész esztendőtlül fogva egy esztendő sem volt, hogy minden marhámtúl és jószágomtól meg nem fosztattam volna. Most ilyen drága időben, sem borom, sem búzám nem lévén, és 200 embernél több evén kenyereket, gondolhatja kegyelmed, ha nincs szükségem.”²⁸⁴ Egész főpapi működését végigkíséri egy szívós és elszánt törekvés: az egyházi javak és jövedelmek visszaszerzésére, biztosítására, növelésére. A legsúlyosabb nehézségekkel kellett itt

megküzdnie. Nemcsak a török hódítás és a protestáns előretörés hozta válságos anyagi helyzetbe a magyar katolicizmust, hanem az egyházi javakat erőszakosan elfoglaló és zálogbavető világi urak és fejedelmek is. Pázmánynak évtizedekig tartó makacs küzdelmet kellett vívnia magával a bécsi udvarral és a királyi kamarával is, amely a zavaros időkben elharapózott és immár szokássá lett visszaélással az egyházi jövedelmek jórészeire rátette kezét, a meghagyottakat pedig súlyos katonai szolgáltatásokkal terhelte meg. Elkezdődött ez a küzdelem mindjárt kinevezése után, még az érseki szék elfoglalása előtt, mert Pázmány az első pillanattól kezdve nem volt hajlandó teljesíteni egyetlen törvénytelen követelést sem. „Isten legyen nekem irgalmas – írja II. Ferdinándnak²⁸⁵ –, de készebb vagyok föláldozni életemet és minden vagyonomat, semhogy kötelességem ellenére önként eltűrjem, hogy akár kis, akár nagy dologban, bármit is kicsikarjanak atyáim örökségéből, a Szent Királyok adományaiból. Nem is illik, hogy amit a Szent Királyok adtak, most a kamara elvegye. Biztos is vagyok benne, ismerve Felséged állhatatos jámborságát, hogy nem csorbítani, hanem növelni akarja az egyházak jövedelmét. Ezeket papi kötelességem volt teljes alázattal megmondani Felségednek.” Állhatatos és következetes magatartását siker koronázta. Nemcsak a maga egyházmegyéjét hozta rendbe és virágoztatta fel anyagilag a nehéz időkhöz képest, hanem kedvező helyzetbe hozta az egész magyar egyházat. Mindez azonban, a legteljesebb tervszerűséggel és következetességgel, a kitűzött kettős nagy szellemi célt szolgálta. 1623-ban pl. sikerült kivívnia, hogy az érseki szék visszanyerte régi, úgynevezett *pisetum* jövedelmét, melyet a királyi kamara immár félszázad óta magának foglalt le. Ezt a jövedelmet mindenestül a nagyszombati nemesi kollégiumnak adományozta.²⁸⁶ 1625-ben kivitte, hogy a király biztosította, a kamara részéről szokássá vált visszaélással szemben, a magyar püspökök szabad végrendelkezési jogát, – de úgy, hogy a mindenkori hagyaték fele papnevelő intézetekre fordíttassék.²⁸⁷

A főpap Pázmány legbelsőbb szívügye kétségtelenül a papnevelés. Egész kormányzása alatt folyton szaporította a római Hungaricumban tanuló magyar kispapok számát.²⁸⁸ A római és gráci egyetemek mellett rendelkezésre álló néhány hely azonban alig jelentett valamit a nagy szükséglet kielégítésére.²⁸⁹ Érsekségének első évétől kezdve foglalkoztatta egy központi magyar papnevelőintézet felállításának gondolata. Érett megfontolás után Bécsset választotta az intézet helyéül. Számos oka volt erre; legfőbb mindenestre az lehetett, hogy a háborús időkben ez nyújtotta a legtöbb biztonságot.²⁹⁰ Már 1619-ben házat vásárolt erre a célra Bécsben. A politikai zavarok következtében azonban csak 1623-ban tudta felállítani az intézetet, a Pázmáneumot, 115.000 forintnyi alapítvánnyal, melyet utóbb új és új összegekkel gyarapított. Minden alapítása közül ez az intézmény volt legkedvesebb gyermeke. Az intézet előjáróival folytatott levelezése meghatóan mutatja, milyen gyengéd figyelemmel kísérte a növendékek életét, haladását, erkölcsi és anyagi ügyeit. Egy-egy büntetés kiszabásához több levélben is hozzászól, betegeskedő növendékeket magához vesz a szünidőre. De a Pázmáneum alapításával nem érte be. „Oly nagy a szükség papokban Magyarországon – írja a királynak 1630-ban –, hogy ha mégegyszer annyi volna is, amennyi van, akkor sem látszanék elégnék. Én ugyan mindent megteszek, hogy minél többeket neveljek papságra, de a szükség fölülmulja tehetségeimet, azért felséged trónjához fordulok, hogy kegyelmesen segítse meg törekvéseimet.”²⁹¹ Pozsonyban központi szemináriumot szeretett volna alapítani; ez azonban nem sikerült; erre a célra végrendeletében is nagyobb összeget hagyott. Az 1630-i nemzeti zsinaton három új szeminárium felállítását rendeli el. A három közül csak egy, a nagyszombati valósul meg, az is jóformán egyedül az ő személyes költségén.²⁹² Egyre újabb gazdag adományokkal gyarapította a már meglévő papnevelőket, egyre több és több magyar kispapot küldött Grácba, Olmützbe is.²⁹³ Jóformán haláláig ez maradt legfőbb gondja. 1636. október 26-án írja Hmira pázmáneumi régensnek: „A halál csudálatos egy szörnyeteg; aki után kezeit kinyújtja, annak nem enged gondolkodásra időt. Erőmet szembetűnően fogyni érzem és jól tudom, hogy halálom után nem fog minden máshol már kifejezett akaratom

szerint történni, azért elhatároztam, hogy bécsi nevelőintézetem részére bizonyos összeget – a nagyságát nem közlöm – még életemben átadok főtisztelendőségednek, hogy halálom után fekvő birtokok vásároltassanak és az ekként gyarapodó jövedelmekből nagyobb számban, mint eddig lehetett, neveltessenek Magyarországon arravaló ifjak a lelkek gondozására”.²⁹⁴ Buzgóságával sikerült magával ragadnia a többi püspököket is: Telegdy János kalocsai érseket, Sennyei Istvánt, Lósy Imrét, Dallos Miklóst (aki Győrben megtelepíti a jezsuitákat), úgyhogy kormányzásának vége felé az égető paphiány már érezhetően javult.

A papnevelés mellett Pázmány második főtörekvése – a trentói reform szellemében – az egyházi élet belső megszervezése volt. Meg kellett tisztítani, föl kellett emelnie az egyháziak erkölcsi életét, ki kellett irtani a visszaéléseket, ki kellett építeni az ellenőrzést, végrehajtani a trentói belső reform fegyelmi intézkedéseit. E célra egyre több hasonló szellemű munkatárssal, káptalanokkal (Nagyszombat, Pozsony), esperesekkel vette magát körül. Szigorúan végrehajtatta, maga is ellenőrizte a plébániák canonica visitatióját. Hogy pedig ébren tartsa munkatársaiban a szellemet és a gyakorlat igényeinek megfelelően választhassa meg eszközeit, visszatért az évtizedek óta elhanyagolt egyházi gyakorlathoz, és sűrűn tartott megyei, tartományi, sőt nemzeti *zsinatokat*. Az első egyházmegyei zsinaton (1629-ben Nagyszombatban) a kanonokokon kívül 87 plébános, 22 apát és prépost és 20 licentius²⁹⁵ jelent meg. Ilyen egyházmegyei zsinatot utóbb évenként tartott. 1630-ban és 1633-ban „nemzeti” zsinatra hívta össze munkatársait. Ezeken a gyűléseken a jegyzőkönyvek tanúsága szerint egészen Pázmány szelleme uralkodott. Megtárgyaltak, nagy körültekintéssel, a legmagasabb elviéktől és erkölcsiéktől a legaprólékosabb jogi, anyagi és technikai részletekig minden szükséges és időszerű kérdést. Ez intézkedések nyomán templomok épültek, a romlottakat kijavították, az elhanyagoltakat felszerelték, megjavult a papság erkölcsi és anyagi helyzete, a falvakat, városokat, főúri birtokokat missziók járták, mindenfelé fölvirágozott az áhítat: a mozgás, élet, fölfelétörés lendülete bizseregte át az egész magyar egyházat. Mindennek a pezsgő és diadalmas életnek éltető és mozgó lelke a nagy érsekből, az ő beszédeiből, könyveiből, leveleiből, és talán legelsősorban mindenütt jelenlevő, mindenhová elérő személyes hatásából sugárzott.

Ez a sokoldalú tevékenység, szellemében és gyakorlati részleteiben egyaránt, a trentói reformot valósította meg Magyarországon. Pázmány egyháztörténelmi alakja teljes nagyságában és teljes tudatosságában sorakozik a kornak ama nagy főpapi egyéniségei, a Borromoi Sz. Károlyok és Szalézi Sz. Ferencek mellé, akiknek neve az európai katolicizmusnak ezt a nagy lelki és történelmi reformját jelzi. Ha azonban közelebbről, apró részleteikben vizsgáljuk ezeket az intézkedéseket, meglepetve bukkanunk lépten-nyomon jelentéktelennek látszó, de jellemző apróságokra. Sűrűségükkel és következetességükkel félreérthetetlenül mutatják ezek, hogy Pázmányban, a világegyház főpapjában, a trentói-római szellem képviselőjében mennyire ott dolgozik a mindig éber magyar gondolat is. Amint irodalmi működésében az egész világnak szóló latin nyelv helyett a szűk, de neki mindennél fontosabb körre szóló magyart választotta, mert „magyarokért magyarul” akart írni, egyházreformáló és lélekpasztoráló működésén is meglátszik, hogy teljes tudatossággal a magyar egyház sorsa, a magyar lelkek üdvössége lebegett lelke előtt. Újra meg újra sürgeti a török hódoltságban élő magyarok pasztorációjának kiépítését, az erdélyi püspökség visszaállítását, a csíki székelyek lelki gondozását. A csíksomlyói ferences kolostor felvirágoztatásán élete végéig nem szűnik meg fáradozni.²⁹⁶ Domitrovich zágrábi püspököt egy felmerült vitás ügyből kifolyólag keményen figyelmezteti, hogy a magyar törvény – idézi az articulusok számát – jószágvesztéssel sújtja azt a papot, fejvesztéssel azt a világit, aki a hazai ordinárius elkerülésével közvetlenül a Szentszékhez fordul.²⁹⁷ Lépést tesz a szentszéknél magyar követség fölállítására, védelmére kel a magyar király „apostoli” címének és jogainak, még a püspök-kinevezési jognak is. VIII. Orbán sürgetésére a nemzeti zsinaton behozza a római misekönyvet és breviáriumot, de csak azzal a feltétellel, hogy a

pápa a magyar szentek ünnepeit is felveszi az egyetemes egyházi liturgiába.²⁹⁸ A litániába felveszi ezt a kérést: „Hogy a te óltaladra bízott Magyarországot megszabadítsad és igaz hitre vezérellyed, kérünk téged, hallgass meg”.²⁹⁹ Szeretné visszaállítani az országban a történelmi viharokban kipusztult bencés rendet. De mikor látja, hogy ez csak idegen (osztrák) szerzetesek betelepítésével volna lehetséges, nem akarja, hogy a magyar javadalmak idegen kézre jussanak, és elejti az ügyet.³⁰⁰ 1627-ben arra kéri a Szentszék intézkedéseit, hogy a jezsuitáknak ne legyen szabad magyar főnemes fiúkat fölvenni rendjükbe az ő beleegyezése nélkül, nehogy ezek a nagy magyar családok kihaljanak.³⁰¹ Mikor Rómába, Grácba, Olmützbe papnövéndékeket küldenek, nyomatékosan megkívánja, hogy azok nagyrészen magyarok, „ne szlávok” legyenek.³⁰² A Pázmáneumban előnyben részesíti a megszállott területekről való ifjakat, feltéve, hogy mint papok oda visszatérnek³⁰³, sőt a bihari rokonok közül még protestánsokat is befogad.³⁰⁴ Ékes szimbóluma a működése fölött éberen virrasztó magyar gondolatnak a *Kalauz* címlapja, amelynek homlokán a Patrona Hungariae trónol és a címet Sz. István, Sz. László, Sz. Imre és Sz. Erzsébet alakjai veszik körül.

2. Ellenreformáció

Mint a magyar egyház primása, most már nemcsak buzgalma és tehetsége, hanem állása szerint is vezére lett annak a küzdelemnek, amelyet az ország visszakatolizálásáért kellett vívni.

Ha a magyar protestánsokkal szemben követett politikáját meg akarjuk érteni, tisztában kell lennünk azzal a három tényezővel, amelyek magatartását irányítják. Ezek: bensőséges, vallásos meggyőződése, történelmi helyzete, és az a magyar szempont, amely minden cselekvésében örökön és árnyalón hat közre. Nagyon félreértené Pázmány egész ellenreformátori működését, aki másból indulna ki annak magyarozatánál, mint legegényibb meggyőződéséből. Nagyon tisztában van azzal, amit egyszer Bethlennek ír: hogy „a hit Isten ajándéka, és csak azoknak adatik, akik teljes szüből kívánják”.³⁰⁵ Ő bizonyára teljes szüvből kívánta, és bőségesen meg is adatott neki. Mélységesen meg lévén győződve a katolikus hit egyedül való igazságáról, boldogító és üdvözítő voltáról, lehetetlen nem akarnia, hogy mások is, minél többen, részesüljenek ebben az igazságban, ebben a boldogságban és üdvösségben. A felebaráti szeretetnek és az erős hitnek ehhez a parancsoló szavához járul hozzá a jezsuita missziótudata és főpapi állásának kötelessége. Hogy mennyire ezek voltak cselekvéseinek főindítói, szépen mutatja az a levél, amelyet 1619 novemberében intézett Forgách Zsigmond nádorhoz. Ebben a latin levélben az ellenreformációs tevékenysége miatt ellene emelt vádakkal szemben, nagy nyomatékkal, kizárólag ezekre való utalással védi ártatlanságát: „Buzgó (zelosus) voltam a katolikus vallásért való harcban? Hivatalos kötelességből cselekedtem ezt, és ha másképp tettem volna, maguk az ellenfelek is gúnyos nevetéssel (sannis ét cachinnis) fogadtak volna. Szabadon megmondtam és vitattam véleményemet. Arra való a szabad szó, hogy ki-ki szabadon kifejttesse nézetét. Ezeken kívül nem látom, hogy vétkeztem volna bármiben, ezeket pedig nem ismerem el bűnnek. Soha senki ellen nem ármánykodtam, veszedelmes praktikát soha nem űztem, ha védelmeztem vallásomat, ebben *kötelességem, esküim és a keresztény felebaráti szeretet vezetett, mert jól tudom, hogy egyedül ebben a vallásban kell üdvözülniök az embereknek*; azért óhajtanám, hogy az egész világ az igazság útján járjon”.³⁰⁶ Ez a nagy hit és nagy kötelességérzet azonban egy XVII. századi jezsuitának és II. Ferdinánd „helytartójának”³⁰⁷ a meggyőződése. Pázmány korának fia, és csak szellemének nagyságával és tisztult spirituális jellemével emelkedik ki abból, nem pedig felfogásának más voltával. Összegezi, kifejezi és előbbre viszi korát, de nem előzi meg. A kor nagy kérdéseiről (vallásszabadság, hitegység, ellenreformáció, a keresztény fejedelem kötelességei) való nézeteiben belső meggyőződése mellett a kor általános gondolkodásmódja és történelempolitikai helyzete irányítja. Ez az irányítás azonban sohasem független egy

harmadik elvnek, ösztönös magyarságának és tudatosan magyar célkitűzésének befolyásától. Hogy Pázmány egész életén át mentve maradt a nagyobb belső konfliktusoktól, hogy olyan nagyszerű következetességgel, ingadozások, kitérések nélkül haladhatott végig pályáján, azt a jezsuita aszkétikus önfegyelmén kívül elsősorban annak a szerencsés egybeesésnek köszönhetjük, hogy ennek a három elvnek – a meggyőződésnek, a magyar ösztönnek és a történelmi szükségszerűségnek – hatása, legalább a nagy dolgokban, mindig tökéletesen egy irányban működött. Ennek a három erőnek egységes hatása magyarázza meg abban a két kérdésben való állásfoglalását is, amely körül a kor valláspolitikai harcai forogtak: a vallásszabadság és az ellenreformáció kérdésében.

A vallásszabadság fogalma az ő számára is azt jelentette, amit a század közepéig a kor valamennyi – bármilyen felekezetű – elméleti és gyakorlati politikusa számára: a maga hitvallásának szabad gyakorlását, ott, ahol más hit van uralmon; mert ott, ahol övé a hatalom, az erős hit nem tűri meg az eretnokség szabadságát. A keresztény fejedelemnek az ő hite szerint is az a kötelessége, ami a helvét hitvallásnak 1616-i debreceni magyar fordítása szerint (amely Bethlen Gábor égisze alatt jelent meg), hogy „az igazságnak praedikálását és az igaz hitet promoveálja, az hazugságot és idegen isteni tiszteletet minden hitetlenséggel és bálványozással együtt kiirtsa és az Istennek eklézsiáját oltalmazza... és hogy az ellenkező dolog ne tanítassék, gondot viseljen”.³⁰⁸ Ettől a nagyon határozott és magától értetődő felfogástól egyszer tér el Pázmány: a már említett 1608-i emlékiratban, ahol a király kérdésére: szabad-e vallásszabadságot engedni a protestánsoknak, – a most jellemzett felfogás érvein kívül a vallásszabadság mellett szóló szempontokat is felhossa. Rámutattunk, hogy Pázmány, bár forma szerint eldöntetlenül hagyja a kérdést, mégis kiérezhetőleg a vallásszabadság mellett van. Nem látszik kétségesnek, hogy e mögött a néma állásfoglalás mögött a magyar embernek a töröktől való féltelme rejlik. Pázmány ebben a felfogásában nem áll egyedül. Már Károly főherceg stájerországi egyházzpolitikájában megjelenik ez a gondolat: engedményeket adni a protestáns rendeknek, nehogy elkeseredésükben a törökök támogatassák.³⁰⁹ Stobaeus püspöknek Ferdinánd főherceghez intézett emlékirata is nyomtatékosan kiemeli ezt a szempontot.³¹⁰ A hazafias aggodalom itt is szövetségest talál az általános koráramlatban. Hiszen jóformán minden olyan országban felvetődött ez a kérdés, ahol több hitvallás harcolt egymással és egyik sem tudott végleges, teljes uralomra jutni. Az elvi szigorúságnak a gyakorlati lehetőségekkel való összeegyeztetése a jezsuiták körében is hamar megteremtette az elméleti igazolást, így Becanus (a harmincéves háború elején Ferdinánd gyóntatója) nagyjából ugyanazon érvekkel támogatja a türelem megengedhetőségét, amelyeket Pázmány hoz fel.³¹¹ Belekerült ez a felfogás Aquaviva jezsuita generálisnak a fejedelmi gyóntatok számára kiadott utasításába is.³¹²

Természetes, hogy Pázmánynak ez a türelmesebb felfogása gyökeresen megváltozik 1619-ben és a következő években, Bethlen győzelme után, mikor a győztes ellenfél részéről személyében kell üldözést és erőszakosságokat tapasztalnia. 1620 január végén kelt *Protestációjában*, amelyet a Bethlen elől Bécsbe menekült magyar püspökök nevében terjeszt a király elé, tiltakozik a pozsonyi országgyűlés egyházmegszorító végzése ellen és nagy nyomtatékkal ellene mond az 1608-ban II. Mátyástól engedélyezett általános vallásszabadságnak. Arra a lelkiállapotra, amely ezt a tiltakozást létrehozta, világot vet a Bethlen seregei részéről történt erőszakosságoknak izgalmas felsorolása.³¹³ Hogy azonban ez a merev állásfoglalás nem volt Pázmánynak utolsó szava ebben a kérdésben, nem szó és írás, hanem tettek bizonyítják: szerepe a Bethlennel való béke létrehozásában és főleg Rákóczyval szemben való magatartása. Ha nem fogadjuk is el minden ízében hitelesnek a Kemény János közölt híres nyilatkozatot, bizonyos, hogy belenyugodott a megváltozhatatlanba, belátta, hogy az egész ország visszakatolizálása egyelőre lehetetlenség, és a megkötött békeszerződések végzéseit, illetőleg az azokban foglalt vallási engedményeket teljes jóhiszeműséggel elfogadta. Annál is inkább, mert Becanussal meg volt győződve, hogy a

katolikus fejedelem, „az eretnekekkel ha megalkuszik a hit szabadságának szenvedésén, fogadását meg kell állani”.

Rámutattunk már, hogy a katolikus visszahatás eszközeinek megválogatásában Pázmányt milyen elvek vezették. Valóban, más országok reformációjával és ellenreformációjával összehasonlítva a magyar ellenreformáció az ő idejében erősen szellemi és viszonylag igen szelíd képet mutat. A fegyveres erőszakot, amely a külföldön mindkét részről oly nagy szerepet játszik, Pázmány érsek nem ismeri. Az ő fegyverei, a trentói szellemnek megfelelően: a belső reform, a pap-nevelés, a pasztoráció, a prédikáció és az írói toll. Ranke is rámutat a pápák történetéről írt nagy művében, hogy Magyarországon a protestánsok visszatérése „sokkal önkéntesebb volt, mint a többi tartományokban”.³¹⁴ A trentói előírások mellett természetesen része volt ebben a szellemies irányzatban egyéni hajlamának és ízlésének, része kétségen kívül a magyar politikai helyzetnek is, amely a fejedelmi hatalmat nem engedte korlátlanul érvényesülni. De talán szabad némi részt tulajdonítanunk a Pázmány egyéniségében megnyilatkozó ösztönös magyar józanságnak és mérsékletnek is. Annál is nagyobb jogunk van ezt föltenni, mert éppen azon a ponton, ahol az egyébként bensőségesre és szellemiekre hajló Pázmány az erőszakhoz nyúl, ezt félreérthetetlenül magyar megokolással, a magyar jogérzetre és a kor magyar jogtudatára támaszkodva teszi. Nem lenne korának fia, nem lenne a nagy hit és a nagy erő kemény embere, ha egészen le tudna mondani az erőszak eszközeiről. Eszközöket említék és nem fegyvereket, mert a vér és a fegyver egészen távol van tőle.³¹⁵ Az ő erőszakossága – mint ahogy különben nálunk az ő korában a valláspolitikai küzdelem mindkét oldalának majdnem minden erőszakossága – a magyar törvényben biztosított kegyúri jog erőszakos érvényesítésében áll. A *cuius regio, eius religio* nemzetközi elvének magyar megjelenési formája ez, a magyar jogfejlődésnek, a nagybirtok minden másnál nagyobb magyarországi hatalmának megfelelőleg, mint ahogy Rákóczy Györgynek követői mondták a linzi béketárgyaláson: „Az kié a fundus, azé az capella is”.³¹⁶ Pázmány 1618-i röpiratában³¹⁷ „éles jogászi elméjével a történelmi jog megvédése érdekében” szólal fel,³¹⁸ és egyenesen „az Magyar Törvényre” hivatkozva követeli a katolikus földesuraknak a kegyuraságuk területén, azaz birtokaikon a templomok fölött való rendelkezés jogát,³¹⁹ mint ahogy ugyanazt követelték maguknak a protestáns rendek is: „Abban áll az Szentegyházakon-való igazságnak ereje és állapotja, hogy az Megyés Urak az Templomoknak régi fundálások szerint azoknak az Egyházi személyeknek, az kiknek akarják, adgyák a Beneficiumot és az Templomba-való szolgálatot”³²⁰ Hogy ezt az elvet, amely a magyar protestantizmus terjedésének is leghatalmasabb segítője volt, most a katolikus visszahatás oly sikerrel alkalmazhatta, ezt két dolog magyarázza. Az egyik a katolikus földesuraknak Pázmány és társai térítő munkássága nyomán való egyre nagyobb megszorodása. A másik az udvarnak az a felfogása, hogy a királyi városokban a király a földesúr, azért őt illeti a vallás dolgában való rendelkezés. Nem érdektelen, hogy Pázmány, mikor itt a magyar jogtudatra épít, éles ellentétbe kerül a szigorú egyházi felfogással, amely sohasem ismerte el a földesuraknak ilyen messzemenő jogait. Semmi nyoma annak, hogy egy pillanatig is gondolt volna erre az ellenmondásra. Ezen a felfogáson alapszik az erőszakos intézkedéseknek az a két faja, amelyekhez Pázmány – szenvedélyes buzgóságához, két évtizedre terjedő főpapi működéséhez és eredményeinek nagyságához képest nagyon ritkán – hozzányúlt: néhány katolikus templom visszavétele, és annak szorgalmazása, hogy városi és országos tisztségekre a király ne töltsön nem-katolikusokat alkalmazásával.³²¹ Egész egyházpolitikai működésén végigtekintve, meg kell állapítani, hogy nem a Stobaeusok, hanem a Brennerek típusához tartozik, fegyverei és eszközei nem az Albák, sokkal inkább a Szalézi Sz. Ferencek fegyvertárából valók.

3. A nemzetnevelő

Ez az éber magyar lelkiismeret, munkájának sokoldalúságával és koncepciójának egyetemességével túlnő a szorosan vett egyházi kereteken. Pázmányt joggal sorozzuk a legnagyobb magyar *nemzetnevelők* közé.³²² Legnagyobb, legállandóbb és légtérmekenyebb magyar gondja, a legigazabb nevelői gond: „Éjjel-nappal azon gondolkodom – írja a királynak 1625-ben – hogyan lehetne komolyan előbbre vinni a katolikus vallást, de nem látok alkalmasabb és hatékonyabb módot, mint hogy neveljük az ifjúságot”.³²³ A katolikus iskolák ügyében igen sokat levelez.³²⁴ A nagyszombati kollégiumot ezer diákra bővíti ki. Melléje nevelőintézetet állít szegény nemes ifjak („egyedül magyar származású, legalább tizenkétéves magyar ifjak”), utóbb egy másikat a nem-nemesek fiai számára. Pozsonyban jezsuita kollégiumot a fiúk, klarissza zárdát és iskolát a leányok számára. Fraknói körültekintő számítások után kb. egy millió forintba becsüli azt az összeget, amelyet egyházi és kulturális célokra fordított.³²⁵ Olyan arányú nemzetnevelés ez, melyre, ha az időt, az összeg nagyságát és a pénz értékét tekintetbe vesszük³²⁶ joggal mondhatjuk II. Ferdinándnak a nagyszombati egyetemet megerősítő oklevelével, hogy „hasznolt Magyarországon sohasem látott”.³²⁷ Jogos önérzettel írta már 1620-ban – tehát még a nagy alapítások előtt! – a *Vindiciae Ecclesiasticae*-ben: „Állíthatom, hogy két éven át (csak azóta rendelkezem szabadon jövedelmemmel) jövedelmeimnek egy harmadát sem fordítottam saját személyemre; kétharmadánál sokkal többet szenteltem papnevelő-intézetek, kollégiumok, és szegény-ápoló házak alapítására, tanulók, koldúsok, utazók és házam népe segélyezésére, valamint templomok építésére és ékesítésére, ezt bevételeim és kiadásaim feljegyzéseiből könnyen és szívesen kimutatom, akárki kívánja”.³²⁸ Alapításainak koronája, mint ezt maga is jól érezte, a nagyszombati egyetem, amelyet 1635-ben alapított meg százezer forintos alapítvánnyal. Az alapítólevél szavaiból kiérző lírai melegség is megsejteti velünk azt a lelkületet, amely e fejedelmi alapítványok mögött rejlik: „Gyakran aggódva fontolgattam magamban, hogyan lehetne Magyarországon előbbre vinni a katolikus vallást, és hogyan szolgálhatnék a nemes magyar nemzet méltóságának is. Minden más eszköznél előbbrevalónak tűnt fel előttem, egy tudományos egyetem felállítása, hogy ott a harcias nemzet lelkülete szelídüljön és az egyház és állam szolgálatára alkalmas emberek képeztesse. Sem kedvem, sem iparkodásom nem hiányzott e dolog megvalósítására, de a haza szerencsétlensége és más sürgősen szükséges alapítások mindmáig megakadályozták, hogy ezt a vágyamat megvalósíthassam. Most azonban, mivel Isten megáldotta és égi kegyelmével megsegítette törekvéseimet, némi anyagi-eszközök állnak rendelkezésemre, és úgy látszik, tehetek valamit, ha nem is éppen a dolog nagyságához, de mindenesetre a lesújtott haza helyzetéhez illőt”.³²⁹

Alig van a szellemi életnek olyan területe, amelyre Pázmány éber figyelme ki nem terjed. Az 1629-i zsinat okiratai közt kiadott egyháztörténeti vázlataiból kitűnik, hogy buzgón gyűjtötte az egyháztörténeti emlékeket, okiratokat. Össze akarta gyűjteni a még főlálható anyagot és megírni a magyar egyházi intézmények történetét. „Sokat és sokáig fáradoztam, hogy kinyomozzam azokat az emlékeket, amelyekből a magyarországi egyházi rend teljes és szabatos ismeretét meríthetjük és a jövő nemzedékkel közölhetjük.”³³⁰ A vállalkozás nem sikerült – sem ideje, sem anyagi eszközei nem futották –, de érdeklődését a hasonló irányú kutatások iránt mindvégig megőrizte. Ilyen soha nem lankadó érdeklődésének tárgya maradt legelfoglaltabb cselekvő éveiben is a könyv. A Pázmáneum előjáróival folytatott levelezésének egyik leggyakrabban visszatérő tárgya: a küldött és megtartott könyvekre vonatkozó megjegyzések. Úgy látszik, hogy Hmira rektor volt könyvvásárlásainak főközvetítője. Még egy évvel halála előtt is, amikor már kisbetűs könyvet nehezen olvasott, megjegyzi, hogy szívesen vásárolna könyveket, „de variis Rebus publicis”.³³¹ A levelekben előkerülő könyvvásárlások közt éppen úgy szerepelnek történelmi és teológiai munkák, mint

politikai művek, sőt költeményes kötetek. Igazán Pázmány nagy szelleméhez illő gondolat volt Mátyás király könyvtára maradványainak visszavásárlása. A Corvinának a budai török birtokában még feltalálható anyagáért harmincezer forintot ajánlott a basának, sajnos, eredménytelenül.³³² Ha elképzeljük, milyen hatással lehetett a környezetében élő fogékony lelkekre ez a folyton mozgó és mozgató energia, ez a szüntelen gondolatokat termelő, tervező és szervező, pihenés nélkül cselekvő szellem, és a munkája nyomán oly nagy gyorsasággal és gazdagsággal jelentkező eredmény látása, megértjük, milyen érzelem mondatta Jászberényi Tamással, a nagyszombati egyetem megnyitó ünnepén a szószerőről e szavakat: „Oly számosak és nagyok a magyar haza körül szerzett érdemeid, hogy kétségek támadnak lelkemben az iránt, vajjon a te kezéd volt-e az, mellyel Szent István a maga műveit létesítette, vagy pedig a nagy király keze az, mely a tiedben föltámadott, új áldásokkal elhalmozandó Magyarországot?! Szemlélve a nevelőintézeteket, melyeket az ifjúságnak, a kollégiumokat, melyeket a szerzetesrendeknek, a templomokat, melyeket az ég szenteinek emeltél: ki ne dicsőítené királyi bőkezűségedet? Azonban, ha nem csalódom, az Egyetem megalapítását Magad is jótékonyságod minden egyéb művei fölé helyezed. Bizonyára lesznek majd, akik ezeket, példád által föllelkesítve, utánozni fogják és eként érdemeidben osztozni fognak; de új műved (az Egyetem) dicsősége osztatlanul a tied, ebben nem lesz vetélytársad!”³³³

VI. A politikus

1. Politikai elmélet

Pázmány az érsek, egyházi intézkedéseivel, a katolikus reformáció magyarországi végrehajtásával, erősen belenyúlt a magyar történelem fejlődésébe. Az esztergomi érsek azonban nemcsak egyházfő, hanem az ország első zászlósurája is. Mint ilyen, akkor is közvetlen és fontos részt kellett volna vennie az ország sorsának irányításában, ha nem lett volna a királynak – II. Ferdinándnak – személyes barátja, ha nem lett volna mögötte a Forgách mellett töltött évek politikai múltja, és ha nem lett volna már magában is olyan erős egyéniség, olyan sok irányba sugárzó energia-forrás, akinek akarva nem akarva történeti erővé kellett lennie. De az ország történeti helyzete és az egész európai korhelyzet is annyira összefonta az ország politikai sorsát a vallási kérdésekkel, az egyház és az állam életének irányítása annyira ugyanazoktól a személyiségektől függött, hogy még ha akarta volna sem tarthatta volna távol magát a legdöntőbb és legfelelősebb politikai szerepléstől. Pázmánynak azonban eszébe sem jutott volna húzódozni a politikától, akár a munkától, akár a felelősségtől. Egész egyénisége, ez az ízig-vérig magyar, cselekvésre és intézkedésre született egyéniség ösztönszerűen jól érezte magát a politikai élet mozgalmasságában, sőt viharaiban. A cél pedig, amelyet a gráci cella elmélkedései és a Forgách-csal való bizalmas beszélgetések közt maga elé tűzött, és amelyet a trentói végzések félreérthetetlen határozottsággal eléje is írtak, egyenesen parancsolólag követelte, hogy tőle telhetőleg a hatalom eszközeit is igénybe vegye megvalósításukra. Az ösztönző és útmutató példák, nagy főpapok és nagy jezsuiták történelmi alakjai is szeme előtt lebegtek. Nem kétséges, hogy a bécsi és a római intéző körök, akik az egyszerű szerzetest erre a magas polcra szólították, egyenesen el is várták tőle, hogy a történelmi hadszíntéren mellettük álljon. Mindez szinte magától értetődővé teszi, hogy mindjárt főpapságának első hónapjaiban belesodródik a történelmi és politikai események kellős közepébe, néhány év alatt pedig a királyi Magyarország politikájának legdöntőbb tényezőjévé válik.

Pázmány a politikai cselekvés terén nem mint dilettáns, hanem teljes elméleti, sőt tudományos fegyverzetben jelenik meg. Hiszen az iskola, amelyből kikerült – a jezsuita tudományosság – a kor jogi-politikai elméleti irodalmának egyik legjelentősebb és gyakorlatilag is legfontosabb irányát képviselte. Ebben a tudományban nemcsak hogy teljes otthonossággal mozgott, hanem egy kis latin munkájának tanúsága szerint irodalmilag is dolgozott.³³⁴

Pázmány kora a szó modern értelmében vett önálló politikai tudomány megszületésének kora. Tudósok és államférfiak politikai gondolkozásában régi középkori, sőt (a humanizmuson keresztül) ókori gondolatok és jellegzetesen az újkori fejlődésre jellemző eszmék, tarka összevisszaságban keverednek ugyan egymással, mégis három többé-kevésbé elkülöníthető alapvető irányzat megglehetősen határozottsággal kibontakozik előttünk.

A kor államelméleti gondolkodóiban, katolikusokban és protestánsokban egyaránt, többé-kevésbé elevenen él még a középkori gondolkodás, a biblián, Sz. Ágostonon és részben Aristotelesen alapuló teokratikus gondolati hagyomány, amelynek klasszikusai Aquinói Sz. Tamás és Dante.³³⁵ Ez az államelmélet Isten uralmának alapgondolatára építi föl szerves és egyetemes gondolatrendszerét, a természettörvényből és az emberi értelemről vezeti le két egyenlő jogosultsága „tökéletes társaságát”, az egyházat és az államot; sarkfogalmai az egység és a rend, az igazságosság és a közjó. Még az egyházi és állami hatalom egymáshoz való viszonyaira vonatkozó vitáknak (Dante, Marsilius, Occam) is megvan egyenes folytatása

az egész korszakon át. A protestáns gondolkodók az alapvető elvekben alig térnek el a középkori felfogástól. A protestantizmus, történeti fejlődéséből érthetőleg, a világi fejedelmi hatalmat hangsúlyozza nagy erővel, de ezt a gondolatot is az isteni tekintélyre, illetve a teokratikus eszmére hivatkozva építi ki, és a középkori gondolkodókénál nem kisebb hangsúllyal sürgeti a fejedelmi hatalomnak a vallással, illetőleg az egyházzal szemben való kötelességét: A fejedelem legfőbb feladata a – reformált – egyházat megvédelmezni, a pápával, illetőleg a katolikus visszahatással szemben.³³⁶

Ezzel a teokratikus-vallásos politikai elmélettel szemben, ugyancsak középkori kezdetekből, főleg pedig a humanista gondolatvilág hatása alatt a XVI. században kifejlődik egy vallási elemektől független, tisztán filozófiai államtan, amely megindítja a modern politikai tudomány fejlődését. Ennek az iránynak filozófiai gyökerét voltaképp szintén megtaláljuk Aquinói Sz. Tamás nagy gondolatépületében. Isten, minden emberi szervezet végső elve, nála is csak mint távolabbi, közvetett ok (*causa remota*) fejt ki hatását, maga a társadalmi szervezet, illetőleg a politikai elmélet, az észnek, a filozófiának ily értelemben autonóm elvein épül föl; azért megfér benne a köztársasági gondolat, sőt a népfelség elve is. Eszméi termékenyen fejlődnek tovább Pázmány kortársainál. A profán politikai gondolkodás megindítója, Machiavelli azonban egészen más alapokból indul ki. Humanista gondolkozásának két fő forrása: az ókori írók és az egykorú politikai élet realisztikus szemlélete. Az állam az ő szemében már nem norma, amelyről a tudománynak azt kell megállapítania, hogy milyennek kell lennie, hanem tény, adottság, amelyet vizsgálni kell és leírni, úgy, amint a tapasztalatban megjelenik. Ez a vizsgálat pedig teljességgel független a vallástól és – legalább a szó keresztény értelmében – az erkölctől is. Az ő virtusa valójában nem erkölcsi elv, hanem az erőteljes életakarásnak, az emberi önkifejtésnek fogalma rejlik mögötte. Ez az erkölcs a hatalomból fakad, az államban, illetőleg a fejedelem alakjában testesül meg. Így lesz legfőbb politikai elve az államérdek: *a ragion di stato*. Elmélete így tisztára világi, individualista és amorális, ámbar bizonyos mély erkölcsi gyökerei mégis vannak a hazáját idegen zsarnokságoktól felszabadítani szomjazó hazafi nemes elkeseredésében és a félelmes emberismerő pesszimizmusában. Egészében talán legtisztább kifejezője a renaissance szellem pogány irányzatának. Az az erős és sokáig el nem ülő ellenmondás, amelyet gondolatai keltettek³³⁷ nem tudta megakadályozni, hogy a gyakorlati politika (Richelieu, Mazarin) magáévá ne tegye államvezetési elveit. Bizonyos megvetéssel szól róla az a nagy elmélkedő is, akit a modern politika tulajdonképpen megalapítójának szokás tartani, a francia Bodin. Elméletének – mely különben nem mond ellene sem vallásnak, sem erkölcsnek, sőt bizonyos keresztény és Aristoteles-i elemeket is tartalmaz – két alapvető gondolatot köszön a politika tudománya, és még inkább a XVII. század politikai gyakorlata. Az egyik a *szuverénitás*, a minden mástól független, felelőtlen teljesjogság fogalma, a másik a *fejedelmi abszolutizmus* elméleti megalapozása és elemzése.

E két irányzat közt mintegy középen áll a megújódott skolasztika politikai elmélete, amelyet leghatalmasabban a nagy jezsuita gondolkozók képviselnek, és amelyet természetesen Pázmány is ismert és magáénak vallott. A katolikus hagyományra és Aquinói Sz. Tamásra támaszkodva, ez a tudományos iskola nem szakadhatott el a középkorban kifejlődött keresztény államelmélettől. De éppen Sz. Tamás gondolatai – mint fönnebb rámutattunk – adták meg az alapokat egy új, modern és a dogmatikus összefüggésektől függetlenül is megálló filozófiai államelmélet kiépítésére. Ezt az irányt, amelyet természetjogi iskolának szoktak nevezni, Vittoria hatalmas kezdeménye után Suarez dolgozta ki a leggazdagabban és legtermékenyebben. A középkori gondolatvilágnak ilyen modern irányban való továbbfejlődését azok a nagy történelmi és szellemtörténeti világesemények teszik érthetővé, amelyek Sz. Tamás és a nagy jezsuita skolasztikusok kora közé esnek. A két nagy középkori világhatalomnak, a pápaságnak és a császárságnak hanyatlása, illetőleg hatalmi körüknek nagy megszűkülése természetesen magával hozta annak az elméletnek

átalakulását is, amelynek történelmi háttére ennek a két hatalomnak egyetemessége és egymásmellettiisége volt. A humanista eszmék, a világi elemnek, a vallástól független tudomány gondolatának a renaissanceban való előtérbenyomulása, ennek a fejlődésnek másik magyarázata. De meglátszik az iskola gondolkodásmódján a protestantizmus hatása, illetőleg a protestáns politika elméletének és gyakorlatának ellenhatása is. A támadásokkal szemben nagy erővel védelmezi ez a tudomány a pápaságnak és a katolikus egyházi hatalomnak jogait. A protestantizmusnak a világi fejedelmek isteni jogon alapuló hatalmát védő felfogásával, és az ezzel többé-kevésbé összefüggő abszolutizmus-elmélettel szemben, azonban ez az iskola nagy határozottsággal hangsúlyozza a kormányzott közösség szuverenitását, a népfelség gondolatát. Aquinói Sz. Tamás gondolatait továbbfejlesztve, főleg Suarez, finom gondolatmenettel fejti ki a szuverenitásnak, a fejedelmi hatalomnak a közösségen keresztül való természeti, észbeli eredetét. Isten úgy teremtette az embert, hogy közösségben kell élnie: Isten akaratából tehát e közösség a szuverén, és ez adja át hatalmát a fejedelemnek, mégpedig nem szükségképpen kifejezetten. „*Ut communitas habeat potestatem praedictam, non est necessaria specialis voluntas hominum, sed ex natura rei consequitur et ex providentia auctoris naturae, et in hoc sensu recte dicitur ab ipso immediate collecta.*”³³⁸ Többé-kevésbé ezeken a nyomokon járnak a kifejezetten a fejedelmi abszolutizmus ellen támadó elmélkedők, az úgynevezett monarchomachusok is, akik a zsarnokkal szemben való ellenállás jogát, sőt bizonyos esetekben a zsarnokgyilkosság elméletét alapozták meg.³³⁹ A természetjogi iskolának a fejedelmi korlátlanág ellen irányuló éle teszi érthetővé, miért maradt olyan csekély az irányzatnak a gyakorlati életre való hatása. Ez az elmélet ugyanis nemcsak a protestáns fejedelmek gyakorlatával került ellentétbe (Suarez könyvét az angol fejedelmi udvarban, utóbb Párizsban is nyilvánosan elégették³⁴⁰), hanem a katolikus uralkodócsaládok érdekeivel is, akik szintén hatalmuk korlátozását voltak kénytelenek felfedezni benne.

Így Pázmány politikai pályája már eleve egy nagy ellentét jegyében indul meg: mást diktál elméleti, természetjogi meggyőződése és mást a Habsburg uralkodó oldalán elfoglalt történelmi helyzete. Ha ehhez hozzá vesszük azt a másik nagy ellentétet, amelybe akkor kerül, mikor – 1632. évi római követsége idején – uralkodójának és a pápának érdeke kerül szembe egymással, még világosabban kell látnunk politikai viselkedésének nehéz és bonyolult feladatát. A legnagyobb nehézségeket azonban nem a jogi elvek elméleti összeütközése okozta, hanem az adott történelmi helyzetek kényessége. Az ő történelmi szerepén keresztül két, egyenlőképp korlátlanúságra törő fejedelmi szuverenitás ütközik: a Habsburg uralkodóé és az erdélyi fejedelemé, és a kétféle hatalommal szemben a magyar, illetve erdélyi rendiség részéről kétféle ellenállás, kétféle egyházi gondolat és kétféle világpolitikai kapcsolatrendszer. Jogi elmélet és fejedelmi meggyőződés viszont még ugyanazon fejedelem részén is (pl. a lefoglalt egyházi javak dolgában) beleütközik a konkrét hatalmi érdekekbe, sőt egyazon oldalon is nem egyszer kétféle jogi felfogás ostromolja egymást: az uralkodó (és méginkább az udvar) kevés érzékkel bír Pázmánynak Verbőczyből táplálkozó magyar jogtudata iránt. A szembenálló pártok pedig még ugyanazt az egyforma erővel hangsúlyozott és sürgetett jogelvet is – pl. a vallásszabadság fogalmát – homlokegyenest ellenkezően, sőt adott esetekben olykor még a maguk gyakorlatától is eltérően értelmezik. E nehézségek meggondolása sejtelmet ad róla, milyen nehéz helyzetbe jut Pázmány a maga papi és szerzetesi lelkiismeretével, magyar önértetével, ösztönös egyenlőségével, nagy felelősségtudatával és hatalmas célkitűzésével, amikor főpapi kinevezésével belekerül ezeknek a nagy történelmi harcoknak kellős közepébe, valamennyi szembefeszülő törekvés legkényesebb ütközőpontjába.

Nem lehet célja ennek a munkának Pázmány politikai tevékenységét részletesen ismertetni. Hiszen ennek csak vázlatos áttekintése is három évtized magyar történelmének elbeszélését kívánná. Különben is pályájának éppen ezzel a részével foglalkozott eddig is legbővebben a magyar tudomány.³⁴¹ Bennünket ennek a pályának inkább csak irányvonalai

és legfőbb mozzanatai érdekelnek, azok is csak abból a szempontból, hogyan mutatkozik bennük Pázmány az ember és a magyar.

Az első politikai kérdés, melyben Pázmánynak állást kellett foglalnia, még gráci tanársága idején merült fel, és egyelőre tisztán elméleti megoldást kívánt tőle. Ezt a kérdést – az egyházi és az állami hatalom egymáshoz való viszonyát – tárgyalja *De Ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti* c. latin értekezése,³⁴² mely mint formája, hangja és maga a kézírás kétségtelenné teszi, e tárgyról tartott egyetemi előadásainak szövege. A kérdés részletes tárgyalására egy történelmi esemény adott okot: a pápa és a velencei köztársaság között történt összeütközés, amely Velence interdictum alá helyezésére vezetett és amely a pápa védelmében Bellarmint is harcba szólította.³⁴³ Pázmány ebben a kis műben a következő négy elvet állítja föl: 1. Az egyházi dolgok és személyek ki vannak véve a világi hatalom alól. 2. Azokat a kiváltságokat és mentesítéseket (*privilegiae et exemptiones*), amelyeket az egyháziak a pápától és a zsinatoktól kaptak, keresztény világi fejedelem nem veheti el. Világi fejedelem tehát semmiféle ürügy alatt nem hozhat olyan törvényt, amely ellene szól az egyház szabadságának. E szabadság ellenében jogszokásra és kiváltságra sem lehet hivatkozni. 3. Az egyházi szabadsággal azok a törvények ellenkeznek, amelyek directe vagy indirecte megakadályozzák az egyháziakat az általános jog értelmében vagy egyébként őket megillető jogaik gyakorlásában. Ha ilyen törvények létrejönnek, azok igazságtalanok. 4. Ha az előljáró olyat parancsol, ami világosan nem bűnös, az alattvaló köteles engedelmeskedni. Mindezek a gondolatok egészükben és részleteikben Bellarmin fejtegetéseiből táplálkoznak.³⁴⁴

Amit itt Pázmány elméletileg fejtegetett, nemsokára módja volt a gyakorlatban is önmagára alkalmazni. 1609-ben mikor az „istenkáromló könyve” miatt felháborodott országgyűlés nyomására Thurzó György nádortól idéző levelet kap, egészen a Bellarmin-Suarez-féle elvek szellemében jelenti ki, hogy nem a világi fórumot és bírakat, hanem az egyházi bíróságot illeti a döntés a hit dolgairól támadt vetélkedésekben és a hit körüli tévedések dolgában, mégpedig nemcsak egyházi előírások és emberi szabályok, hanem egyenesen az isteni törvény értelmében.³⁴⁵ Azért, „minthogy kész vagyok megtenni mindent, amit lelkiismeretem megenged, szívesen meg fogok jelenni az illetékes püspök, vagy ha úgy tetszik jónak, az apostoli nuncius előtt, és isten segítségével kellő számot adok cselekvésemről”.³⁴⁶

2. Pázmány és II. Ferdinánd

Sokkal bonyolultabb és érdekesebb Pázmány politikai felfogásának alakulása a magyar királyi hatalommal, a ténylegesen uralkodó Habsburg fejedelemmel szemben. Egyéni helyzete, a magyar történelmi viszonyok és az általános európai fejlődés egyaránt olyan irányba terelték gondolkodását, hogy meg kellett békülnie a fejedelmi hatalommal, – melyet különben ő egy pillanatra sem érzett abszolútnak. A korlátlan fejedelmi szuverénítás Pázmány korában már Európa legnagyobb részében magától értetődő. A katolikus spanyol és francia királyok éppen olyan természetesen éltek vele, mint a protestáns fejedelmek. E tekintetben maga Bethlen is úgy gondolkodott, mint I. Jakab, a protestáns angol király, aki leghatározottabban és leghatásosabban fejezte ki ennek az abszolutizmusnak elveit, fia számára írt híres munkájában.³⁴⁷ A kor általános meggyőződését fejezi ki Fűsűs János sárospataki prédikátor egy Bethlennek ajánlott könyvében, mikor a fejedelemtől – a kor egyik kedvelt hasonlatával – csak annyi alkotmányosságot kíván, hogy „úgy éljen az tanácsosokkal, miképen az főhajósmester az sok evedzőzőkkel: noha sokan vonszák az hajót, de azért az egész hajónak főképen való gondját csak az hajós mester viseli, így kell az királynak az egész országnak és polgári társaságnak kiváltképen való gondját egyedül magának viselni. Mert ha teljességesen csak az tanácsosokra bizza magát és az országnak sok habok közt ingadozó

bárcáját, az királynak és az országnak gondviselése nagy fogyatkozások nélkül nem léssen”.³⁴⁸ Európának ebben az időben jóformán csak két országa volt, ahol a fejedelmi abszolutizmus nem tudott korlátlanul megerősödni az országos rendek hatalmával szemben: Lengyelországban és az osztrák Habsburgok birodalmában, – ez különben egyik országnak sem vált előnyére. Nem mintha az erre való törekvés hiányzott volna a fejedelmekben. II. Ferdinánd gondolkozása e tekintetben alig különbözött lényegesen a protestáns abszolút uralkodokétól: a hatalom egyetlen korlátja az ő lelkében is egyedül a vallásos lelkiismeret, az egyház és az egyháziak iránti meggyőződéses engedelmesség volt. Az ő hatalmi és szellemi köréhez tartozó irodalomban is megjelenik – igaz, hogy csak egyetlen műben – az abszolutizmus tudományos fejtegetése.³⁴⁹ Megtaláljuk a király mellett a meggyőződéses és elszánt abszolutista államférfiút is, a Richelieuk és Mazarinok megfelelőjét, Khlesl bíboros személyében. A királyi hatalom korlátlan kiterjesztésére célzó törekvések azonban újra meg újra, majdnem minden egyes esetben megtörttek a magyar rendek határozott és makacs ellenállásán, nem utolsósorban éppen Pázmány odaadóan lojális, de a törvényadta jogokhoz szívósan ragaszkodó föllépésén. Ezzel a királyi hatalommal szemben, amely oly messze állott még ekkor a későbbi (pl. I. Lipót-féle) abszolutizmustól, és amelyet a neki rokonszenves, sőt egyenesen baráti uralkodó gyakorolt, Pázmánynak semmi oka sem volt visszahúzódní a jezsuita állambölcseleti iskola népfelcséi elméleteibe. Annál is kevésbé, mert hiszen ez a hatalom nagyban és egészen ugyanazon irányban érvényesítette erejét, amelyben kitűzött életcélja szerint ő maga is dolgozott: a katolikus egyház érdekében. Ha azonban Pázmány egész politikai magatartását részleteiben is vizsgáljuk, kétségtelenné válik, hogy mindeme megfontolásokon kívül döntő szerepet játszik meggyőződéses Habsburg-pártiságában a nála mindig éber magyar gondolat is. A királypárti magyarságnak, amely a Mohács utáni két évszázadban a nemzet egyik felének történelemalkotó meggyőződése volt, aligha adott valaki határozottabb és a történelmi erők járásában mélyebb betekintésről tanúskodó kifejezést, mint ő, az 1617-i pozsonyi megyegyűlésen II. Ferdinánd megválasztása érdekében mondott beszédében:

„Az magyarországi királynak olyannak kell lenni, aki az magáiból oltalmazhassa országunkat, és keresztény fejedelmek atyafiúságával olly erős legyen, hogy segítséget remélhessen, ha az török reánk rohanna. Annakokáért, valaki Csehországot, Morvával és Sleziával, és mellette Austriát Styriával és Carinthiával bírni fogja, úgy tetszik, hogy minekünk kintelen ahoz fejünket hajtunk. Mert az mint mondám, noha Magyarországnak hossza messze kiterjedett, de az szilé igen kicsin, és egyfelől Német Provinciákkal határos, másfelől az törökkel; lehetetlen, hogy Magyarország erejével *az két hatalmas fejedelemség között* megmaradhasson, hanem avagy az Pogány torkában köll esni, avagy az szomszéd Köresztényi fejedelem szárnya alatt köll megnyugodni. Nem is tudom, ha az Köresztényi szomszéd országok, melyek enni esztendők alatt ily sok költséggel és vérontással az török ellen oltalmazták Magyarországot, látván azt, hogy az ő megmaradásoknak is bástyája az mi országunk, elszenvednék azt, hogy az ő fejedelmök elhagyattatnék.”³⁵⁰

A két hatalmas fejedelemség közül, száz éves tapasztalat és százados hagyomány alapján, a „pogány torkától” féltette volna jobban az országot akkor is – mint a protestáns Nádasdyak, Thurzók és annyi más –, ha nem kellett volna a keresztény uralkodóban vallásának védőjét látni.³⁵¹ Hiszen egészen Bethlen Gáborig így gondolkozott a magyarság többsége. Magyarország kicsi, gyenge; a török torkában, félig a török kezén nem tud megállni egyedül. Segítség nem remélhet máshonnan, mint a szomszéd keresztény birodalomból, amelynek feje amúgyis a törvényes magyar király. Melléje áll hát, meggyőződéssel, fenntartás nélkül, levonva állásfoglalásának következményeit, még a legkeservesebbeket is, egészen a száműzetésig és a hazaárulás vádjának vállalásáig (1619–20). Olyan meggyőződéssel és szenvedéllyel – meggyőződés és szenvedély Pázmánynál mindig együtt jár – azonosítja magát királyi ügyével, hogy még Rómával szemben is résen áll a magyar király jogainak

megvédelmzésére.³⁵² Egyenesen harciasán képviseli fejedelmének tekintélyét a pápával szemben római követsége idején.³⁵³ Nem lehet csodálni, hogy II. Ferdinánd – akihez talán már a gráci érintkezések során közel jutott – bizalmas barátságába fogadja, hogy „úgy bízik benne, mint saját lelkében”,³⁵⁴ hogy „rég és meghitt barátjának” nevezi,³⁵⁵ hogy minden fontosabb dologban kikéri tanácsát, még a szorosan csak Németországra tartozó dolgokban is.³⁵⁶ Éveken át minden jelentősebb államiraton rajta van nemcsak szellemének, hanem kezének nyoma is.³⁵⁷ A király nem egyszer még iratainak szavait és mondatait is az ő leveleiből veszi át.³⁵⁸ Alvinczi a Magyarország Panaszában azt írja, hogy Pázmány, öfelsége a király után az országban legfelső tisztségre helyezteték.³⁵⁹

Pázmány azonban a királyi politikának éppen nem volt kritika nélküli eszköze. Akármilyen odaadással szolgálta fejedelmét, hűségének két szigorú ellenőre volt: lelkiismerete és magyar törvény tudata. Közelebb járunk a valósághoz, ha úgy képzeljük el, hogy Pázmány bizonyos mértékig mintegy magyar lelkiismeretként állott a király oldalán. Az 1618-i országgyűlésen, – ahol Pázmány és Eszterházy királlyá választatják II. Ferdinándot –, talán legvilágosabban megmutatkozik politikájának következetes kettős törekvése. Egyrészt támogatja az udvarnak a választott királyságot örökösrel felcserélni óhajtó törekvéseit – persze ezt is magyar előzményekre és magyar törvényre (az 1547-ire), hivatkozással – másrészt a választás után ő maga veszi rá a királyt, hogy alkotmánybiztosító hitlevelet adjon ki: az első magyar királyi hitlevelet, így elsősorban neki köszönhető, hogy II. Ferdinánd trónralépése nem a fejedelmi abszolutizmus, hanem a rendi szabadságok növekedése irányában jelentett haladást.³⁶⁰ „Az koronázatkor az mi hazánknak és nemzetségünknek törvényire azért esküszik meg ő Fölsége, hogy bátorságosak lehessünk szabadságunkban” – mondja imént idézett megyés gyűlési beszédében.³⁶¹ A nádor halála után (1617-ben) ellene mond a szükségtelen rendkívüli kormányzási eszközöknek és a törvényes megoldást: az országgyűlés azonnal való összehívását sürgeti,³⁶² amikor teheti, tiltakozik idegen zsoldosoknak az országban való tartózkodása, máskor a magyaroknak a törökkel való béketanácskozásokon való mellőzése ellen;³⁶³ az egyházi javak elzálogosításának kérdésében a magyar törvényekre hivatkozva ébreszti fel a király lelkiismeretét.³⁶⁴ 1627-ben a Bethlennel folytatott alkudozások során figyelmezteti a királyt, hogy ha egyszer megtette az ígéretet, nincs többé visszafordulás: a királyi tekintély és a becsület követeli, hogy a nevében tett ígérek teljesítenek.³⁶⁵ A törvény tiszteletében odáig megy, hogy még az örökös tartományokban és Csehországban is az alkotmányos intézmények visszaállítását sürgeti.³⁶⁶

3. Pázmány és Erdély

Pázmány történelmi szereplésének legérdekesebb és legtöbbet vitatott mozzanata erdélyi politikája. A liberális történetiszemlélet korában divat volt Pázmányt úgy állítani be, mint a Habsburgok hatalmi politikájának vak eszközét, akinek már csak vallásos elfogultságból sem lehetett érzéke a protestáns erdélyi fejedelemség jelentőségének felfogására. Csakugyan, Bethlen támadásai idején a legelszántabb álláspontot képviseli, nagy erővel tiltakozik a fejedelemmel való legkisebb megalkuvás ellen is, és csak a béke megkötése után mutat némi közeledést a fejedelemhez. I. Rákóczy Györggyel folytatott levelezésének áttanulmányozása azonban azt mutatja, hogy életének utolsó éveiben hatalmas ellenfeleknek, köztük magának Eszterházy nádornak ellentétes törekvéseivel szemben is teljes határozottsággal és következetességgel az Erdéllyel való megbékélés politikáját sürgeti, és e levelezése az erdélyi fejedelemmel való viszonyát egyenesen bizalmasnak mutatja. Szilágyi Sándor óta, aki ezeket a leveleket kiadta,³⁶⁷ és Fraknoi munkássága nyomán eléggé elterjedt egy másik felfogás is, amely valami patetikusan hazafias színezetű, a vallási elfogultságon fölülemelkedő, már-már romantikus barátságot lát a két államférfi között. A két felfogás közti ellenmondás kézenfekvő. Gondolkodóba ejtheti az embert az a feltűnő jelenség is, hogy Pázmány, a

jezsuita, a katolikus gondolat vezérharcosa, barátságos viszonyba tud lépni az erdélyi katolicizmust elnyomó Rákóczyval, holott a sokkal türelmesebb Bethlen Gáborral szemben nem tudta legyőzni ellenséges indulatát. A kérdést körülengő romantikát még színesebbé, a kérdést magát még bonyolultabbá teszi az a sokszor idézett és sokszor vitatott érdekes nyilatkozat, amelyet Kemény János közöl önéletírásában³⁶⁸ és amelyet állítása szerint neki mondott Pázmány 1628-ban, mikor mint 21 éves fiatal ember Bethlen Gábor követeként nála járt: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rúgódozzatok, míg Isten az kereszténységen másképen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok: oda annakokáért adjátok meg az mivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, tudniillik római császárral; adománytok nem kell; az törököt töltsétek adománytokkal; mert noha im látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császáruk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki legyen”. Ennek a nyilatkozatnak hitelességét a történeti kritika már régen kétségbevonta.³⁶⁹ Ezzel szemben Hóman Bálint úgy találja, hogy akár használta Pázmány ezeket a kifejezéseket bizalmas beszélgetés közben ifjú erdélyi rokona és barátja előtt, akár nem, de „gondolatmenetét híven adja vissza ez a feljegyzés”, csupán azt a képtelen feltevést kell elejtenünk, mintha a „német” alatt akár Pázmány, akár Kemény a királyt s nem annak német tanácsosait és hadvezéreit értették volna”.³⁷⁰ Úgy találja, hogy e szavak nem tartalmaznak következtetlenséget, mert Pázmánynak Erdély független magyar állami életét védelmező békepolitikája egyenes következménye egész nemzetpolitikai elgondolásának. Valóban, Pázmánynak éppen elég küzdelme volt a bécsi katonai és pénzügyi hatalmasságokkal, hogy ezt a különböztetést feltehessük róla. A nyilatkozat hitelessége mellett pedig – mégpedig nemcsak a lényegre, hanem a formára vonatkozólag is – legyen szabad teljes szerénységgel rámutatni a stíluskritikai megfontolás bizonyosságára is: az egész beszélgetés íze, szókimondó őszintesége, az erő és a durvaság érintkező vonalán járó tömörsége és szemléletessége elutasíthatatlanul Pázmány legegényibb stílusára vall, és szembeszökőn ugrik ki Keménynek szürkébb, élettelen beszédéből. Mindenesetre gondolkodóba ejtheti azonban ez a nyers őszinteségű nyilatkozat azokat, akik Pázmány politikai gondolkodását és cselekvését nemcsak egységesnek, hanem merevnek, elfogultnak, egyoldalúan dogmatikusnak képzelik el. A Kemény-idézet egymaga is elég annak megéreztetésére, hogy Pázmány politikája, bár alapfelfogása és végső célkitűzései kezdettől fogva azonosak, a történeti események, belső tapasztalatok és belső lelki fejlődés hatása alatt, a közelebbi célok felállításában és az eszközök megválogatásában lendületesen hajlékonyak, a lényeghez való hűsége mellett a történelmi igényekhez simulónak bizonyul.

Ha azt az alapgondolatot keressük, amely Pázmány erdélyi politikáját elejétől végig töretlen erővel irányítja, utolérhetetlen plasztikával megfogalmazva találjuk meg ezt abban a levélben, amelyet 1926. október 22-én írt a Bethlen táborában levő felsőmagyarországi rendekhez: „Hogy kgmetek az szegény megromlott és fogyaték darab hazánknak ily szörnyű nagy romlásán és pusztulásán szánakodik, sőt igyekezik is azon, hogy messzebb ne terjedjen, azt kgmetek igaz magyarokhoz illendő jó indulatból cselekszi, kötelessége is mutatja kegyelmeteknek, hogy édes hazáját oltalmazza. Mert ha nekünk nem fáj saját nemzetünknek fogyása, romlása, nem tudom kinek fájhat. Magam felől kgmeteknek azt tekéletes igazsággal írom, hogy ha lehetne véremmel is megoltanám ezt a szegény hátra maradt Magyarországi üszögecskének újonnan fellobbant lángját, mely ha tovább terjed, elolthatatlan lészen, és minden idegen országokban levő hadakat erre a pusztult hazára vonszunk, kit az Úr Isten távoztasson. Mert úgy tetszik, hogy mint a küszöb és ajtó között levő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között, és mind oltalomtól, s mind ellenségtől romlanunk kell, ha békességben nem maradunk”.³⁷¹ „Ez már a kuruckor előrehangzó siralma a császárpárti érsek

ajkán” – írja Kornis Gyula.³⁷² Ugyanezt fejezi ki egy Bethlenhez írt levelében is: „Mert hogy, az mi szívemen vagyon, felségednek világosan megjelentsem, igen félek attúl hogy ha békességre nem megyen az dolog, nem csak az ő felsége erős hadai elérkeznek, kik immár is Csehországban jutottak, de az egész keresztyénség felindúl, és az töröknek ellene áll, kiből csak az jó ki, hogy az Német és Török, Magyarországban fognak egymással Magyar Országért hadakozni”.³⁷³ A két ellenségtől fenyegetett, minduntalan kétféle hadseregtől pusztított Magyarország képe, a pusztuló magyarságért való aggodalom, annyiszor és oly nagy erővel, olyan lírai hévvel és belső remegéssel jelenik meg leveleiben, hogy lehetetlen meg nem éreznünk ennek a gondolatnak állandó, elnémíthatatlan uralkodó jelenlétét egész politikai cselekvése mögött. Egyenrangú erővel sorakozik ez a gondolat harmadikul életének másik két nagy és örökös elkötelezése: katolikus hite iránti odaadása és királyához való hűsége mellé. Nagyon érdekes, hogy ez a hazafias aggodalom majdnem mindig egy finom szociális árnyalattal színezve jelenik meg a levelekben. Az aggodalom, a háború pusztításaitól való félelem majdnem mindig a szegény nép féltése formájában nyilatkozik meg. A felsőmagyarországi rendekhez írja 1626. október 28-án: „Nem ítélem, hogy senki könyhullatás nélkül nézhesse azt a szegény *Magyar Községnek* hallhatatlan nagy romlását, hegyeken és pusztákon bujdosását, hideggel és éhvel halását”.³⁷⁴ Lósy Imréhez 1630. november 6-án írt: „opinio”-jában a Rákóczy ellen való téli hadviselést illetőleg így ír: „Ennek felette, télbe idegen nemzetet hozni, csak arra való, hogy fogyassa a *szegínséget*. Ha nyárba had lett volna is, télbe meg kellene szánnya a *szegínséget* és nagyobb szükségre tartani. Lehetetlen is hogy a *szegínség* kiteleltesse a hadakat. És nagy számadás Isten előtt, így rontani a *szegínséget*, amint csak most is kezdték. És mi leszen továbbra.”³⁷⁵ Föl-fölcsendül ebben az aggodalomban a császári zsoldosok pusztításaitól való félelem is – hiszen az országnak még élénk emlékezetében van Básta hadjárata – de a nagy, a végzetes, a mindig újra visszatérő rémkép mégis csak a török veszedelem. A hódoltság ténye, a török uralom alá került, kizsákmányolt, paptól és templomtól megfosztott szegény magyarság sorsa: ez az, amibe Pázmány nem tud belenyugodni. A határokon túl állandó hadi készenlétben leskelődő pogány hatalom, amely minden pillanatban rácsaphat az országra, hogy új városokat vegyen el, új magyar tömegeket hajtson igába, ez az az állandó fenyegetés, amely a magyar látóhatárt elsötétíti.

Megcsendül ez a hang már a *Kalauz V.* könyvében a *Mahomet vallásáról* szóló függelékben, ahol Konstantinápoly 1453-i elfoglalásáról szól: „Tükörid és példáid ezek tenéked, kedves hazám, megromlott Magyar-ország. Mert noha fazekadban főtt dolgokból is tanulhatnál; de ha a magad seb-helyeit orczádon nem látod, ám csak szomszédodra fordítcsad szemeidet. És abban bizonyos légy, hogy a ki ördögnek szolgál, kinnal fizet néki; és ha ki ellenségével czimborál, forrónt öntnek alája, ha eszén nem jár. Eszedbe veheted, hogy eleitűlfogva a keresztyének erejével vett erőt a török a keresztyénségen, midőn barátság színe- és segítség reménsége-alat egybe-bocsátván a keresztyéneket, addig fogyatta és erőtlénítette őket, hogy végre ellepte. Azért úgy tarcsad a törökkel frigyedet, hogy semmi kizsákmányolásra kardot ne köss a keresztyénségre. Mert ha külömben cselekeszel, sem nemesebb, sem gazdagb, sem okosabb, sem egyib isteni és emberi jókkal bévelkedőb nem vagy Görög-országnál; igába ejted ennél-is inkább nyakadat. Hazája-gyűlölő, csak maga tisztessége-vadászó fiadnak tarcsad, valaki arra akar vinni, hogy a mely úton Budád oda vagyon, most-is azon sétály és a török paissa-alól lövöldözzed a keresztyénséget”.³⁷⁶ Ez a veszedelem annál fenyegetőbb, mert rövidlátó és nyugtalan magyarok – erdélyi fejedelmek és fejedelemségre vágyó, becsvágyó nagyurak – minduntalan Konstantinápolyt járják vagy jártatják követekkel, hogy hatalmuk megerősítésére az országra hozzák a törököt. Az uralkodó pedig, akinek kötelessége és hatalma is volna szembeszállni a pogány hatalommal, a Birodalomban van elfoglalva, hadierejét a vallásháború és lázadó alattvalóinak megfékezése köti le. Pázmány politikai levelezésén valóságos vezérszólamként vonul végig két sürgető,

türelmetlen és állhatatos hang: Mikor a hadiszerencse kedvezőnek látszik, nem győzi kérni a királyt – nem egyszer mintha a katolikus egyházfejedelem részéről várhatóanál nagyobb erővel is tenné, – hogy kössön békét a birodalmi ellenfelekkel és fordítsa erejét a magyarországi ellenség, az erdélyi fölkelők, illetőleg rajtuk keresztül a török ellen. Mihelyt azonban úgy fordul a hadi szerencse, hogy újabb török előretöréstől kell tartani, azonnal és nagy határozottsággal, sokszor a többi magyar tanácsosok elkeseredett ellenzése mellett is, még engedmények árán is, a minél gyorsabb békekötést sürgeti. A török veszedelem egész politikai levelezésének legállandóbb, a legváratlanabb helyeken is föl-fölbukkanó motívuma. „Az Isten megsegíti az nagy szent, jámbor fejedelmet, – írja Thurzó nádornak 1620-ban, a Bethlennel való fegyverszünet idején – csak az török ne jöjjön derék erővel, salva sunt omnia.”³⁷⁷ Mert a török a nagyobbik veszedelem: „Igazság szerint írom kegyelmednek, hogy ennek a szegény romlott hazának állapota nagy okot ad félelemre. *Mert a Török nem olyan lassú ellenség, mint egymás között a Német:* és a hová fordul, mint a tűz hamar emészt”.³⁷⁸ Hét évvel később, a Bethlennel való békesség idején értesíti a fejedelmet a császár németországi győzelmeiről. „Igy lévén a dolog – folytatja – hogy az Úr Isten a keresztyénségnek békessége bontogatóit mindenütt rontja, hihető, hogy az Úr Isten a keresztyénségbe egy generális békességet szerez. Ki ha úgy leszen, a Töröknek is megfelelhetnének az után. Ezt csak azért hozam elő, hogy felséged értse, minemű dispositioban legyen a keresztyénségnek állapota. És e mellé vetvén a Török állapotját is, bölcsen megítélje, mely csudálatos nagy alkalmatosság volna abba, hogy Európa megszabadulna a Török igátul, kiért, tudja Isten, nem szánnám életemet letenni. De Corda Regum in manu Dei sunt, csak ő szent felsége nithat ebben utat.”³⁷⁹ 1636. márciusában így inti a Rákóczy ellenében török segítséggel fejedelemségre törő Bethlen Istvánt, mikor az Rákóczyra vádaskodik előtte: „Bár menthetetlenül mind úgy volnának is, a miket kegyelmed a fejedelemtől ir, mindazokért sem szabad kegyelmednek a keresztyénekre Törököt, Tatárt vinni. Talám ezt a kegyelmed Praedicatori sem javallják. De a mi Theológiánkban bizonyos tudomány ez. És akárki mit mondjon, lélek kárhozat alatt tartozik kegyelmed, hogy Törököt, Tatárt ne támasszon a keresztyénségre”.³⁸⁰ Ugyanez év októberében Rákóczynak: „Kegyelmed eszén legyen és meg ne ijedjen, mert Isten az, aki a pogány ellen megsegíti a keresztyéneket... Nem kell Uram a keresztyénségnek ilyen szép bástyáját, mint Erdélyt pogánynak hagyni. Nem kell arra szoktatni senkit, hogy csak beszaladjon a Törökhöz és mindjárt vajda legyen. Bizonynal hidje kegyelmed, hogy soha én senkinek sem titkon, sem nyilván nem faveálok, valaki pogánnyal megyén keresztyén fejedelemre”.³⁸¹ Ezért aztán az erdélyi politikában is, amikor csak lehetséges, a békeközvetítő szerepét játssza. Az alaphang, amely ezirányú fáradozásaiból kicseng: „Bizony megveri az Úr Isten azokat, kik kockára vetik szép nemes országunkat” – mint Thurzó Imréhez írja a Bethlennel való 1621-i békealkudozások napjaiban.³⁸² 1633. januárjában így ír Rákóczinak: „Kegyelmed bizonyos legyen, hogy tehetségem szerint én az békességnek őrzésében szüből fáradok. Mert akarnám, hogy ezt az kevés magyarságot jobb üdöre tartanok és egymást ne fogyatnék. Ki tudja, talán Isten könyörül romlott hazánkon, és a természet szerint való ellenségtől megmenti”.³⁸³ Mert „hiszem elég példánk vagy arra, hogy Erdélyt a Német segítség meg nem oltalmazhatja a Török ellen.”³⁸⁴ Mikor Rákóczy háborúval fenyegetőzik, a harcias Eszterházy Miklóst így próbálja megnyerni a béke gondolatának: „Én mind hivatalom szerint, mind az sok körül álló dolgokra nézve mindenkor és most is arra hajlottam, hogy ha lehet, kárunkkal is vesztétségben tartsuk ezt a hazát, és ennyi galibái között ő fsgét a török hadba ne elegyítsük, míg az Isten jobb módot nem ad az Impériumban. De ezt soha sem passióból, sem egyéb indulatból nem cselekedtem, hanem csak azért, mert conscientiám szerint így ítéltam, hogy ha mód vagy benne, kárunkkal is csendesesen kell tartani. Mert soha én lelkemre nem veszem azokat a szörnyű romlásokat és sok ártatlanoknak sírását-rívását, melyet az had (id

est, poena Dei) magával visel, mivel nem is szinte én dolgom, hogy Dei pacem-et mondván Bellumot, minime bellum-ot, izgassak”.³⁸⁵

Míg azonban Pázmány eddig a következetes és állhatatos békepolitikáig eljutott, hosszú és tapasztalatokban gazdag pálya állott már mögötte. Az országos politikában való első fellépése – különben maga is békeközvetítés – ha sikerrel végződött is a kitűzött cél, a béke megvalósulása szempontjából, – egyénileg annál több keserűséget, sőt gyűlöletet szerzett Pázmánynak. Még mint turóci prépost, az uralkodó a Felvidékre küldte a Homonnai Drugeth György erdélyi vállalkozása nyomán kelt zavarok elsimítására. Ez a gazdag és előkelő, de könnyelmű és kalandos fiatalember a csak imént fejedelemmé lett Bethlen Gábor helyébe akart ülni; hadi vállalkozását titokban a bécsi politika is támogatta, a vállalkozás gyors összeomlása után azonban ezt letagadta és Homonnait a nyilvánosság előtt elejtette, titokban azonban további támogatásával biztatta. A fellázadt kedélyek lecsillapítására Khlesl Pázmányt szemelte ki. Pázmány most igen kényes helyzetbe került. A nemrég katolizált Homonnai jóbarátja volt és vállalkozása siker esetén Erdély katolizálásának lehetőségét csillantotta meg előtte. A mindenható bíborosnak és a császárnak bizalma becsvágyát is fölébresztette. Viszont éppen bizalmas viszonyuknál fogva jól ismerte Homonnai könnyelmű és a nagy feladatra éppen nem alkalmas természetét. Milyen mértékben és főleg a vállalkozás milyen stádiumában ismerte meg Khlesl e dologra vonatkozó politikájának minden részletét, nem egészen világos. Bizonyos csak az, hogy mikor küldetésére került a sor, a vállalkozás már megghiúsult, és neki most a kedélyek lecsillapítására fedeznie kellett az udvar kétszínű politikáját. Életében először és utoljára került olyan helyzetbe, amelyet az ösztönösen egyeneslelkű Pázmánynak lehetetlen volt lelkiismereti ellenkezés nélkül vállalni. A helyzet azonban olyan volt, hogy nem visszakozhatott. A Felvidéket nyugtalanító kétes helyzetnek véget kellett vetni, Homonnait nem lehetett egészen megalázni, a legelső politikai küldetésében járó és épp az imént kinevezett fiatal prépostnak tekintélye pedig még sokkal kisebb volt, semhogy felemelhette volna szavát a legfelsőbb helyről jövő elhatározás ellen. Úgy gondolom, hogy ennek a szereplésnek keserű szájaíze sokáig megmaradt benne, és sem kalandos politikára, sem a félreérthetetlen egyenességből való alkura soha többé nem volt hajlandó.

Politikai magatartásának ez az első korszaka, melyben Pázmányt még inkább a bécsi politika eszközének, semmint befolyásoló részesének látjuk, csakhamar lezáródik. Az 1617-i királyválasztó országgyűlésen, mint láttuk, Pázmány már kiegyenlítő szerepet játszik az udvar és a magyar rendek törekvései között. A királyi érdek mellett nem kisebb erővel képviseli a magyar szempontot: királyt koronáz, de előbb hitlevelet vesz. A két érdek, az országé és az uralkodóé, egymással és a katolicizmusával teljesen eggyéolvadva irányítja Pázmány politikáját a következő években, a győzelmes bethleni hadjáratok súlyos megpróbáltatásai közepett is. A nehéz napokban ott áll fejedelme oldalán, és a hosszú bécsi száműzetésből küldi haza *Az magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetinek rövid velős hamissítását*, a király jogait sértő és a katolikus Egyház létét fenyegető intézkedések elleni hatalmas tiltakozásait.

4. Pázmány és Bethlen

Pázmány és Bethlen egymáshoz való viszonyát csak akkor értjük meg igazán, ha meggondoljuk, milyen megalázó, sőt egy időben már-már kétségbeejtő helyzetben ismerte meg Pázmány Bethlen erejét, 1619. augusztus végén indul el Bethlen hadseregével Kolozsvárról, szeptember 7-én történik a „Kassai fene dühösség”³⁸⁶ és szeptember 14-én Pázmánynak menekülnie kell Bécsbe. Itt kell tartózkodnia több mint két éven át megalázó és bizonyos fokig tehetetlenségre kárhoztatott helyzetben. „Én egy talpalatnyi földet, egy pinz jövedelmet szeptembertől fogva nem bírok; Kglét (Thurzó Szaniszló, akinek ezt a levelet írja)

és engemet proscibáltak, Eszterházy uramnak fejét keresik ... Itt vagyok egynéhány püspökkel együtt; soha bizony mióta itt vagyunk, senkinek közülünk egy falat kenyeret (nemhogy egyebet) senki sem adott.”³⁸⁷ Szorultságában évek óta elmaradt apróbb illetményeinek kifizetését kénytelen kérni a császártól.³⁸⁸ Az anyagi kellemetlenségeknél mindenestre sokkal jobban elkésérítette az a viszonylagos tehetetlenség, amelyre Bethlen győzelmei kárhoztatják. Bécsből kell néznie, hogy „minden törvényünk és szabadságunk felforgattatik, prédára és rabságra hozatik állapotunk, hogy idegen fejedelem akaratjából publikáltatik az diéta, hogy az tűz és vas emészt mindeneket, egyszóval fundamentumból minden országunk törvénye felforgattatik”.³⁸⁹ A helyzet végzettségét mindennél ékesszólóbban mutatja az a tény, hogy Bécsben ebben az időben komolyan számoltak az esztergomi érseki szék megürülésének, illetve be nem töltésének gondolatával, úgy hogy Pázmánynak erélyeshangú emlékiratban kellett megmutatni az érsekség betöltetlen hagyásának súlyos következményeit.³⁹⁰ Ennek a keserű és szégyenletes helyzetnek legfőbb és döntő oka Bethlen támadása, Bethlen ügyessége, ereje, zsenialitása volt. Pázmány lelkében Bethlen neve életének legnagyobb szenvedését és megaláztatását jelentette. A legkeserűbb emlékeket és – a Pázmányhoz hasonló természeteknél magától értetődik ez – a fölülkerekedésnek, a megtorlásnak ösztönös, szenvedélyes, olthatatlan vágyát. Azt hiszem, elsősorban innen az a kiirthatatlan és mélységes bizalmatlanság és ellenszenv, amely Bethlennel szemben való politikáját mindvégig jellemzi. Hozzájárul ehhez, hogy Bethlen eleven megtestesülése annak a két nagy ellenséges gondolatnak, amelyek ellen Pázmány egész életén át következetesen harcolt: a protestantizmusnak és a törökösségnek. Hiába mutatott Bethlen, ez a zseniális és higgadt politikus, az erdélyi egyházpolitikában, sőt olykor még magyarországi győzelmei idején is (pl. a nagyszombati jezsuitákkal szemben) nem egyszer türelmet és mérsékletet, ez Pázmány szemében nem változtatott azon, hogy a nagy európai vallásháborúban az ellenfél oldalán állt, és Magyarországon ő volt az európai protestáns szövetség félelmes képviselője. Másrészt Bethlen volt a magyar történelemben a hagyományos törökös politikának legelszántabb és legtudatosabb, a következményeket is levonó híve. A török hatalom ültette a fejedelmi székbe, a török engedélyével, sőt segítségével indult harcba a katolicizmus és a törvényes király ellen: ő és Pázmány minden ponton a legteljesebben ellenkező elvet képviselték. Sokkal nagyobb szabású egyéniségek voltak és sokkal erősebb volt a meggyőződésük, semhogy igazán és tartósan közeledhettek volna egymáshoz.

Úgy tetszik azonban, hogy a történelmi helyzetnek, az élményeknek és a meggyőződéseknek e nagy ellentétei alatt egy még mélyebb, még döntőbb, még kibékíthetlenebb ellentét is lappang. Ellentét, amelynek feszítő erejét éppen az ellentétes erők rokonsága adja meg. Az egy apától való, de különböző jellemű testvérek ellentéte ez. Két kard csap itt össze, két különböző módon faragott, de ugyanabból a nemes anyagból készült testvérpenge. Minél jobban belemélyed az ember ennek a két nagy férfiúnak – cselekvésüknek és írásuknak – tanulmányozásába, annál jobban elhatalmasodik rajta az az érzés, hogy minden ellentétük és harcaik ellenére mélyen és végzetesen rokonok. Mintha ugyanannak az ősi magyar alaptermészetnek két nagy történelmi típusát testesítenék meg. Nemcsak abban ikrek, hogy egyéniségük erejével toronymagasságban emelkednek ki a század kisebb-nagyobb magyarjainak rengetegéből, és hogy mindketten százados történelmi erőknek, törekvéseknek összefoglalói, megvalósítói, csúcsai; hogy nevük, ez a két összetartozó név, száz év magyar történelmet jelent. Mintha rokonok volnának legbelsőbb természetük szerint is. A kor álmodozói, történelmi kalandorai és becsvágyó kis próbálkozói között (mint Szekfű Gyula szemléletesen megmutatja) ők ketten a nagy józanok, a higgadt realisták, tények, erők, lehetőségek megvesztegethetetlen mérlegelői. Keresztüllátnak az embereken és fel tudják használni őket, kit-kit a maga mértéke szerint. Tudják, hogy kire számíthatnak és senkitől sem várnak nagyot önmagukon kívül. Tisztában vannak vele, hogy

mit akarnak és tudatában vannak erőiknek. A gondolatok, amelyekért küzdenek: eszmék, a szellem és az erkölcs legmagasabb világából valók. Roppant egyéni becsvágyuk feloldódik a nagy tárgyi és közösségi célok, nemzet és vallás ügyének szóló odaadásban. A törekvések, amelyeknek szolgálatába szegődtek, tömegeknek, kettejük mögött együttesen: valójában az egész nemzetnek vágyai, álmai. Ehhez képest a nagy célok is, amelyekre rátették életüket, távoliak, eszményiek, nyilvánvalóan elérhetetlenek, de a közvetlen, időhöz kötött, a gyakorlati célok, amelyeket a nagy életterv megvalósítására nagy következetességgel, de éppen olyan nagy hajlékonysággal is maguk elé szabnak, mindig foghatók, megvalósíthatók, időnek, körülményeknek, eszközöknek, pillanatnyi lehetőségeknek megfelelők. Higgadt eszménységük hűvös tisztaságban, páratlan szemléletességben rajzolja eléink egyszerre a magyar idealizmust és a magyar józanságot.

Testvérnek mutatja őket a célkitűzés határozottsága és a pálya imponáló egyirányúsága mellett a munkabírásnak szinte kimeríthetetlen energiája, a munkatér sokfélesége, az érdeklődés gazdagsága, a gondolkodás bonyolultsága és hajlékonysága is. Ha teljesítményük óriási, maradandó épületeit vizsgáljuk, a történelemalkotó egyes részletekeselekvések tömegét, ha írásaik, kézzel írott vagy diktált levelek ezernyi lapjait olvassuk, álmélkodva kérdezzük, egyiknél úgy, mint a másiknál: hogyan futotta minderre egy ember életéből? Pedig Pázmány egy-egy gazdatisztjéhez intézett levele, Bethlen egy-egy követi utasítása olyan terjedelmes, aprólékos, szinte pepecselő munka, mintha írójuk napokig csak azzal az egyetlen apró dologgal foglalkozott volna. Mind a kettő *homo politicus*, cselekvésre és cselekedtetésre, építésre és szervezésre, országok dolgának intézésére teremtvé. Életelemük a hatalom, a küzdelem, az intézkedés, az alkotás. Mind a ketten a nagy barokk-század nagyurai, hősies és dekoratív gesztusok kedvelői, szeretik a pompát, a fényes kíséretet, a ragyogó asztalt, az életformákat megneemesítő művészetet. Mind a kettő nagy gazda, föld, kert, gazdaság szerelmese, pénz megbecsülője, javak gyűjtője. De mikor az országos és mesterségbeli dolgok zajából nyugalomra térnek és leteszik a fejedelmi köntöst, az egyszerű ember szóvalogatást nem ismerő imádságával fordulnak az Úristenhez, és mind a ketten ugyanabból a könyvből, a Bibliából merítik legmélyebb, legállandóbb életindításukat.

Ám ha Bethlen és Pázmány egyenlőképpen a magyar ember őstermészetének megtestesülése, bizonyos, hogy ennek a természetnek két ellentétes típusa ölt bennük alakot. Pázmány szókimondó magyar, akinek szíve a nyelvén. Nem képes huzamosan eltitkolni gondolatait; rokon- és ellenszenveit messziről megérzi minden ember. Ha haragszik, ha bosszús, ha megvetést vagy gyanakvást érez, nem képes lakatot tenni a nyelvére. Pázmányban van valami a Petur-természetből. Bosszús kifakadásai, csípős megjegyzései – természetesen bőszégesen megtoldva és kiélezve – szájról-szájra járnak az országban, ellenségek és irigy barátok gyönyörűséggel adják tovább, és ő minduntalan védekezni kénytelen – király, nádor, erdélyi fejedelem előtt –, hogy ezt vagy azt nem mondta, vagy nem úgy mondta. A *Querela Hungariaera* írt válaszában is védekeznie kell efféle vádak ellen. „Esztergami érsek uram, magyar-országnak primása ... esküszik, hogy soha az se szájába, se elméjébe nem jött. És bizonyságul vészi mindazokat, kik a Gyűlésben jelen voltak. Nem tagadgya, hogy mást, de igen különbet ennél gyakorta nyilván mondott.”³⁹¹ Annak a nagy ellenszenvnek, amelyet a Homonnai-ügyben való szereplésével keltett maga ellen, nem utolsó sorban szintén ilyen túlságosan őszinte, elejtett nyilatkozatok voltak az okai.³⁹² Eszterházy Miklósnak írta érzett keserű ellenszenvét szintén nem kis mértékben táplálták hasonló kifakadásai. Ezzel szemben Bethlen a „kéteszü székely” klasszikus típusa, aki mindig éppen azt mondja, ami akkor a legokosabb és leghasznosabb. A fölényes diplomata, aki mindig tudja, hogy mit beszél és mit hallgat el, sohasem feledkezik el magáról, és ha a nagy ügy úgy kívánja, mosolyogva írja le ma Eszterházyhoz ellenkezőjét annak, amit tegnap írt a budai basának. Bethlen stílusához képest Pázmányé maga az egyszerűség, egyrétűség, szinte már az – Pázmány szavaival élve – együgyűséget súrolja. Pázmány azért ír, hogy kifejezze, amit

gondol. Bethlen azért, hogy levele olvasójánál elérjen valamit. Pázmány úgy mondja el a dolgokat, ahogyan látja, Bethlen úgy, ahogyan láttatni akarja. Eleve számol a címzett szempontjával, lelki adottságaival és a pillanatnyi helyzettel, amelyben a levél annak szeme elé fog kerülni. Pázmány levele – minden szava formáltan születik – *mű*, Bethlené: *tett*, és pedig politikai tett, és a politikai cselekvés fegyverei között a XVII. század államférfiai talán semmit sem forgattak olyan sűrűn és olyan becsvággyal, mint az ellenfél elámítását. Bethlen politikai leveleinek olvasása közben egyenesen izgató megfigyelni a felsőbbes szellemnek, az öntudatos politikusnak azt a mély emberismeretét és pszichológiai emberkezelését, mellyel olyan művészen, szinte játékosan forgatja a diplomáciának ezt a félelmes fegyverét. Szinte látja az ember a mosolyt ajkai körül, mikor egy-egy legbonyolultabb és -ravaszabb diplomáciai akció kellős közepében ilyen fogadkozásokat ír le: „Követségünk kizárólag igazságos és tisztességes feltételekkel indult Ferdinánd király öfelségéhez. Semmit sem fognak cselekedni titokban, semmit sem kétértelműen (nil tecte, nil duplici corde) sem öfelségénél, sem a rendeknél, sem semmiféle magánszemélynél”.³⁹³ Bethlennek ez a „machiavellizmusa” az, amit Pázmány legkevésbé tud elviselni.³⁹⁴ A levelek, amelyekről sohasem tudja, hogy mit akarnak és mit takarnak el, a fogadkozások, amelyeket gyanakvással vesz, de gyanúját nem tudja merre fordítani, a végtelenbe húzódó, apróságok körül elcsavarodó, folyton meg-megszakadó és újra megújuló alkudozások is, újra meg újra elkeserítik, az újabb csalódások vérig sértik. Bizonyos, hogy Bethlennek ez a fölényes nyugalom és ez a diplomáciai művészet a politikában nagy előnyt jelentett, olyan fensőbbiséget, amellyel szemben az egyenes Pázmány nem egyszer tehetetlenül áll. Azt hiszem, az egyetlen ember, akivel szemben ő, az olyannyiszor diadalmas harcos, legalább egy bizonyos ponton gyöngébbnek érezte magát, Bethlen volt. Bethlen győzelmei nemcsak egyházát és nemzetpolitikai terveit alázták meg, hanem – talán a nélkül, hogy világosan számot is adott volna róla magának – vérig sértették legmélyebb emberi önérzetét. Innen az a bosszús, keserű vagy haragos hang, amely Bethlenről írt leveleit, sőt még – a politikai okosság és udvariasság parancsolta fegyelmen keresztül is – a Bethlenhez írtakat is jellemzi. Minduntalan machiavellizmusát emlegeti. 1627. áprilisában a császári tanácshoz intézett opiniójának első pontja így szól: „Bizonyos, hogy Bethlen becsületességében nem szabad bízni; sem ígéreteivel, sem egyébbel nem törődik, hanem csak az alkalommal, és Machiavelli *ragion de stato*-ja értelmében, ahol lehetőséget talál ügyének előmozdítására, semmiféle kötelezettség vissza nem tartja. Sajnos, sokszor tapasztaltuk ezt már a közügynek nagy kárára, úgy hogy ezután józanul senki sem gondolhat felőle mást”.³⁹⁵ Meg van győződve rosszhiszeműségéről: „Állhatatos ebben az emberben a gonosz cselekvésre való akarat – írja a királynak – és nem is fog megszűnni ártani soha, míg csak cserben nem hagyják egyszer gonosz akaratát az eszközök”.³⁹⁶ Mikor Bethlen harmadik támadása idején a király kéri véleményét a béke vagy a további hadviselés dolgában, ilyen hangon okolja meg a további harc melletti állásfoglalását: „Ha Bethlennek aljas (putida) és fejedelemhez méltatlan hazugságait hallgatásunkkal jóvá hagyjuk, mintha hitelt adnánk neki, jogos megvetésnek tesszük ki magunkat. Vagy azt kell ugyanis hinnie, hogy nem látunk keresztül álnokságán, és akkor korlátolt fajankóknak (caudices et truncos) fog tartani bennünket, vagy azt fogja hinni, hogy jól látjuk ugyan, de nem merjük szemére vetni, és ezt félelemre fogja magyarázni. És csakugyan, hogy mindmáig egyre vakmerőbb lett Bethlen a hazudozásban, az a mi bűnünk. Mert akárhányszor láttuk világosan, hogy hazudik, mindig hallatlanra vettük, és úgy válaszoltunk neki, mintha mindent elhinnénk, és semmit se tudnánk a törökökkel és másokkal való tárgyalásairól és cselszövényeiről (tractatibus et machinationibus). Most tehát, mikor levele olyan világos hazugságokat tartalmaz, hogy még gyerekek sem állnak pirulás nélkül, azt hiszem, határozottan kell fellépünk”.³⁹⁷ A levél végére még a következő mondatot írja oda: „Szeretném, hogy öfelsége úgy tárgyalna Bethlennek, ahogyan a Szentírás szerint az ördöggel kell: Álljatok ellene az ördögnek, és megfutamodik előletek”. Olyan hangok ezek,

amelyek még Pázmány energikus stílusából is kiütnek a bennük lobogó felháborodás erejével. A ressentiment egy árnyalata érzik belőlük. A sértett nagyember szól itt, aki tudatában van erejének és igazának is, de olyan ellenféllel áll szemben, akit erősebbnek kénytelen érezni magánál. Talán megveti, mindenesetre gyűlöli ezt a tőle idegen, számára hozzáférhetetlen erőt, de akarata ellenére is imponál neki: semmiesetre sem tud róla közönyösen, a bölcs államférfi nyugodt tárgyilagosságával szólni. Ez az ellenség nemcsak országos ellenség, hanem személyes ellenfél. A harc, amelyben állnak, nemcsak két ügynök, két tábornak küzdelme, hanem két kivételes férfi személyes párbaja, kétféle magyarság történelmi összecsapása.

De ez a harciasság csak addig tart, míg komoly békére nem nyílik kilátás. Ekkor azonnal a békéért kezd dolgozni és kitart mellette, míg csak becsülettel lehetséges. Íme az első levél, amelyet még Nikolsburgból, közvetlenül a békekötés után ír hozzá. Örül a békének és békejobbot nyújt a nagy ellenfélnek. Mennyi önlegyőzés és mennyi tartózkodás ebben a kurta levélben: „Serenissime princeps et Dne Dne colendissime. Az Ur Isten fölségedet az új esztendőben minden jókkal megáldja. Hogy az Ur Isten mind az mi kegyelmes urunk szívét és mind a felséged elméjét arra vezérlette, hogy az szegény községnek számlálhatatlan ínségnek és az keresztyén vérontásnak véget vetvén, az szent békesség végben menne: méltán hálákat adhatunk ő szent felségének, kiért én is örvendezni akarék felségednek ez kis írással. E mellett minthogy az visszavonó üdőnek állapotja magával hordozza az gyűlölködésre való okokat, felségedet kérem, hogy az elmúlt dolgokat feledékenységből hagyván, tartson engemet is jóakarójának, bizonyos lévén abban felséged, hogy *valameddig az én kegyelmes uram és koronás királyom megnyugszik az felséged jó forgódásában*, én is igyekezem azon, hogy az én vékony értékem és tehetségem szerint kedveskedjem mindenben felségednek, viszontagságban hasonló akarátját várva. Tartsa és áldja meg Isten felségedet sok jókkal. Nicelspurghban 10. Januarii 1622. Felségednek jó szível szolgál Pázmány Péter esztergomi érsek.”³⁹⁸ A második támadás után így ír: „Az Isten is úgy áldja meg Felségedet, ha a szent békeségnek megőrzésével ezt a mi kicsiny fogyaték hazánkat és nemzetünket takargatja inkább és velőzteti, hogy sem az számtalan viszálykodások és egyéb Isteni csapások között megepedett állapotját kardra és szerencsére veti. El is hittem, hogy Felséged ennyi sok dolgokban forgolódván, eszébe vehette, mely veszedelmes lészen az gyakor zendülés az országokban ... Azért Felséged az elkezdett jó békeségnek nyomdokait követvén, elméjét csendesítse, és bizonyosan elhigye, hogy az mi kegyelmes urunk az Felségeddel való kötésekkel meg nem fogatkozik.”³⁹⁹ Egy félév múlva: „Viselje felséged szeme előtt, mint ad számot az Istennek igaz ítélő széki előtt, enni sok ezer ártatlan keresztyénségnek testébe lelkébe való rabságáért. Látja az Ur Isten, hogyha lehetne, életemmel is megváltanám enni sok ártatlannak utolsó veszedelmét. *Nem is kétlem, hogy az felséged lelki ismereti gyakran nyughatatlankodik ezekért.* Nem tudom azt is, ha felségednek hasznos, mindenkor beretvaélin hordozni szerencsáját. Én elégséges nem vagyok, hogy ily nagy tüzet megolthassak, de ha lehetne, tudja Isten, véremmel is eloltanám.”⁴⁰⁰

Azokban a levelekben mutatkozik meg Pázmány egyénisége legteljesebb nagyságában, amelyekben legyőzve minden személyes érdeket, az országos szenvedést tudja megszólaltatni. Ilyenkor a magyarság szenvedésén gyötrődő Pázmány, a „szegénységgel” együttérző, a háború pusztításaitól megborzadozó papi lélek szólal meg szemrehányásaiban, azzal a hatalmas erkölcsi felsőbbiséggel, amelyet egy országos építómunkában eltöltött élet biztosít neki. Ilyenkor valóságos erkölcsi prédikációt tart a fejedelemnek: „Vajha az Ur Isten az Felséged szívét és ezt az szünetlen való nyughatatlan törődését, elméjének és testének fáradozását, más alkalmatosb dologra fordította volna: bizony, mind magának, s mind nemzetségének örök emlékezetre való dicsőséges hírt, nevet szerezhetett volna. De ezt is nagy kiváltképpen való Isten ostorának tarthatjuk, mellyel szegény hazánk sanyargattatik, hogy Nemzetünk és vérünk ront és fogyat. Iszonyodom megmondani, de azt hiszem, kétszáz

ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt, úgy, hogy felséged eddig úgy viselte az Magyar Nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna fejedelemségre. Ezt én, látja Isten, sem idegenségből, sem gyűlölségből nem írom, hanem kívánnám azt, hogy *felséged, immár valaha magában szállván, engesztelné Istenét eddig való dolgairól, és ezután jobban kémellené az Magyar vért és Országot*. Azért felségedet igen kérem, vessen véget immár az sok szegénység romlásának, és ne terhelje ennél is inkább lelkét. Mert ha csak az hiúságos szórul is számot kell adnunk, gondolja meg felséged, enni sok rablásban és éhel halásban fohászkodó szegénységnek, ennyi sok ártatlan vérnek kiáltása, minemő vádolást teszen az Istennek igaz ítélő széki előtt.”⁴⁰¹

Hogyan nézhette Bethlen Pázmányt? Leveleiből nem olyan könnyű ezt kiolvasni, mint Pázmányéiból az ő érzéseit. A fejedelm leveleiben semmi líra, vagy ha van bennük, ami annak látszik, ez is számítás és diplomáciai művészet. Mindenesetre inkább leplezi, sem mint föltárja belsejét. Tárgyias levelek ezek, nem érzelmekről szólnak, hanem tetteket készítenek elő, intézkedéseket adnak ki, híreket, rábeszélést, félrevezetést, tiltakozást, panaszkodást hordoznak. Talán legtöbbször panaszkodást, a sok bizalmatlankodás miatt, amelyben része van. Tele van tiltakozó tagadással: semmi sem igaz a hadi készülődésekből, törökkel, európai szövetségesekkel való tárgyalásokból: csak ellenségei költik rossz hírét, akiket meg kellene büntetni.⁴⁰² Makacs folytonossággal emlegeti – nemcsak Pázmányhoz írt leveleiben – a maga őszinteségét, ártatlanságát, jóhiszeműségét, a „synceritást és candort”.⁴⁰³ „Noha sem hitelem, sem becsületem az őfelsége udvaránál és kegyelmeitknél nincsen ...” – kezdi egy Pázmányhoz írt tipikus levelét.⁴⁰⁴ Igazának emlegetésében, akaratának, felfogásának levele olvasójára való rákényszerítésében néha a legmagasabb stílusművészetig emelkedik. A kor irodalmában talán semmi sem áll oly közel Pázmány írásművészetéhez, mint Bethlen leveleinek egy-egy szerencsésebb lapja. Hangja néha átmelegszi, olykor szinte alázatos, máskor a páthoszig emelkedik. „Ne bocsássátok uram fegyver alá szegény nemzetünket, mert bizony féltő utolsó veszedelme ne következzen abból!”⁴⁰⁵ Ha e mögött a sokrétegű, kiszámítottan magaleplező írásművészet mögött meg akarjuk lesni a valódi érzés alapvonalait, jó fülre van szükség. A levelek gondos összevetéséből mégis mintha ki lehetne elemezni néhány ilyen uralkodó, vissza-visszatérő és azért jellemző érzésárnyalatot.

Az egyik az elismerés, a tiszteletnek egy árnyalata. Természetesen ez a hang nem kezdettől fogva érvényesül. Első politikai összeütközésük idején – a Homonnai-ügyben – mégcsak a „rettenetes színmutatást és praktikát”⁴⁰⁶ láthatta működésében, később azonban, mikor jobban megismerte a békekötések körüli viselkedését, készséggel ismeri el, hogy „az békességnek megcsinálója és az fejedelmek után egyik főeszköze” Pázmány volt.⁴⁰⁷ Egyik legérdekesebb és legőszintébbnek érző levelében nyomatékosan ismeri el, hogy Pázmány az közönséges jónak és békességnek útját meg nem gátolta, sőt azt promoteálni igyekezte, tisztí és hazájának való szeretetinek kívánsága szerint.⁴⁰⁸

Persze nem könnyű megállapítani, mennyi ezekben a nyilatkozatokban az őszinteség. Bizonyos, hogy nagyon sokszor a ravasz politikus írja le az ilyen ügyes bókokat, aki el akarja altatni ellenfelében a gyanakvást. Néha mintha fölényes mosoly bujkálna a sorok közt. Főleg olyankor érzik ki a szelíd gúnynak egy árnyalata, mikor a primás szemrehányásaira, erkölcsi *dehortatioira* tesz megjegyzéseket, így pl. Pázmánynak arra a levelére, amelyben a tigrisről szóló hasonlattal tesz neki szemrehányást, hogy „szerelmes szép hazánkat újabb hadakban keverni és talán utolsó veszedelemre hozni” készül.⁴⁰⁹ Íme Bethlen válasza: „Miből származtak légyen az felőlünk való mostani hírek, melyekről bennünket kegyelmed levelében tudósít és *szép okosságból származott okokkal dehortál* is: meg nem gondolhatjuk, holott akármely vékony kétségre is okot valakinek hogy adtunk volna, fel nem találjuk és az ő felségével való békességünk után semmit egyebet, mint az egy tökéletes akaratból származott indulatot az mi részünkről előttünk sem viseltünk, melyet minden cselekedetünkkel úgy mutattunk, hogy azt akárki is nyilván eszébe vehette és valósággal megtapasztalhatta ...

Kegyelmed azért ebbéli jóindulatunkban tökéletesen megnyughatik ... *Az mely hasonlatossággal kegyelmed nekünk való írásában él, némely fenevadnak szokását hozván elő, azt úgy lenni mi is hallottuk; melyhez képest... azon felettébb nem is szorgalmatoskodunk, magunkra, nem más emberek dolgára lévén nagyobb dolgunk... Bővebb írásunkkal kegyelmedet mostan terhelni nem akarván, kérjük azon, hogy minket minden időben igaz jóakarójának ismervén hozzája való jóindulatunkkal élni is akarjon.*⁴¹⁰

Bármennyi része van azonban Bethlen leveleiben a politikai számításnak, sőt talán a fölényes diplomata rejtett gúnyolódásának, hogy Pázmánnyal szemben mély és alapvető tisztelet érzése is él benne, nagyon érdekesen mutatja egy harmadik hang is, amely kicsendül hozzáírt leveleiből.

Az érzékenységnak és a fájdalomnak egy neme ez. Szemmelláthatóan bántja, hogy Pázmány oly rossz véleménnyel van róla, hogy önző machiavellistának és nem többnek tekinti, hogy a háború okozta pusztításokat az ő bűnének tulajdonítja. Ily tartalmú levelein finom melankólia vonul végig, a mentegetődzésben valami fájdalmas felsőbbtség: az olyan ember szomorúsága, aki tisztában van vele, hogy jószándékát félreértik, és nincs is reménye, hogy megértsék. Önérzet, melankólia és tiltakozás érdekes összeolvadása szól ezekből a levelekből és az az igény, hogy éppen Pázmánnyal szemben tisztázza szándékait. „Bizony nem az vagyok én uram, akinek kgd ítélt, avagy is ugyan hisz lenni; mert én is keresztyén embernek tartom magamat, lelkemet Istennek Őfgének tartom, conscientíámat nem akarom ledálni.”⁴¹¹ Hogy mennyire éppen Pázmánnyal szemben sérti jóhiszeműségének kétségbevonása, érdekesen mutatja egy a nádorhoz intézett levele: „Római császár nekem nem hiszen, de ím megmutatom, hogy én a keresztyénségnek kívánok annyi jót, mint Pázmány s akárki ez világon, ha Ő fge hitelt ad diskurzusomnak, megmaraszthatjuk majd Magyarországot.”⁴¹² Pázmány fentebb idézett levelének súlyos vádjával szemben (hogy hadjárataiban kétszázezer magyar esett el), őszinte felháborodással és hatásos érveléssel tiltakozik. „Mi is az Ur Istent híhatjuk bizonyásgúl... Ő szent felsége egyedül minden szívek titkainak bölcs tudója és Ő felsége bátor megbüntessen minket is, ha minden igyekezetünkkel abban elménket száma nélkül nem fárasztottuk, miképen fordíthassuk kicsiny állapotunk szerint való szolgálatunkat más alkalmas és hasznos dollogra, nemzetünknek hasznára, magunknak dícsíretes emlékezetire; de arra mi ez napig confidentiát nem találánk. Studio soha romlására nemzetünknek nem igyekeztünk, hanem inkább megmaradására; mely szónknak igazságát és hamisságát ítéltje az Uristen meg. Nem volt annak az barátunknak bizonyos computusa, a ki oly relatiót tött kegyelmed előtt, hogy kétszázezer magyar héával vagyon Magyarország, ami tizenhárom esztendőtl fogván való fejedelemségünk alatt; mert dícsírtessék az Uristen örökké, sohult senki ez napig harczon győzedelmet nem vett; sőt igaz lelkiismerettel hitet mernénk mondani, hogy az hét esztendőtl fogván való hadakozásainkban (ha igaz számot kellene adnunk is, ugymint egy generális az ő urának) négyezer magyar, fegyver miatt, el nem vezett hadainkból; azonkívül hol és mint vesztetett volna, elménkben fel nem találjuk; mert mi velünk török had ím másodsor vagyon; ezelőtt két esztendővel vitt-e el magyar rabot, mi nem tudjuk, noha szorgalmatosan tudakoztunk; de igaz relatiót előttünk senki nem tött... Istennek hála miolta a török mellettünk vagyon, egy falut is meghódoltatni nem engedtünk nekik. Adná az Uristen, volna hús százezer nemzetünk, de ha connumerálnák az egész országot is az Fátrától innét, feleségestől gyermekestől is nem találnának kétszázezer magyar lelket parasztot.”⁴¹³

A végső benyomás, amely levelezésük forgatása után megmarad bennünk: A két nagy ember, akinek egymással ellenkező koncepciója volt a magyarság jövőjéről, majd két évtizeden át harcolt egymás ellen, elszántan és meggyőződéssel, mindegyik a maga módján, de a legkeményebb küzdelem közepett is, talán be sem vallottan, a távolból tisztelték egymást: imponáltak egymásnak.

5. Pázmány és Rákóczy

Hogy Pázmánynak i. Rákóczy Györgyhez való viszonyát, ezt a félreérthetetlenül következetes barátságot megérthessük, jól magunk elé kell állítanunk a történelmi tapasztalatoknak azt a gazdag iskoláját, amelyen Pázmány Rákóczy trónralépéséig átment. A hatvanéves Pázmány, aki végigélte Bethlen izgalmas korszakát, és két évtizeden át állott uralkodója oldalán a nagy európai vallási viszályban, higgadtabban és rezignáltabban ítéli meg a politikai erőket, mint az a szenvedélyes fiatal apostol, aki Forgách és Khlesl mellől indult el vérmes reményekkel elképzelt politikai pályáján. Ha valamikor azt remélte, hogy a keresztény fejedelem kardjával vissza lehet szorítani az ország testébe befészkelődött pogányt, és egyszer, ha talán távolabbi jövőben is, de mégis számításba jöhető távolságban, föl lehet szabadítani az országot és egyesíteni a törvényes és katolikus király jogara alatt, most már régen le kellett tennie erről az álomról. Hármasszal kellett megélnie. Csalódott Erdély erejének megítélésében. Ezt a csalódást keserűen kellett megfizetnie már a Homonnai-féle kaland bukásakor, még keserűbben a bécsi futáskor. Végleg megbizonyosodott tévedéséről a későbbi Bethlen-hadjáratok alkalmával, amelyek mindig kompromisszummal végződtek. Erdély Bethlen zsenialitásán keresztül erősebbnek mutatkozott, mint a turóci prépost elgondolta és mint II. Ferdinánd barátja óhajtotta volna. De csalódott bizonyos mértékig magában a királyban is. Nem az emberben és a jóbarátban, hanem a politikai hatalomban, nem jóakaratában és buzgalmában, hanem erejében. Minden ellenkező irányú erőfeszítésével sem tudta elérni, hogy a magyarországi dolgok a birodalmi hadszíntér eseményeivel szemben másodrendű szerepet ne játsszanak a császár terveiben. Hiába sürgeti újra meg újra, hogy a király elsősorban idehaza, Bethlennek, illetőleg még inkább a töröknek mutassa meg erejét. Bethlen harmadik támadása után nem lehetett kétsége többé, hogy a Habsburgok ereje csak többé-kevésbé kielégítő kompromisszumok elérésére elég, de Erdély visszacsatolására – és természetesen visszakatolizálására – belátható időn belül gondolni sem lehet. Rákóczy fejedelemségének első éveire esik harmadik és legfájdalmasabb csalódása is. Ekkor járta meg Rómát. Keserűen kellett tapasztalnia, hogy azt az ügyet, amely az ő lelkében egyszerre a magyarság és a világkatolicizmus ügye volt, még a pápa sem érzi mindenestül magáénak. Nagy terve, hogy a katolikus hatalmakat szövetségbe egyesítse, VIII. Orbán Habsburg-ellenes érzületén megbukott. Pázmány mindezekből a tapasztalatokból levonta a tanulságot. Aki egyéniségét ismeri, egy pillanatig sem lehet kétségben afelől, hogy nagy célkitűzéseiből semmit sem engedett. De számolt a tényekkel, mérlegelte az erőket, és alkalmazkodott a lehetőségekhez. A király hatalmát növelni egyelőre nem lehet. Mindent meg kell hát tenni, hogy, ha már nem nőhet, ne is fogyjon; hogy legalább a magyar korona tényleges területén szabadon folytathassa a buzgó király pártfogása alatt a katolikus reformáció szépen fejlődő munkáját. Az erdélyi szuverenitást megsemmisíteni nem lehet, nem is szabad, tehát arra kell törekedni, hogy minél kevésbé legyen ellenség, minél kevésbé kelljen újabb támadásától félni, minél kevésbé legyen oka bizalmatlanságra, minél kevesebb ösztönzője a gyenge erdélyrészi katolicizmus elnyomására. Mindez egyértelmű határozottsággal követelte a békét. És e célok elérésére alkalmasnak látszott Rákóczy személye. Okos közepszerűségétől, elsősorban anyagi érdekekre irányuló gyakorlatiasságától remélhette, hogy neki is kedvére lesz a békés politika. Semmi esetre sem várt tőle – mint Bethlen kiszámíthatatlan zsenijétől – sem kalandos kitérőket, sem nagyhatalmi stílusú európai politikát. Mintha rokonabbnak is érezte volna magával ezt az egyszerűnek látszó, higgadt politikust, ezt az okos gazdát és vagyongyűjtőt. Mindenesetre megkönnyebbülés volt számára az „ördögi” Bethlen után Rákóczyval tárgyalni, akinek gondolkodásmódját, úgy hitte, mindenestül érti. Ha volt is ebben némi illúzió, – hiszen Rákóczy nem egyszer a legbarátságosabb békelevelezés közben is buzgón jártatta hadikészülődésekről tárgyaló követeit Konstantinápolyba, – bizonyos, hogy Bethlen politikájának kibogozhatatlan

szövevényessége után Rákóczyé magának az egyszerűségnek benyomását keltette. Bethlenhez viszonyítva bizonyára Rákóczyt majdnem veszélytelennek érezte. Ezért kezdettől fogva haláláig, az őt jellemző következetességgel, a hatalmas Eszterházy makacs ellenkező politikájával szemben is, mindig a Rákóczyval való béke szószólója volt. Egész ez időből való levelezése nagy határozottsággal mutat rá ennek a békevágynak legmélyebb okára, arra a főgondolatra, amely, mint láttuk, a katolikus eszme mellett egész politikai pályájának legfőbb irányítója volt: a török veszedelem állandó félelmére. Kicsendül ez már legelső leveléből, melyet a fejedelemmé lett Rákóczyhoz ír: „A jövődőrül bizony igen méltó gondolkodni kgdnek, mert ha Erdélyre, ez darab földre vonszá kgd az császár ő fge hadát, más felől pedig a Török segítségét vészzi, annak a vége mi leszen, csak Isten tudja. Az bizonyos, hogy ez az szegény maradék haza mind elpusztul, mert eddig úgy tapasztaltuk, hogy az oltalom is szinte csak rontója szegíny hazánkknak. És ki tudja, ha nem más kezébe esik-é Erdély is. Azért uram azt kgd okosan cselekszi, ha császár Öfgénél kedvet keres, és magát megalázván békeséges médiumokat követ... Én uram egyházi ember vagyok, minden tehetségemmel az békességet promoteálom. Csak Kgd meg ne fogyatkozzék”.⁴¹⁴ Szinte lelkesedve örül, mikor Rákóczy egy kisebb győzelmet arat a törökön.⁴¹⁵ Ha Erdélyt nem lehet kivonni a török befolyás alól, legalább ne erősödjék ez a befolyás, már pedig minden háborús megmozdulás azzal a veszedelemmel fenyeget, hogy a török elindul és újabb darabokat szakít le az országból, vagy még jobban megszorítja Erdélynek függetlenségét. „Nekem úgy tetszik – írja Rákóczynek 1636. novemberében – hogy ha kegyelmed tisztességes békességet végezhet az Törökkel, el ne mulassza. És több aprólék dolgokkal, úgy tetszik, nem kellene gondolni, csak azt mindenen felett praecaveálni, hogy nihil novi et prioribus Principibus inconsuetum kívánjon Kegyelmedtől. Mert... hogyha egyszer a Sultán Sulimán Acznameja mellől elmegyén Erdély Ország, minden állapátja bizonytalan lészen”.⁴¹⁶ Ezért aztán minden tőle telhetőt megtesz, hogy a békét és Rákóczy nyugodt uralmát biztosítsa. Sűrű levelekben értesíti a magyarországi és birodalmi politika eseményeiről, minden veszedelemtől jóelőre óvja, a trónkövetelők (Bethlen István, Zólyomi) ellenében hathatósan támogatja. Minden levele tele van jó tanácsokkal, hasznos utalásokkal. „Noha beteges állapottal voltam – írja Bethlen István vállalkozása idején – de az Erdélyi állapotokon és kegyelmed dolgain eleget törődtem. És mivel ő felsége Cancellarius uram(at) ide küldötte vala, hogy ne kelletnék levelek által tractálni; valamit Isten igazsága szerént a keresztyénség javára és az eláltalkodott Bethlen István tartóztatására alkalmásnak ítéltém, megjelentettem ő felségének. Az én vékony tetszésem az, hogy a kegyelmed dolga ezt a három diligentiát kívánja. Először, hogy az alatta valókat magához kapcsolván, azok jó akaratját kötelezze. Mert a-nélkül minden egyéb emberi medium haszontalan. Másodszor, hogy a Török(öt) mind adománnyal lenyomja, mind a beléjek csepegtetett hamis opiniókat kivegye. Harmadik, hogy senkire úgy ne támaszkodjék, hogy magára gondot ne viseljen. Mindenét elkölti is kegyelmed, ha fejedelemségbe marad, minden leszen. De ezen erő nélkül ha által nem mehetni, erőt kell mutatni. A Töröknek is most vagyon fosztani szösze.”⁴¹⁷ Ha látja, hogy oppositioja leszen, gondolkodik. Mindenen felett Istent engesztelje kegyelmed, a ki adja és osztja a fejedelemségeket.”⁴¹⁸ Annyira azonosítja magát Rákóczy ügyével, hogy néha szinte gondolkozni próbál helyette, ravasz, vagy legalább ravasznak szánt eljárási módokat gondol ki helyette,⁴¹⁹ ezeket nem egyszer burkoltan, körülírással, célzásokkal adja tudtára, sőt titkos jegyekkel írt leveleket használ.⁴²⁰ Van abban valami megható, hogy az egyenes gondolkozású Pázmány a nagy célnak, a magyar békességnek elérésére fortélyoskodni próbál, a nálánál kétségtelenül ravaszabb Rákóczy javára. Levelezésük legmeghatóbb darabja az utolsó levelek egyike – legutolsó levele is Rákóczyhoz szól –, amelyet kevéssel halála előtt írt:⁴²¹ a beteg főpap utolsó ajándékul *Prédikációit* küldi el a protestáns fejedelemnek: „Egyébbel kegyelmedet most az új esztendőben nem tisztelhetem; hanem mivel az Úr Isten sok nyavalya által alkolmatlanná tett az Praedikálláshoz, ím azokban az *Praedicatiók*-ban, melyekkel az Úr

Istennek tisztességére harmincz esztendőől fogva tanítottam a községet, kinyomtattam egynehányat, és egy Exemplart nagy böcsülettel és szeretettel kegyelmednek küldöttem, kérvén azon, hogy mikor fejedelmi gondgyaitól üressége lehet, ne restelje által olvasását. Azt hiszem, hogy kegyelmed Pápista praedicatit talán nem is hallott. Ottan csak olvasni ne restelje kegyelmed.”⁴²²

Rákóczy meg is bízott a bíborosban, és ezt nem tartotta titokban.⁴²³ „Nem volt okom tartani, hogy szegény Kardinál Uram, amit vele közlöttem, elárulja, s hogy rosszakaróimat titkon vagy nyolván ellenem bujtassa”⁴²⁴ – írja az érsek halála után Eszterházyhoz. Tanácsait hálásan veszi. „Hogy kegđ. ex confidentia az felölünk való hírt értésünkre adta, bizony nagy szeretettel vettük; s noha igazsággal írjuk, noha ezelőtt is mindenek felett igaz confidentiat s synceritást viseltünk kegđ-hez, de evvel ugyan láttatik kegđ magához azt bennünk nevelni”.⁴²⁵ A megküldött prédikációkat is szívesen fogadja. „A kegyelmed újesztendei ajándékát becsülettel és szeretettel vettük kegyelmedtől. Úgy vagyon pápista praedicatiók hallgatására nem érkezhünk, de kegyelmednek ilyen sok munkáját olvassuk és kegyelmed jó emlékezetére több könyveink között megtartjuk.”⁴²⁶ Valóban, minden oka megvolt rá, hogy a bécsi udvarral való későbbi összeütközései idején elemlegesse, milyen másképp mentek a dolgok, míg „szegény Cardinal urunkkal” tarthatott confidentiát.⁴²⁷

6. Pázmány római követsége

Politikai pályafutásának legmagasabb pontján, de egyszersmind fordulóján is, római követsége idején látjuk Pázmányt. 1632. februárjában indul el Rómába, mint császári követ, hogy VIII. Orbán pápát a vallásháborúban II. Ferdinánd mellé hajlítsa. Pázmány ekkor már 1629 óta bíboros, tekintélye messze túlterjedt az ország határán, a spanyol királytól rendszeres évdíjat húz, az európai katolikus politika legfőbb intézőinek jórészével állandó érintkezésben áll. A történelmi helyzet, amelynek megváltoztatására követsége célzott, királya és általában a katolikus hit számára igen súlyos volt. A harmincéves háborúnak az a szakasza ez, amelyben a svédek föllépése és győzelmei a protestáns fél számára készültek eldönteni a kockát. Gusztáv Adolf másfél éve német területen áll és már Bajorországot fenyegeti. A szász választófejedelem már Prágát is megszállotta. A császárnak nincs is saját hadereje, Wallensteint elbocsátotta, a Liga vezére, a bajor Miksa Franciaországgal lépett szövetségre, a protestáns német fejedelmek egymás után csatlakoztak a svéd királyhoz. Richelieu, akinek kezében a Habsburg-ellenes európai politika szálai összefutnak, már-már diadalmaskodik. A császár, akinek környezete már a Bécsből való menekülés gondolatával foglalkozik, sürgősen küldözi követeit Rómába, hogy megnyerje a pápa segítségét. VIII. Orbán azonban kezdet óta ellenszenvvel nézi a Habsburgokat és a franciákkal rokonszenvez. Felfogása szerint a császár háborúja nem vallásháború, győzelme nem válnék hasznára a katolikus hitnek, nem kíván beleavatkozni. A császár követeinek ismételten azt válaszolja, hogy a császár hathatósabb anyagi támogatása nincs módjában. II. Ferdinánd utolsó reménységeképpen, rendkívüli követül, Pázmányt küldi a pápához.⁴²⁸ A császári utasítások értelmében Pázmánynak hármat kellett kérnie a pápától: adjon az eddiginél nagyobb anyagi segítséget, vonja el Franciaországot Gusztáv Adolf szövetségétől, csatlakozzék szövetségesként a császár és a spanyolok mellé. Pázmány, aki ekkor már hatvankét éves volt, és a leveleiben fel-felbukkanó megjegyzések szerint gyakran kénytelen betegségekkel küzdeni, készséggel vállalkozik a hosszú útra, sőt – már elutazása előtt a császárhoz írt levelének tanúsága szerint – sokkal többet és nagyobbakat akar, mint amivel megbízták. Jellemző Pázmány gondolkozásának nagyvonalúságára, fantáziájának korát megszegyenítő lendületére, az egész ember roppant aktivitására, hogy a császár felszólítására azonnal egy hatalmas világpolitikai tervvel áll elő. A pápa és a császár szerinte hivatva volnának az összes katolikus hatalmakat egy táborban egyesíteni. Természetesen arra a kettős célra, amely

Pázmány lelkét és egész életét betöltötte: Európa visszakatolizálására és a töröknek Európából való kiszorítására (ad exstirpandam haeresim et Turcas Europa pellendos). A szövetségnek mindjárt elvi alapjait is megadja. Voltaképp egyetlen akadályt kell legyőzni: a katolikus hatalmaknak a Habsburgoktól való félelmét és ebből fakadó bizalmatlanságát. „De mi lenne akkor, ha ezt a bizalmatlanságot gyökeresen kiirtanák és ha mindegyik hatalomnak biztos garanciát nyujtanának arra, hogy amit Istentől nyertek, nem ragadozza el tőlük senki? Pedig ez könnyen keresztülvihető. Csak az kell hozzá, hogy a pápa a bíborosi testülettel és a császári Felség az osztrák ház Németországban uralkodó hercegeivel egyetemben, továbbá a spanyol és francia királyok, a velencei doge, a szavojai herceg, a toszkánai nagyfejedelem, a bajor és lotharingiai hercegek és a többi fejedelmek védő és támadó szövetséget kössenek egymással az eretnokség kiirtása és a töröknek Európából való kiszorítása céljából, és esküvel kötelezzék magukat, hogy a szövetség tagjainak javait és tartományait egyikük sem támadja meg. És ha mégis megtörténnék, hogy valamelyikük erőszakkal lép fel, akkor az összes szövetségesek kötelesek legyenek a támadó fél megfenyítésében közremunkálni. Ha pedig valamilyen okból meghasonlás támadna, azt előre meghatározott és pontosan körülírt módokon legyenek kötelesek a szövetségesek elintézni. Ha valamelyik tag nem akarná magát alávetni határozatuknak, azt erőhatalommal kell jobb belátásra bírni. Ami területet egyes szövetséges fejedelmek az eretnekektől elhódítanak, annak egy részét megtarthatják házuk számára. Ugyanez áll azokra a területekre is, melyeket Európában, Ázsiában vagy Afrikában a törököktől foglalnak el.”⁴²⁹ Pázmány valósággal látja már lelki szemeivel a sikert. „Azt hiszem, hogy katolikusok ennél dicsőségesebb szövetséget nem hozhatnak létre. És bizton remélem, hogy ha mindenki megteszi a magáét, csodálatos sikerek várnak ráuk.”

Szédületes terv! Az ember nem tudja mit csodáljon benne inkább; szinte utópisztikusan nagyszabású, elvi alapon mozgó elgondolását, vagy célkitűzéseinek nagyságában is gyakorlati voltát. Semmi ködös általánosság, semmi rajongás és szentimentalizmus: a valóságban élő, mozgó, egymás ellen háborúskodó hatalmak fogjanak össze a valóságban meglevő közös alapon, a legnagyobb és legégetőbb aktuális problémának, a vallási szakadásnak megoldására. Persze, a magyar Pázmány szemében ez a legégetőbb probléma kettős. Magyarországon – és a magyar ügy az ő szemében egy az egész kereszténység ügyével – a hitszakadás megszűnése magában még nem segít: meg kell szabadulni a török veszedelemtől is. A török kiűzésére pedig csak egy egységes, vallásháborútól szét nem szaggatott Európa képes. A magyar politikus még itt, ennek az egészen egyetemes, nemzetközi tervnek megfogalmazásában sem tagadja meg magát. Számíthatott-e sikerre? A terv, ha csak önmagában, a tényleges politikai helyzet figyelembevételével vizsgáljuk, nem foglalt magában lehetetlenséget. Ha Franciaországot sikerült volna megnyerni egy nagy katolikus egységnek, az így létesült világhatalmi erő számára a legmerészebb célkitűzés sem lett volna irreális. Erre azonban VIII. Orbán Rómájában és Richelieu Parizsában egy pillanatig sem lehetett számítani. A pápa kemény, határozott, önkényes és türelmetlen egyénisége, a spanyol és az osztrák ház iránti ellenszenv és következetes francia-barát politikája az első perctől reménytelenné tették a nagy terv megvalósítását. De még ha a pápát meg is lehetett volna nyerni, akkor sem lehetett reális politikai érzékkel arra gondolni, hogy Franciaországot el lehessen téríteni szívós és győzelmes Habsburg-ellenes hatalmi politikájának folytatásától. Tisztán látta ezt már II. Ferdinánd is; csak ímmel-ámmal válaszolt Pázmány előterjesztésére, a gyakorlati nehézségeket emlegette, a császárt támogató protestáns fejedelmeket, a törökkel szemben fennálló békét.

Pázmányt azonban nem lehetett eltéríteni eszméjétől. A római tárgyalások során a pápai diplomata és maga a Szentatya előtt minduntalan visszatér tervére. Mégpedig, följegyzéseiből következtetve, színes és szenvedélyes szavakkal. Megértésre azonban nem talált. A pápa, akit az egész követség kellemetlenül érintett, már az érdemleges tárgyalás előtt jogi nehézségeket támasztott ellene: bíboros nem lehet világi fejedelem követe. Pázmány

erélyesen védelmezte uralkodójának álláspontját és hónapokig tartó makacs kitartással meg is szerezte az elégtételt. Főcélját azonban nem tudta elérni. A tárgyalások csigamódra folytak, megszakadtak, megint előlről kezdődtek, közben személyére szóló különböző kedvezésekkel próbálták kedvében járni. A pápa azonban végül is kitért a határozott válasz elől. A nagy realista ez egyszer nem számolt a valósággal. Hogy mennyire bántotta ez, mutatja az az ingerült hang, amely följegyzéseit, jelentéseit jellemzi. Kitűnik ezekből, hogy magával a pápával szemben is csak nehezen tudta fékezni csalódottságát, és a négy szemközti kihallgatások alkalmával olyan határozott hangot használt, amely az ellentmondást amúgy is nehezen tűrő VIII. Orbánt ugyancsak meglepte.⁴³⁰ Pázmány végül is elvesztette kedvét, és bosszúságát egyáltalán nem rejtve, távozott Rómából.⁴³¹

Életének ez a legnagyobb csalódása végképpen megerősítette abban a reális magyar, illetve erdélyi politikában, amely Rákóczyval való bizalmas viszonyára vezetett. De egyáltalán nem törte meg sem energiáját, sem munkakedvét. Meglepően bizonyítja ezt egy érdekes terv, amely jóformán rögtön hazaérkezése után fölmerült, mégpedig a spanyol udvar részéről. Bár a terv kétévi diplomáciai tárgyalás után – nem világos, hogy miért – megghiúsult, de ez egyáltalán nem Pázmány vonakodásán múlt. Arról volt szó, hogy Pázmány, mint állandó pápai követ, Rómába költözzék, és ő képviselje ott a császár – és vele együtt természetesen a spanyol Katolikus Király – politikáját. A hatvannégyéves, egyre többet betegeskedő primás késznek mutatkozott másodszor is elhagyni édes nevelő hazáját, három évtizedes munkájának, győzelmeinek, reményeinek színhelyét, és elmenni oda, ahol fiatalságának legnagyobb élményét, öregségének legnagyobb csalódását élte át, új életet kezdeni, nyilván abban a reményben, hogy ott többet tehet azért, amire rátette életét; ami politikai működésének első és utolsó álma volt, amiért megalkotta életének egyetlen utópiáját: *ad exstirpandam haeresim et Turcas Europa pellendos*.

VII. Az ember

1. Monumentalitás. Egység és ellentétek

Pázmány egyénisége, írói műve, egész életpályája mindenekelőtt bámulatos egyöntetűségével, páratlan következetességével ragadja meg a szemlélőt. Az egy-darab óriásköböl faragott szoborkolosszusok monumentális egyszerűségére emlékeztet a stílusnak ez a szinte már rideg erejű érvényesülése, a személyiségnek ez a páratlan magához való hűsége. Mint egy-egy beszéde, amelynek elején a tökéletes magabiztosság határozottságával jelenti ki, miről és miért fog szólni először, másodszor, harmadszor, mint a *Kalauz* óriás épülettömbje, amelynek kidolgozása előtt a legkisebb részletekig ható gonddal rajzolta maga elé az egész bonyolult, mégis oly egyszerűnek tetsző tervet: ilyen előre kidolgozott művészi terv következetes megvalósításaként hat egész életműve. Az idegenben átélt készülési évei alatt aligha gondolt rá, hogy terveit egykor mint Magyarország primása és a római egyház bíborosa fogja valóra váltani. De hogy tervei voltak, és lényegükben alig különbözhettek attól, amit élete megvalósított, alig vonhatja kétségbe, aki belemélyedt pályájának tanulmányozásába. Aki az ő testi-lelki adottságaival, az ő nevelésével nézett végig kora Magyarországon és a világegyházon, aki Biharból és Erdélyből Rómán és Grácon át jött Nagyszombatba, alig álmodhatott mást, mint amit ő véghezvitt. Persze, hogy az óhajból és ábrándból akarat, életterv, művészi és történelmi kompozíció, a kompozícióból vaskövetkezetességgel keresztülvitt országalakító tett és mű lett, ahhoz Pázmány szellemének roppant egyéni ereje kellett. Az egyes művek, tettek, alkotások úgy állnak egymás mellett, úgy készítik elő, úgy folytatják, egészítik ki egymást, mintha nem is egy folytonos külső és belső harcok közt élő személyiségnek, nem a lehetőségek, küzdelmek, véletlenek napról-napra megújuló kényszerűségei között kialakuló életnek mozzanatai lennének, hanem egy részleteiben is előre elgondolt, előre megkomponált művészi alkotás elemei.

Az egyöntetűségnek, a monumentális zártágnak és egyszerűségnek ez a benyomása akkor sem gyöngül, ha tekintetünket elfordítjuk a mű egészétől és az egyes részletekre szegezzük. A nagyvonalúságnak egysége, a célratörésnek ugyanaz a lendülete mindenütt. A ciklopi falak kövei jutnak eszünkbe, olyan erő, céltudatosság, olyan, szinte durvának ható egyszerűség szól hozzánk. Máskor meg a barokk homlokzat-pillérek emeleteket egységbefoglaló, magasbaszökő vonalait idézi, olyan biztossággal fogja össze az anyag gazdagságát a mondanivalónak, az értelemnek keményen, szinte brutálisan szembeszökő határozottsága.

Ez az egyöntetűség azonban – mint minden művészi egyszerűség – a mélyebbreható tekintet előtt bonyolult erők művészi egyensúlyának bizonyul. Semmi sem vezetne távolabb Pázmány igazi megismerésétől, mint ha azt, ami egyszerűen hangzik, vagy egyszerűnek látszik benne, a szó köznapi értelmében egyszerűnek könyvelnők el. Az ő egyszerűsége: a barokk egység; kavargó, nyugtalanító gazdagság hatalmas összefogása. Drámai egyszerűség: egymásnak feszülő erőknek minden pillanatban újra kiharcolt győzelmes egyensúlya. Művészi egyszerűség: a formának, a stílusnak, a szellemnek következetes rákényszerítése a sokarcú anyagra.

Már az a külső kép is gondolkodóba ejthet bennünket, amelyet a hagyomány megőrzött róla. Podhraczký így írja le a nagy bíboros külsejét: „Alkotására nézve középtermű, ösztövért testű, szegszínű, hosszas, tiszta és helyes képű, feketeszemű, *alázatos, mellette méltóságos* és kellemetes tekintetű, sasorrú volt; nem igen bokros szakállát megeresztette, s bajúszat is viselt. *Sován teste nem volt olly izmos, és az únhatatlan munkára olly igen*

alkalmas, mint a Nagy Leke”⁴³² Ez az egyszerre alázatos, méltóságos és kellemetes tekintet, ez a sován test, amely a Nagy Léleknek nem kínálkozik magától megfelelő eszközül, már maga is megsejtet valamit abból a bonyolult és drámai szellemvilágból, amely Pázmány emberi, írói és történelmi életének, alkotásának, „únhatatlan munkájának” forrása és magyarázata.

Elég egy lépéssel közelebb lépni hozzá, hogy szemünkbe tűnjék: milyen egymásnak ellenmondók a legegyszerűbbnek látszó elemek is, amelyekből ez az egy-kőből faragottnak ható kolosszus felépül. Ilyen nagy, alapvető ellenmondás, amelynek érzete egy percre sem hagy el bennünket, már maga a teljesítmény történelemalkotó egysége és nagysága egyfelől, – a részletek, az érdeklődés, a műveltség, a szempontok és munkaterületek gazdagsága, sokfélesége másfelől. Hogy szeme előtt, ha nem Róma, de legalább is Grác óta egyetlen óriás cél lebegett: az egységes és katolikus Magyarország újraépítése, alig kétséges. A Forgách-csal való együttműködéstől kezdve mindvégig minden szava, minden sora, minden tette félreérthetetlenül ezt a célt szolgálja. De hányféle hangja van ennek a szónak, mennyi színárnyalata a leírt betűnek, milyen óriási sugárzó-területe ennek a cselekvő-energiának! Levelei, e szigorúan gyakorlati tárgyú, szűkszavú levelek, amelyeket sokszor kiérezhetően sietve írt, máskor egy-egy nehezebb ügyben a gyakorlott rétor jól kiszámított látszólagos bőbeszédűségével, de felesleges kitérések nélkül, nagy pszichológiai tapintattal egyetlen alkalmi cél szolgálatában szerkesztett, – ezek csak elvétve villantanak rá erre a sokoldalúságra. De ez a néhány villanás tömkelegeket sejtet a megvilágítatlan háttérben. A gráci professzor, aki előadásainak jegyzetfóliánsait készítgeti, és aki nem is tudjuk mikor tudta elolvasni, magáévá tenni, áthasonítani szakműveltségének hatalmas anyagát, egyébre is talál időt szerzetesi és tanári elfoglaltsága mellett: legalább erre vall, amit egy utalásából véletlenül tudunk meg, hogy a francia Philippe de Commynes krónikáját olvassa.⁴³³ Az érsek, a magyar egyház feje és mindenese, a császár tanácsadója és munkatársa, olyan körültekintéssel ér rá gazdasági ügyeinek intézésére, nagy és kis emberek dolgainak vállalására, hogy egyik rokona álmélkodva írja: „Bizony kegyelmes uram, méltó csudára, hogy Nagyságod spirituális ember lévén, császár öfelségének külső dolgaira való vigyázási között elérkezhetett arra is, hogy a saeculáris dolgokról megemlékezhessek és azokról gondot viseljen”.⁴³⁴ Történelmi jelentőségű feladatok megoldása közben ráér aprólékos részletekig menő utasításokat adni gazdaságai vezetésére, talál időt közbenjárni a nagyszombati tanácsnál a sellyei szíjjártók céhlevelének,⁴³⁵ Eszterházy nádornál „a nyavalyás Ravasz Andrásnének dolgában”,⁴³⁶ Sarnócai Márton „dibdábjainak”,⁴³⁷ vagy annak a szegény jobbágnak ügyében, akinek ellopták a szekérét.⁴³⁸ A nagyszombati kórház elhanyagolása miatt ismételten ráír a városra. 1622. májusában az országos ügyek felelőssége, a politikai gondok zűrzavarának közepette nyomatékkal figyelmezteti újvári gazdatisztjét: „A Jobbágyokat és az faluk határit oltalmazza. Se másnak kedveskedésért, se magának ne szolgáltatson az mi jobbágyunkkal, szokatlan dologgal se terhelje őket. Az jobbágyok között szolgáltatassák az Törvényt”.⁴³⁹ Érdeklődésének legkedvesebb, legemberibb oldalát, sokoldalúságát, az emberi élet legmagasabb és legközönségesebb mozzanataira egyformán kiterjedő átfogóságát, szinte már kíváncsiságát⁴⁴⁰ talán a Pázmáneum igazgatójához írt kurta levelek mutatják legjellemzőbben. A növendékek szellemi és anyagi szükségleteire és a legújabb könyvek beszerzésére vonatkozó utasítások mellett ritkán felejt el tudakozódni a bécsi események, hírek, hangulatok felől.⁴⁴¹ A fegyelem ellen vétő kispapok megbüntetésének legapróbb részletei, éppúgy érdeklík, mint hogy mit szól a bécsi nép a minap megérkezett császári menyasszony felől.⁴⁴²

2. Józanság és szenvedély

Akármerről közeledünk hozzá, parancsoló határozottsággal kényszeríti ránk az ész emberének benyomását. Értelmesség, világosság, józanság mindenütt. Intellektuális hűvösség levegője vesz körül. Prédikációja eszünkhöz szól, imádsága értelmi hódolat, elmélkedése igazságkereső tisztelettel tapogatja körül a hit tételeit, erkölcstana maga a józanság, vitatkozása a logikai szenvedély küzdelme. Idegenül áll szemben az Eszterházy-féle „passzionátus” emberekkel; még az indulatok összecsapásából, ösztönös ellenszenvékből támadt ellentéteket is rideg logikai formákra próbálja visszavezetni. Eszterházyhoz (1633. július 16-án) írja:⁴⁴³ „Négy neheztelését jelentette kegyelmed ellenem. Első az, hogy kegyelmed confidenter megmutatta opinióját, és azt javallottam. Az után az tanácsban oppugnáltam ... Második panaszkodása kegyelmednek az volt, hogy én mikor ő Felségének oppiniót írok, az kegyelmed oppinióját oppugnálom ... Harmadik panaszkodása kegyelmednek az volt, hogy olly leveleket írtam, mellyekben vagy tisztí vagy személye kegyelmednek megsértődött... Negyedik panaszkodása kegyelmednek az volt, hogy én az Vármegyékre írtam és a kegyelmed rendelését ellenzettem az mostani támadásban. Magyarul és kerek szóval mondom, hogy valaki kegyelmednek referálta azt, nem igazat mondott”. Távol van tőle a kor nagyjaira olyannyira jellemző illúzió-kergetés, erején felüliekről való álmodozás,⁴⁴⁴ de távol a század nagy szentjeinek miszticizmusa is. A Báthory Gáborok, Eszterházyak politikai ábrándozásaival, de a Sz. Teréz és Istene Sz. Jánosok szédítő misztikájával, vagy akár a Bornemisza Péterek kísértetlátó idegességével szemben is: Pázmány maga a józanság. A magyar paraszt megzavarhatatlan valóságérzetének, nyugalmas okosságának, önkorlátozó világoslátásának édes testvére ez a magatartás. Van benne valami falusias, földízü, a gazdaember eszejárására emlékeztető. Ha levelezését olvassuk, szinte természetesnek találjuk, mikor rájövünk, hogy valósággal szeretett is a földdel foglalkozni, kertjében dolgoztatni. Veresmarty Mihály nem egyszer elnézte: „efféle dolgokban is maga gyakorlását, a gyümölcsfiataloknak jó renddel ültetésökben, a vad fáknak oltásokban, ezeknek összeforradásuk után a szép oltványoknak tulajdon kezeivel irtogatásokban, egyengetésekben, nevelésekben foglalatosságát”.⁴⁴⁵ Csak el kell olvasni gazdatisztjeihez írt levélbeli utasításainak valamelyikét, a legapróbb részletekig terjedő gondosságával, aprólékoskodásaival, ötleteivel, takarékoságra szorító intelmeivel, hogy megérezzük, mennyire vérbeli gazdaember, az élet és valóság embere szól. Mikor palánki udvarbírája panaszkodik, hogy a tizedet sokan hamis pénzben fizetik, így felel neki: „Akitől egyéb pinzt nem vehetsz, végy olyat, mely Rosnón elkeljen, csak hogy afféle rossz pinzt többet végy, hogy sem ha jó pinzt adnának. És az mely vas szerszám vásárlást kell Rosnón csináltatnod, azzal fizessed meg. A mint szóval veled bőségesben”.⁴⁴⁶ Az ember szinte fukarnak és nyereszkeskedőnek képzelne el e sorok íróját, ha nem tudná temérdek más adatból, hogy a század egyik legbökezübb adakozója, a magyar történelem legnagyobb mecénása írta. Ez a földszagú józansága persze nemcsak a gazdasági dolgokban jelentkezik. Ez vezérli, mint a valósággal való számítás, belátás, ha kell megalkuvás, néha mint bölcs mértéktartás is a politikában, az emberekkel való érintkezésben is; e hidegvéren ritkán vesz erőt a szenvedély (Bethlennel szemben és római követsége idején). Föl-fölbukkan még ott is, ahol legkevésbé várnók. Az ellenreformáció vezére, a nagy térítő például a katolizálni készülő Veresmartyt ismételten óvja a hirtelenkedéstől, újra meg újra figyelmezteti, hogy jól meggondolja magát, mert elhatározása „örök életébe és üdvösségébe s nem világi életébe és tisztességébe jár”.⁴⁴⁷

A józanságnak, gyakorlatiasságnak, sőt kiszámítottságnak ekkora foka mellett azt várnók, hogy az ilyen ember száraz, rideg, inkább elidegenítő, semmint vonzó jelenség. Az adatok ellenkezőt mutatnak. Pázmány nemcsak környezetét tudta megnyerni, rokonszenvre hangolni és rokonszenvüket tartósan megőrizni, hanem még közönyös, sőt ellenséges lelkületű közeledőket is. Erdélyi protestáns követeket – Péchy Simont, a fiatal Kemény Jánost –

egyetlen találkozásra elbűvölte és barátjává tette. Kemény *Önéletírásának* rá vonatkozó lapjai – akárhogyan vélekedjünk is e mű kútfői értékéről – nem is abban, amit mond, hanem a hangban, ahogyan szól róla, négy évtized múlva is megőrizték a csodálatnak és rokonszenvennek azt a melegét, amelyet a vele való érintkezés keltett benne. I. Rákóczy György még Pázmány halála után is meleg szavakkal emlékszik „szegény Cardinal urunkra”, akivel „confidentiát tartott”,⁴⁴⁸ pedig csak levélben érintkeztek, személyesen sohasem látták egymást. Csakhogy ezek a levelek ugyanazt a szeretetreméltóságot lehelik, amelyet beszédei és valamennyi nem pusztán vitatkozó írása. Nem véletlenül vallotta stílus-elvéül, hogy a beszéd „kedvesen folyjon”,⁴⁴⁹ ez a kedvesség emberi egyéniségének jelentkezése a hanglejtésben, az írott szó apró árnyalataiban. Az egyéniség varázsa ez, amelyet inkább érezni lehet, sem mint kimutatni, de megérzi mindenki, akinek hallása van a stílus íze és a személyiség jellegzetessége számára. Hogy ez az egyéni szeretetreméltóság milyen mélyről jön és milyen elsőrendűen jellemző rá, semmi sem mutatja annyira, mint az a halk, finom *humor*, amellyel olykor a világot és önmagát nézi. A humor drága ajándéka nem nagyon gyakori a magyar irodalomban, és régen talán még ritkább, mint a sokváltozatú modernebb korban. Pázmány idevágó helyei nem nagyon gyakoriak – a műfajok, amelyekben dolgozott, vajmi kevés lehetőséget engedtek efféle hangulatokra –, de azért számukkal is, még inkább finomságukkal, mélységükkel és hangjuk egyéni színézetével: a jellegzetes magyar humor legigazibb képviselői. Mikes, Arany János rokon-hangjait idézik lelkünkbe. Nem az *Őszikék* mosolya érzik-e például abból a kedves, öreges tréfálkozásból, amellyel az öregedő bíboros kínzó betegségeiről szól: „Magam felől azt írhatom kegyelmednek – írja Dallos Miklós győri püspökhöz, – hogy vasárnap nagy fájdalmakban voltam, az egész jobb lábam, csípőmtől fogva talpamig fájt, de főképen a térdem dagadása acutissimos dolores attulit. Hála az Úr Istennek, ma ugyan alkalmasint megkönnyebbültem, Szent Mária Magdolna Intercessiója által. A Doctor mondja, hogy frigidi et crassi humores defluxerunt. *Még szinte oly praesumptuosus nem vagyok, hogy az kegyelmedek köszvényes Compániájában méltónak állítsam magamat, de nagy dolog azért, ha vagy öccse vagy báccsa(sic!) nem volt az kegyelmedek vendégének.* (1627. július 22-én)”.⁴⁵⁰ Még közvetlenül halála előtt is így ír Pálffy Pálnak: „Magam is rövid nap meglátogatom kegyelmedet, noha bizony én is csak elég(alig) vagyok. Kérem kegyelmedet, Asszonyomnak ajánlja szolgálatomat, és kérje, hogy ő kegyelme csináltassa meg nekem egy Apothékában ezt az egynihány pillulát, és küldje alá: *Recipe pillulas tres, pro sene 68 annorum, ut viginti annis junior fiat. Valamit kíván a patikáros, megfizetem.*”⁴⁵¹ Néha egyéb leveleiben is felcsillan ez a jóízű kedélyesség. Így abban, amelyben Pálffy István főkapitányt felszólítja, találjon módot benne, hogy eltávolítsa azokat a lator garázdálkodókat, akik izbégi jobbágyait nyomorgatják; ha szép szóval el nem mennek, „általán fogva” kivereti őket... Mert noha nem örömet mívelem, de *egyáltalánba kiveretem őket, cum moderamine inculpatae tutelae.*”⁴⁵²

Az egyéni szeretetreméltóság és a humor magában is kétségtelenné teszi, hogy ez az ész-ember nem olyan kizárólagosan az értelem embere, mint az első pillanatban gondolnók. Az értelmi réteg védő hámla bonyolult, más természetű rétegeket rejt. Már maga az a mód, ahogyan a logikai elem megjelenik műveiben, mélyebbet, többet: érzelmi érdekéltséget is sejtet. Az egyszer megragadott problémát ki nem tudja engedni kezéből, míg végére nem járt, ki nem merítette, minden vonatkozását napfényre nem hozta. Ha bizonyítani, cáfolni kell, teszi ezt nem két-három erős érveléssel, hanem az érvek tucatjainak halmozásával, részletes felboncolásával, kimerítő teljességével. A tétel bizonyításával nem elégszik meg, még külön is szembenéz a felhozható ellenérvek, nehézségek, kifogások minden egyesével, külön szétbontja, cáfolja, megsemmisíti valamennyit. Ha magyaráz, nem egy vagy két képet hoz fel megvilágításul, hanem a képek egész csarnokát, a hasonlatok, példák, történetek, alkalmazások egész hadseregét. Mindebből lehetetlen ki nem érezni az érvelés, magyarázás, meggyőzés és meggyőződés örömét, az érdeklődés, a szellemi erőfeszítés, odaadás,

ráfelejtkezés, gyönyörködés, diadalmaskodás hatalmas érzelmi hullámmászása. *A gondolkodásnak nemcsak mestersége, hanem szenvedélye* szól itt hozzánk. A logikum, a tételek és érvek, a teológiai és morális tartalom néha szinte csak nyersanyagoknak érzik, amellyel az érzelm forró gyönyörűsége játszadoz, amelyből az alkotás szenvedélye épít. Valóban, Pázmány nemcsak azért vitatkozik, tanít, prédikál, nemcsak azért levelez, tárgyal, tanácskozik, tervel, alapít, rendelkezik, mert hivatása, mestersége, állása parancsolja. Az ő számára mindez egy állandóan forrongó belső életnek, egy monumentális arányú érzelmi világnak természetes kifejeződése, magamegvalósítása. A pázmányi értelem igazi mivolta nem az intellectus, hanem az *amor intellectualis*.

Ez a szokatlan erejű nyomaték és bőség, ez az elsősorban-józan emberénél egy fokkal hatalmasabb hangsúly, ez jellemzi Pázmánynak, az embernek és az írónak minden megnyilatkozását. Olyan állandó és uralkodó vonás ez, hogy nagyon belülről, nagyon mélyről kell jönnie. Amint forrását keresve, beljebb próbálunk hatolni lelkébe, hamarosan újabb, kemény ősrétegre bukkanunk. Az egyéniségnek nemcsak roppant ereje, hanem hatalmas, fejedelmi öntudata ez. Pázmány, az alázatos jezsuita, a világról lemondó, igénytelen szerzetes, néha az önérzetnek olyan imponáló gesztusaival jelenik meg előttünk, a nemes büszkeségnek, a maga értéke tudatának olyan teli hangján szólal meg, hogy szinte meghökkenünk. Ez a büszkeség annál meglepőbb, mert legdélcegebb jelentkezésekor sem mond ellene a semmivel sem kevésbé mély belső alázatosságnak. Pázmány egyszerre „alázatos, mellette méltóságos és kellemetes” – mint fönnebb idézett régi leírása mondja. Az érték és az érdem, a hivatal és a személy, az ügy és képviselője közti különbség egy percre sem mosódik el. El kell neki hinnünk, amit mond: „Noha az világi böcsülletre és genealógiára nem szaggatok és inkább akarok az én Istenem házában kicsin és elvetett, hogy-sem azon kívül böcsülletes lenni; de aznak könnyen végére mehez, hogy az én eleim ez-előt három száz esztendővel-is böcsülletes, főemberek voltak ez országban”.⁴⁵³ Amint soha el nem felejt, soha feledni nem engedi ősi és nemesi származását, éppoly büszkén hivatkozik erkölcsi feddhetetlenségére is: „Én-is hazám szerető igaz lelki pásztornak ismerem magamat. Az én Istenemnek szent neve dicsértessék, semmi gyalázatos dologot nem találtál életembe és magam-viselkedésében, mellyet szememre vetnél”.⁴⁵⁴ Vita közben soha el nem hagyja felsőségének tudata: „Mindenki tudja, hogy az kik még eddig az *Kalaúz*-ban kaptanak, szégyent hoztak fejekre”.⁴⁵⁵ De amire ez a büszkeség vonatkozik, félreismerhetetlenül két tárgyi érték. Az egyik az ügy igazsága, az egyházi tanítás ereje, az apostoli hagyomány tekintélye; ennek a tekintélynek szavát képviseli, nem a magát mondja. A másik az, amit tudományos lelkiismeretnek nevezhetnénk: a becsületes munkával szerzett tájékozottságnak, a tárgyilagos tanulmánynak öntudata. „Eszetekben vehetitek az *Kalaúz*-ból – írja a *Rövid Felelet*-ben –, hogy az ti Doctoritok írási forgottak annak kezében, az ki az *Kalaúzt* írta, és ahol ollyas feleletet talált, elő-is hozta és annak helytelenségét valóba megmutatta. Az ki az *Kalaúzt* írta, azokat az ti tölletek említett könyveket sok calvinista predikátornál szorgalmatosban olvasta.”⁴⁵⁶ Mikor igazát érzi, nem tud hallgatni. Már a jezsuita rendben önérzettel utasítja vissza a méltatlan gyanúsításokat és erőteljesen hivatkozik velük szemben a „fejedelmek részéről” élvezett megbecsülésre. Mikor úgy érzi, hogy igazságtalanul bánnak vele a rendi cenzorok, keserűen ír róla Aquaviva generálisnak.⁴⁵⁷ Az a hatalmas önérzet, amely ezekből a levelekből szól, nem egyszer az önfejűség, a makacsság, és az indulatosság határait súrolja: megéretteti, milyen mély természeti erők rejlenek ennek a magatartásnak fenekén, milyen leláncolt démonok hánykódnak és rázkódnak meg olykor a nyugodtnak látszó lélek örvényeiben. Önfejűségére, igazából engedni nem tudó magabiztosságára jellemző az a tárgyalás, amelyet a bíborosi eskü letétele előtt folytatott a pápai kúriával. Az eskü két pontját nem tudja vállalni – nem kötelezheti magát, hogy évenként Rómába megy, és nem volt módja olvasni a bíbornok kötelességeiről szóló bullákat –, tehát csak az ezekre vonatkozó pontok törlésével teheti le az esküt. A kúria végül is enged a hajlíthatatlan

érseknek.⁴⁵⁸ Ugyanilyen szívósan követeli Rómában követ-jellegének elismerését. Végül is a másik fél fáradt el előbb és kénytelen volt olyan megoldást találni, amelyet Pázmány önérzete elfogadhatott. Közben – mint láttuk – indulata olykor még a pápával szemben is elragadta. Az a *natura cholericus* árulja el itt magát a nagy egyéniség súlyos önérzetén keresztül, amelyet már gráci elöljárói megállapítottak.⁴⁵⁹ Jogait mindig és mindenkiel szemben körömszakadtig védelmezi, sürgeti, érvényesíti. Thurzó nádorral, Eszterházyval, a hajolni nem akaró zágrábi püspökkel, a királyi kamarával hosszas és sűrűn kiújuló harcokat folytat primási tekintélye, egyházi és politikai jogai, anyagi érdekei érvényesítésére, a legapróbb részletkérdésekben is. Pázmány mindenre inkább képes, mint igazából engedni. Mikor a királyi kamara méltánytalan követelésekkel zaklatja, bejelenti a királynak, hogy ha a kamara el nem áll önérzetét sértő követeléseitől, kész kilépni a királyi tanácsból.⁴⁶⁰ Máskor a törvénytelen katonai terhek ellen való tiltakozásában odáig megy, hogy a nuncius útján Rómának üzeni meg: ha rá nem veszik a császárt a bécsi igények elejtésére, lemond az érseki székről.⁴⁶¹ Római követsége idején megírja a császárnak, hogy ha meg nem adja neki a Szentszék a császári követi címet, kész letenni a bíbort.⁴⁶²

3. A magyar nagyúr

Az efféle adatok nagy szemléletességgel állítják elénk Pázmányban a régi magyar nagyúr alakját. Azoknak a hatalmas egyéniségeknek egy gyönyörű példánya alakul ki belőlük, akik a régi magyar történelem legjellegzetesebb hősei és főleg Pázmány századában, majdnem kizárólagos hordozói. A születés fénye, a földbirtok hatalma és a tehetség ereje: ez az a hármas érték, mellyel ez az osztály a kor Magyarországnak életét irányítja. A nagy érsek alakjának ezek a kemény lépésű, érdes szavú és fényes nagyurak adják természetes hátterét, Ők a legközelebbi rokonai; megjelenése, hanghordozása, egész életmódja elárulja, mennyire közülnök való. Birtokait maga kormányozza, gazdatisztjeinek személyesen ad utasításokat, maga vizsgálja át számadásaikat. Jóságainak kezelésében, érdekeinek óvásában a birtokszerző arisztokrata józan üzleti érzékével jár el. Lovakra, agarakra, vadászsólymokra legbonyolultabb elfoglaltsága közepett is gondja van. A kardinális, aki saját személyére alig költ, pazar fényűzéssel veszi körül vendégeit. Pozsonyi, nagyszombati palotájában, sellyei, barsszentkereszti nyárilakának termeiben drága tálakon, értékes ezüst serlegekben hordatja eléjük híres borait, gonddal termelt, maga kezével ápolt zsenge gyümölcsseit, virágait. Gondja van családjára is: testvére ágát anyagilag felvirágoztatja, bárói majd grófi rangra emelteti. Bőkezűsége, nagyúri ajándékozó kedve nem apad. Borral, zsenge gyümölccsel, mindenféle figyelmességgel fejedelmi arányokban halmozza el barátait vagy akiknek jóindulatát fontosnak tartja. Az olmützi érseknek egyszerre húsz nemes lovat küld ajándékba.⁴⁶³ Mikor Rómába bevonul – tizennyolc tagú kíséretet ültetett fel saját költségén – az utca népe főúrnak nézte daliás lovas szolgáit.⁴⁶⁴

A régi magyar nemesi gondolkodásra vall észjárásának érdekesen és jellegzetesen ki-ki ütköző jogászi vonása is. Mikor Rómával szemben a Hármaskönyvből érvel, tiszta pannóniai hanghordozással szólal meg benne a Verböczy tekintélyének árnyékában élő nemesember, aki nem hagyja jussát, a nemesi jog tiszteletét pedig magától értetődőnek tartja. De Verböczyből okolja meg prédikációban is pl. a király iránti hűség kötelességét.⁴⁶⁵ Ez a jogászi észjárás ötlük fel nem egyszer a viták során is, mikor egy-egy gyengébb érvet megvesztegetően ügyes, sokszor szinte elképesztő fogalmazásban hoz fel; az előadás hangján megérzik, hogy az író semmivel sem kevésbé azonosítja magát a csak-látszatra erős, de arra nagyon erős okoskodással, mint a nagy bibliai és ész-érvekkkel. A formai igazság csillogása vesztegeti itt meg a logikai és jogi forma játékában egyaránt ösztönös gyönyörűségét lelő prókator-elmét, aki a csattanó formulák szépségétől nem mindig tudja magát függetleníteni és igazával mindenáron csak azért is felül akar kerekedni. Egyenesen a fogalmakkal való

tudatos jogászi és logikai labdázásig megy ez a játék a *Kálvinus Hiszekegyistenében*. Szinte már rosszhiszeműségre, szofistáskodásra gondolnánk, ha elejétől félreérthetetlen nem volna a csúfondáros szatirikus-művészi stílus-szándék. Prókatori fortély és írói lelemény áll itt a kíméletlen, sőt kegyetlen támadás szolgálatában, nem „felületes szófacsarás”, amiről nem egyszer vádolták.⁴⁶⁶

Mert – és ez megint a magyar lélektípus jellegzetességéhez tartozik – ez a fortélyos, leleményes és erőszakos egyéniség meglepően, olykor egészen a maga-kiszolgáltatásáig őszinte, egyeneslelkű, szókimondó. Igazán azok közül a magyarok közül való, akik szájukon hordják a szívüket. A Podhraczký-féle jellemzés is kiemeli „tsudállatos nyíltszívűségét”. Amint a jussából nem képes engedni, arra sem tudja elszánni magát, hogy elhallgassa igazát. Része van ebben a magyar ember ösztönös egyéniségének, de része a nagy lélek nemes büszkeségének is. Sennyei István veszprémi püspök kancellárnak írja: „Az igazmondás odiosa. Én pedig *nem ítélem hozzám illendőnek, hogy külömbet mondjak annál, a mit ítélek*”.⁴⁶⁷ Más helyen: „De erkölcsömet ebben nem változtatom, mert Isten és lelkiismeretem ellen volna. *Személyemhez és állapotomhoz illetlen volna, ha annál külömbet mondanék, amit ítélek*”.⁴⁶⁸ Nem tud lakatot tenni a szájára, mikor igaza van, még ha személyes érdeke kívánná is. Eszterházy évekig neheztel egy-egy kemény kíméletlenséggel odamondott szaváért. Bethlenhez – mint láttuk – sűrűn hordják a nehéz mondásokat, amiket a Kardinál elejtett vagy állítólag elejtett felőle, bőséges alkalmat szolgáltatva a nagy diplomataának szemrehányásokra, hosszas panaszkodásokra és kitűnő ürügyeket hadikészülődések, támadások erkölcsi megokolására. Itt, a nagy ellenféllel, a zseniális diplomatával szemben igazán a legmesszebbmenő körültekintésnek, udvarias tapintatosságnak volna helye. E helyett épp vele szemben tör ki belőle legékesszólóbban a köntörfalazni nem képes kíméletlen szókimondás. Tudjuk, magával a császárral szemben sem tudott hallgatni, felemlte szavát, valahányszor az egyház vagy ország érdeke úgy kívánta, római követsége alatt pedig magát a pápát is felingerelte szépítetlen őszinteségével. Íme a vérmes magyar: Petur bán temperamentuma a jezsuita sima, fekete talárjában. Az egyházi szónok és a megfontolt királyi tanácsadó kimért hanghordozásán keresztül olykor ismeretlen viharok dübörgése érzik. Egy-egy visszarántott gesztus, egy-egy felhördülő, de félbemaradt, még jókor visszafojtott oroszánmordulás, sötéten megcsillanó, de mindjárt kialvó villanások: nem engedik felejtetni, hogy vulkánikus talajon járunk. Mi az oka, hogy a vulkán még sem tör ki? Hogy az oroszán nem tör elő a bozótból, hogy az ütésre emelt ököl pásztori áldásra simul? A vérmes őstermészet él, el-elárulja magát, de csak pillanatokra. Aki felületesen foglalkozik Pázmánnyal, talán meg sem látja ezt a mély réteget. Az uralkodó elem, a szóvivő, a tollat vezető, a szót sugalló, az egyházépítő és országnevelő: mégis csak a nyugodt, józan, elszánt, öntudatos értelem-embere. Mindaz, ami vad, irracionális, ösztönös természeti erő forrong benne, ennek az építő észembernek szolgálatába kényszerül, ennek adja sodró, elemi erejét. Mi fékezte meg ezt a nagyszerű őstermészetet? Mi fogta össze ilyen termékeny egyensúlyba ezeket az egymásnak feszülő öserőket? A felelet nem lehet kétséges. Pázmány személyiségének összefogója, egysége, stílus-elve, centruma: *a lelkiélet, a vallásos mélyvilág*, az Istenbe kapcsolódó kegyelmi élmény.

4. Pázmány vallásossága

A magyar ember lelkiéletéről ma is szélteben kereng a régi közhely: a magyar józanságnak nincs érzéke a vallás mélységei számára. Ezt a kézzől kézre adott, de közelebbről soha meg nem vizsgált tételt, amely a régi magyar irodalomnak felületes ismeretéből, a népi léleknek pedig majdnem teljes nem-ismeréséből táplálkozik, napjaink tudományos kutatása erősen megingatta. Ma már a népi vallásosság formáin, megőrzött, közömbösnek látszó népszokásokon, a népköltészetnek és legfőképp a népi zenének emlékein keresztül: kezdünk

megsejteni egy mindeddig alig ismert mélyvilágot, amely a magyar lelkeséget, a vallásosságot is egészen más, sokkal bensősegebb, melegebb, gazdagabb valóságban mutatja, mint a racionalista szemlélet álmodhatta. Az idevonatkozó kutatásoknak még csak a kezdetén vagyunk, de a magyar vallásosság tanulmányozására alig ígérkezik termékenyebb terület, mint Pázmány irodalmi hagyatéka.

A Pázmány-féle vallásosság jellegzetességét legtisztábban az *Imádságoskönyvből* és a *Prédikációkból* ismerhetjük meg. Nem véletlen, hogy éppen ez a két műve az, amely ma is él, ma is magyarok ezrei találják meg bennük áhítatuk kifejezését. Már ez maga is elég lenne annak belátására, hogy a magyarság magáénak érezte és érzi a vallásos önkifejeződésnek ezt a formáját. De ha ezeken a pasztorációs és nevelői célból készült műveken túl Pázmány saját egyéni, lelki életének kifejezését keressük – nagyon elvétve ugyan, hiszen egész élete centrifugális jellegű, a szolgálatra, a mások lelki építésére irányul –, mégis találunk egy-két egészen közvetlen, lelke legbelsejére nyitó önjellemzést, így a pünkösdi-napi prédikációban a következő megható sóhajtással kezdi tárgyalását: „Vaj-ha az én kegyelmes Istenem megtisztítaná az én nyelvem rosdáját mennyei tűzével; felgerjesztené szívemet isteni szerelmével; megvilágosítaná elmémet Sz. Lélek fényességével: tudom bizonynyal, hogy a ti szívetek-is felébredne, sőt felgerjedne a Sz. Lélek vételének szomjúzására. De jaj, igen igaz, hogy a nyers fa meg nem gyújtja a holt szenet; a ki nem ég, fel nem lobbanthat egyebeket: mindazáltal, mivel a beteg, mennél nyavalyásban vagy, annál jobban tudgya dicsírni az egészséget, és egy-más-mellé vetvén maga kínnyát az egészséges állapattal, éjjel nappal csak azt beszéli, mely kedves, mely gyönyörűsége, mely drágább minden kincsnél a jó egészség: én-is, mennél fogyatkozottabbnak és lelki betegséggel terheltebbnek ismérem magamat, annál világosban értem és talám annál foganatosban ki-is mondhatom, mely bolond és bódogtalan, a ki minden tehetségével nem igyekezik a lelki egészségre, mely a Szent Lélek vételével adatik. No tehát atyám-fiai, vessük-le egy kevés sarunkat; tegyünk félre minden világi gondolatokat; hogy nem a csipke-bokorra, hanem az Apostolokra szállott mennyei tüzet szemlélhessük”.⁴⁶⁹ Az érzékeny fül számára egy emberi lélek egész mélysége szól ebből az önjellemzésből. A magyar ember jámborságának valamennyi húrja benne cseng. Mély alázatosság van benne; száraznak, hidegnek, méltatlannak érzi magát ahhoz a Tökéletességhez mérve, amely előtte áll, amelyet szívének vágya, nagy példák és a jezsuita szónoki iskola eszménye eléje állít. De az összehasonlítás nem bénítja meg: önmegalázásra, becsületes, szerény kötelességteljesítésre indítja. Teszi, ami rajta áll: munkára buzdul és Istenhez fordul, egyszerűen, alázatosan, bizalommal, a biblia szavával: a szakasz első és utolsó mondata szentírási idézet.

Semmi sem lehet *egyszerűbb*, mint Pázmány imádsága. A prédikációkban olykor elragadja az iskolás megszokás, és halmozza, cifrázza a szót; a vitatkozó-művekben sokszor úrrá lesz rajta a disputáló szenvedély, és a szó néha túlkialtja az értelmet. De az imádságban – máskor is, minden olyan helyen, ahol szívéből szól – beszéde maga az egyszerűség. Kíérzik belőle, hogy csak azt, és csak úgy mondja, amint érzi; és amit érez, úgy érezné helyében a legegyszerűbb ember is. A kép, a hasonlat, az idézet ilyenkor nem cifraság, nem locus communis, nem barokk díszítő fényűzés, hanem az igazságért és a szabatoságért van: az értelmet szolgálja, az egyszerű, puritán, mindenkivel köz értelmet, helyesebben azt az emberien-magyarán meghatott, egyszerű megilletődést, amely a kis-ember, a nép és a gyermek áhítatát jellemzi. Ezekben az imádságokban nem a professzor és nem a vitatkozó beszél, mégcsak nem is a püspök: a naiv ember is így beszélne, a tudatlan község-embere, ha ki tudná fejezni, amit érez. Roppant teológiai és bölcséleti tudása ilyenkor elrejtőzik, illetőleg hátravonulva csak arra szolgál, hogy annál biztosabban megtalálja a legegyszerűbb, a legtalálhatóbb szót. És ez a legtalálhatóbb szó – milyen jellemző a jámborságnak erre a nemére! – majdnem minden második mondatában a biblia szava. Hol egyenes idézetkép, hol értelem szerint, hol csak a szavak csengésében, a beszéd, illetve a gondolatjárás fordulataiban, az

asszociáció módjában, az egész beszéd ízében: vagy maga a biblia, vagy a bibliából élő, mintegy a biblia muzsikáját visszhangzó őskeresztény atyák hangja cseng. Rámutattunk már, milyen nagy mértékben él a prédikációkban bibliai idézetekkel. Hozzá kell tennünk: valahányszor az egyéni áhítat szólal meg benne, majdnem mindig a biblia szavával szól: „Oh áldott ország! oh mely gyönyörűségesek, Uram, a te hajlékid! Megszakaszkodik ennek kívánsága-miat az én szívem, mely úgy kívánczik az én Istenem országába, mint a szomjú szarvas a szép folyó kút-főhöz. Kicsoda szabadít-meg engem, bódogtalan embert, e halandó testnek tömlöczétül? Jaj nékem, hogy ennyire nyújtatik az én szám-kivetésemnek szárandoksága. Kívánom, Uram, hogy eloszollyak, és te-veled legyek. Jőj-el, Uram, és ne késsél immár; jöjön mi-reánk a te országod, a te bódogságod. Amen”⁴⁷⁰.

Milyen bensőséges, milyen mély és meleg ez a „magyar józanság”! Milyen gazdag ez az egyszerűség. Szépen és találóan írja Schütz Antal: „Valahányszor így szemtől szembe kerülök vele, elfog a sejtetem, hogy íme, itt a török vandalizmustól tövestül kiirtott töretlen hitű, fakadó jámborságú, elsüllyedt és annyiszor visszasírt magyar középkornak hazajáró és hazasíró drága lelke; ez az európai méretű diplomata és országkormányzó, a veretlen vitázó és híres tudós ugyanazzal a kikezdetlen, „együgyű” jámborsággal vezet országgyűléseket és béketárgyalásokat, mellyel a szentkeresztű anyóka járt a fehér barátok vecsernyéjére”⁴⁷¹.

A vallásosság e pázmányias-magyaros fajtájának másik uralkodó vonása a *gyakorlati-morális jelleg*. Pázmány pályájának egésze egy nagy gyakorlati Isten-szolgálat. Egész munkásságára elmondhatta amit a Balduinus-polémiában írt: „míg Isten egy földjét tartja az én fogyatékomnak, semmi munkát és fáradságot nem kíméllek az Igazság óltalmátul”⁴⁷². Nagyon jellemző, hogy ezernél jóval több levele közt ujjunkon számlálhatjuk meg a magánügyekre vonatkozókat. Ha csak levelezése után ítélnék meg, azt kellene hinnünk, hogy nem is volt magánélete. Csakugyan, azok közül a ritka természetek közül való, akik jóformán felolvadnak a hivatás, a pálya, a munka élményében. Apostol-lélek, a szó legnemesebb értelmében. Az ilyen embernek maga a hivatásbeli munka lesz egyéni, lírai élménnyé; legbensőségesebb érzelmi életüket, a vallásit is, ezen keresztül élik meg. Nyilván az ő szívéből írja nevelt fia, Zrínyi, hogy a királyoknak „az igazság egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az ő nevének dicséretére nézendő nagy actiókkal” kell az Istent szolgálniok, jobban, mint az áhítat egyéb gyakorlataival.⁴⁷³ Ebből a szempontból kell megítélni elsősorban fejedelmi arányú adakozásait is. Egyházi és közoktatási alapítványairól volt alkalmunk szólni. De ezek jelentőségét is igazabban fogjuk látni, ha észrevesszük, hogy Pázmánynak nemcsak a szorosan vett szükséges kiadásokra és hasznos jótékonyságokra volt szíve. Az istentisztelet díszé, az Isten házában szépsége, a hívek ájtatosságának külső előmozdítása mellett gondja van olyan dolgokra is, amelyek egyenesen egyéni áhítatosságát jelzik. Ilyenek az Oltáriszentség tiszteletére szánt intézkedései, pl. az 1625-i nagyszombati alapítvány, „hogy az Eucharisztia Szentségét kellő tisztességgel mennyezet alatt, égő lámpákkal vigyék a betegekhez. E célból Nagyszombat szabad királyi városának nehéz közszükségleteire való tekintettel, háromezer magyar forintot adunk örök adományul; ebből a nevezett Királyi Város minden évben százötven magyar forintot fordítson arra, hogy a Legszentebb Szentséget illő módon kísérvék.”⁴⁷⁴ Jámborságának ez a gyakorlati-morális oldala jelentkezik abban a nagy önzetlenségben is, amely e mohó anyagiasságú korszakban oly szembetűnő. Ennek legbeszédesebb bizonyítéka az a terv, amelyet a nagyszombati nemzeti zsinat elé terjesztett: Kíváncos volna, hogy a nagy egyházmegyéket kisebbekre osszák; mindenekelőtt javasolja, hogy saját egyházmegyéjéből négy új püspökséget (amint ő mondja: egy szepesit, egy gömörit, egy nógrádit és egy turócit) hasítsanak ki. Ez természetesen jövedelmeinek igen tekintélyes megcsappanásával járt volna; de Pázmány előterjesztése szerint „evvel nem csökkenne meg annyira a érsek jövedelme, hogy fönn ne tarthatná méltóságát. És ha valaminek híjával lenne az anyagiakban, ez bőségesen megtérülne a lelki haszon révén.”⁴⁷⁵ Önzetlenségének másik érdekes adata a

kereki jószágra vonatkozó levél. Itt saját családjának érdekét látja az egyházi érdeke ütközni. Rokonai t. i. a kereki jószágot porolték a Bocskay-örökösök ellenében, mégpedig a siker reményében. Ez a jószág azonban valamikor egyházi birtok volt; Pázmány nem bírja elviselni azt a gondolatot, hogy családja az Egyház rovására gazdagodjék. Rokonához, Vér Györgyhöz írja: „Ha az udvari favor le nem nyomja kegyelmeteket, talám a világi törvény szerint előviheti kegyelmetek dolgát. De mivel Kereki egyházi jószág volt, és hamissan, Isten és világi törvény ellen, foglalta vólt azt el iffiú János király... azért bizony nem kívánom, hogy kgmeteké legyen Kereki, mert többet ér és tovább tart a pénzes igaz marha, hogy sem a sok préda. És ki tudja, talám a szegény Ártándi Baláss és Ártándi Pál, a kik először azt a helyt az egyháztól occupálták, azért vesztették el fejeket is, mert amiképpen bizonyossan tudom, világi bűnökért azt nem érdemiették vólt, hogy Budán fejeket szedjék.”⁴⁷⁶

Lelkipásztori tevékenységének számunkra legérdekesebb része volna az az egyéni hatás, amelyet egyes, vele bizalmas lelki kapcsolatban álló személyekre tett, de a dolog természete szerint erről tudunk legkevesebbet. A „nagy akciókat”, az ország arcát megváltoztató térítő munkát, ismerjük ugyan arányaiban és eredményeiben, de majdnem semmit sem tudunk részleteiről. Hiszen ezekről a bizalmas dolgokról nem maradtak főjegyzések. Ha nagyjából el is tudjuk gondolni – a vitairatok ismerete alapján – miket, és hogyan mondhatott Pázmány efféle beszédeiben, vagy a nyilvánosság előtt folyt vitatkozásokban vagy – ami gyakorinak látszik – asztal fölötti kedélyesebb, beszélgetésekben, de hogy milyen hangon beszélgetett a hozzá folyamodó lelkekkel, akik négy szemközt keresték fel, akik lelki vezetésére bízták magukat, egyszóval: milyen lehetett Pázmány, a gyóntató, a spirituális, erre nézve már csak következtetésekre vagyunk utalva. Minthogy azonban ismerjük az *Imádságos könyvet* és Pázmány lelki életének, jámborságának abban megmutatkozó színeit, megismertük belőle, hogyan szól a lélekhez a legegényebb ájtatossági dolgokra, gyónásra, áldozásra vonatkozó utasításokban: nem lehetetlen fővonalaiban magunk elé állítani lélekvezetői gyakorlatát sem. Nem képzelhetjük másként, mint hogy a meghitt személyes érintkezésben is ugyanaz a józan, egyszerű, bensőséges, de az érzelgősségnek még az árnyékától is ment lelkiség szólalt meg csendes szóban is, mely szószéki igéjéből és írottollából szól. Szólt pedig ugyanazzal a komoly és magamérséklő okossággal, első sorban az értelemhez és csak azon át az igazságra és a maga igaz hasznára hajlékony szívhez. Megerősít ebben a felfogásban az a néhány apró, jellemző adat is, amely egyes lelkekkel való érintkezéséről mégis csak ránkmaradt. Láttuk főntebb, milyen nagy komolysággal inti óvatosságra a hit dolgában Veresmartit. Láttuk, milyen határozottan kért számot Batthyány Ádámtól, mikor viselkedésének kétszínűségéről hallott.⁴⁷⁷ Az a néhány levele, amely egyenesen a lelki vezetés szolgálatában áll, ugyanezt a szellemet leheli. Az említett Batthyány Ádámmhoz írja: „Távoly létemben egyébbel nem szolgálhatván kegyelmednek, az Ur Istent kérem, hogy kegyelmedet szent lelkével vastagítsa és vezérelje, hogy ez világi sok veszedelmek között úgy menjen által, hogy az örök boldogságra jusson. Mert ugyanis minden világi állapot csakugyan egy kis árnyék és egy semmi, mely hamar elmúlik. Elöttünk sok nagy urak és fejedelmek éltek, kiknek csak emlékezetek fenmaradt, hanem amint éltek, a szerént jutalmaztatnak, mindörökké! Azért bizony igen méltó, hogy ez világi jókat csak úgy nézzük, mint álmunkat, és azon igyekezzünk, hogy az örök jókat elnyerjük. Mivel pedig az igaz Hit fundamentoma az örök életnek, azt mindennél inkább őrizzük.”⁴⁷⁸

Még az egyéni lelkivezetésre vonatkozó adatoknál is kevesebb kézzelfogható bizonyítéka maradt lelkiélete azon oldalának, amely születési adottságai után egész élete útjának, egész belső világa kialakulásának legdöntőbb irányítója volt, annak a szerzetesi aszkézisnek, amelyet a fiatal jezsuita még úgyszólván gyermekkorában megszokott, amely három évtizedes szerzetesi élete alatt szükségszerűen második természetévé vált. Ifjúkori fejlődése vázolásánál megpróbáltuk vizsgálni ennek a kemény, tervszerű, csodálatos emberismerettel fölépített szentignáci lélekalakításnak természetét és azt a hatást, amelyet a Pázmányhoz

hasonló természetekre tennie kellett. Sokkal hatalmasabb, mélyrehatóbb, oly hosszú gyakorlat után sokkal beidegződöttebb volt ez a hatás, semhogy a Társaságtól való megválás után egyébben mint lényegtelen külsőségekben megváltozhatott volna. Az aszkézisnek azonban természetéhez tartozik a rejtőzés, és Pázmánynál az egyszerűség és az alázatosság leplein – az aszkézisnek e természetes köntösén – kívül még sűrűbben takarja a főpapi és országnagyi állás magával hozta kötelelességszerű külső fény. Bizonyos, hogy aki a királykoronázó primást, a királyi tanács első üléséért nádorokkal vetélkedő országnagyot, vagy a Rómába keleti fénnel bevonuló császári követet szemléli, nehezen szánja rá magát, hogy az önmegtagadásnak és az önsanyargatásnak hőjét keresse benne. Csakugyan nem is maradt ránk afféle adat, hogy – mint Szalézi Sz. Ferenc és a kor más szent főpapjai – cilíciumot viselt a püspöki ornátus alatt. Mindazok után, amiket természetéről és jámborságának természetéről kifejtettünk, ezt nem is találnók nála stílszerűnek. Mégis, bizonyos, hogy az életstílusává vált kemény önfegyelem, az önmegtagadásnak, penitenciának, a mindennapos önellenőrzésnek és akaratirányításnak, sőt bizonyos fokig a testi-lelki önsanyargatásnak Loyolai Sz. Ignác iskolájában kidolgozott klasszikus tréningje egész életén végigkísérte. El-elárulja magát ez a lelkület imitt-amott akarata ellenére is, a levelekben is. Magukban semmitmondó kis adatok, elejtett megjegyzések, vagy elszólások ezek, csak az sejti meg belőlük a mögöttük rejtőző kemény valóságot, aki egész egyéniségét és nevelését ismerve, ezek nélkül is biztos róla. Ilyen apró adat a sok közül, mikor egy Bethlenhez írt levelében egészségének fogyatkozásáról szólva elejti, hogy nem tudja, ha a Martiust érzi-e vagy a *sok pinteket*;⁴⁷⁹ vagy mikor egy levelében a mindennapos lelkiismeretvizsgálatra nyilvánvaló célzással jelenti ki: „Én magamban mindennap találok a mit nem javallok.”⁴⁸⁰ A Pázmáneum régensének könyvekről írva, visszaküldi a *Gesta Romanorumot*, mert nem szeret hívságos dolgokat olvasni (Taedit enim legere nugas tam nugas).⁴⁸¹ Lelkiismereti érzékenységének legmeghatóbb emléke, hogy egy évtizeddel a Társaságból való kilépése után felébred benne a lelkiismereti kétely: vajjon a kilépés körül nem követett-e el annak idején valami hibát, amit jóvá kellene tenni;⁴⁸² levelet is ír a jezsuita generálishoz és csak annak megnyugtató válasza után tekinti az ügyet végképpen lezártnak.⁴⁸³ Pázmány következetes aszkézisének azonban nem ezek az apróságok a legfőbb bizonyítékai. Mindennél nagyobb kezesség erre maga egész egyénisége, úgy amint cselekvéseiből és írásaiból megismerjük. Ez az egyéniség ezt a pályát végig nem futhatta volna tudatos, szigorú, mindig éber önfegyelem nélkül. A maga értéke tudatának és a becsvágyának, ösztönös önérzetnek és a hatalom szenvedélyének, az önérvényesítésnek és a mindent legázoló előretörésnek olyan démoni hatalmai éltek benne, amelyeket csak egy józanul, szinte ridegen kiszámított, a kegyetlenségig elszánt, szenvedélyes aszkézis foghatott igába. Ez az aszkézis hozza egyensúlyba, építi összhangba és fokozza történelemalakító erejűvé azokat az ellentétes adottságokat, amelyek lelkében feszülnek. Egyedül ez a feszülés és ez az összhang, – pattanásig izgalmas feszülés és jóformán mindennap újra kiharcolt drámai összhang – magyarázza meg Pázmány egyéniségének titkát. Ebből fakad szavának oly tiszta csengésű és mégis oly bonyolult összetettségű zenéje. Innen ember és író stílusának érdekes és nagyszerű kettőssége: egyszerű, józan, szinte paraszti magyarság és ugyanakkor gazdag, izgalmas, drámai barokk-lendület.

De az aszkézis értelmes és ájtatos akaratélete még mindig nem a legmélyebb réteg. Aszkézisnek és morálnak, pasztorációnak és igehirdetésnek, egyáltalán a vallási élet minden mozzanatának, értelmet, lelket csak egy dolog adhat: az elemi vallásos élmény, a lélek Istenhez való viszonyának átélt bensősége, ez a végső fokon érzelmi, de értelemből táplálkozó, cselekvésben megnyilatkozó, természetet és természetfölöttit áthidaló kegyelmi valóság. Nagyon kevésbé ismeri Pázmányt, vagy nagyon sekélyesen az emberi természetet, aki ezt a legmélyebbet meg nem érezné az *Imádságoskönyv* és a *Prédikációk* szerzőjében. Legtisztábban, legmegragadóbban, legpázmányibban szólal meg ez a legmélyebbről jövő

hang, a prédikációk előtt, az „én kegyelmes Uramhoz a tellyes szent Háromság egy bizony Istenhez szóló alázatos ajánló írás”-ban:

Örök mindenható, felséges Isten, uraknak Ura, királyoknak Királya, emberi erőtlenségnek kegyes gyámolya és minden igyekezetek gond-viselő vezérlője: hálákat adok szent Felségednek, hogy engemet kegyelmességedből az igaz hit zászlaja alatt, egyházi állapotban, köteles szolgálóddá fogadtál: áldásodat reám-árasztottad: lelki és testi ajándékkal szívemet magadhoz-szelídítettél: akaratomat szolgálatodhoz édesítettél: késedelmességemet serénységre sarkantyúztad: gyarlóságimat érdemem-szerént nem ostromoztad: hatalmas kezeiddel belém-oltott igaz ismeretedet naponként neveltél: dűcsösséged terjesztésére szívemet gerjesztetted: és a világ bojtortjánába ragadott kívánságimat szolgálatodra esztenezted. Tiéd Uram, ha mi jó vagy a te méltatlan szolgálóban: tölled-származik, ajándékból adatik minden tekéletes gondolat és hasznos igyekezet. Azért méltó, hogy a mit tölled-vettünk, Szent Neved tisztességére térítsük: ajándékkal neked kedveskedgyünk: és a mely tengerből vagy eredete minden jó folyamnak, azon tengerbe, mint határos végbe, vissza-térjen... Kisded és lengeteg ajándék ez: mert az én tudatlanságom keze-szennye rajta maradott a te tisztességes, szép tanításid kimagyarázásán. Azért nem méltók az én akadozó nyelvemnek dísztelen és unalmat-szerző rebegési, hogy bémutatassanak szent Felséged-előt ... De két ok visel, hogy egyedül néked ajánlom édes Uram Istenem, sok esztendei fáradságom velejét és székít: első az, mert megismertetted-véllem, hogy miképpen az én fogyatkozásimból származott, a mi abajdocz vagy írásimból: úgy mindenestül a te tárházad kincséből költ, valami tiszta jó találtatik benne. Annak-okáért, hálá-adatlanság volna a tölled-plántált fácska gyümölcsével másnak kedveskednem; vagy dűcsösséged öregbüléseért felvállalt munkám jutalmát, te-kívülled, mástól várnok. Második az, mert régi kegyelmességed másolhatatlan reménységgel bátorít, hogy reám-is felderül irgalmasságod; és meg nem utálok kicsiny szolgálódnak vékony ajándékát... Igen alkalmatlan az én tudatlanságom, a te dűcsösséged hirdetésére. De ha a számár szájába szót adtál és ez-által tanítottad Balaamot: elveheted az én nyelvem és értelmem fogyatkozásait, hogy híveid és fiaid tanítására alkalmatlannak ne találtassanak. Reménlem is, hogy, ha az Ó-Testamentom szekrényében, a pap veszszejét virágoztattad: az én görcsös tökémet is, az anyaszentegyház kebelében gyümölcsössé teszed. Ha a csipkebokorból méltóztattál szállani Mojsessel: az én töviskes elmémet-is megvilágosítod, hogy ne lyuggassa, hanem fényesítse a Te szolgálódat, kik halván a Te szózatodat az én tövisemből, levetik sarújokat; hogy testi akadékoktól üresedvén, lelki úton való-lépések szabadon lehessen... Ah, mely bódog volt ama Szent Atya, ki halála óráján azt mondotta, hogy soha mást olyra nem tanított, melyet eléb maga nem cselekedett! Megvallom Te-előttem, édes Uram, Istenem, hogy én ilyen nem vagyok: szegény, gyarló vagyok; mert sokat írok, vagy tanítok, a mit restségem, vagy roszságom-miat, nem cselekszem. Mindaz-által Te tudod Uram, hogy csak azt írom, a mit szolgálóid üdvösségére hasznosnak, előttem-kedvesnek ismerek; sőt, a mit magam is kívánva igyekezem tellyesíteni. És a pogány bölcsel azt mondom: mikor a vétkeket feddem, először-is a magam fogyatkozásait dorgálom. Dicsírem azt az életet, melyet, tudom, hogy kel viselnünk: és noha távul, de csúszva, mászva is azt követem, arra-verdődöm. És ha késedelmességemből a tekéletes élet szépségét úgy ki nem ábrázom erkölcsömben, amint kívántam: írásommal mutogatok mindennek, hová kel igyekezeti célját, lövöldözése tárgyát fordítani. Magamnak-is pedig, Szent Felségedtől szünetlen kérem, hogy a mit én-általam tanítasz, azt én-bennem szent malasztoddal tellyesítsed, hogy, a mire másokat oktatok, azt erkölcsömmel kövessem ...⁴⁸⁴

VIII. A szónok

1. A Prédikációk

Ez a most idézett imádság Pázmány utolsó megjelent művének homlokát díszíti. E mű a Prédikációk.⁴⁸⁵ Mikor megjelent, Pázmány már hatvanhétéves, beteges öregember. Az 1272 nagy oktáv-lapra terjedő könyv – az Összes Munkákban két kötetet tölt meg – nem foglalja magában valamennyi kidolgozott beszédét, mert „egésége bontakozási és Ország Győlésének foglalatossági üdőt nem engedének, hogy valamennyit rendbehozza”, azért bizony egy részük „üszögében maradt.” Mégis ez a kiadott száz-egynéhány beszéd szónoki pályájának tekintélyes részét megőrökíti. Szerencsésebb volt nagy francia társánál, Bossuet-nál: annak beszédei csak halála után 67 esztendővel érhetek nyomtatást.

A könyv a Szentháromsághoz szóló ajánló írással kezdődik; azután a Keresztyén Olvasókhoz címzett előszóban elmondja, hogy miért adta ki a beszédek: „Látom az Isten Igéjének éhségét: látom, hogy a papok szűk-vóltáért, nem adhattunk mindenüvé egyházi embereket; hanem Licentiatások-ra kel biznyia sok helyeket, hogy Postillát olvassanak. Néhult azok sem lévén, világi böcsülletes fő-emberek (örök dücsöséggel jutalmazandó dícsíretes példával), vagy magok olvasnak, vagy másokkal olvastatnak cselédgyek-előt, nyomtatott Postillákat; megtelleyesítvén a Szent Ágoston kívánságát, házok népe-közöt püspöki tisztet viselnek. Az-is szemem-előt forog, hogy a plebánosok nem egy-aránt tudósok; nem-is egy-aránt bévesek könyvekkel: és így, a predikáció-csináláshoz sem egy-aránt érkeznek”. Segíteni akar tehát a szükségen. Megtudjuk ebből az előszóból a könyv keletkezésének történetét is: „Gondolkodásom-után, azt végezém, hogy ami prédikációimban készen vagyon, azt adgyam a nyomtató prés satuja alá. Bezzeg, ha ifjúságomban szándékoztam volna predikációim nyomtatására, más-képpen rendelhettem volna írásaimat. De, noha nem mondhatom ezeket a predikációkat hamar-műnek, mely hammas szokott lenni, mivel csak a nyomtatása is három esztendőt kívánt: mindaz-által azt sem mondhatom, a mit Zeuxis egy képrül, mellyet azért írt sokáig, mert sokáig akarta, hogy maradó légyen; mert *harmincz-esztendei predikállásom-után kezdettem gondolkodni a nyomtatásról*. Akkor pedig, vénségemmel együt-járó sok nyavalyáim és köteles foglalatosságim nem engedtek üdőt és erőt, hogy elől-kezgyem munkámat: hanem azt kellett ékesgetnem és kibocsátanom, a mi, vagy készen vagy üszögében volt. Innen vagyon az-is, hogy némely napra, csak egy predikációt írtam; némelyre egy-nehányat”. Az olvasó után a *Keresztyén Prédikátorokhoz* fordul Intéssel; ebben valóságos kis egyházszónoklati elméletet ad. A vasárnapi evangéliumokról szóló tanúság után következik a prédikációk sorozata, és pedig az egyházi év rendjében, advent első vasárnapjától a pünkösöd utáni huszonnegyedikig; a sor végére néhány különálló, egyes szentekről szóló beszédet csatolt. A könyv utolsó darabja az a karácsonynapi prédikáció, amelyet 1635-ben mondott el Nagyszombatban, már halálos betegen.⁴⁸⁶

A katolikus egyházi szónoklás állapota Pázmány fellépése korában nagyon szegényes és elhanyagolt. Ennek kézzelfogható oka az a végzetes paphiány, amelyről volt alkalmunk szólni. A trentói zsinat már régen meghozta erről is sürgető és szabályozó határozatait: A püspök fő kötelessége az igehirdetés; ha akadályozva van, tartozik magát helyettesíttetni. A plebánosok (a szerzetesek is) minden vásár- és ünnepnap kötelesek prédikálni, Nagyböjtben és Adventben lehetőleg minden nap, de legalább háromszor hetenként.⁴⁸⁷ Nálunk azonban a legtöbb helyen nem volt, aki végrehajtsa, sem aki ellenőrizze a végrehajtást. Hiába sürgette a reformot ezen a téren is Forgách 1616-i nagyszombati zsinata, a papok csekély száma mellett nagyon kevés eredményt érhetett. A magyar zsinatok⁴⁸⁸ a kanonokokat is kötelezik, hogy

kiszálljanak prédikálni. A plébánosok mellett nagy buzgósággal prédikálnak a missziós szerzetesek, vándor papok, elsősorban a jezsuiták, az Alföldön a ferencesek.⁴⁸⁹ A helyzet komoly megjavulása voltaképp csak Pázmány korában következik, főként az ő erőfeszítései és a jezsuiták egyre nagyobb arányú munkássága nyomán. Az első nagyhatású katolikus egyházi szónok, akinek működése egyháztörténeti és irodalomfejlődési szempontból egyaránt új korszakot jelent, Telegdi Miklós. Az ő evangéliummagyarázó szentbeszédei – első kötete 1577-ben Bécsben jelent meg – voltaképp az újjáébredő katolikus lelkiség első fecskéi. A XVI. században azonban viszonylag nagyon kevés egyházi szónokról tudunk, még kevesebb a ránk-maradt beszédgyűjtemények, főleg a magyar nyelvűek száma. A kor legjelesebb szónokai Szántó István, Draskovics György pécsi püspök, később Monoszlai András (aki veszprémi püspöksége előtt pozsonyi hitszónok volt) és Vásárhelyi Gergely, a Kempis-fordító. Mindezek működéséről csak elszórt adatokból értesülünk, igazi szónoki egyéniséget csak Telegdi beszédeiből ismerünk meg. Pázmány egyetlen komoly elődje az egyházi szónoklatban mindenesetre ő.

A helyzet lassankint javult. A jezsuiták nagyszombati megtelepedése, Forgách erőfeszítései, utóbb Pázmány zsinatai, papnevelő intézetei jelzik a fejlődés útját. De azért még az ő korában is sok helyre nem jutott pap, csak a *licentiatások*, ezek a buzgó és hasznos, de műveltség szempontjából bizony nagyon hiányos „félpapok”⁴⁹⁰ közvetítették a hívők számára az Isten igéjét. A XVII. század első harmadából már ékesszóló adataink vannak a papok műveltségének jelentős emelkedéséről.⁴⁹¹ Pázmány korában már számos jeles szónokot ismerünk. Vezetnek köztük Pázmány legközvetlenebb munkatársai: Káldi a bibliafordító, Balásfi Tamás, Veresmarti Mihály, hatalmas szónok volt Sámbar Mátyás, a hitvitázó, Hajnal Mátyás és Kopcsányi Márton, az imádságoskönyv-szerzők, Szelepcsényi György, a juhászból lett primás és Kisdi Benedek egri püspök, a katolikus énekeskönyv kiadója; Csete István jezsuitától nem kevesebb mint 36 kötet beszéd maradt ránk, jórészt persze kéziratban. Mindezek a szónokok már Pázmány hatása alatt állnak. Hogy hogyan tekintettek rá, jellemzően mutatja Káldi szava: „Miképpen a hajnali csillag az ő fölkelésével a napnak közzellétét jelenti és az embereket addig gyönyörködteti, míg a nap föl nem kél, azután pedig oly láthatatlanná lésszen, hogy mindnyájan egyedül a napra fordítják szemüket, úgy az én predikációs könyvem, ... előljáró követe légyen Nagyságod predikációs könyvének”⁴⁹².

De kitől tanulhatott Pázmány? Nagy általánosságban semmi sem könnyebb, mint erre felelni. A fiatal jezsuiták nevelésében, mint láttuk, igen előkelő szerep jutott a szónoki képzésnek. Kolozsvárt, méginkább Krakkóban és Bécsben, Pázmány megtanulta a kor jezsuita retorikai elméletét és bőségesen gyakorolta magát az elmélet szerinti szónoklásban. A jezsuita szónoki iskolának elveit és eszményeit jól ismerjük. Nemcsak a század nagy hitszónokainak ránk maradt műveiből, generálisi utasításokból és megjelent beszédgyűjtemények előszavaiból következtethetünk rájuk, hanem részletesen és rendszeresen kifejtve is megtaláljuk őket a nagyszámú jezsuita retorikai tankönyvben, és pedig iskolai célokat szolgálókban és egyenesen hitszónoklati Intitutiókban körülbelül egyformán.⁴⁹³ Mindezek a kézikönyvek szorosan követik a klasszikus cicerói retorika elméletét, első sorban Ciceróból és az ő iskoláját követő nagy szónokokból veszik példáikat, minduntalan Ciceróra, Quintilianusra, Aristotelesre, Senecára, Plutarchusra hivatkoznak; a szentatyák közül elsősorban a rétor Sz. Ágostonra. A klasszikus-humanista retorikai hagyomány, a szentatyák beszédei, mint követendő egyházi minták, és az egyházi beszéd természetéből következő néhány adottság: ez a három forrás körülbelül ki is meríti azt, amit Pázmány az iskolából szónoki pályájára magával hozott. Amit ezekből tanult, részben örök időkre szóló közkinccse minden szónoki gyakorlatnak, részben általánosságokra, külsőségekre, másodrendű dolgokra vonatkozik. Pázmány oly szuverén határozottsággal alkalmazza ezt a törvénykönyvet a maga igényeihez, hogy még az is eredetinek, egyenesen az ő egyéniségére szabottnak érzik, ami megfelel az évezredes hagyománynak. Az eredetiséget

különben a jezsuiták elvszerűen is előírták. Már Sz. Ignác nyomatékozza, hogy minden országban az illető nép igényeihez kell alkalmazkodni.⁴⁹⁴ Aquaviva generális pedig még azt is szigorúan megtiltotta, hogy a jezsuita növendék csak le is másolja más beszédét.⁴⁹⁵ Az egyéni adoíttságainak, gondolatjárásának, ízlésének, céljainak megfelelő formákat oly könnyed természetességgel használja, „mintha magyar embertől először magyarul” fedeztettek volna fel. Ami pedig lényének idegen, ami ember- és stílus-ideáljával ellenkezik, azt egyszerűen mellőzi, ha még úgy parancsolja is az elmélet, szentesíti is a gyakorlat, így voltaképpen nemcsak szónoki gyakorlata minden ízében eredeti, hanem az a kis szónoki elmélet-féle is, amely a *Prédikációk* elé bocsátott bevezető részekből összeállítható. Nincs ezekben jóformán egyetlen gondolat sem, amelyet ne idézzel fogalmazna vagy bizonyítana, ne a Szentírásból, a nagy pogány vagy keresztény klasszikusokból vezetne le; és mégis: ez az elmélet is az ő elmélete, mert félreismerhetetlenül az ő gyakorlatának szabályokba foglalása, mintegy az ő szónoki egyéniségének elméleti képe.

Az olvasónak és a keresztény prédikátoroknak szóló eme kis észrevételekben⁴⁹⁶ voltaképp az első magyar elméleti homiletika áll előttünk.⁴⁹⁷ Mennyire átéltségből fakad ez a kis elmélet, már az is mutatja, hogy legrészletesebben éppen az egyéni részről, a szónok személyéről szól. „Sok munka, nagy okosság, temérdek tudomány és mindenek felett nagy isteni malaszt és tekiellesség kívántatik a prédikálláshoz.” Első követelmény: szorgalmatos tanulással kell készülni. „A hirtelen szóllás tellyes hiúságokkal: és, valaki készületlen prédikál, üti-véti a dolgot; sem elei, sem utóllya szóllásának: csak haboz; egybe zúr-zavar mindeneket; akár-mit, akár-hol, elő-hoz és ki nem tud gázolni hosszan nyújtott beszédéből.” Ne bízzék azért senki elméjében, soha jól nem prédikál, aki jól hozzá nem készül. Második fődolog: a példa. „Ne legyetek csatornák, mellyeken átfoly a víz; hanem teli kútak legyetek, hogy magatok bővségéből másokat is itassatok.” A keresztyén prédikátor maga életével és példájával tegye hitelessé, amit tanít. Harmadik szabály: A prédikátor célja egyedül hallgatóinak lelki épülése legyen. Az igaz lelkipásztornak tökéletes dicsérete az, hogy tanításával a hallgatók szívéből a hamis vélekedések kivagdaltassanak: a bűnök undoksága megismertessék, az igaz penitenciára és a mennyei jók kívánására a lelkek gerjedjenek és az ő tanítása után foháskodások, töredelmes sírások, bűnből-kitérések következzenek. Ne hegyes kérdéseket, haszontalan vizsgálásokat, fülgyönyörködtető csúfságokat vagy fabulákat, sovány és száraz gondolatokat forgasson, ne azt vadássza, hogy a község csudálja, dicsérje: okos embernek nem a hímes szók, hanem az erős valóságok tetszenek. A prédikátor ne ajakán nőtt, hanem szívében gyökerezett szókat mondjon. Ide tartozik a feddésben való okosság is ... Nem fér az igaz tanítóhoz, hogy híveinek fogyatkozásait fedezgesse, de az sem okosság, ha a nagy embereket, fejedelmeket név szerint dorgálja a hívek előtt. A jóságok magasztalásában és a vétkek ostromozásában keresztényi szabadsággal kell élni. Nem az egyén, hanem a bűn ellen kell szólni. A legfőbb azonban, hogy imádkozzunk beszédünk fogamatosságáért, „mert zeneghet az ékes szó fülünkben, de fogamatos nem lehet a jóságokra, hanem ha Istentől belénk oltatik. Imádság nyerhet erőt a jó példának és szónak”.

A beszéd lényege és célja: meggyőzés és megindítás. Nem abban áll a prédikációnak üdvösséges haszna, hogy az ember nagy részre, vagy mindenestül elméjébe foglalja és előmondhassa, amit hallott vagy olvasott, hanem hogy okossága meggyőzőessék és akarata vastagodjék: hogy híven, serényen, állhatatosan szolgáljon Teremtőjének és vagy meggyógyuljon, vagy alkalmasabbá legyen a gyógyulásra. Ehhez képest merítse anyagát a gazdag és megbízható régi jó forrásokból: Isten Könyvéből és az Anyaszentegyház Doktorinak írásából. „Böcsülletesb az igaz tudomány, ha mások is azont tanították, mivel abból tetszik, hogy nem emberi találmány, hanem isteni tudomány ...” De bár az Anyaszentegyház bővelkedik isteni tudományokkal és szent példákkal, Sz. Pál példájára szabad a pogány bölcsek mondásait is felhasználni. Nagy vigasztalására van a keresztény

léleknek, mikor látja, hogy a természetbe oltott okosság vezérléséből a pogányok is azt tanították a jó erkölcsökről, amit mi. Azért ami jót a pogányok írásaiban találunk, épületünkre fordítjuk.

Körülbelül ennyi az, amit Pázmány mint elvi utasítást szükségesnek tart a prédikátor számára. Amit még hozzá ad, inkább gyakorlati tanács. Hogy a legfőbb dolgokról sokszor kell beszélni, nem szaa bad beleunni, azon-egy hasznos és szükséges tanítást fülébe vájni az emberek feledékenységeinek („Ha valaki panaszkodik ellenem, hogy annyiszor azont mondom: azt felelem, hogy mindaddig feddenem kell azon bűnöket, míg az emberek meg nem szűnnek tőlük.”), hogy a prédikáció ne legyen kelleténél hosszabb, mert aki röviden prédikál, ha kedves tanítása, kívánságot és ízt hagy a hallgatókban; ha meg sovány és unalmas, nagy könnyebbség, hogy hamar felszabadítja a hallgatókat; hogy egyszerűen kell szólni, mert a szép orcának nem kell kendőzés, az isteni tudomány felsége cifra szók nélkül a maga szépségével kelleti magát. Aki ennél többet akar érteni a keresztyén prédikátor tisztéről, olvassa Sz. Ágostont (De Doctrina Christiana).

Látnivaló, hogy mindez alig több az egyházi retorika tiszteletreméltó közhelyeinél, a közkeletű emberismeret és a szent cél megkövetelte, szinte maguktól kínálkozó általános szabályoknál. Az a bölcsen gyakorlati kifejtés viszont, ahogyan előadja, az egész oktatásnak, hogy úgy mondjuk, a muzsikaja: már egészen a prédikációk hangját, ízét, színét elővételezi, helyesebben – hiszen utólag, a sajtó alá rendezéskor készült – folytatja az elmélet hangján. Ez a homiletika vajmi keveset tartalmaz, amit a szónok Pázmánytól, egyéniségének ismeretében, amúgy is eleve természetesnek ne találánk.

2. Voltak-e mesterei?

Ami a pázmányi beszédben a lényeg, az érték, az izgatóan új és örök, azt nem meríthette az iskola szabályaiból. Aligha merítette egyebünnen is, önmagán kívül. Legalább a kor nagy szónokai, akiket ismert, akik személyes hatással lehettek volna rá, akik szinte kínálkoztak követendő mintául, vajmi csekély mértékben látszanak rá hatni. A római évekből ilyen emlékeknek semmi nyoma. A kor amúgy is süllyedt olasz népies hitszónoklata⁴⁹⁸ távol áll tőle.⁴⁹⁹ A jezsuita szónokok, akik a római teológusokhoz beszéltek – talán hallotta Bellarmint is –, már csak azért sem lehettek döntők szónoki felfogására, mert latinul beszéltek, és nem a nép, hanem szerzetesek, papok számára. Skargát Krakkóban bizonyára hallotta, bámulhatta is, de hatással nem volt rá; nemcsak azért, mert nem értett lengyelül, hanem, mert annak próféta-szerű egyénisége meglehetősen távol áll tőle. Még legközelebb érezhette a maga prédikatori elgondolásához német, főleg gráci rendtársainak szónoki módját, leginkább talán a jeles Schererét, aki vitázó irataira is volt némi hatással. A beható összehasonlítás azonban azt mutatja, hogy a nálánál sokkalta szürkébb, szárazabb, tudóskodóbb Scherertől sem tanult semmit szónoki művészete számára.

Az egyetlen egyházi szónok, akitől idehaza tanulhatott, a magyar katolikus szellemiség nagy ébresztője, Telegdi Miklós. Az úttörés érdeme ezen téren is Telegdié. A két ember és a két prédikátor közt sok a rokon vonás. Telegdi is Biharból jön; ott tanulta a magyar nyelvet, ahol Pázmány. Körülbelül annak a közönségnek szól, amelynek Pázmány. Célkitűzése is hasonló nagy tanítványához. Ő is intellektuális természet, az ő beszédei is a logika küllőin gördülnek. Szentírási idézeteket (jóval ritkábban, mint Pázmány), kor-vonatkozásokat, példákat ő is szívesen alkalmaz. A beszéd szerkesztési módja, a hármas beosztás kedvelése, a részeknek világos, majdnem szárazon józan, számok szerinti felosztása, az előadás szabatosága és egyszerűsége: mind olyan dolgok, melyekben Pázmány Telegdi egyenes folytatójának látszik. Semmit sem találunk nála, amire jogunk volna azt mondani, hogy Telegditől tanulta, mégis érezzük, hogy összetartoznak. Egy családból valók. A hang a rokon, a levegő, az a *nem tudom mi*, ami megfogja az olvasót, még jobban a hallgatót, ami teszi,

hogy az első mondatok után magunkénak érezzük a szónokot, vagy hidegen hagy bennünket. Mindezek ellenére még sem lehet kétségünk egy pillanatig sem, hogy ez a két szónok két különböző világ: két különböző gazdagságú, különböző mélységű, különböző emberi és esztétikai értékű világ. A jeles tehetség és a lángelme különbsége ez. Az egyik oldalon a becsületes, okos munka, a másikon a remekmű. Telegdi a kitűnő úttörő, Pázmány a zseniális betetőző. Telegdiben csirájában minden benne van, ami Pázmányban nem tisztán egyéni érték, de minden csak csirájában. Ami hiányzik belőle: az elemi erő, a monumentális gazdagság, a muzsika. Nyelve szabatos, világos, hathatós, de – a legszerencsésebb órák kivételével – kissé szürke.⁵⁰⁰ Szerkesztése jól átgondolt, világos, szabályos, de ritkán arányos, ritkán művészi következetességgel keresztülvitt, – ha szabad azt mondani: hiányzik belőle az architektonikus vonalak zenéje. A vázlat édestestvére Pázmányénak, de a megvalósítás többnyire alatta marad a szándéknak. Egyik rész hosszúra nyúlik, a másik aránytalanul megrövidül, a gondolatjárás megbiccen. A kitűnően kijelölt művelet közepesen van végrehajtva.⁵⁰¹ Egészbenvéve alig hiszem, hogy Telegdi egyébbel hatott volna a szónok Pázmányra, mint azzal a nagy közvetett ösztönző és bátorító erővel, amely a lelkes kezdőre egy derekasan dolgozó és sikert ért úttörő pályájából árad, főleg ha érzi a maga erejének derekasabb voltát. Ilyen közvetett, de nagy könnyebbséget adó érték Pázmány számára Telegdi pályája abban is, hogy bizonyos hagyományt teremtett vagy – kellő adatok hiányában nem tudjuk megítélni, mennyi az, ami közvetlenül Telegditől származik – közvetített: megszilárdította, mintegy kánonná tette a magyar egyházi beszédnek bizonyos külső és belső formáit; ezzel Pázmányt megkímélte a keresés, kísérletezés időpazarlásától.

Ezt a hagyományt Pázmány elsősorban a beszéd külsőségeiben követte. A Pázmány-féle beszédnek külső, hogy úgy mondjuk, liturgiai megjelenése pontosan olyan, amilyent Telegdi prédikációinak első kötete elé írt utasításaiból megismerünk.⁵⁰² Ezek a külsőségek máig sem változtak lényegesen. A beszéd előtt (és után) énekeltek, mégpedig – mint az 1629-i nagyszombati zsinat határozatából tudjuk – régi hazai szokás szerint, magyar énekeket.⁵⁰³ A szónok keresztvetéssel kezd. Azután mondja, pl. a pünkösdi-napi beszédben: Christus Jesusnak drága Szent Vérével megváltott keresztyének, a máai Szent Evangéliomot írta-meg Szent János Evangélista, könyvének tizen-negyedik részében. Melynek bötű szerént való magyarsága eképpen vagyon: Halgassátok isteni félelemmel.” Ezután következik az Evangélium (esetleg a szent lecke) felolvasása.⁵⁰⁴

Sejtésekre vagyunk utalva arra nézve, honnan veszi Pázmány az evangéliumok magyar szövegét: Ő maga fordítja-e, mint ahogyan maga fordítja a beszédekben előforduló latin bibliai helyeket, esetleg régebbi szövegnek, Káldynak vagy Szántó Istvánénak⁵⁰⁵ felhasználásával, vagy az evangéliumi szakaszoknak egy számunkra ismeretlen hivatalos gyűjteményét használja? Bármilyen valószínűnek látszik is ez az utóbbi feltevés, gondolkozóba ejthet bennünket, hogy ezeket a pericopákat – a római előírás szerint – csak az ő nagyszombati zsinata hozza be nálunk; a kérdés így egyelőre nem látszik eldönthetőnek.

Az evangélium után ez a formula következik. Ez a máai Szent Evangéliomnak bötűszerént való magyarsága. Melyből, hogy lelkünk Éppülletire tanúlságot vehessünk, és Istennek akarattját ne csak füllel halljuk, hanem cselekedettel teljesítsük, kérjünk áitatos szűvel Szent Lelket, mondván Mi Atyánk, stb., Üdvöz Légy. A prédikáció után a szokásos hirdetések következtek, majd imádságok. Ilyen imádságokat Pázmány maga is közöl a Prédikációkban, az első beszéd után.⁵⁰⁶ A mai szokáshoz képest feltűnő, hogy teljesen hiányzik nála a *jelige*. Erre azonban nincs is szüksége, mert a beszéd kivétel nélkül mindig a felolvasott evangéliumhoz kapcsolódik. E kapcsolat felállításában, a bevezetésnek az evangéliumi szöveghez való alkalmazásában tündöklök Pázmány leleményessége, bibliaismerete és lélektani ügyessége. Ügyességének érdekes bizonyítéka az is, hogy a sok latin idézetet, amelyekkel megtűzdeli írásait („mivel sokszor nagyobb és kedvesb ereje vagyon

a mondásoknak abban a nyelvben”) más betűvel szedeti és úgy fordítja le magyarra, hogy aki nem tud latinul, kihagyhassa a latin szövegeket, a gondolatmenet ezek nélkül is teljes.⁵⁰⁷

A mai gyakorlat szempontjából feltűnő az egyes beszédek nagy terjedelme. A mai istentiszteleten nem lehetne elmondani ebben a formában ezeket a beszédeket. Átlagos hosszúságuk körülbelül egy óra. Pázmány legalább ilyen hosszúságúaknak szánta őket, mint kitűnik több utalásából.⁵⁰⁸ Ha a beszédeknek ezt a nagy terjedelmét helyesen akarjuk értékelni, nem szabad elfelejtenünk, hogy a prédikáció a XVII. század társadalmi életében egész más szerepet töltött be, mint napjainkban. A vallási harcok korában a szentbeszéd a kornak olyanféle uralkodó műfaja, mint napjainké a regény. A legfontosabb, az embereket a legjobban érdeklő, a szellemi életet legjobban alakító dolgokkal a nagy tömegek elsősorban ebben a formában foglalkozhattak. A kor legnagyobb lángelméi találták meg benne legsajátabb kifejezési formáikat. Nem véletlen, hogy a XVII. század világszerte az egyházi szónoklat virágkora, amely gazdagságban, művészi formákban és hatásban a szentatyák korával versenyez. A Szalézi Sz. Ferencet és Borromei Sz. Károlyokat, a Bossuet-kat és Bourdaloue-kat, a Segneri-eket és Vieirá-kát, a Skargákat és Pázmányokat nemcsak azzal az áhítattal hallgatták az emberek, amellyel a mai jámbor hívő hallgatja lelkipásztorát. Része volt érdeklődésükben az esztétikai izgalomnak is, amellyel a mai ember egy klasszikus színházi vagy operai előadásra indul, sőt belevegyült valami még abból a kíváncsiságból, szórakozásvágyból, az élet és az aktualitások szomjazásából is, amely ma az átlagos újságolvasót jellemzi. A szellemi életnek, a szórakozásnak és az esztétikai élménynek a legtöbb ember számára majdnem egyetlen, mindenesetre egyetlen magasabbrendű lehetősége volt a prédikáció. Pázmány, aki jól ismerte az emberi gyengeséget és jól tudta, hogy „aki röviden prédikál, kívánságot és ízt hagy a hallgatókban”, bizonyára nem beszélt volna hosszan, ha nem lett volna meggyőződve róla, hogy szívesen hallgatják.

De ha készségesen alkalmazkodik is az egyházi beszéd megszokott alakításaihoz, éppen nem látszik követni a hagyományos belső formákat. Amennyire meg lehet állapítani, a kor egyházi retorikájában nálunk is, mint Európa-szerte, főként három műfaji hagyomány uralkodik. Az egyik a szentatyák kedvelt műfaja, a homília, az evangélium-magyarázat, mint szónoki forma. Ókor és középkor, protestantizmus és katolikus felújulás egyaránt szeretettel művelte ezt a formát; Telegdi Miklós is ezt kedvelte legfőképp. Chepregi Jakab kanonoknak 1583-ban leírt, magyarul elmondott, utóbb latinra fordított beszédei is homiliák.⁵⁰⁹ Annál feltűnőbb, hogy Pázmány beszédei között homília alig akad. Még legjobban megközelítik a homília formáját a Krisztus születéséről, színeváltozásáról, szenvedéséről, mennybemeneteléről és a három szent királyról szóló beszédek; a Jeruzsálem pusztulásáról szólónak már inkább csak az első fele hasonló ezekhez. Szentírás-magyarázó mondanivalóit néha a prédikáció után nyomtatott (talán el is mondott) tanulság formájában írja meg. Így a Vízkereszt utáni második vasárnapra rendelt két prédikáció után – az első a részezségről szól, a másik a háziasszonyoknak – két ilyen iktat. Ezek értelmét így magyarázza: „Az Máí Evangeliumban foglaltatott Christus Urunknak első csuda-tétele, mellyel magát megismértette. Ebben sok titkok vannak, mellyeket a predikációkban ki nem fejeztünk. Azokrúl tehát, egy-nehány rövid tanúságokban szóllyunk. A töb predikációk-után-is, hasonló tanúságokat írogattam vala, de a predikáló könyvnek rövidítéseért el kel hadnom”.⁵¹⁰ Egyébként is igen sokszor látható kedvvel magyarázza az evangéliumi helyeket, de a beszédet nem erre a magyarázatra építi, hanem a felolvasott napi evangéliummal többé-kevésbé szoros összefüggésben lévő tömör tételre.

A másik szónoki forma, amely nálunk is kétségtelenül igen kedvelt volt, és amelyet Pázmány egyáltalán nem folytat: a középkori népies beszédhagyomány. Ennek a műfajnak a Pázmány-féle beszéd, mely pedig a maga módján szintén népiesnek nevezhető, valósággal az ellenkezője. A nagy középkori szónokok, főleg a koldulórendek nagy vándorprédikátorai, a beszédnek egészen új fajtát teremtették meg, amely elsősorban a tömegnek, az egyszerű

embernek szívéhez szólt, az érzelmre és a képzeletre támaszkodott, és inkább aktuális átélésnek és exaltációnak, semmint szerkesztésnek, előkészületnek, értelmi hatásnak műve volt. A beszéd e nemében főleg az olaszok voltak nagyok (a XVII. század legnagyobb olasz szónoka, Segneri is ehhez az irányhoz tartozik). Kapisztrán Sz. János és néhány más külföldi barát-prédikátor nálunk is megismertette ezt a szenvedélyes, érzelmes, nem-egyszer a színészi hatásoktól sem idegen irányzatot. Bár úgy tetszik, hogy – főleg túlzottabb képviselőiben – némileg idegenszerű lehetett a magyar lélek számára, kolostori irodalmunk nem egy emléke mutatja, hogy az e fajta népszónoklat a magyar szerzetesek körében is jeles követőkre és a magyar nép körében is bizonyos népszerűségre tett szert.⁵¹¹ Pázmány az értelem-embere, a humanista műveltségű professzor, ha ismert ilyen szónokokat – a kor ferences vándor-szónokai közt valószínűleg akadtak – lelkében alighanem lenézte a hatásnak ezt a szerinte bizonyára olcsóbb nemét. Az ő népiessége, mint látni fogjuk, egészen más természetű, a délies népszerűséggel szemben bizvást magyar népiességnak nevezhető.

Szónoki felfogása egyéni voltának talán legjellemzőbb oldala, hogy nem követi a legközelebb álló, legkorszerűbb, legerősebb hagyományt sem: a polemikus szónoklat uralkodó divatját. Bizonyos, hogy a jezsuita szónoki nevelés igen nagy fontosságot tulajdonított ennek a műfajnak. Ha a gráci évek tapasztalatai komoly hatással voltak szónoki pályájára, ott is elsősorban ilyen irányú ösztönzéseket kaphatott, hiszen a jezsuita rend alapítójának szándéka és az egész világon való gyakorlata szerint elsősorban a vita és a térítés területén látta legsajátabb hivatását. A vita-szónoklat hagyománya megvolt Magyarországon is, a XVI. század első ránc maradt katolikus hitszónoklati műve, az olasz származású esztergomi kanonoknak, Illicinus Péternek 1538-ban tartott tizenöt beszéde is ilyen természetű.⁵¹² Nagy teret foglal el a vitatkozás Telegdi beszédeiben is. Vannak prédikációi, amelyek mindenestül polemikus tárgyúak, mint a Péter-Pál-napi beszéd: (Melyben megbizonyítatik, hogy a Pápa, azaz a Római Püspök nem Antichristus. De azok, akik őt annak nevezik, az Antichristusnak tagjai.) Ezzel szemben Pázmány, a nagy vitatkozó, beszédeiben majdnem teljesen mellőzi a vita-témákat. Fraknoi szép mondása szerint a templom küszöbén leteszi a fegyvert, mellyel az irodalom terén oly sok sebet ejtett.⁵¹³ A két nagy kötetben alig öt-hat helyen találunk ilyen vonatkozásokat, akkor is röviden, inkább utalásszerűen.⁵¹⁴ Eljárásának okát is adja az olvasókhöz intézett tudósításban: „A mostan támadott tévelygések ellen, mivel bévségesen írtam a *Kalauz*-ban és egyéb harczoló könyveimben: nem akarom it kétszerezni írásom; hanem azokról ritkán és rövideden emlékezem a predikációban”.⁵¹⁵ Ahol a tárgy olyan természetű, hogy védelemre szorul az újtók ellenében, lapszéli megjegyzésben utalja az olvasót a *Kalauz*-ra. Ha nem is vitatkozó, de hitvédelmi célzat vezérli azokban a beszédekben, amelyek a leggyakrabban támadott vallási kérdésekkel foglalkoznak: az egyházzól, az Eucharistiáról, a szentek és a képek tiszteletéről, az egyházi rendről De az apologetikus célzatot ezekben is inkább csak maga a tárgy képviseli; tartalom, gondolatmenet, hang a nyugodt tanítása.

3. Mondanivaló

Ha feltűnő, hogy a nagy hitvitázó beszédeiben jóformán teljesen lemond a vitatkozásról, talán még érdekesebb, hogy ez a tudós teológus, ez a megalkuvást nem ismerő dogmatikus, az *értelmes* hitnek ez az ösztönszerű és hivatásos hangsúlyozója, dogmatikai kérdésekkel is csak elvétve foglalkozik. Csekély számú idevágó beszéde jóformán két kis csoportba foglalható, azoknál is szemmel látható, hogy a szorosan vett dogmatikai szempont csak második sorban vezeti, a főcél mindkét esetben szembetűnően gyakorlati. Az egyik ilyen csoportot az imént említett apologetikus tárgyúak teszik. Ezeknél világos a szándék: ki kell fejteni a megtámadott igazságok értelmét, hogy megvédhessük az emberek veszélyeztetett hitét. A másik csoportot a legnagyobb témákról (Isten, Szentháromság, Krisztus Urunk)

szólók és néhány eschatologikus beszéd teszi (a halálról, az ítéletről, a poklóról és a mennyországról.) Ezek is azért foglalkoznak a legnagyobb és az ún. utolsó dolgokkal, hogy megfontolásukból az emberek indítást merítsenek a bűnbánatra és életük megjobbítására. Örök tárgyai ezek minden misszióknak, lelkigyakorlatnak, erkölcsi beszéd-sorozatnak; a legnagyobb emberismerőnek, az egyháznak évezredes gyakorlata próbálta ki őket és találta meg bennük a megtérésre való indítás leghatásosabb eszközeit. Az ilyen természetű prédikációban a dogmatika az erkölcsstan szolgálatában áll, a nagy igazságok a több-élet megteremtésére, elmélyítésére, a lelkek Istenhez hódítására állítják csatasorba erejüket. Ugyanilyen szembetűnő a gyakorlati erkölcsi szándék a Boldogságos Szűz Máriáról szóló néhány prédikációban is.

Ha a dogmatikai és hitvédelmi tárgyú beszédeknek ezt az igazi értelmét felismertük, egész jelentőségében előttünk áll ennek a száznál több beszédnek meglepő tartalmi egyöntetűsége. A mondottak tekintetbevételével ugyanis azt mondhatjuk, hogy Pázmány beszédeinek *jóformán egyetlen tartalma: az erkölcsi tanítás*. A többi beszédek ui. már témájukkal is egyenesen a morál körébe vágnak. Erény: hit, remény, szeretet (Isten, ember, ellenség szeretete), jámborság, alázatosság, mértékletesség, okosság, igazlelkűség, – bűn: részegség, ételben való tobzódás, bujaság, harag, fősvénység, jóra-restség, a nyelv vétkei, – a vallásos élet gyakorlatai: imádság, Isten igéjének hallgatása, penitenciatartás, szentáldozás, templomok tisztelete, ünnepek megszentelése, processziók, – a gyakorlati erkölcsi magatartás szabályai: béketűrés, betegségben való viselkedés, – az erkölcsi életet kormányzó nagy igazságok: „hogy minden cselekedetünket Isten tisztességére kel igazítanunk –”, hogy Isten mindenütt jelen van, és ezzel szent életre köteleztetünk, – hogy mindnyájan Istené vagyunk, és az ő hasonlatosságát viselvén, szolgálattya köteleztetünk, – hogy minden dolgainkat Isten akaratahoz kell alkalmaztatnunk –, miért sanyargattya Isten híveit a földön, és ellenségit gyakran kedvekre tartya? – mely üdvösséges a magunk ismerése: íme a Pázmány-féle beszéd jellemző témái. Előkelő helyet foglalnak el e gyakorlati beszédek közt a szociális kötelességekről szólók: mivel tartozunk fejedelmünknek és fejedelmünk nekünk? – a keresztény vitézek kötelességéről, – a keresztény urak és szolgák tisztéről és az alacsonyrendű emberek szentségéről, – az irgalmasságról és az alamizsnáról, – az igazságról és a bírák kötelességeiről stb. Még a szociális beszédekben belül is összetartozó kis csoportot alkotnak azok a pompás prédikációk, amelyek a családi élet viszonyait tárgyalják, és amelyekből igen tanulságosan össze lehetne állítani Pázmány *pedagógiáját*: a fiaknak Istenes neveléséről, – mint kell a keresztény leányt nevelni, – mint kell a fiaknak tisztelni szüleiket, – házasságban élő asszonyok tanulsága, – a keresztény özvegyasszonyok tüköre. Nagy érdeklődéssel, valóságos szenvedéllyel mélyed el az életnek – a gyakorlati, mindennapi életnek – apró-cseprő ügyeibe-bajaiba, kötelességeibe, nehézségeibe; nem riad vissza olykor a kazuisztikus részletezéstől sem,⁵¹⁶ de legtöbbször bámulatosan meg tudja találni a hasznos módszert. Pillanatra sem téveszti szem elől a nagy elveket, de ugyanakkor le tud bocsátkozni a gyakorlati élet zavaros szövevényébe is: a nélkül, hogy elveszne a részletekben, megtalálja és meg tudja mutatni az ösvényt az útvesztőben is. Annak a *gyakorlati erkölcsstan*-nak, amely ezekből az erővel és léttel teljes beszédekből kialakul, a legnagyobb moralisták, akár a Theophrastosok, La Bruyèrek jellemrajzai mellett sem kell szégyenkeznie. Hogy mennyire benne élnek ezek a beszédek a legvérmesebb, leglúktetőbb életvalóságban, annak jellemzésére álljon itt néhány mondat a leánynevelésről szóló prédikációból:

Hogy nagyobb kedvet találjon mind leány-korában szüleinél, mind házassága-után szerelmes uránál, szükséges, hogy a leány tanuljon étceskékét-is főzni. Nem tudom, ha vagy fogatosb dolog, mellyel magát kedvesbe tehesse az asszony, mint ha urát betegségében maga kezével főzött gyenge ételekkel kínálja. Mocskosb az aszszony-ember keze, mikor más férfiútól szorongattatik, hogy-sem mikor az urának-való főzésben fázék

fogastul kormoztatik; éktelemb a tánczban vagy koczka-jádzásban a leány úja, hogy-sem az éték abárlásban ... Ne kenye a keresztyén leány orcáját idegén festékkal, de tiszta vízzel szépen megmossa. Ne terítse verő-fényre festett haját, de baglyoson, csoportoson, korpáson és szennyesen se hadgya fejét. Pésma-szagokkal ne füstölögjön, de dohosságot se szenvedgyen maga-körül. Értéke-felet drágában ne öltözzék, de a mibe öltözik, tiszta legyen. Tükörbe a végre ne nézzen, hogy magát czifrázza, de, hogy fején vagy orcáján dísztelen és illetlen valami ne legyen, megtekincse tükörében magát. És ha szép, eltekéllye, hogy meg nem rútította feslett étellel ékességét, ha rútacska, arra igyekezzék, hogy jó erkölccsel szépegesse magát.... A külső jók-között első és legnagyobb tekintete legyen annak erkölcsére és okosságára, a kinek akarják adni gyermekeket. Az-után értékére és nemzetségére, csak, hogy felettéb nagyobbak (én tanácsommal) ne adgya senki leányát, ha szolgálóvá nem akarja tenni. Idejét és természet-is kel a legénynek nézni; mert ha gyermek, nem tudgya megböcsülleni a házasságot; ha igen üdös, egyéb kedvetlenséget-is szerezhethet, de hihető, hogy hamar özvegységben hadgya feleségét és árvaságban neveletlen gyermeket.⁵¹⁷

Vagy a veszekedő házastársakról szóló, élettől duzzadó rajz:

Azt kívánna az egymás-szeretet, hogy morgás, veszekedés, pántolódás ne legyen a házasok-közöt. Az aszszony-népek közönségesen szósok és zúgolódók. majd alig vagyon pedig a mivel inkább idegenedgyék férjek kedve, mint a kemény szókkal, gyakor panaszokkal és pántolódásokkal ... De, ha urát búsította a gonosz aszszony, maga sem marad ütetlen. Mert sem Istentől, sem emberektől nincs annak vigasztalása, aki urával nem jól alkoszik. Bolond házasok, kik azt kívánnák, hogy az ő társokban semmi fogatkozás ne legyen: és nem akarván keveset túrni, még e földön poklot csinálnak magoknak, túrhetetlenségekkel; mert ezer-anynit kell túrni a mint túrnének, ha az igaz szeretet kicsiny szenvedésre bírná őket... Azért, aszszony-népek, vegyétek tanácsomat és megláttátok, hogy nyertesek lesztek. Ha az uratok haragos, versengő, szitkozódó: ne öregbítsetek magatok keresztét; sárral ne mosogassátok rőllatok a sárt; kiáltással, szitokkal ne gyújcsátok a tüzet: hanem cselekedgyétek azt, a mit ír Szent Ágoston, hogy cselekedett az ő anyja. Noha (úgy-mond) igen haragos volt az ura, de minden eszveszés-nélkül, oly békeséggel túrt, szenvedett, hogy se szóval, se cselekedettel soha urával nem ellenkezett: hanem, mikor elmúltak urának alkalmatlan indulati, akkor ő-is szép gyenge szókkal mentette magát és okát adta cselekedetinek. Innen volt, hogy, noha egyéb aszszonyok szelídeb uroktól nyert kékeket viseltek orcájokon, de ötet fene vad-természetű férje, soha egy újjal sem ütötte. És nem az urok természetinek keménységét, hanem az aszszony-emberek túrhetetlenségét mondotta okának, hogy békével és szeretettel nem laknak. Ez volt a Szent Mónica regulája.⁵¹⁸

Ebben a Pázmány-féle vaskosan-gyakorlati erkölccstanban szigorú következetességgel a józan középút, a kiegyensúlyozott bölcsesség, a túlzástól való megfontolt tartózkodás viszi az uralkodó szólamot. – Az ivásra ilyen szabályt ad: „*Két ellenkező eretnekséget olvasok a bor-italról: egyik, a bor-italt tellyességgel tiltotta: és azt tanította: hogy a bor ördög találmánya; és ennek kóstolásával, megferteztetik és bűnössé lészen ember. Másik eretnekség nem-csak a bort nem tiltotta, de sőt részegségre szabadította az embereket: mert azt vitatta, hogy semmit nem vetkezik, a ki megrészegszik. De mind a két tévelygést, egy-aránt kárhoztattya az igazság, mely a két hamis vélekedés-közöt, igyenes uton, középaránt szokott járni*”.⁵¹⁹ – Az utolsó ítélet jeleiről szóló beszédet így vezeti be: „Se a Christus jövetelének kegyessége, felettéb-való *bizakodásra* ne ragadgyon; se az ítélet szörnyűsége, *kétségbe ne ejcsen*: hanem, ha a Christus alázatos jövele szeretetre nem gerjeszthet, ottan az ítélet félelmétől indíttassunk a testbeöltözött Istennek böcsülletes fogadására”.⁵²⁰

Ez a kiegyensúlyozottság, a különböző szempontoknak ez a nagy körütekintéssel való összeegyeztetése, szembetűnően érvényesül az egyéni és a szociális szempontok egyenlően határozott kiemelésében is. Klasszikus példái ennek a Sz. Tamásra épülő részrehajlás nélküli társadalmi erkölcsstannak az imént említett szociális tárgyú prédikációk. Egy részük már címével is figyelmeztet a társadalmi egymásrautaltságra, a kötelességek kölcsönösségére, egymástól függő, egymást meghatározó volta. (Mivel tartozunk fejedelmünknek és fejedelmünk nekünk? – a keresztény urak és szolgák tisztéről.) A gondolkodásnak ez a mindkét oldalra tekintő ébersége, az erkölcsi érzéknek ez a részrehajlást nem ismerő megvesztegethetetlensége mindig megszólal, valahányszor a társadalmi erkölcs körébe vágó kötelességek vagy bűnök tárgyalására kerül a sor. Az ítéletről szóló prédikáció következő helyén pl. szinte nyomon tudjuk követni Pázmány gondolatjárását; a felhozott példák pedig szinte véres eleveenséggel utalnak a század zavaros közviszonyaira, amelyekből vétettek. A bűnösök közt, akiket felvonultat, ráismerünk a kóborlók, szegénylegények, hajdúk, martalócok alakjára, de mindjárt nyomon követi őket a Balassi Menyhárt-féle főúri vérszopók képe is:

A mostani gonoszságban merült világnak szokása-szerént, a ki el nem vonsa erővel, *tolvajul, kóborlással* a másét, hanem csak a magáét takargattya, azt ugyan szentnek tartják. De ládd-e, Christus az ítéletben nem említi ama czéges vétéket, hanem csak azokat számlállyá, melyeket az emberek eszkebe sem vésnek, vétkeknek sem tartanak: hogy ebből megéricsük, mennél inkább kárhoztat a nagyob vétkekért. Ha az irgalmas Istennek igaz ítéleti örök pokolra méltónak talállyá az adakozásnak elmúlatását; ha ezért maga-elől elveti, ördögökhöz hasonlatosakká teszi a kárhozottakat: mit ítél *a ragadozásról, nyúzás-fosztásról, szegény emberek vére szopásáról*? Ha örök tűzre veti a ki ruhát nem ad a mezítelennek, ételt nem ad a szűkölködőnek: mit mível azzal, a ki *tagollyá, sebesíti, öli, fosztja* attya-fiát?⁵²¹

Ezekben az erkölcsstani beszédekben mutatkozik meg leginkább Pázmány imponáló emberismerete, szónoki művészetének zseniális lélektani tapintata. De többé-kevésbé felismerhetően ott van ez minden beszédében, valahányszor emberi viszonyokról szól, vagy emberi szívekhez akar közelférközni. Milyen jellemző pl., hogy ritkán mond csüggesztőt, elszomorítót, ijesztőt a nélkül, hogy nyomban fölemelő, megvigasztaló, pozitív mozzanatról is ne gondoskodnék a negatívum után. A halál borzalmainak festése közben minduntalan rámutat azokra a vigasztaló igazságokra, amelyek a keresztény embernek erőt adhatnak a haláltól való rettegéssel szemben. A pokol kínjairól szóló beszéd az Isten irgalmasságának hangsúlyozásával kezdődik és arravaló hivatkozással végződik. Külön tanulmányt érdemelne az a lélektani művészet, amellyel Pázmány a beszédeknek nem egyszer terjedelmes bevezetéseit megszerkeszti. Ahogyan az evangéliumi részletből, vagy egy idézetből, vagy valami hétköznapi jelenségből kiindulva, szinte észrevétlenül vezeti a hallgatót általános érvényű, mindenkit érdeklő, örök-emberi jelenséghez, problémához, izgató kérdéshez, és ahogyan ebből játszi könnyedséggel, szinte magától értetődő természetességgel, az érdeklődést egy percig lankadni nem engedve eljut a tétel kitűzéséig. A bevezetés e lélektani művészetének remeke pl. a magunk megismeréséről és a részegségről szóló prédikációnak vagy a második karácsonyi beszédnek bevezetése. Mestere Pázmány a pszichológiai sejtetésnek és elhallgatásnak, a ki nem mondott szóval való megmondásnak is. Egy helyen pl. ezzel a sokatmondó szóval hagyja félbe a kényes fejtegetést: „Mivel a Szent Pál tanítása-szerént ebben a helyben éktelenséget nem illik említeni, hogy a szemérmesség meg ne sértődgyék, mikor a világ szabados fesletségről emlékezem, *többet ércsetek azon, amit mondok*, és legyetek figyelmetesek”.⁵²² A legváratlanabb helyeken elő-előugrik egy mondat, amely szabatosságával, szemléletességével, lélektani igazságával szinte realista regénybe kívánczik. Az özvegyekről szóló beszédben mondja: „Bolond kiáltásokkal pedig, haja

szagatásával, éktelen éneklésekkel ne czégéreztesse esztelenségét az okos aszszony (aki férjét siratja): mert tuggyák mindenk, hogy ezek csak piacra és szemeleibe készített pompák, mellyek elolvadnak, a hol őket senki nem láttya, nem hallya”.⁵²³ Mikor arról beszél, hogy az édesanya maga szoptassa gyermekét, a következő finom lélektani megjegyzést fűzi hozzá: „Nem-csak a gyermek vastagb és egészségesb azzal a vérrel, melyből alkottatott, hanem az anyák-is inkább szeretik, a kiket fáratságos bajlódással maguk neveltenek. Azért az anya (ha lehet) maga erkölcsét csepegesse leányába, és a kit méhében viselt, ölében hordozza, téjjé lett vérével nevellye, első mosolygásit és akadozó szóllásit kedves csókolgatásával bátorítsa”.⁵²⁴

A beszédek legnagyobb lélektani remeklése talán a leánynevelésről szóló prédikáció, amelyet akár egészében idézni lehetne zsenialitásának jellemzésére. Álljon itt belőle két pompás kis lélektani kép. Az egyik a bűnös leány lelkiismeretfurdalásának festése:

Ha titkon maradna és soha ki nem tudódnék-is az eset, de a lelki-ismeret oly kemény furdalásokkal fárasztja szívét az elesett leánynak vagy aszszony-embernek, hogy halált kellene inkább szenvedni, hogy-sem ennek a házi-hóhéznak szünetlen kínsírt viselni. Ha valaki szemét reá veti, mingyárt szívébe ütközik, hogy talám ért az valamit gonoszságában. Ha láttya, hogy súgnak, ottan azt gondollyá, hogy az ő vétkéről suddognak, Ha szó esik a feslett életről, azt álittyá, hogy ő-ról példázna. Egy zördülés légyen a házbán, azt tudgya, hogy kiterjedett dolga és ő-reá vígyáznak. Mindenekkel félve beszél, a kirül gyanakodik, hogy meg-sajdította vétkét, retteg mindenkor tőlle, hogy szemére ne vesse feslettségét. Egy-szóval, halál az ő élete, mely mindenkor retteg, mindenkor kedvetlen és bátoratlan. Ezek a belső kínsírtok, noha a gonosz férfiat-is sújtogattyák, de sokkal inkább a leányt és aszszonyt.⁵²⁵

A másik hely arról beszél, milyen könnyen megszólják a leányt:

Nem kíváncznék bezzeg a leány-aszszony piacra vagy lakodalomba menni, ha meggondolná, hogy ítélő-mesterek-eleibe mégyen, kik erkölcsérül és tisztességérül törvényt tésznek. És soha magát úgy nem viselheti, hogy kárhoztató sentenciát ne nyerjen. Ha keveset szól vagy halgat, parasztnak ítílik, szaporáb szaváért csácsogó neve. Ha egy-ügyűen beszél, tudatlannak, értelmes szóllásáért álnak és csalárdnak mondatik. Ha nehezen felel, rosszúl nevelt; ha könnyen szónak adgya magát, szerelmeskedő; ha szemérmetesen halgat, képmutató; ha szépen öltözik, kevély; ha az öltözettel nem gondol, ocsmány; ha valahová néz, azt mongyák, hogy oda-hajol szíve, a hová néz szeme, mivel a szem-után jár a szűnek⁵²⁶ gonoszsága. Egy-szóval, soha ollyant nem mívelhet a leány, hogy meg ne szóllják, meg ne ítíllék, ne kárhoztassák. A mi pedig egyszer reá-ragad, könnyen le nem mosatik; csak-nem hóltig rajta-marad. Micsoda okosság tehát, hogy a leány szem-eleibe kívánczik?⁵²⁷

4. A Pázmány-beszéd lényege

A *Prédikációk*-nak. ez a tartalmi elemzése rávezet bennünket a Pázmány-beszéd lényegére. Egyszerűnek, szürkének, jóformán minden igazi prédikátorral közösnek látszik ez a lényeg; nehéz elgondolni, hol fér el benne az eredetiség. Pedig mégis mindaz, ami Pázmányban – a nyelvművészetten kívül – érték és eredetiség, nagyon is egyszerű formulába foglalható. Ő maga így mondja meg: „Nem arra igyekeztem, hogy csak tanítesam, micsoda jó, micsoda gonosz: hanem hogy elsőben minden-féle erős okokkal meggyőzzem az okosságot, a jószágok követésének és vétkek távoztatásának szükséges voltára. Azután ... azon voltam, Isten segítségével, hogy az emberek akarattya édesedgyék a jóra, idegenedgyék a gonosztól, és se gonoszt, se felettéb-valót ne kívánnyon... Mert abban áll a prédikációnak üdvösséges haszna, hogy ember ... okossága meggyőzessék és akarattya vastagodgyék abban,

hogy híven, serényen, álhatatosan szolgállyon Teremtőjének”.⁵²⁸ Két nagyon egyszerű, nagyon könnyűnek, szinte magátólértetődőnek látszó feladatot foglal magában a szónok munkájának ez a felfogása. Az észhez szól, de csak azért, hogy rajta át az akarathoz férközzék. Éppen ennek a két elemnek összeforrása, az egyiknek csak a másikban, a másikért, vagy a másik által való megjelenése, sőt megvalósulása: ez a pázmányi beszéd lényege. Hogy mit jelent ez valójában, mennyivel többet, mint amire a szürke formula olvastán gondolnánk, akkor nyílik meg előttünk egész puritán nagyszerűségében, ha ráeszmélünk, hogy a megszokott hatás-eszközök közül mi mindent kizár a beszédnek ez a felfogása, hogy milyen nagy, a legtöbb szónok számára szinte nélkülözhetetlen értékekről lemond, és mi minden nélkül tud mégis elemi hatást érni.

A Pázmány-féle beszédből mindenekelőtt teljesen *hiányzik mindennemű misztikus elem*. Az ő vallásossága az ésszel belátott, akarattal elfogadott, cselekedetben megvalósított igazság. Az érzelemnek nincs benne elsődleges része. Erkölce: belátáson alapuló kötelességteljesítés, nyugodt, józan, állhatatos hűség. Érzelmi fellángolások, nagy ujjongások és önmarcangolások idegenek tőle, talán gyanúsak is előtte. A nagy misztikusok titokzatos világa, a víziók, elragadtatások, minden olyan élmény, amely az értelmi működés felfüggesztését vagy háttérbe-szorítását feltételezi, kívülesik az ő teljesvilágítású lelki birodalmán. Ezeknek a beszédeknek légköre nem a misztika, hanem a skolasztika, ihletője a nagy atyákon és teológusokon át nem a román, hanem az ősi latin szellem, termőtalaja nem a jezsuita-barokk gazdagság és nyugalanság, hanem a magyar józanság és egyszerűség. Annyira józan és annyira egyszerű, hogy nemcsak a tulajdonképpen való misztika hiányzik belőle, hanem a beszédnek a klasszikus retorika megkövetelte oly fontos eleme, az úgynevezett *patheticon*, a szoros értelemben vett érzelmi rész is csak igen sajátos, egyéni módon, közvetve, a felszín alatt húzódik meg benne. A prédikációknak ez a hiánya annyira feltűnő, szokatlan, a jezsuita retorika elméletének és gyakorlatának annyira ellentmondó, hogy még a jezsuita retorikus Kaprinai is, aki pedig Pázmányt igen nagyra becsüli,⁵²⁹ súlyos hibának érzi. Nézete szerint Pázmányt akkor lehetne a legelső szónokok közé sorolni, ha az érvek erőssége, stílusának kiváló eleganciája és gazdagsága mellett megvolnának benne az érzelmek is, amelyeket szűken mér, és megvolna benne a „mai idők teljesebb művésziessége”.⁵³⁰ Oly súlyos hibának tartja ezt, hogy szükségesnek látja mentegetni: ez nem az ő hibája, hanem úgylátszik, hogy egész koráé.⁵³¹ Egy más helyen hangjának és testalkatának gyengeségével magyarázza, hogy éppen nem volt alkalmas a felindultabb előadásra.⁵³² Igen mérsékeltlen veszi igénybe az érzelmekre való hatásnak még azt a legkönnyebb, legkedvesebb eszközét is, amelynek segítségével az esztétikai élményen át lehet a szívhez férni és amelyre oly gazdag példatárt nyújt középkori prédikáció-irodalmunk: a legendák és példák kincstárát.

Pázmány nem veti ugyan meg a példákat, be-besző a beszéd szövetébe egy-egy legendarészletet is, de egészen másként, sokkal szerényebben, mint a középkoriak, a kódexek prédikátorai és minden idők érzelmes-népies szónokai. Ritkábban él az effélékkel, röviden, tömören mondja el őket, helyesebben inkább csak hivatkozik rájuk, és mindig nagyon határozott, előre kitűzött erkölcsi tétel illusztrálására. Nem érzelmi hatás, hanem világosság, megértetés és meggyőzés a célja.

Igen szerény teret foglal el az az elem is, amely a skolasztikus prédikátor beszédét elsősorban szokta megtölteni, és amelyet a Pázmány-féle logikus főtől, értelmi vallásossága szellemtől elsősorban várnánk: a teológiai elmélkedés. Hittudományi – kisebb részben dogmatikai, nagyobb részben erkölctani – anyagot természetesen nem nélkülözhet a prédikáció, kétszeresen nem az olyan kiválóan értelmi jellegű, amilyen a Pázmányé. Ez a teológiai anyag azonban éppoly szerény hangon szólal meg és éppúgy alárendeli magát az éppen nem tudományos főcélnek, mint a legendai-példai elem. Találóa mondja Ravasz László: „Pázmány az egyetlen ember, akinél az első oldalon megérezzük, hogy nála nem a

prédikáció van a teológiáért, hanem a teológia a prédikációért”.⁵³³ Szabatosan megjelöli ennek az elemnek beszédeiben elfoglalt helyét és értelmét a *Prédikációk* előtt ő maga is: „Noha elme élesítő iskolai vélekedéseket és vetekedéseket, mellyek a lelki éppületre nem szükségesek, írásomban nem elegyíttem: de nagy-részre, a mit az iskolai Theológiában, erkölcsünk igyengetésére, akarattunk gerjesztésére, a jóságok és vétkek ismerésére, alkalmasnak ítéltem iskolai tanításbúl, predikáló-székbe hoztam”.⁵³⁴ Vagyis a hittudományi elem is, mint minden, ami ebben az értelmi jellegű prédikálásban értelmi, az akaratért van.

Hogy pedig ezt az akaratra való hatást miképp kell érteni, a lehető legtömörebben, de a lehető leghabosabban megfogalmazza ugyancsak az olvasóhoz szóló bevezetésben: „Én, a mit írtam, lelki haszonért, nem fül-gyönyörködtetésért írtam. Annak okáért, sem ékes-szóllásra, sem egyéb czifrára nem szaggattam: hanem, a mit üdvösségesnek ítéltem, egy-ügyű szókkal, gyakran elő-hoztam”.⁵³⁵ A *lelki haszon*: ez voltaképp a Pázmány-beszéd szökellője. A haszon szót itt nem szabad átvitt értelemben képzelünk. Mi válik javára, mi kárára a léleknek, – mitől gyógyul meg, mitől lesz beteggé, – mitől „vastagszik”, mitől gyengül, – mitől lesz jósora, békessége, megelégedettsége ezen a földön, – mi hoz rá szenvedést, nyomorúságot, lelkipurdalást, megvetést, – mivel járhat kedvében a hatalmas Istennek, mivel rekeszti ki magát éltető tetszéséből, – mivel érdemli meg az örök boldogságot, mivel kárhoztatja magát a pokol kínjaira: ezekről szól minden beszéde, ilyen értelemben teszi fel az erkölcsi élet minden kérdését. Van valami – természetesen a szónak legnemesebb értelmében vett – szent eudaemonismus a Pázmány erkölcsstanában; nem az elvekben, hanem a gyakorlati alkalmazásban. Természetesen nagyon jól tudja, a maga helyén meg is mondja, hogy a jót nem a jutalomért kell tenni, a rosszat nem a büntetés miatt kerülni. Az Isten dicsősége, önmagában és önmagáért, a jó mint jó és mert jó, önmagában, illetőleg Istenben: előtte is a legfőbb érték és az erkölcs legfőbb mozgatója. De ismeri az emberi természetet, tudja, mennyire hozzátapad a látható dolgokhoz, a fogható érdekekhez, a lemérhető értékekhez, azért szívesebben szól az átlagemberhez az átlagember nyelvén, a közvetlen haszon és kár megmutatásával. Természetesen lelki haszonról és lelki kárról van itt szó, de Pázmány nagy mester – nagy pszichológus és nagy dialektikus – annak megmutatásában, hogy ez a lelki haszon a földi élet számára is tapintható haszon, és a lelki kárt az ember előbb-utóbb megtapasztalja a maga bőrén, a leggyakorlatibb mindennapi életben is. Azt hiszem azonban, hogy a lelki haszonnak ez a szinte kizárólagos erkölcsirányító szerepe több pusztá nevelői alkalmazkodásnál. Nem hivatkoznék rá ennyiszer, nem tárgyalná ilyen következetesen majdnem csak ebből a szempontból az egész erkölcsi életet, ha – bizonyos fokig legalább – maga is így nem nézné. Mikor azt mondjuk, hogy Pázmány etikai elve túl van az eudaemonismuson, és csak gyakorlata épül erre, akkor gyakorlaton nem csak a lekipásztor és a hitszónok működését kell érteni, hanem – legalább bizonyos értelemben – a saját gyakorlati erkölcsi életét is. Bizonyos, hogy ezt az életet legmélyebb mélyén az Isten dicsősége, az istenszeretet és az apostoli szenvedély mozgatja, és természete megnyilatkozási formája a szolgálat, a kötelességteljesítés, a hűség. De *ahogyan* ezt a szolgálatot teljesíti, a kötelességet megvalósítja, a hűséget átéli, a gyakorlati kivitelben mindez azon a megfontoláson fordul: mi jó, mi üdvös, mi hasznos a nagy, szent, örök és szeretett célok érdekében? Az aktuális állásfoglalásokat, az egyes elhatározásokat és cselekvéseket gyakorlatilag ez a *lelkihaszon* – *lelkikár* mérlegelés dönti el. Van ebben a józanul mérlegelő lelki attitude-ben valami a gazdaember szemléletmódjából, aki végelemzésben ösztönösen a szerint ítéli meg és intézi a dolgokat, hogy hasznára válnak-e földnek, termésnek, életnek, vagy kárára. Hogy ez a lelkihaszon Pázmány erkölcspedagógiájában mennyire nem alacsonyrendű, mennyire nem külsőséges valami, hogy milyen mély lélektani belátás, milyen finom erkölcsi érzékenység rejlik mögötte, világítsa meg az ellenszerezetetről szóló prédikációnak néhány mondata. Ha van erkölcsi parancs, amelyet nem könnyű a hasznosság szempontjából megokolni, bizonyára az evangéliumnak ez a csodálatos követelése az. Pázmány négy okot hoz fel az

ellenségszeretet ajánlására. Érdekes megfigyelni, hogy a négy közül három tartozik a lelkihaszon fogalma alá, csak a második emelkedik az eudaemonistikus szempont fölé: „A keresztyén ember nemcsak jóakaróit, hanem ellenségét-is tartozik szeretni; az-az jót akarni néki; négy okért: először mert *szükséges üdvösségünkre*: mivel arra parancsolattal köteleztetünk. Másodszor mert ez *böcsülletes*: mivel Isten maga példájával izgat erre. Harmadszor mert ez *igen hasznos*: mivel Isten nagy jutalmat ígér ennek. Negyedszer mert három kiváltságképpen való nagy okokból, esztelen bolondság az ellenséggyűlölés, mellyel ember *magára veszedelmet* vonson”.⁵³⁶

A négy ok közül legkevésbé magasrendűnek a harmadik látszik: a haszon és a jutalom kilátása. Hogyan lehetnek hasznosak az ellenségek? „Sokszor hasznosbak az ellenségek, hogy-sem a jó akarók; mert mikor barátink dicsírnék és fogyatkozásinkat fedezik, ellenségink, mint pénz-nélkül tanító mesterink, vétkeinket kibeszélik, és rágalmazó nyelvek tanításával ismértetik. Ennek-felette, vígyázóvá téznek, minden fogyatkozások távoztatására. A mely várasnak közel ellensége, abban nagyob vígyázás vagy, hogy-sem a melynek sehonnan nincs félelme: azon-képen, a kinek ellenségi vannak, szemesben jár és inkább vígyáz magára, hogy olyat ne mívellyen, a mi gyalázattára fordulhatna. Azért, mint a vasat fényesíti a köszörű-kő, mint az abroszt tisztíttya az erős lúg: úgy az ellenkezők tisztíttyák és jobbittyák erkölcsünket.”⁵³⁷

Ha a lelki haszon az erkölcsi akarat megindítója, akkor a szónok legfőbb feladata meggyőzni róla a hallgatót, hogy lelki hasznot remélhet, ha megfogadja a kitűzött erkölcsi szabályt, lelki kártól kell félnie, ha elveti. A beszéd gerince így egy nagy bizonyító és magyarázó eljárás, amely az értelmet kívánja meggyőzni és megnyerni. Innen, a gyakorlati erkölcsi célból következik a Pázmány-beszéd szembetűnően logikus jellege. Minthogy semmi sincs benne, ami ne az erkölcsi akaratot szolgálná, az akaratot pedig saját természete és szónoki felfogása szerint az értelem indítja, azért az egész beszéd elejétől-végig logikai mozzanatok egymásba kapaszkodó fonadéka. Ahol a képzeletet vagy az érzelmet látszik célba venni, ezt is csak értelmi megvilágosítás, meggyőzés céljából cselekszi. Ilyen érzelmi-képzelmi elemek értelmi felhasználásával indul meg legtöbbször a beszéd, egészen a Cicerói

rétorika *captatio benevolentiae*-szabálya értelmében. A *bevezetés művészete* Pázmány egyik fő ereje. Az egyházi beszéd megszokott formája hozza magával, hogy a bevezetés legtöbbször a felolvasott evangéliumi szöveghez fűződik. A vízkereszt utáni harmadik vasárnapra szóló prédikáció (Hogy minden dolgainkat Isten akarattyához kel alkalmaztatnunk) a poklos meggyógyításáról és a kafarnaumi századosról szóló evangéliumi fejezetből indul ki. Három üdvösséges hasznot kell vennünk Krisztus csodáinak emlékezetéből: Erősödnünk a hitben, bizalomra gerjednünk Isten jósága iránt, tanulnunk azok példájából, kikkel az Úr csodát tett. Másszorra hagyjuk a százados példáját, tekintsük most a poklosnak követésre méltó erkölcsét. A poklos hármasság példát mutat: Megvallotta Krisztusba vetett hitét, megmutatta alázatosságát, de minden tökéletességnek együttlévő sokaságát mutatta abban, hogy mindenestül Krisztus akaratára hagyta magát. Ez minden szentség kútfeje, ezt gyökereztessük szívünkbe a mai napon. Következik a beszéd kettős tétele: Isten kedves szolgálói erre mutattak példát, – erre vezérel az igaz okosság is. – Máskor nem az evangéliumból indul: kerülő úton jut el odáig. Az első karácsonyi prédikáció Elizeus próféta csodáját bocsátja előre, aki ráborult a halott gyermekekre, úgy támasztotta fel. Hasonlót cselekedett velünk is az Isten, mikor magát annyira megkicsinyítette, hogy gyermeki testtel egyesülvén a szoros istállónak kisdud jászolába tért és így eleveníti meg a kárhozat halálába esett embert. Ennek emlékezetét állítja elénk a mai napon az Egyház. Most a karácsony napjának csupa szentírási idézetből összeállított himnikus dicsérete következik; adná Isten, hogy megértenők mind, mekkora irgalmasságot cselekedett velünk születésével az Úr Krisztus. Hogy mélyebben megértsük, tekintsük meg közelebbről.

A bevezetés mindig a beszéd logikai vázának csomópontjába torkollik: a *tétel* kitűzésébe. Pázmány propositiója mindig nagyon világos, tömör és határozott. A most említett karácsonyi beszéd tétele így hangzik: „Hogy azért mélyebben és édesdedben ércsük elrejtett titkait, és böcsülhetetlen kincseit a mi Urunk születésének: mászorra hagyván az anyagi követségnek és éneklésnek üdvösséges tanúságát, ebben a rövid órában, melyet az isteni szolgálatnak szokatlan hosszúsága enged, jer tekincsük-meg a három dolgot, melyet az Evangéliomban hallánk, tudni illik: *A Christus Születésének idejét, módgyát, helyét.* Ezekből üdvösséges tanúságokat és lelki vigasztalásokat vehettek, ha figyelmetesek lésztek a halgatásra és szó-fogadók az oktatásra”.⁵³⁸ Más példák: „Hogy azért volta-képpen tudgyuk, kik vagyunk? honnan jöttünk? hová megyünk? és ebből az isméretből igaz alázatosságra juthassunk: jer, szálljunk magunkba, és ki-ki közüllünk kérdgye magátul: tu quis es? *te ki vagy? az-az, mi-vóltál? mi vagy? mivé lész?* mert nem különben, hanem ezeknek értéséből juthatunk magunk isméretire. En-is azért, ennek a három dolognak magyarázására igyenesítem a mái tanításomat: kérlek, ne járjon magatoktól távul gondolkodástok, ha ismérni akarjátok magatokát.”⁵³⁹ – „Hogy azért ebben meg ne fogyatkozzunk és az út választásban meg ne csalassunk: mái tanúságunkért megmutatom; *Először, mely rút veszedelmes utak a világ útai. Másodszor: mely üdvösséges szép út a Christus követése. Utollyára: mivel a két útnak valamelyikét kell követnünk, röviden megmondom: mire kel néznünk a két-út-között-való választásban, ha csalatni nem akarunk.*”⁵⁴⁰

Ugyanilyen határozott logikai gócpontok azok a szabatos meghatározások is, melyekkel a beszédek egyes részei indulnak. Messze bevilágítanak ezek a beszéd szövevényébe. A részletezések, magyarázatok, alkalmazások és példák tarka sokaságában egy percre sem veszítjük el a tájékozódást: előre tudjuk, nyomatékosan figyelmeztettek rá, miről és milyen értelemben lesz szó, mi az, amit ez a gazdag és érdekes tartalom szolgál. Íme az engedelmesség meghatározása: „Az engedelmesség oly jóság, melylyel ember végbeviszi Isten segítségével, amit előtte-járói parancsolnak, avégre, hogy eleget tégyen az Isten parancsolattyának.”⁵⁴¹ – Az irgalmasságé: „Az irgalmasság oly jóság, melylyel szánkodunk és bánkódunk felebarátunk gonoszán, nyavalyáján: és nemcsak akarattal kívánnjuk segíteni, hanem, tehetségünk-szerént, segítséget-is nyújtunk; melylyel enyhíttjük és könnyebbíttjük szükségét.”⁵⁴² – Az alázatosságé: „Az emberek alázatosságában két dolog találtatik: első értelemben vagyon: mikor ember megtekinti bűnökkel és egyéb fogyatkozásokkal terhes állapattját, és meggyőzetvén a valóságos igaztúl, azt ítéli maga-felől, hogy nem böcsülletet és dicsíretet, hanem orczapírulást és gyalázatot érdemel. Másik, akaratban vagyon: mikor ember kívánnya, hogy mások olyannak tarcsák őtét a minémű, és nemcsak illetlen böcsülletet nem kíván, hanem örömet szenved, ha érdemlett böcsülletben sem tartatik, vagy érdemetlen gyaláztatik.”⁵⁴³

A meghatározások és tételek logikai hálózatát tovább boggazzák a felosztások és részletezések hasonló anyagból készült szemecskéi. A reménységről szóló prédikáció így vezeti tovább a tétel elágazásait: „A reménység Istent mint mi jónkat kívánnya, szereti, várja és keresi ... Mivel pedig Isten két-képpen jó nekünk, két-képpen kell reménységünket ő-hozzá igazítanunk. *Először: Isten ő-maga* utolsó végünk és legnagyobb Jónk, kinek látásával boldogíttatunk. Ezért a jóságért, reménységünkkel szeretjük és keressük őtet... *Másodszor: jó az Isten nekünk*, adományi osztogatásával ... ezért a jóságért bízunk Istenünkben, hogy valami kívántatik üdvösségünk nyerésére, kegyelmesen megadgya.”⁵⁴⁴ A részletezésekben és felosztásokban, ha még olyan szemléletesek is – mert amikor csak mód van rá, nemcsak logikaiak, hanem érzékletesek is – mindig logikai éberség, mozzanatról-mozzanatra haladó, de valóban haladó, a mondanivalót új vonással gazdagító szabatosság és élenkség uralkodik. Íme egy részletezés a halálról: „Akarjátok-e érteni, mit téssen az, hogy meg kel halnunk? annyit téssen: hogy valamit bírunk, valamit reménlünk e földön, azt mind el kel hadnunk. Annyit téssen, hogy minden pompáktúl és gyönyörűségektúl, minden tisztéktúl és

méltóságoktól, minden atyánk-fiaitól és barátainktól, minden jószágunktól és gazdaságainktól el kel szakadnunk. Annyit téssen, hogy a léleknek a testből ki kel menni, e világot el kel hadni, oly útra, oly országba kel lépni, melyben az-előtt nem vólt; és nem tudgya, ki leszzen vezetője: angyal-e vagy ördög. Annyit téssen, hogy ez a test elsőben egésségtől, az-után minden érzékenységtől, minden világi édességektől megfosztatik, föld-alá tétetik, férgekkel megemésztetik. Annyit téssen, hogy Isten ítélőszéki eleibe kel menni. Oda pedig sem szolgálk és barátunk, sem kincsünk és gazdagságunk nem késérhet, hanem csak cselekedetink jönnek utánunk, és azok érdeme-szerént vésszük az örök jutalmat.”⁵⁴⁵

A részletezés különben Pázmánynak egyik legkedvesebb szónoki fogása, valóságos szenvedélye. Nemcsak a skolasztikus tanár iskolai megszokását kell ebben látni, összefügg ez gondolkodásának és stílusának egyik legalapvetőbb tulajdonságával: a halmozás, a teljességre-törekvés barokk ösztönével. Ebben nem egyszer túlzásba is megy, ilyen pl. az a – kedvelt középkori gondolatra visszamenő – részletezés, ahol Sz. János apostol tizenkét méltóságát sorolja fel: „Miképpen a mennyei élet-fájának tizenkét gyümölcse volt: az isteni szeretésnek gyökere-is tizen-két nagy méltóságot szerzett Sz. Jánosban. Mert Sz. János Christusnak tanítványa vólt: tanítványok-közöt Apostol vólt: Apostolok-közöt Evangelista vólt: Evangelisták-közöt Próféta vólt: Próféták-közöt Istennek titkos secretáriusa vólt: doktor volt: püspök volt: szűz volt: mártír vólt: Christusnak legbelsőbb nyájaskodó baráttya vólt: és a mi ezeknél nagyob, Christus Sz. Annjának Testamentomban hagyott fia vólt: az-az, Christussal egy anyja vólt: és, ami ebből következik, Christusnak öcse vólt; azon Anyja lévén Sz. Jánosnak, a mely Christust szülte. Azért egy vólt anyúl Christussal.”⁵⁴⁶

A gondolatok láncszem módra való fűzése nemcsak a szorosan vett logikai sémákban uralkodik. Azt lehet mondani, hogy a Pázmány-beszéd elejétől-végig láncszem-gondolatok egymásutánja. A gondolat sohasem áll egy-helyben. A haladás folytonos, de minden-egy mondat csak egy lépést tesz előre. Íme egy találomra kikapott hely: „Az Ur Isten nem csak dolgot adott, melyben tölcsük és fogyassuk életünket: tudni-illik az ő nevének dicsíretit, hanem ő-maga lett pallér a reánk-vigyázásban (1). – Jelen vagy on mindenkor, minden szem-pillantásban reánk vigyáz, szemléli, mit művelünk; ravásra veszi lépésünket (2). – Ki volna oly ros elvetett katona, ki az ő királya szeme-láttára restelkednék? Vagy on-e oly napi béres, a ki serényben nem nyúl dolgához, mikor az ura láttya? (3). – Micsoda orczával merünk tehát restelkedni az isteni szolgálatban, ha szünetlen reánk néznek az Isten szemei? (4). – Bezzeg, ha minden dolgaink-közöt eszünkben forogna, hogy jelen vagy on a mí Istenünk és reánk vigyáz, mit mívelünk: serényben és nagyob szentséggel járnánk a lelki dolgokban.” (5)⁵⁴⁷

A beszédnek ezzel a logikai és gyakorlati jellegével függ össze, hogy a *befejezés* rendesen igen rövid. A beszéd során kifejtett mindent, amit meg akart mondani, ismételni nem akar, érzelmi ellágyulás nem természete, tehát legtöbbször egy mondatban foglalja össze a mondanivalót, legfőlebb néhány mondatban nyomatékozza a főmozzanatokat. Ezt a logikai csomó-kötést rendesen egy buzdító mondat vagy egy rövid fohász fejezi be. Az özvegyekről szóló prédikáció befejezése mindössze egy mondat: „Adgya az Ur-Isten, hogy ennek az evangeliomi Szent Annának üdvösséges példája és a Szent Atyák szép tanítása, megfogadgyék és gyökeret verjen az özvegyek szűvében és az örök életnek boldogságában gyümölcsöt hozzon. Amen.”⁵⁴⁸ A leggyakoribb befejezési formula ilyen: „Meghallátok, keresztények, hogy az Urunk születésének, mind ideje, mind módgya, mind helye, mi hasznunkra és oktatásunkra, maga alázatosságára és sanyarúságára rendeltetett. Azért, ha mí-érettünk szolgálva lett Christus, szolgállyunk mi-is néki. Ha békeséges üdőben született, ne légyen semmi vissza-vonyás közöttünk. Ha hidegekben született és dedergett, olvadgyon a mi szívünk jeges hidegsége, az ő szerelmének tűzével. Ha alázatos hajlékban született, alázzuk-meg kevélységünket. És így, aitatossággal fogadván most a kised Christust, bátorsággal láthassuk ötét ítélő-székiben. Kit engedgyen az Atya, Fiú és Szent Lélek, Amen.”⁵⁴⁹

Kétségtelen, hogy Pázmány beszédeinek legnagyobb részét ez az akaratindításra célzó értelmi tartalom tölti meg. Mégis, aki okoskodás nélkül átadná magát e beszédek olvasásának, arra nem ez az értelmi elem tenné a legelső és legállandóbb benyomást, hanem egy másik, ezzel teljesen egyenrangú, ezt mindenütt átjáró, a maga színével, hangulatával, kenetével teljesen áthasonító, majdnem eltüntető: *a bibliai elem*. Ha van Pázmány beszédeinek olyan egy-vonása, amely hangját félreismerhetetlenül egyénivé teszi és biztosan megteszi hatását, az a biblia szokatlanul nagy szerepe a beszédek tartalmában, felépítésében, stílusában. „A keresztény világ legnagyobb egyházi szónokai közül egyetlenegy sem használja annyira a szentírást, mint Pázmány, úgy hogy valóságos szentírási nyelven szól” mondja az egyetemes egyházi szónoklat magyar történetírója⁵⁵⁰ és úgy találja, hogy Pázmány túlzásba is viszi a biblia idézését. Azt hiszem, ott van a tévedése, hogy Pázmány voltaképp nem egyszerűen idézi a bibliát, hanem éli: ő a biblia nyelvén gondolkodik és beszél. Bámulatosan ismeri. Valósággal átszűr rajta mindent, ami a vallás és az erkölcs gondolkörébe tartozik. Hittétel, hittitok: a beszédekben annyit jelent, mint szentírási idézetek összeállítása, magyarázata, értelmezése. Erkölcsi szabály: annyi, mint bibliai idézetekkel megfogalmazott, bibliai példákkal megvilágított, bibliai motívumokkal követésre ajánlott erkölcsi szabályok fejtegetése. A biblia a legjobb példatár, mindig kezeügyében van, mindig érdekes, meggyőző, kedves. A legváratlanabb helyeken is bibliai utalásokkal fejez ki gondolatot és érzelmet. Vannak egész beszédei, amelyek kizárólag bibliai részek alkalmazásából és magyarázatából állnak.⁵⁵¹ Az ószövetség ebben a használatban összefolyik az újjal; az ósatyák és a próféták, a királyok és a tanító könyvek gyakorlati bölcsességének hétköznapi alakjai, ott sereglenek a háttérben Krisztus és az apostolok körül. A Boldogságos Szűzet nemcsak Márta és Mária kíséri, hanem Judit és Zsuzsánna is. A szenvedő Isten Báránya mögött a vérző Ábel sápadt arcát látjuk. Az álnok és kegyetlen papifejedelmek mellett a gonosz Ákábok fondorkodnak. A nagypénteki második beszédben így szólítja meg a Fölfeszített keresztye alól hallgatóságát és önmagát: „Rettenetes dolog ez, keresztyének: soha ki nem tisztul, valaki az Urunk szenvedésének emlékezetével bűneiből ki nem tisztul. Oh én lelkem-váltsága; én üdvösségem szerzője! Ha az ártatlan *Ábel* vére bosszút kért gyilkosára; ha az eladott *Jósef* vérért megkeresték attyok-fiaian; ha *Nábob* vére igazságot nyert *Achab* ellen; ha az Isten igazsága, nem-csak az emberektől, de az oktalan állatoktól-is, számot vészen az ártatlan vérről: vallyon minémű bosszút kel fejemre várnok, ha én a te Szent Véredet meg nem böcsüllöm, sőt bűneimmel letapodom?”⁵⁵² A bibliai gondolkodásnak ez a folytonos ébersége kétségtelenné teszi, hogy Pázmány ebben számított hallgatóságára is. Nem idézné ennyit a bibliát, ha nem tudná, hogy közönsége érti, szereti, várja is tőle. Fel kell tennünk, hogy a XVII. századi magyar katolikusok sokkal sűrűbben forgatták a bibliát, semmint a reánk maradt adatokból gondolnók.

Bizonyos, hogy az efféle hasonlatok és hivatkozások halmozását nagyon megkönnyítették a kezeügyében lévő szentírási concordantiák, betűrendes idézetgyűjtemények, amelyekben minden szükséges helyet könnyen megtalált. De a concordantiák használata csak a lelőhely gyors és pontos megtalálásában segítette és olykor az egyforma tárgyú bibliai helyek halmozására csábította. Már maga az a körülmény, hogy annyiszor fordul a concordantiához, hogy olyan helyeken is a bibliát idézi, ahol arra semmi szükség, sőt ahol akárhányszor egészen váratlan az idézet: mindez azt bizonyítja, hogy a bibliai anyag emlékezetében, mégpedig friss emlékezetében van, sűrű, gyors és váratlan társításokkal jóformán állandóan készen áll, és egész gondolkodását, képzeletjárását jellemzően színezi. Pázmány a legtöbbször kimutathatóan bibliai képekben és kifejezésekben gondolkodik. Amilyen természetes a közönséges embernek, hogy pirosra rámondja: mint a rózsa, olyan természetes neki, hogy mikor az egyház gondviseletlen vezéreiről szól, akik vigyázatlan alusznak és nem akadályozzák meg az eretnokség belopódzását, ezt így mondja: eljő a sátán s konkolyt vét a búza-közé;⁵⁵³ hogy mikor Krisztust mint vezérünket mutatja meg, azt mondja róla, hogy

„mint a tüzes oszlop megy előttünk”.⁵⁵⁴ Sokszor nem is hivatkozik az illető szentírási helyekre: világos jelöl, hogy nem is gondolt szentírási eredetükre. Máskor – ez a gyakoribb eset – odaírja a szentírási lelőhelyet, de a szövegből kitetszik, hogy előbb támadt föl benne maga az idézendő hely emléke, csak aztán nézett utána. A következő idézetben a kiindulás Tóbiás példája. Ez a legtermészetesebb asszociációval juttatja eszébe a szegény özvegy fillérét és az ital víz képzetét, hogy aztán az egész gondolatot lezárja az önként kínálkozó következtetés: Isten a szándékot nézi. Hogy a szegény özvegy Sz. Lukács evangéliumában, az ital víz Máténál található, a zárókövetkeztetés pedig a Philippi-béliekhez írt levélben van legtömörebben megfogalmazva, erre már az illető szentírási helyeknek az emlékezetben való fölmerülése, talán éppen papírra vetése után gondol: „Az irgalmasságban, nem annyira kell nézni, mit adunk, mint mi végre, minémű akarattal, szándékkal és igyekezettel adunk. Mert, a mint *Tobiás oktattya fiát*, a kinek kevés vagyon, sokat nem adhat: de Isten-előt egy *szegény özvegy fillére*, több a gazdagok sok adományánál, ha tekéletesb szándékból ered. Egy *ital hideg víz*, *Menyországot* éri, ha istenes indulatból vagyon. Mert Isten *nem nézi, mit adunk*: hanem az aitos akaratot, melyből származik adakozásunk”.⁵⁵⁵

A biblia hatása azonban nemcsak ilyen könnyen kimutatható, anyagszerű módon jelentkezik. Ott van a színekben, a hanglejtésben, az árnyalatoknak alig kimutatható, inkább csak érezhető finomságaiban, a stílusnak bizonyos egyszerűségében és mégis kenetességében, amely félreérthetetlenül elárulja a *bibliás embert*. Talán semmit sem oly nehéz adatszerűen igazolni, mint ezt a bibliás hangot, mégis, a bibliához szokott fül azonnal megérzi, így csak olyan ember beszél, akinek a biblia mindennapi olvasmánya, aki annak nemcsak külső világában, hanem valósággal a levegőjében él, ezt a levegőt úgy fölszívta magába, hogy már jóformán észre sem veszi. A hang beleivódott a lelkébe, már nem is eszmél rá, hogy az beszél belőle.

Úgy benne él a biblia világában, olyan intim közelségben a biblia alakjaihoz, hogy valósággal mintha nem is idegenekről szólna, mikor említi őket. Nem tud úgy beszélni a szentírás személyeiről, hogy egészen közelünkbe ne hozná őket, illetőleg olyan elevenen, olyan bizalmasan ne állítaná őket elének, mintha itt élnének köztünk, mintha mi is ismernők őket. És mindezt könnyedén, keresettség nélkül, mint aki olyanokról beszél, akikkel mindennap együtt él, akik nem hoznak számára meglepetést. Sámsonról kerül szó? Íme, néhány könnyedén odavetett mondatban az élő, a hús-vér Sámson: „Amaz erős Sámson, ha megkötöztetett, mint a szösz, úgy szaggatta az istrángokat; ha roppánt seregekkel megkönyékeztetett, egy számár csonttal sok fegyvereseket földhöz csöpüllött; ha erős várasba rekesztetett, sarkából kivetette és hátára vévén meszsze vitte a váras kapuját: ezt a mértéktelen erőt egyéb meg nem győzhette egy aszszonynál, melynek szerelme úgy meglágyítá, elolvasztá, erőtlenné tévé szívét, hogy rabságra és csúfságra juta miatta”.⁵⁵⁶ – Zsuzsanna történetére kell hivatkozni? Elénk állítja néhány sorban az egész színes és drámai jelenetet: a megalázott ártatlan asszonyt, a képmutató aggastyánokat, a férjet, a rokonságot, az egész tömeget; nem lehet kétségünk, hogy ő maga is ott áll a körben: „A szemérmes tiszta aszszony, látván a vádlók méltóságát, a költött hamisságnak tettetes színlését, attyafiainak ily véletlen és gyalázatos vétkén pironkodó halgatását, urának szomorú búsulását, haragját, cselédének idegen tekintet: elhagyatott állapotában szomorúan és pirúlva halgatott”.⁵⁵⁷

5. Az „erős valóság”

Az idézett szövegek fogalmat adnak arról is, hogy ezt az egyszerű, puritán, érzelmi fölhevülésektől elvszerűen tartózkodó higgadt és okos prédikációt mi teszi mégis vonzóvá, meleggé, érdekessé, hatásossá?

Tudjuk már, milyen önérzetesen utasítja el magától a fülgyönyörködtetést, mennyire nem szaggat sem ékesen-szólásra, sem egyéb cifrára; az ő szemében ártalmas prédikátor, aki maga

álma és elmélkedése beszélgetésével vagy igen mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal viszketteti a hallgató fülét. Nem hímes szókkal, hanem erős valóságokkal akar hatni. A beszéd minden ékességét, a hatás minden elemét magából a tárgyból meríti. Nem külső díszítések ezek, hanem a tartalomnak és a szerkezetnek, az elvi igazságnak és az életvalóságnak kiverődése a beszéd idomain. A képzelet és az érzelem, minden öncélúságtól, csapongástól, hatáskereséstől távol, a tanítás és a meggyőzés szolgálatában fejt ki munkáját. Az teszi élővé és elragadóvá, amit az ész állít az akarat elé. A hatáskeltésnek ez a legnemesebb módja nem érhető el másként, mint a beszéd tárgyába és a hallgatók lelkivilágába való legnagyobbfokú elmélyedéssel. A prédikátornak el kell feledkeznie magáról, felolvadnia az igazságban, a használni, segíteni vágyásban. „Adná Isten, hogy én-is e máj tanításommal könnyebíthetném valami részében a keresztény házasok terhét!” – kiált fel, mikor a házasság „nehéz igáját” magyarázza.⁵⁵⁸ Ez a sóhajtás, és azok a befejezések, amelyekben nemcsak hallgatója, hanem a maga számára is Isten kegyelméért fohászkodik, rá-rávillantanak arra a tökéletes odaadásra, együttérzésre, belső azonosulásra, amellyel Pázmány benne él beszéde világában. Ez a benneélés a magyarázata beszéde legelemibb hatású vonzóerejének: előadásában a tárgy jelenlétűvé lesz, látásunk tárgyává, élményünké. Mikor odavezet a karácsonyi jászol elé, egy pillanatra sem tudjuk kivonni magunkat az alól az elemi érzés alól, hogy mi is ott állunk.

Nézzed, szállást nem találja Betlehemben, hanem mikor házról házra járt volna a várandó Szűz, mint emberek szemetét, mindenütt ki rekeszték. Azért istállóba kellé térni, barmok-közzé kelle szállani, jászolba kelle bölcsőztetni Szent Fiát. Tekincsd, mint reá-nehezedett a fogyatkozott szegénység! Az újonnan-született gyenge testet nem síma gyólcba, hanem kemény posztóba takarja Szent Annya; nem puha párnára, hanem szalmára fektet; nem bölcsőbe, hanem jászolba helyheztet. Láthatca, mint sanyargattya és reszketteti a tél hidegsége a Christus gyenge testét! Azért akart Christus oly üdőben születni, melynél hidegeb része nincs az esztendőnek, hogy a mely kemény szelek megégetik a fák és füvek zöltségét, az ő szentséges gyenge Testét-is a hideg istállóban fázlallyák és sanyargassák.⁵⁵⁹

A nagypénteki első prédikációban, a kedves középkori hagyomány nyomán ő is odavisz bennünket a kereszt alatt álló fájdalmas anya mellé, és megpróbálja leírni az Isten-anya érzelmeit. A Szentírás nem mond semmit erről, de a legnagyobb modern regényíró sem adhatna elevenebb és megrázóbb lélektani képet, mint Pázmány beleélése:

Ki tudná megírnia, mit mondott, mit gondolt az Isten Annya, mikor Fiának, Istenének, szenvedését látván, által-ölelte a Keresztet és Szent Fiának lecsorgó drága Vérének öntözésével, fejét nedvesítette? Vakmerőség volna, ha én azokat merészleném vizsgálni, a miket az Evangelisták le nem akartak írnia; de azt bátran merem mondani: hogy nagyobb és keservesb szorongatások majd alig voltak a Szűz szívében, mint hogy az ő Szent Fiának holt testét le nem merte venni a Keresztfárul. És, ha merte volna-is, nem volt lajtorjája, mellyen felhágna; nem volt fogója, mellyel a szegeket kivonná; nem volt vize, melyben megmosná, lepedője, melybe takarná, földje, melybe eltemetné Fiának hideg testét. Ki gondolhatta, mely nagy szű-dobogást szenvedett az édes Anya; mikor egy-felől, meggondolván, hogy az étszaka reá-borúl; a nagy innep esti béérkezett; a Pilátos udvarában senki nincs ismerője, ki-által a holt testet elkérhetné; pénze sem volt, mellyel a temetésre-való szükségét megszerezné. Más-felől, a holt Testet keresztfán hadni nem akarta; félvén, hogy a sidóktól gyalázatokkal ne rongáltatnék: illetlen és éktelen helyre ne vettetnék; az égi madaraktól ne szaggattatnék. Azért, anyai szeretete arra izgatta, hogy a Testnél maradjon: az étszakának félelme azt tanácslotta, hogy elmennyen. És nem kétlem, hogy az ártatlan Susanna szavaival felkiáltott: minden-felől inségben vagyok. Felséges Isten, ha Mojszes testét magad eltemetéd; ha még a

gyilkos Jézabel testét sem hagyád temettetlen: visely gondot Szent Fiad testére; és ne szenvedgyed, hogy a földnek Ura egy kis földet ne talállyon temetésére.⁵⁶⁰

De nemcsak a szentírási jeleneteket hozza ilyen bizalmas élet-közelségbe. Legtöbbször az egész prédikáció magán viseli a bizalmasság, a közvetlen élet-meleg bélyegét. Igen gyakori bennük a beszélgető forma. A szónok mintha nem is a szószéken állna, hanem közöttünk ülne, kedves, meghitt, baráti társaságban. Nem szónokol, hanem beszélget: „Ne légyen barátod, a ki téged Isten ellenségévé akar tenni. Ha vagy őtet, vagy magadat megrészegíted: ember barátod leszen, Isten ellenséged. Meggondold azért, ha illendő-e hogy Istentől elszakadgy és részeg emberhez ragadgy. Ha ő innya akar: had igyék; veszszen egyedül, ne veszszen ketten. Ha pedig valaki a bor-italra kísztet: vagy azt feleld néki, hogy nagyobb Úr, a ki tiltya a részegséget; vagy azt mongyad, hogy, ha bolond-nélkül szűkölködik, kí-mélylen-meg téged, más bolondot keressen”⁵⁶¹ – „Bóldog Isten, mely nagy píronság, minémű gyalázat leszen, mikor ennyi szem-előt orczánkra térülnek undokságink! Vallyon, ha most a predikációban, közöllettek egy jó hírű-nevű személynek, valamely nagy titkos és szemérmetes ocsmány vétkét szemére vetnék, nem halna-e meg szégyenletiben? Mi leszen tehát, mikor mindenek-előt kitudódik vétkünk? Édes atyámfia, mikor az ördög, a test, a világ kísztet gonoszra, jusson eszedbe, hogy az egész világ-előt tudva leszen amit mívelsz, és ezzel a gondolattal, fojcsd-meg a gonosz kísérteteket.”⁵⁶²

A párbeszédes forma, a meglevenítésnek ez a közvetlen, élénk és érdekes eszköze, egyébként is igen gyakran előfordul beszédeiben. Egyik legpompásabb példája az Isten igéjének hallgatásáról szóló prédikációban található: „Némellyek a predikáción úgy viselik magukat, mint a fejedelmek asztalinál az étek-metélők, kik az asztal-mellett állnak: darabollyák, osztogattyák egyebeknek a szép étkeket; de magok semmit sem észnek. Ezek-is a predikátor tanítását és dorgálását egyebekre osztják. Bezzeg ez, a bíró vétkét feszegeti: ez, a tanácsot illeti: amaz, a plébánost tangállya: ah, mely jól illik ez a szomszéd-asszonyhoz. Vaj ha it volna az én komám, meghallaná leczkáját”⁵⁶³ – A következő példában egyenesen az Úristennel szállatja perbe a vitatkozó bűnöst: „A háladatlan ember panaszkodhatott, sőt Istennel pántolódhatott annak-előtte és azt mondhatta: künyű néked (ti. Istennek) parancsolnod, hogy a másét ne kívánnjuk; mert szükséged és fogyatkozásod nincsen: nekem pedig sokra vagyom szükségem, hogy megtarcsam életemet. Künyű a halál fájdalomnak és világi fogyatkozásoknak békeséges szenvedését parancsolnod; mert szenvedhetetlen vagy: de az én gyarlóságomnak igen súlyos a kínok szenvedése. Efféle balgatag mentegetéseket akarván elgátolni az Isten, emberré lett és nyavalyánkban részesült; hogy senki ez-után azt lehetetlennek, vagy nehéznek ne mondaná, a mit az Isten-emberben látott”⁵⁶⁴

A vonzó meglevenítésnek egy másik igen gyakori eszköze az elvont igazságok hasonlattal való szemléltetése. A hasonlat Pázmánynál sohasem a hangulatkeltésnek, mindig a világosságnak, a magyarázatnak eszköze. De mikor az elvont vallási vagy erkölcsi igazságot felöltözteti a képek színes köntösébe, akaratlanul is hatásossá lesz, ami hasonlat nélkül észmegeeröltető, nehéz és nyilvánvalóan unalmas is volna. Az élettől duzzadó képen – mindig a gyakorlati életből vett, és azért az egyszerű ember érdeklődését már anyagánál fogva is megragadó képen – keresztül nemcsak világossá, hanem meglepővé, érdekessé, kedvessé válik. Íme néhány ilyen kivirágzott elvontság: „A rósát, két-képpen szedhetni: vagy szárán, vagy virágán. A ki szárán le-szakasztja: tövisset szaggat, de a végén jó-illatú virágot talál. A ki pedig eléb szedi a virágot, végre a tövisset éri. Az igazak e világon tövisset éreznek; de az örök boldogság virágára jutnak: a gonoszak gyönyörűségi pedig örök töviszen végeződnek”⁵⁶⁵ – „Mint a mely vad törbe esik: mennél inkább verdődik, annál inkább nyakára fojtya a kötelet és nagyobb kínnyát érzi: úgy mi, ha csendeszen, Isten akarattyára hadgyuk magunkat, könnyebben visellyük rabságunk nyavalyáját. De, ha rúgóldozunk Isten-ellen, nem szabadulást, hanem kint szerzünk magunknak”⁵⁶⁶ – „Miképpen a ki a vas-lántznak egy

szemét húzza, a több szemek utánna csúsznak: úgy a bűnök egymáshoz enyveztetek és külön, magánosan nem járnak. Sőt, miképpen az álló-vízbe ha egy kövecskét vetünk, elsőben kisdéd, kerekded szűrűt indít; az-után szélesben terjed a víznek kerekded mozdulása: úgy a kisdéd bűn kezdeti sok és nagy gonoszságot kerekít utánna, ha idején el nem metczetik kötele”.⁵⁶⁷ – „A tövisset, ha terjesztett tenyerünkön tartjuk, nem lyuggat: de, ha szorítottuk, vért bocsát; és annál nagyobb fájdalmat szerez, mennél inkább szorítottuk. Azon-képpen, gazdagsággal bírni, vagy értéket keresni, nem gonosz: de gonosz ahoz ragasztani szívünket”.⁵⁶⁸

A legtöbbször nincs is szüksége színes leírásra, megfogalmazott párbeszédre, részletek halmozására, akárhányszor egyetlen apró vonással is élővé, szemléletessé tudja tenni a tárgyat. Amikor a *reszketeges fejű és félelmes* Káint említi, akkor nincs szükség semmi többre, hogy lássuk, veleéljük a mondanivalót. A vértanúk szenvedéseinek hitelesítő erejét magyarázva, ezt mondja: „Mihent valamely keresztyénre halálos szentenciát mondott a bíró, *mingyárt sok-felől elő-ugrándozván* az Isten hívei, magokat keresztyéneknek kiáltották: a halál sentenciáját vígan és nevetve hallották”.⁵⁶⁹ – Ez a *sokfelől előugrándozván* egymaga is elég, hogy elméletből valósággá, történelmi példából életté tegye a jelenetet.

Nem egyszer valóságos drámai jeleneteket, életképeket, idillt vagy hősi tablót állít elénk. Íme egy kis drámai idill a részegségről szóló prédikációban. Azt akarja bemutatni, hogy asszonyok hogy veszik rá az ivásra a férfiakat:

Mikor valakit különben meg nem részegíthetnek, elmégyen kis-aszszonyom, egy pohár bort köszön másra; és kicsinnyé megcredenciádván, vagy a pohár szélit megcsókolván, éppen megittatya mással: és így meg nem részegszik aszszonyom, de szinte olyan lélek veszedelembe esik, mint aki megrészegült.⁵⁷⁰

A beleélés ereje sokszor oly nagy, hogy a stílus költőivé válik, a mondatok ritmikus zengéssel kergetik egymást, a képek szinte csillognak, a belső forma zenei hatásokat kelt. Íme egy paradicsomi költemény:

Miképpen az első Ádámra, csendesz és kedves álmod bocsáta Isten, mikor Évát oldalából éppíté: úgy a szeplőtlen Szűznek értelmét, mennyei elmélkedéseknek mélységes tengerében, akarattját isteni szerelemnek gerjedező tüzeiben, mindenestül elmeríté, mikor Urunkat elhozá; és, mint egy mély álomból az isteni dolgok csudálkozásából felocsódván, előtte látá szülöttét: Urát, Teremtőjét. Azért, öröm- és félelem-közöt nem tudván, mit mívelne, térdre borulván, hihető, hogy eképpen szólott néki: oh áldott gyermek! oh felséges Isten! oh édes Fiam! oh én mennyei szent Atyám! oh Uram Teremtőm! ki vagyok én, hogy alázatos szolgálodat ily nagy jóval látogatod? Szoptassalak-e téged mint fiamat; vagy imádgyalak mint Istenemet? Bétakarjalak-e mint anyád; vagy tisztellyelek-e mint szolgálód? Tejet adgyak-e, vagy temjénnel áldozzak néked? Hogy lehet, Uram, hogy ölembe vegyelek téged, ki az egeket betöltöd? Mint táplállyalak téged, ki minden állatokat eledellel tartasz? Efféle sok és mitőlünk gondolhatatlan aitatosságok-után, végre ölelvén, csókolván, sírván, örülvén, ölébe vevé és nagy böcsüllettel bétakargatá Fiát, Attyát, Istenét.⁵⁷¹

Egyenesen barokk kupola-freskókra emlékeztető drámai kép a Krisztus Urunk pokolra szállásának jelenete,⁵⁷² vagy a következő néhány sor is. Ez a két zászlóról szóló híres Szent Ignác-i hasonlatot teszi élővé:

Úgy gondolkodgyál, keresztyén ember, hogy e világnak tágas mezején, két öreg zászló emeltetett: eggyik a JESUS CHRISTUSÉ; másik a pokol-béli sátáné. Christus Urunk, nagy kegyes szókkal hí mindeneket zászlója alá: és így szól nekik: ne félljete kisdédim; kedve

tölt az én Atyámnak abban, hogy Meny-országot adgya néktek. Azt pedig ne gondollyátok, hogy az én zászlóm-alat-való vitézkedésnek minden jutalmát a másvilágra halasztom; mert, ha a földi vitézkedőknek, nem-csak győzelem-után gazdag préda adatik, hanem sólgyok és kóstyok (zsoldjuk és kosztjuk) jár a diadal-előt: én-is néktek e világon, szép drága ajándékokat, mennyei vígasztalásokat, lelki örömet és csendességet, gyönyörűséges reménséget adok. Azért valakik elfáradtatok és bűnnek terhével súllyosítva vattok, jőjeteik én-hozzám, és én könnyeséget adok.⁵⁷³

A rajzot néha felejthetetlenül kedvessé teszi az az ellenállhatatlan humor, amelyet a színekbe kever. Ilyen feledhetetlen alak a részegségről szóló prédikáció spanyol barátja:

Nem mód-nélkül beszéllett ama spanyol barát: ki, látván hogy Német-országban sokszor a részegségről vádollyák vala magokat a gyónásban, nem tudván, mi légyen a részegség, meg akará próbálni: és addig ivék; hogy fejébe méne a bor: forogni kezd a ház véllé: nem kezdé bírnia az ina: kettőzni kezdenek mindenek a szeme-előt: gőzölni kezd feje: és csak alig méne ágyra, elaluvék: felserkenvén, tehát csak-nem hasad ketté feje: ímelyeg gyomra: harmad-napig sem lén jó belé. Akkor nagyon fogadta, hogy a ki ez-után meg-gyónnya részegségét, egyéb penitencziát nem ad néki, hanem, hogy ismét megrészegüljön: mert ily kevés örömmel elég büntetése: a részegségből származott sok nyavalya.⁵⁷⁴

A kor humorának egyik legkedveltebb motívuma az asszonyok csúfolása. Pázmány is helyenkint ravasz-kas mosollyal beszél róluk.

A mostoha-anyák gonosz nevet viselnek. Azért a görögöknél ugyan példa, hogy egyszernél többször nem történt, hogy valaki mostoha-annyát siratta volna: azt-is agyon verte egy oszlopa a mostoha-annya koporsójának, fejére dőlven. A napárul is azt szokták mondani, hogy ha nád-mézből csinállyák-is képét, az-is keserű a meny-aszszonynak.⁵⁷⁵

Néha persze ez a meglevenítő igyekvés is visszájára fordul. Ugyanaz a túlsorduló gazdagság mutatkozik ezen a téren is, amelyet a túlságos részletezésnél figyeltünk meg. Az érdekes, színes, eleven képek szinte maguktól kerekednek egymás után, és nincs szíve elállítani a tolulást. Ilyenkor keletkeznek a beszédek gyakori képzuhatagai. Az Isten ígéjének hallgatásáról szóló beszéd különösen gazdag szebbnél-szebb, meglepő, mesterien kivitt hasonlatokban; egy-egy szakasza nem is egyéb mint hat-hét megragadó erővel kifejtett hasonlat. Ilyen ez is:

Nincs oly nagy *tűz*, hogy magátul el ne aludgyék, ha fát nem raksz reá. Nincs oly *erős ember*, hogy meg ne szakaszkodgyék, ha mindennap ennyie nem adsz. A *nyilat*, ha fellövöd, mihent fellyeb nem mégyen, ottan alá-fordul: és sebesse alá-jöte, hogy sem felmente. Mihent a *kéz-íjrúl* leveted az ideget, ottan hátragörbül. Mihent a *meleg vizet* kitészed a tűz-mellől, mingyárt hüvesedni kezd és aprónként meghidegedik. Mihent a szép *virágos kertet*, vagy a kövér *szántó-földet* elhagyod és nem szántod, kapálod: annyival bujábban posdúlnak benne a haszontalan bojtorjánok és útálatos gyomok, mennél kövérebb a föld. A ki *szép-író* völt; a ki *deákul* ékesen szóllott; a ki valamely *kézimunkának* mesterségét fő-módon tudta; kitanúl mind ezekből, ha naponként nem gyakorollya. E szerént vagyon dolgunk a tekéletes életben: gyakorlás-nélkül ízetlenek a jó erkölcsök; és aprónként a gonosz szokások fakadozási elnyomják és fojtják, a mi jó bennünk vagyon.⁵⁷⁶

A meglevenítésnek ezeken az egyéni módjain kívül persze nem veti meg a hatáskeltés szokásos, előírt és hagyományos eszközeit sem. Magyarázat és rábeszélés közben felbukkan egy-egy példa, anekdota, történelmi apróságok, természetrajzi kuriózumok.

Érdekesebbek: a növények versengéséről szóló híres középkori példa (egy hasonlatba szorítva)⁵⁷⁷, a rab férjeiket hátukon magukon cipelő asszonyok,⁵⁷⁸ az apja koporsójára nyilazó három királyfi,⁵⁷⁹ a rab anyját tejével tápláló leány,⁵⁸⁰ az aluvó-beteg, akit pénzcsergetéssel ébresztenek föl,⁵⁸¹ a bosszúálló egerek,⁵⁸² Hieron király és a bölcs Simonides esete.⁵⁸³ A történelmiek közt elég ritka a magyar tárgyú. Ilyen a nándorfehérvári győzelem emlí,⁵⁸⁴ vagy a tatár-dúlásra vonatkozó utalás.⁵⁸⁵ Nagyon kedvesek akadnak a pliniusi természetrajzi ritkaságok közt: a Meropes-madár, amely párna gyanánt terjeszti szárnyait elaggott szülei alá,⁵⁸⁶ ama szép fehér hölgy (menyét), mely inkább megöleti magát, semhogy sárral mocskolódjék,⁵⁸⁷ a sas, amely fiókái közül csak azt ismeri övének, mely igyenes szemmel nézheti a nap sugarát.⁵⁸⁸ De talán legkedvesebb a szarvasokról szóló megható hasonlat:

Miképpen a szarvasok, mikor valamely nagy vízen általúsznak, szarvokkal terhelt fejeket az előtte úszók hátára tészik; a legelső pedig megfáradván, elmarad és az utolsónak hátára hajtván fejét, annak segítségével könnyebbíti fáradságát: úgy az embereknek, akár-kik légyenek a világi munkák-közöt, segíteni kel egymást: és a ki legelsőb, a legutolsóbtól-is könnyebbséget vehessen; hogy így kéz kezét mosson és segítessen.⁵⁸⁹

Párja ennek a tyúk-anyja leírása:

A tyúk, csirkéinek szerelme-miatt, elszárad, elerőtlenedik, megborzasd, megbetegszik és mindenkor csak nyeg. Egybe-győjti mellye-alá fiait; szárnyaival befedi: melegségével éleszti és vastagítja. Napestig orrával és körmeivel kapirtyál, hogy eledelre-való magot talállyon: mihent valamit talál, nem észli-meg, hanem szánakodó kiáltással egybe-híja csirkéit és azoknak adgya. Ha ki ártani igyekezik csirkéinek, noha magában erőtlén és félénk a tyúk: de fiai oltalmáért szembe ál és megví erős kányákkal: megsebesíteti, megöleti magát inkább, hogy-sem fiait oltalmazatlan hadgya.⁵⁹⁰

A történelmi példák közül legérdekesebb, mert lélektani részletességgel van megalkotva, a Morus Tamás vértanúságáról szóló.

Ama Szent Mátyást, Morus Tamást, mikor tömlöczben tartatnék, sírva kéré a felesége, hogy, ha magát nem szánna, essék szüve feleségén, gyermekin; és a király decretomá-nak írja-alá magát, mert annyit tud benne, hogy egy subscriptió-val, nevének felírásával, nem-csak életét megtartja és szabadságát nyeri; hanem a királytól sok és nagy ajándékokat vészen. Elhalgatá a Szent Jámor feleségének sírándozását; és monda néki: édesem, ha ezt mívelem és innen megszabadúlok, meddig élhetünk egy-mással? Megörüle az aszszony, mint-ha urának szüve hajolna. És monda: húsz esztendeig élélhetünk, Isten akarattából. Akkor a Szent Jámor felele: Látod-e, mely bolond kalmár vagy! Húsz esztendőért eladnád az örök boldogságot. Istent megbántom, lelkemet elvesztem, ha az istentelen és törvénytelen gonoszsgát kezem írásával erőssítem. Azért nem vagyok oly esze-fogyott, hogy húsz esztendőn örök kárhozatot vegyek. Minden tömlöcz, kín és halál gyönyörűséges, mellyen az örök bódogságba jutunk.⁵⁹¹

Az efféle részletek közül számunkra legérdekesebbek a korfestő értékűek. A barokk főúri világ színpompás képét csillantja meg előttünk a következő leírás:

A nagy vendégségekben csak nem együt találtatnak minden világi gyönyörűségek, mellyek egyébüt oszolva hintettek. Mert ot a szem betelik friss öltözetek, gazdag kárpitok, drága ezüst-arany-edények látásával: a fül gyönyörködik, sok különböző musikák zengésével,

énekek hangoskodásával: az illatozás vidámodik, pésma-szaggal, sok jó-illatú virágok, vizek és étkek párjával. Végezetre, a kóstolásnak jó-ízű étkekkel és édes italokkal, kedve telik.⁵⁹²

A szenvedélyes kertész kedves pepecseléseibe enged betekintést ez a mondat:

A kertész ... noha szép czímert, oroszlányt, sast csinál a puszpángból, de, ha minden esztendőben kétszer háromszor nem ollóllya, nem metéli jövését, úgy megnevekednek és egybe-elegyednek az ágak, hogy végre sem kép, sem címer nem látczik benne.⁵⁹³

A XVII. századi zivataros élet elevenedik meg a következő néhány sorban:

A táborokban, sebes, bekötött fővel strását ál és vigyáz a rút fergetegeken a fő vitéz ember: tisztátlan személyek, a hashízaló herék pedig, akkor nyugosznak és bátran alusznak a városokban. A tanácsos urak napestig fáradnak és főtöréssel munkálkodnak: mikor a gazság korcsomákon iszik és kerékben álván trágárkodik. A harczon, a hol súllyosb és nagyobb veszedelem vagyon, oda legfőbb és meghitt böcsülletes vitézeket küld a generál, hogy az ellenséget megüssék és helyéből kiverjék: Vallyon ezek-közzül panaszkodik-e valaki, hogy nem böcsüllí ötöt fejedelme? hogy farkas-kaszára veti és veszedelembe taszítja? Sőt mindenik kevélykedik és dicsekedik abban, hogy ötöt embernek ismeri előtte-járója; és, a hol ember kívántatik, ötöt szólítja, velle szolgáltat.⁵⁹⁴

Egy sokatmondó sóhajtás a kor erkölcsi süllyedése miatt, egy pillantás a magyar bűnök legállandóbbjaira:

Oh Szent Isten menyí sok és nagy vétkek, menyí számtalan ostorozások áradnak a mí romlott nemzetünkre, a sok bizonytalan, hamis esküvésekért? Menyin vannak, az *öreg és példa-adásra rendelt úri személyek*-közzül, kiknek csaknem minden szavok, Isten úgy tarcsón; Isten megverjen; Él az Isten? Efféle esküvések-közzül, nem tudom, ha egy vagyon, mely hamis és hívalkodó nem volna: de mind semmi, a törvényes vagy országos szokáshoz-képest. Egy rász kaboláért, egy arasznyi földért, egy paraszt ember rongyáért, egy gyanúságért, vagy nyelveskedő ember te-mondáságaért, egy-nehány száz embert megesküdtenek.⁵⁹⁵

Irodalomtörténeti adat a virágénekekről szóló ítélet. Mint minden felekezetű egyházi és majdnem minden világi kortársa, Pázmány is csak az erkölcstelenség élesztőit látja ama hitvány énekekben, ama fertelmes poéták csintalan és fajtalan dalaiban: „Bóldog Isten! Vallyon, mit mondanának a régi jámborok, ha a mi üdönket látnák? melyben akár-minémű rend-béli emberek azzal mutogattyák éles elméjüket, hogy *undok virág-énekeket* irkálnak; mellyeket mind gyermekek, s mind leány-aszszonyok kardéra tudnak, és csak nem minden házak ezekkel zengedeznek. Menyíszert történik, hogy egy rossz versből, vagy egy ocsmány énekből, holtigvaló latorsága következik sokaknak?”⁵⁹⁶

6. Líra

De hát egészen idegen-e ettől a bölcs prédikátortól, ettől a higgadt és tapintatos moralistától az érzelmek meleg és nyugtalan emberi világa? Csak tanítani és meggyőzni tud, elragadni soha? És ő maga soha sem érzett elragadtatást? Vajjon a fölhevülést, a magamegfeledkezést, az indulat sodró széljárását egyáltalán nem ismerné? Hiszen volt módunk belepillantani lelkébe, és égő szenvedélyt, heroikus lendületet, monumentális felindulásokat láttunk benne. A szószeréken mindez hallgatna? Éppen a legmélyebbről jövő

hang némulna el, és éppen akkor, mikor a legnekivalóbb megnyilatkozási formában tárhatja fel magát? Nagy szónok nem képzelhető nagy érzések nélkül, és Pázmány tele van nagy érzésekkel. Ott hullámszerűen ezek prédikációjában is, csak hogy egyénien, burkoltan, aszketikus átszellemítettségben. Az ő szenvedélye az igazság-szolgálat harcias-diadalmas szenvedélye és a lélekmentés apostoli szenvedélye, ezek pedig éppen az igazság-magyarázat és a jóraindítás értelmi-gyakorlati formáiban fejtik ki erejüket. Bármilyen paradoxul hangzik is: Pázmányt éppen a nagy érzelmek indítják érzelmei elrejtésére. Ha mégis meg akarjuk lesni a gondolat bőre alatt ennek az érzelmi vérkeringésnek a lüktetését, ott kapjuk rajta legkönnyebben, ahol a tárgy természeténél fogva joga van a saját személyében is megszólalni. Ilyenek azok a helyek, ahol magát is belefoglalhatja hallgatóságába: ahol közös fohászkodásra, bűnbánatra, segítségkérésre buzdul. Ilyenek legtöbbször a befejezések. Ezek néha valósággal egyéni imádságokként hatnak. Ilyen: „Szent Isten; nyisd-meg lelki szemeinket, hogy ismerjük magunkat. Elsőben pedig, az én elmémet mennyei fényességgel világosítsad; hogy a mit mondtam és valóságos igazságnak ítélek, azt ne csak ércsem és tudgyam, hanem azokból magamat megalázzam, méltatlan voltomat érezzem: hogy miképpen megdicsíred a maga-megalázó Keresztelő Jánost, úgy minket-is megdicsírd Szent Atyád-előt, Amen”.⁵⁹⁷

Ilyeneket találunk néha a beszédek elején is, a tárgyratérés előtt. A szónok mintegy szembenéz feladatával: most indul harcba az igazságért, most a lelkekért, most kezd hozzá, ahhoz a nagy dologhoz, amely számára a legnagyobb, amelyért él. Egészen személyes élmény ez, egészen személyesen fordul az Istenhez, így a pütkösi beszéd elején: „Vaj-ha az én kegyelmes Istenem megtisztítaná az én nyelvem rosdáját mennyei tüzével; felgerjesztené szívemet isteni szerelmével; megvilágosítaná elmémet Szent Lélek fényességével; tudom bizony, hogy a ti szívetek-is felébredne, sőt felgerjedne a Szent Lélek vételésének szomjúságára. De jaj, igen igaz, hogy a nyers fa meg nem gyújtja a holt szenet; aki nem ég, fel nem lobbanthat egyebeket: mindazáltal, mivel a beteg, mennél nyavalyásban vagy, annál jobban tudgya dicsírni az egészséget; és egymás-mellé vetvén maga kínnyát az egészséges állapattal, éjjel nappal csak azt beszéli, mely kedves, mely gyönyörűsége, mely drágább minden kincsnél a jó egészség: én is, mennél fogyatkozottabbnak és lelki betegséggel terheltnek ismerem magamat, annál világosban értem és talám annál foganatosban ki-is mondhatom, mely bolond és bódogtalan, aki minden tehetségével nem igyekezik a lelki egészségre, mely a Szent Lélek vételésével adatik. No tehát atyám-fiai, vessük-le egy sarunkat; tegyük félre minden világi gondolatokat; hogy nem a csipke-bokorra, hanem az Apostolokra szállott mennyei tüzet szemlélhessük”.⁵⁹⁸ Egy másik nagy alkalom a mélyben zuhogó érzések feltörésére, mikor a legnagyobb vallási valóságokról, Istenről, Krisztusról, örök boldogságról beszél, amelyek egész életének csillagai, tartalom-adói. Ilyenkor akarva, nem-akarva átmelegsik a szó, lírára fordul a gondolatjárás, a mélyből zenei hullámok búgnak fel. Legtisztábban szól ez a regiszter a passió-beszédekben:

Christus szent testéből nagy, öreg csepp vérek serkendezének; úgy, hogy ugyan alá-folytanak; és oly bévséggel folynak, hogy ruhái bé nem ihatták mindenestül a vért, hanem földre folyt és azt is megáztattá ... Oh csudálatos, hallatlan dolog! Nem lén elég, hogy szemei könny-hullatásával sokszor mosogatta rútságinkat és öntözte földünket; hanem egész testének minden részeiből vér-cseppek görgöttek, sőt folynak, mellyekkel öltötte bűneinket és, a mint Joel Próféta mondotta, öntözte tövissünket. Úgy elszáradott volt a Christus szent Teste, hogy, egyéb nedvesség nem lévén benne, mellyel izzadhatna, vérrel verítékezett. Nem várta, hogy a hóhérok ostora, tövisse, vas-szege, dárdája vérezze szent Testét: hanem belső keserűségnek sújtásával és lelki fájdalomnak szorongatásával, bévséges vért onta-érettünk. *Oh áldott Vér*, mely az én váltságomért ontattál! oh boldog föld, mely ezzel a drága balsamommal festettél! Föld, bé ne idd ezt a Vért; el ne rejszed ennek kiáltását: mert ez

foganatosban kiáltya és kéri-nékem az Isten irgalmát, hogysem az Abel vére kiáltott Cain-ra boszszuállást. Ah, keresztyének; ne légyen sovány, tövisset ne hozzon ez-után a mi kertünk; mellyet nem verítékkal, mint egyéb kertészek, hanem Vérenek nedvesítésével sírosított a mi Urunk ...

Oh én kemény szűvem, mikor epedsz-meg bánatodban, ha akkor nem bánkódol, mikor a te Istened meg-hal-éretted? Nézd, oh én lelkem, a te Megváltód holt testét a Kereszt-fán. Látod-e mint béestek szent szemei; megkékültek szent orczái; megmerevedtek hideg tetemi; megfeketedtek szent tagjai; lábbal tapodtatik földre-folyt szent Vére? Follyatok én szemeim köny-hullatási, ha vérrel folynak a Christus sebeinek forrási. Szerelmes Uram, édes Megváltóm a te szent halálad óltalmazzon engem az örök haláltúl.⁵⁹⁹

Újra meg újra előtör a lírai hangulat a Szűz Máriával foglalkozó beszédekben is. Különösen érdekes e szempontból a Boldogasszony méltóságáról szóló prédikáció. Mindjárt az elején megpendül egy óvatos lírai akkord: „Nem tagadom, hogy mint a régiek félve nyúltak az Isten Igéjének bötűjéhez, én-is félve kezdek annak dicsíréséhez, aki méhében hordozta az örök Igét... Noha semmihez nagyobb kedvem nincsen, mint a Szűz Anya dicsíréséhez ... Mindazáltal ... oly reménség visel, hogy az alázatos Szűz meg nem utállya kicsiny szolgálának igyekezetit”. Rögtön ezután érdekes vallomást tesz arról, mi indítja Szűz Mária tiszteletére. És most a hagyományos magyar Mária-tisztelet érzései szólalnak meg: „Abban az országban lakom, melynek Óltalmázó Asszonyává rendelte *Szent István király* Bóldog Asszonyt és halála óráján testamentomban hadta nemzetünknek Asszonyunk tiszteletit, kire-nézve a mái napig költő pénzünkön a Bóldog Asszony képe-körül ama szokott bötűkkel, *Patrona Hungariae*. Magyar-ország Asszonyának vallyuk a Szent Szűzet... Megemlékezem arról-is, hogy *Váradon lettem e világra*, mely várast Asszonyunk hagyásából épített és Bóldog Asszony templomával ékesített Szent László király”.⁶⁰⁰ – A beszéd végén újra megszólal a kettős líraiság, az egyéni is, a magyar is: „Oh áldott Szűz! Oh főpapi-fejedelmek virágzó veszszeje! Oh szentséges lajtorja, melyen nem az Angyalok, hanem az Isten Fia szállott hozzánk! Oh mennyei Aquaeductus, áldomások csatornája és folyó-vize! Oh bűnök lángjátúl nem perseltetett rósa! Oh Testamentum Szekrénye, melyben nem kő és veszsző vagy Manna, hanem mennyei tár-ház kincse vagyon! Te-előtted földre borúlok és nem-csak *predikállásimban felvállalt fáradságimat* te-kezed-által Istenemnek nyujtom, hanem elsöben, *bűnös fejemnek* az-után *ennek a te országodnak* te-általad irgalmat kérek. Édes Asszonyunk, Monstra te esse Matrem, ismértesd-meg, hogy Christus Annya vagy és a te Fiad nem aláb böcsül téged, mint Salamon az annyát, kinek arra felelt, hogy a mit kér, megnyeri. Kérjed Szent Fiadat, hogy *a Magyar nemzetben gerjeszsze fel az elalutt áitatosságot*, gyomlállya-ki az eretnekségeket, zabolázza a káromlókat, világosítsa a bűnbemerülteket és hozzon-ki nnindeneket a bűnök és tévelygések setétségéből, hogy mindnyájan egy szűvel, lélekkel, híven és igazán szolgállyunk Teremtőnknek. Amen.”⁶⁰¹

Néha oly mélyen elrejtőzik ez a lírai bűvő-patak, hogy aki erősen oda nem figyel, tudomást sem vehet róla. A leánynevelésről szóló beszédnek következő sorait pl. úgy érzem, Toldy Borbála drága emléke fűti át, aki az ő első nyolc esztendejét melegítette be anyai szeretetével: „Merem mondani, hogy tellyes életünk tekélletes vagy feslett állapottya az asszony-emberek nevelésétül árad, mivel első nyölcz esztendőnket, az-az leggyengébb és leghajlandób üdönket, asszony-emberek gond-viselése-alat töltyük. A minémű vélekedéseket és erkölcsöket akkor belénk csepegetnek, azoknak sinóra-után futamodik a töb életünk”.⁶⁰²

Azt hiszem, a fenti elemzések és főleg az idézetek olvasójának akaratlanul is nem egyszer ajkára kívánczozott a népiesség szó. Most már szabatosan meghatározhatjuk, miben áll Pázmánynak ez az ún. népiessége. Arról, amit az irodalomtörténeti nyelvhasználat ért ezen a kifejezésen – egy magasabb nyelvi rétegből való tudatos leereszkedést az irodalom alatti

beszéd- és kifejezésmódhoz – nem lehet szó nála, hiszen ez a két nyelvi réteg az ő korában még nem különült el annyira, hogy akármiféle értelemben két nyelv- vagy stílusformáról beszélhetnénk. Nem nevezhető népiesnek abban az értelemben sem, amelyben a fentebb említett középkori barát-szónoklat az: Pázmány nem pályázik tömeghatásra és nem mond le arról a becsvágyról, hogy a legmagasabb igényeket is kielégítse. De igenis népies, ha népiesen azt a művészetet értjük, amely meg tudja értetni magát az egyszerű emberrel is, amely megtalálja azt a tárgyat és annak olyan fejtegetés-módját, amely mindenkit, a műveletlent is, érdekel. Népies, ha népiesnek mondjuk az olyan szónokot, aki – tudatosan vagy ösztönösen – otthon van a nép lélektanában: le tudja kötni a kisember figyelmét, játszani tud annak képzeletével, megragadja érzelmeit. Egyszóval: amit mond és ahogyan mondja, egészében hozzáférhető és élvezhető a „nép” számára is. Ebben az értelemben Pázmány a nagy népiesek közé tartozik.⁶⁰³ Ám ugyanakkor mind tartalom, mind forra tekintetében eleget tesz a legszigorúbb logikai, teológiai és retorikai követelményeknek, megfelel kora legfelsőbbrendű ízlés- és stílus-igényeinek is. Igazat kell adnunk Rézbányaynak: „Ő a szónoklat világirodalmában úgyszólván az egyedüli, aki a lehetetlennek látszó feladatot is megvalósította: klasszikus és népszerű is egyúttal”.⁶⁰⁴

IX. A nyelvművész

1. Élő beszéd

Az irodalomtörténet és a magyar alkotószellem fejlődése szempontjából Pázmány legnagyobb, legmaradandóbb és legtermékenyebb alkotása: stílusa, nyelvalkító és teremtő művészete. Ideje, hogy alaposabban szemügyre vegyük nyelvgéniusát.

Az első kérdés, amely felvetődik: mit kapott máshonnan, kitől tanult? Riedl Frigyes szellemes észrevétele, hogy Pázmány „a magyar közmondás tanítványa”. Ez a megfigyelés kétségtelenül tartalmaz igazságot, de sem nem mindenestül igaz, sem nem az egész igazság. Nem igaz abban az értelemben, mintha Pázmány stílusának a közmondásszerűség lenne a legszembevetőbb jellege, és ez a szempont alkalmas volna stílusa egyéni arculatának jellemzésére. Mindenesetre volt a közmondáson kívül számos más mestere is. A másik formula, amellyel jellemezni szokás, a „barokk stílus” megjelölés. Kétségtelen, hogy ez a megállapítás is elevenre tapint. Aki annyira benne él korának minden szellemi áramlatában, akinek lelke VIII. Kelemen Rómájában és II. Ferdinánd Grácában élte át a nagy életalakító benyomásokat, természetes, hogy stílusában is, akaratlanul is érvényesíti a barokk életérzés és ízlés erejét. Ez a formula azonban éppenúgy csak egyik oldalát magyarázza meg stílusa jellegzetességének, mint az előbbi szempont.

Ha már most megkíséreljük szétfejtetni ennek a stílusnak egyes rétegeit, és eredetük szempontjából is vizsgálni próbáljuk őket, mindennek előtt kétségtelenné látszik, hogy Pázmány az egykorú magyar *élőbeszéd tanítványa*, – körülbelül olyan értelemben, mint amelyben Mikes prózájáról szokás megállapítani, hogy a székely élőbeszédet viszi bele az irodalomba, vagy mint Petőfi lírájának nagy újságát többek közt abban látja irodalomtörténet-írásunk, hogy a közbeszéd nyelvét teszi költészetének anyagává, szemben az előtte járt irodalmi ízlés „fenntebb stílusával”. Pázmány egész írói egyénisége, céljai, műfajai természetessé teszik ezt. Ő nem akar a szó esztétikai értelmében „író” lenni; mikor ír, voltaképp ugyanazt cselekszi, mint mikor beszél: társalog, vitatkozik, rábeszél, tanít, vagy buzdít. Mindig egyénekhez, élő egyénekhez szól, mindig egészen határozott, fogható, gyakorlati céllal. Azt hiszem, soha sem fordult meg az eszében, hogy másképp írjon, vagy szónokoljon, előkelőbb, vagy akárcsak hatásosabb szavakat használjon, mint amelyek magától, gondolkodás nélkül, a nyelvi ösztön és a gyakorlati cél keresetlen lendületéből jöttek ajkára. Írt és beszélt, úgy, amint tudott, természetes magyarsággal, úgy, amint apja házában tanulta, amint Kolozsvárt hallotta, amint a külföldön bizonyára gondolkozott és imádkozott, és amint hazatérve, annyi és oly sokféle cselekvési körében, magyar földijeivel beszélni szokott. Még csak azt sem merném mondani, hogy ennek az élőbeszédnek különösebben és felismerhetőbben bihari íze volna. Nem mintha ez az íz valósággal benne nem volna stílusában; ha másban nem, a sok hosszú magánhangzó jellegzetességében a hozzá nem értő is megérzi. De a mi számunkra ez a biharias külön-íz ma már nem feltűnő, nem egyénien jellegzetes, annyira felszívódott – részben éppen Pázmány, még nagyobb részben Arany János révén – ez a bihari nyelv a magyar irodalom nyelvébe.

A mai olvasóra tett hatás szempontjából ez az élőbeszéd jelleg azt jelenti, hogy Pázmány prózájának a legritkább esetben van papíros-íze. Ha hangosan olvassuk a vitairatokat, sohasem érezzük, hogy egy szobatudós irodalmi fogyasztásra szánt „művét” olvassuk; mintha élő ember ülne velünk szemben, akinek személyes ügye, hogy bennünket személyesen meggyőzzön. Még az idézetek végeszakadatlan seregét is mintha ott, előttünk keresné össze és olvasná fejünkre a mindig kezeügyében levő bibliából. Még beszédei is, melyek mögé

pedig nem is képzelhetjük oda másként, mint a templomi szószéken állva, és amelyek gondos szerkezete, legkisebb részletekig átgondolt felépítése vitathatatlanra teszi, hogy alapos készület előzte meg őket, hangos olvasásra úgy hatnak, mintha egyenesen az olvasónak szólának, mintha ott helyben, szóló és hallgató szellemi kölcsönhatásának izgalmaiban, a pillanat hevében készültek volna. Innen van, hogy ezek a beszédek ma is frissek és élők, sok elavult tárgyi és tartalmi mozzanatuk ellenére is frissebbek és élőbbek a legtöbb mai szónok beszédénél.

Stílusának ez az élőbeszéd jellege teszi sokszor a közmondásszerűség benyomását. A magyar ember szereti a közmondást és szereti a közmondásszerű, rövid, pregnáns, szemléletes kifejezőmódot. Az élőnyelven szóló Pázmány bőségesen él mind a kettővel. Helyenkint szinte halmozza a közmondásokat. Egyik prédikációjában például így szól:

Mert igaz mondás, hogy ag lóból nehéz poroszkát (ugrándozó csikót) csinálni, ag fából nehéz gúst tekerni, horgas tőkét nehéz igenesíteni, a fejr gyapjat, ha egyszer fekete festékben mártod, ki nem tisztul, az új fazékról nehéz lemosni az először belé-vett szagot ... a szerecsent úgy nem szappanozhatni, hogy fehéredgyék: így nehezen hadgya vétkét, a ki ahoz szokott és abban nevedett.⁶⁰⁵

Ilyen közmondáshalmazó helyeket bőven lehetne idézni akármelyik írásából. De stílusának közmondásszerűségét nem is annyira maguk a közmondások biztosítják, mint inkább azok a szín és hangzás szerint a közmondással egészen rokon kurta szentenciák, amelyekkel jóformán minden lapja tele van:

Nincs oly rossz kert, melyben valami fű nem volna, nincs oly rossz könyv, melyben semmi jó nem található: azért a tövis-közzül ki szaggatjuk a rósát, a sárból kimossuk az aranyat: a mi jót a pogányok írásiban találunk, éppületünkre fordítottuk.⁶⁰⁶ – A ki szolgáját gyengélteti, fejére neveli; a ki testét jól tartja, száján nem tarhatta.⁶⁰⁷ – A ki miben tudós, abban gyanós; és az szűnek tellyes voltából szól a nyelv-is.⁶⁰⁸ – Az hamisság olyan, mint az elődött söprű.⁶⁰⁹ – A beszédnek igyenesse jó, s a mankónak horgassa.⁶¹⁰ – Minap egy patvarkodó írására akadék, ki még az bika alatt-is borjút keres és azt akarja, hogy vert vigyen veretlent.⁶¹¹ – Kérkedékenyben jó vitézt, sokat kodácsoló tyúkban szaporán tojót nem láttam.⁶¹² – Gyapjú helyében gyapjú nő; bőr-helyében bőr nem újul.⁶¹³

Annyira hozzátartozik ez az eleven, magyaros szentenciózus kifejezőmód Pázmány stílusához, hogy még leveleiben is találkozunk vele. „A dolog veleje abban áll, csak a Nap tartson igazat: nőjön, vagy apadjon a Hold” – írja Rákócynak, félreérthetetlen célzással Eszterházy Miklósról.⁶¹⁴ Annyira természetévé lett ez a stílus, hogy még latin leveleiben is rá bukkanunk. II. Ferdinándhoz például így ír: „Ordinanda et silenter ita disponenda censerem omnia, ut cum aderit necessitas, arripi possent media disposita. *Qui festinat, evertit. Et sat cito fit, quod bene fit*”.⁶¹⁵

Stílusának ezzel az élőbeszéd jellegével függ össze sokszor szemére hányt nyersesége, durvasága is. Sokszor megírták, hogy ez a nekünk ma oly visszatetsző tulajdonság általános a hitviták korában. Horváth János úgy véli, hogy ez Pázmánynál is, mint kora bármely felekezethez tartozó vitatkozóinál a hatás kiszámított eszközei közé tartozik. Csakugyan – mint fentebb rámutattunk – Pázmány ezt a stílus eszközt a német vitázóktól, akár gráci rendtársaitól ilyen értelemben is eltanulhatta. Ám Pázmány durvaságai kizárólag a vitairatokban fordulnak elő, és még ezek közül is aránylag ritkán a *Kalauz*-ban. Ha a hatásnak ezt az eszközét elvszerűen használta volna, használnia kellett volna a prédikációkban is, mint ahogy használta Ábrahám a S. Clara (akire Horváth ebben az összefüggésben hivatkozik is),

holott éppen ezen a ponton teljességgel különbözik a híres bécsi hitszónoktól. Rámutattunk arra is, hogy kortársaival és ellenfeleivel összehasonlítva, Pázmány viszonylag mérsékeltnek és finomnak tűnik fel, e tekintetben csak a szelídlelkű Magyar István hasonlítható hozzá, kiről különben maga is elismeri, hogy emberségesen ír.⁶¹⁶ Számos helyen kijelenti, hogy nem akarja követni ellenfelét a durva támadás és személyeskedés területére, és mikor ezt mégis megteszi, szükségesnek látja menteni magát, amivel kétségtelenül elárulja, hogy ezt a hangot kivételesnek érzi és maga is elítéli. Mindezek alapján úgy gondolom: Pázmány nem elvszerűen, nem hatás-eszközként használja a műve nagy terjedelméhez képest amúgy is csak szórványos durvaságokat, hanem a pillanat hatása alatt, mint a felindult ember élőbeszédének – természetesen a XVII. századi magyar ember élőbeszédének – ösztönszerűen ajkára toluló adottságait. A pillanatnyi felháborodás bélyege majdnem mindig rajta is van az ilyen helyeken. A Szentírásról szólva, egy különösen durva támadást tartalmazó könyvet ismertet;⁶¹⁷ egyszer csak felkiált: „Úr Isten! Medgyünk (mit tegyünk) efféle dió-héjal játszó majmokkal, kik a léleküdvösségben járó dolgokról részeg szeszszel beszélnek?”⁶¹⁸

Mikor a *Kalauzban* egy-egy nagyon merész protestáns érvet idéz, kibuggyan belőle a fölháborodás: „A tudatlan és temérdek-orczájú tanítók ... minden bizonyosság-nélkül bátran mondgyák, hogy ... nem csak Ádám, Ábrahám és Noé, ... de a nicaea-béli, costancinápolyi, efesomi és chalcédoni sz. győlekezetek-is egyet értettek az Augustanusokkal ... Ej bátya, csak a csattig vonnyad, és addig nyujtózzál, míg lepeled ér. Igen fen kezdesz heazni, elszédül az agyad. Én-velem el nem hiteted, hogy gyomorból szóllasz. Mert a négy sz. gyülekezetet a mi illeti ezennel, meghallod, hogy ezektől oly távúl estek, mint az ég a földtől”.⁶¹⁹

Még gyakrabban megfigyelhetjük, hogyan gerjed fel indulata éppen ellenfelének durvaságain. Említettük, hogy Magyarit megdicséri ebbéli mértékletességéért, de „hogy megércsed, mely tisztességesen szoktak nekünk szóllani még azok is, kik csendeszbeknek tettetik magokat, halhadsza, mely böcsülletes neveket és titulusokat ad ő-is a Régi hiten való keresztyéneknek”. Most több mint húsz sorban sorolja föl Magyar durvaságait, aztán így folytatja: „Illyen szép böcsülletes nevekkal ékesget minket fejenként egy tudatlan Colosvári taligás. És efféle, mind édes méz a Újító Atyafiaknál. Ha penig mi egy nehéz szót ejtünk, mindgyárt füstölög sokaknak az orrok, és azt akarják, hogy mint az Úr emberének, nékik minden szabad légyen, mi pedig vállal vonicsunk”.⁶²⁰

Legjobban fölháborítja Alvinczi Péter szokatlanul erős támadása. De fékezi magát:

Igazsággal, Szent-Irással, az Régi Szent Doctorok tanításával, engemet meg nem nyomhacz, azért mint valami mocskos Harpya, rút szitkokkal és az tennen saját lelki-isméreted szerint is hozzám nem illendő morgásokkal akarsz az ellened-való harcolástúl elidegeníteni. De ... az keresztyéni szeretet arra viszen, hogy valamig mocskosok leszte, tehetségem és Istentől reám bizattatott kicsin talentomom-szerént mind addig fáradgyak mocskotoknak mosogatásában ... Én az te sok heába való szószaporításodnak tarafaráját és nyálas szitkaidnak zápor esését fül mellől bocsátom. Az dolognak velejét az mi illeti, ahoz szólok, és rend szerént az te Nyalábidnak⁶²¹ polyvás szalmáját az Igazságnak acél tükörével felpersellem.⁶²²

Máskor művészi eszközként, a stílus-humor szándékával használja fel a nyersebb kifejezéseket. Az *Öt szép levél*-ben például a fölvett levélíró, annak lelkiállapotát, a gyámoltalan ember megszeppent tehetetlenségét akarja jellemezni az ilyenekkel:

Ezeket, szerető Alvinczi uram, én oly szű-dobogással hallgattam, hogy csak az kórság nem ütött-el szégyenletemben. Mert noha én-is egyszer megtanúltam vala, mint kellyen mind két kézre hánni az cselet és útát vesztetni az ellenséggel: de itt bezzeg, mint az tökben esett egér, nem tudok vala hová lenni. És mikor egyszer-kétszer köhentenék, hogy ez-alatt szó jőne

nyelvemre, szerencsémre elő szóllala egy fő ember: Látom én, úgymond, hogy nem mind bors, a mit az kalmár ebe hullat. Könnyű nyelveskedni Praedikátor bátyámnak, a hol nincs ki szemében szóllyon: de mikor az sípot befalattyák velle, nám úgy halgat, mint egy hugyó disznó. Ezen az többi nagy nevetést tőnek, s eloszlanak. Én pedig szégyenletemben úgyan téptem szakállomat. Ha te kegyelmed nem emeli tengelyét tanításunknak: hátunkhoz asz, a mi reánk ragadott, hogy hamis hír-költők az praedikátorok.⁶²³

Mikor nem szemmelátható felháborodás és nem a hangulatfestő írói szándék szól, jóformán mindig felismerhetjük a nekünk durváknak tetsző kifejezéseken, hogy írójuk természetesen, magátólértetődően használja őket. Ezek a kifejezések hozzátartoznak a kor magyarjának élőbeszédéhez. Ha például Pázmány egy prédikációjában ezt mondta: „Istent félljed és az ő parancsolatit megtarcsad, mert ez minden ember: az-az, valamit egyebet mivelünk, *csak barmokkal köz számárkodás*, hanem az emberek tulajdona a szent élet”⁶²⁴ – akkor sem neki, sem hallgatóinak nem fordult meg eszében, hogy ez a fordulat ne lenne a templomhoz, vagy a szószerkezetekhez illő: a kor ízlése szerint való élőbeszéd ez. Amikor a *Csepregi Mesterség*-ben egy Luther-idézettel sarokba szorított ellenfeléhez így szólt: „Hők, uram fia: mit mondasz az Luther írásából előhozott-mondásra? Tács-fel szádat, lássuk mi sülki belőlle. De erre sóczénk csak fülel, mint egy bagoly, és halgat: maga, ha esze vólna, azt mondaná, hogy ...”⁶²⁵ – aligha akarta személyében támadni ellenfelét: olvasójának is aligha jutott eszébe e sorok olvastakor, hogy „durvaságot” olvas; a mondanivaló élénkítésére az élőbeszéd szokásos fordulatait használja.

Körülbelül ilyen megfontolás érteti meg velünk Pázmány nyelve úgynevezett népies elemeinek igazi természetét is. Népiességet látni benne, a szó mai értelme szerint éppolyan optikai csalódás, a történeti szemlélet hiányából származó félreértés volna, mint ha a két utóbbi idézetet a szó mai értelmében durvarágnak neveznők. A XVII. század első harmadában nincs még a szó későbbi értelmében elkülöníthető „népi” és „irodalmi” nyelv. Az irodalmi, a „könyv-nyelv” éppen születőben van, egyrészt a humanista költők és historikusok egyes írásaiban, másrészt a szigorúan szakszerű teológiai művekben. De a nemcsak tudósoknak szóló irodalom – és Pázmány magyarnyelvű írásai mind ilyenek – nem akar ebben a korban másként szólni, mint ahogyan magyar emberek általában beszélni szoktak. Aki mindenkihez akar szólni, úgy beszél, hogy mindenki érthesse. Ebben a beszélt nyelvben pedig nincs még különbség a magyarság osztályai között. Ami kevés emlékünkből e kor legelső osztályainak, a szó szoros értelmében vett népnek nyelvéből fennmaradt, jóformán semmiben sem különbözik a kor íróinak és előkelőinek beszédétől, az irodalmi művekben, levelekben, följegyzésekben ránk maradt „köznyelvtől”. A mai olvasóra, aki a nép nyelvétől magát tudatosan elkülönző „művelt köznyelv” használatában nőtt fel, természetesen sokszor a „népi” beszéd stílusangulatával hat ez a még differenciálatlan nyelv, amely ma népiesnek nevezett elemeket is bőségesen foglal magában. Mikor Pázmány ellenfelének egy vaskos történeti tévedését kimutatva, felkiált: „Piruly orcza, ha bocskor bőr nem vagy”⁶²⁶ – ha a cáfolás hevében hirtelen közbeejt egy ilyen mondást: „Kákon pillis, tar varjú”⁶²⁷ – ha a *Posonban lött Praedikatio*-ban a kiugrott barátról azt mondja, hogy „megérezvén az sáfrány illatot, kiugrék az hámból, az járom-szeget kitöré, mint az délczeg bika”,⁶²⁸ – ha Gyarmathi írásáról azt mondja, hogy „igen ritka rostával pallá ezt az ötvennégy árkus pappirosra nyomtatott abajdóczot, de mégis annyi gazza esék és hulladékja, hogy a maradékával száz pinz ára borsot bé nem takarhatnánk”,⁶²⁹ – mindez nekünk népiesnek érzik ugyan, de bizonyos, hogy Pázmány egyszerűen csak élőnek és élénknek szánta, és olvasója így is fogadta.

2. A skolasztika fegyelme

Ösztönösen áradó előbeszédét kemény fegyelmével formák közé szorítja másik mestere: a *skolasztika*. Ha Brunetiere a francia próza kristálytisza átlátszóságát és szabatoságát annak az iskolának tulajdonítja, melyen az a középkori skolasztika tudományának századai alatt átment, mennyivel érthetőbb ennek a nevelésnek döntő hatása Pázmányra, aki gyermekkorától írói pályájának kezdetéig jóformán mást sem tett, mint ezt az iskolát járta. Elkezdte ezt a tanulmányt már a grammatikai oktatás éveiben, hiszen a jezsuita iskolarendszer a latin tanításban is a legfőbb súlyt a nyelvtani ismereteknek és a beszédgyakorlatoknak mindenoldalú szabatosságára vetette. Folytatódott ez az erős képző és fegyelmező hatás az elemi filozófiai ismeretek, méginkább a bécsi, majd a római alapos egyetemi tanulmányok ideje alatt. Mikor pedig éveket töltött a katedrán, mint e tudományok aktív művelője és továbbítója, egész gondolkodásmódja hozzáalakult a skolasztikus spekulációnak és előadásmódnak mindenekelőtt logikai formáihoz. A skolasztikának nem tartalmi oldaláról van itt szó, hanem módszeréről, annak páratlan elmeélesítő, gondolkodásbeli fegyelemre és szigorúságra szorító formai követelményeiről. A tételeknek, ellenvetéseknek, meghatározásoknak, felosztásoknak, osztályozásoknak, bizonyító és cáfoló következtetéseknek, különböztetéseknek és vonatkoztatásoknak az a bonyolult módszere, amely ennek az egész tudományos üzemnek mintegy a szellemi vázát teszi, és amely középkorvégi elhanyaglása, elkülsőségesedése után olyan imponáló erővel ragyog föl újra a XVI. és XVII. század nagy skolasztikusaiban, ellenállhatatlan varázssal fogja meg az intellektuális hajlamú fiatal lelkeket, amilyen Pázmány volt. Aki, mint ő, hosszú éveken át beledolgozza magát a gondolkodásnak ebbe a módszerébe, annak, ha csak egy kevésbé fogékony is az effélék iránt, szinte második természetévé válik a következetes, láncszemszerű gondolkodás. Nem tud addig megnyugodni, míg teljes tisztaságában maga elé nem állította és egész vonatkozási körében át nem tekinti a fogalmakat és tételeket, amelyekkel szembekerül; nem bírja el, hogy gondolati haladásában bevetetlen várakat hagyjon maga mögött; szinte életszükségletévé válik, hogy minden ellentmondást felkeressen, amelyet szembe lehet állítani tételeivel; és ha olyan szenvedélyes lélek, amilyen Pázmány volt, képtelen lesz megállni, míg minden ellenséges, vagy eltérő árnyalat megcáfolásával egészen teljesnek nem látja maga körül érvelésének körét. Mindez inkább az írás gondolatmenetére, a tartalomra és a szervezetre vonatkozik. A gondolkodásnak ez a föltétlen fegyelme azonban nemcsak az érvelés módjában, hanem a mondatok felépítésében is szükségképpen megnyilatkozik. Pázmány gondolatmenetének – a gondolat nyelvi kifejezésének is – rendje, világossága és szabatosága ennek a skolasztikus nevelésnek eredménye. A következő mondat egy hasonlatot tartalmaz. „A hajón, az anyaszentegyházat mongyák jegyeztetni”. Ezt a hasonlatot öt mozzanatban fejti ki. A mondat két félből áll; egyik fele a hajóról, másik fele az egyházzal szol; mindkét fél öt-öt, egymásnak pontosan megfelelő részből. Átlátszóbb és szabatosabb rend egy hosszú mondatban nem képzelhető:

Mert **miképpen** a hajó, sok, de szépen egybe-gyalult fákból építtetik (1),
és egy fő gondviselőtől igazgattatik (2);
miképpen annak eleje és utóllya keskenyeb, közepi szélesben terjed (3);
miképpen a hajónak alsó részei erőssen bé vannak csinálva, hogy a víz által ne mehessen rajta, az ég-felé pedig nyitva vagyon (4);
miképpen hajó-nélkül senki a tengeren által nem mehet (5):
azon-képpen az ecclesia, sok különböző rendekből és szerzetekből áll (1);
egy fő-páasztornak gond-viselésével vezetetik (2):
kezdetin és az anti-christus üldözésében, vége-felé, megszoríttatik: noha egyéb üdőkben, a világ-szélességével vetekedik (3):

végezetre, az ecclesia világi jókra nem vetemedik; azok szerelmét kirekeszti; Menyország-felé, a lelki jókra, nyitva tartja kebelét (4):

és senki a mennyei dücsösségnek partyára nem evezhet, ha az anyaszentegyházban nem találta (5).⁶³⁰

A gondolkodás fegyelme, de éppen e gondolkodási fegyelem következtében a nyelvi kifejezés átlátszósága és szabatosága is világosan megmutatkozik a fősvénység mivoltáról szóló következő példában is. Egy szóval sincs benne több, de egy szóval sincs kevesebb sem, mint amennyi föltétlenül kell a teljességhez. Az első mondatban három állítmány van és annak három jelzője: mind a három mást fejez ki, a kétszer három mozzanat együtt adja a fősvénység szabatos fogalmát. Az erre következő részletezés kimeríti az erkölcsi lehetőségeket:

A fősvénység nem egyéb, hanem *rendetlen, módatlan, mértéktelen kívánása, keresése, megtartása* a világi jóknak. Kétképen lehet pedig ez a rendetlenség: *először*; ha egyebek kárával, boszszújával, alkalmatlanságával keresünk, vagy tartunk értéket. Ez nem-csak fősvénység, hanem hamisság: mert, vagy lopás, vagy tolvajlás, vagy csalás elegyítetik a fősvénység-mellé. *Másodszor*; ha mások kára-nélkül keressük, vagy tartjuk javainkat; de igen nagy kívánsággal ragaszkodunk a világi jókhoz: azokat felettébb szerettyük: nyughatatlan gonddal és szorgalmatossággal keressük, vagy őrizzük: és kedvünket s fáradságunkat úgy fordítjuk a pénzkeresésre, hogy a mennyei és lelki dolgokra elégségesen nem vigyázhatunk; és, a nagy szorgalmatosság-miat, lelki csendességünket felbontjuk, Istenhez-való édes indulatink aitatosságát eloltyuk.⁶³¹

A stílusnak ez a szabatosága, kortársaihoz és elődeihez mérve, talán a legerősebb újság Pázmány prózájában. Minden más tulajdonsága csak egyéni színezetében, az egyes színárnyalatok összetételében és mennyiségileg, értékekben különbözik a megelőző és a kortárs-prózától, – igaz, hogy a derék tehetségek és a nyelvgeniusz közti lemérhetetlen távolság következtében kifejezhetetlenül nagy mértékben. Ha csak csírájában is, ha dadogva is, mindez többé-kevésbé megtalálható másoknál is. A stílusnak ez a latin tisztasága, a hosszú, sokszor áradó mondatokban is győzelmes biztossággal érvényesülő világossága és szabatosága azonban merőben ismeretlen jelenség a régi magyar prózában; nemcsak Pázmány előtt, de még igen sokáig utána is. Ennek belátására elég bármely régi magyar szerzőnek egy lapját és utána Pázmánynak tetszésszerűen néhány mondatát elolvasni.

Horváth János sokszor idézett kis tanulmányában a barokk ízlésből magyarázza Pázmány mondatának ezt a szigorú rendjét. Kétségtelen, hogy a barokknak, főleg a nagy-barokk képzőművészetnek egyik legjellemzőbb tulajdonsága a szerkezetnek az a monumentális ereje, amely lendületes egységben öleli magára a gazdag dekorációt, és ez Pázmány főntebbi mondataiban is szemmel láthatólag érvényesül. Mégis úgy tetszik, hogy a szabatoságnak és a világosságnak ez az éles tisztasága Pázmánynál elsősorban nem a barokknak, hanem a skolasztika latin nyelvfegyelmének érvényesülése. Legalább is történetileg, Pázmány tényleges fejlődése szempontjából, a skolasztikáé volt a döntő szerep ennek kialakulásában. Ha Pázmány sohasem kerül el Kolozsvárról, sohasem szívja magába Rómában és Grácban a nagy-barokk erős levegőjét, de ugyanazokat tanulmányokat végzi, ugyanazt a jezsuita filozófiát és teológiát tanulja és tanítja, éppen így kifejlődött volna stílusának ez az oldala. Ne feledjük azt sem, hogy a koncepciónak ez a szigorú rendje a barokk szellem megnyilvánulásai közül éppen az irodalmiakban jelentkezik legkevésbé következetesen. Éppen a barokk írók és költők – Tasso, Milton, Shakespeare és a spanyol drámaírók éppúgy, mint Sz. Teréz, vagy akár Bossuet – nagyszerű kompozíciós egységeik mellett is a nagy-barokk építőknél és festőknél sokkal inkább hajlanak a dekoratív szépségek öncélú

túlburjánkoztatására, a gazdag részletszépségekre, a szerkezet szigorú vázának szem elől tévesztésére. Pázmány e tekintetben sokkal közelebb áll Aquinói Sz. Tamáshoz, vagy akár Aristoteleshez, mint hasonlóan skolasztikus kortársain kívül a barokk szellem bármelyik képviselőjéhez. Hogy stílusában és gondolkodásában is olyan imponáló következetességgel – talán minden más barokk prózaírónál jobban – érvényesül a barokk építészetnek ez a nagy kiegyensúlyozottsága, éppen ez mutatja legjobban a skolasztikus fegyelemnek a barokk kilengéseit is egyensúlyozó, iskolázó erejét.

3. Barokk szellem

A barokk szellem pázmány nyelvgéniusának harmadik alakítója. A jezsuita Pázmány, a római teológus, a gráci professzor legelőbb és leggazdagabb forrásaiból szívta magába ezt a szellemet. A barokk gondolkodás- és érzésmódja tanulmányaiból és élő környezetéből, ízlése Róma művészi benyomásaiból és a gráci udvar levegőjéből alakult ki benne. Mindkettő magától értetődően jelentkezik prózájában is. A *Kalauzzal* kapcsolatban rámutattunk már, mennyire érvényesül annak felépítésében a barokk stílus szerkezeti elve. Most azt kell megvizsgálnunk, hogyan alakítja ez az ízlés a szorosan vett nyelvi stílus formáit. A nagy barokknak főként három főszajtsága az, amely első tekintetre szemébe tűnik Pázmány olvasójának: a mondatépítésben jelentkező barokk szerkezeti elv, a dekoratív gazdagság és a naturalizmus felé hajló életszerűség.

A barokk koncepció egyik főelve – Wölfflin szerencsés kifejezésével⁶³² – az „egységes egység”. A nagy gazdagságban is uralkodó, minden részletet egy főszempontnak alárendelő szuverén szerkezeti egység. A magyar stílus nagymesterei között talán senkinél sem olyan feltűnő ez, mint a részlethalmozásra, áradó gazdagságra hajló Pázmánynál. A részletek gyors, nem egyszer valósággal sodró áradatát a mellékmondatok, kitérések, hasonlatok, jelzők torlódását biztos kéz irányítja, megvesztegethetetlenül vigyáz a rohanás előre kitűzött irányára, a részletek látszólagos gomolygását egymást támogató, megvilágító, erősítő bölcs renddé csoportosítja. Íme egy kisebb példa, amely öt részletmozzanatot kerekít egységbe:

Ha egybe-vettyük a mi munkánkat, vagy azokkal a pokol kínnyaival, melyeket elkerülünk; vagy azokkal a dücsösséges jókkal, mellyek nyerését remélnjük; vagy az Isten Fiának sok szenvedésivel, melyeket érettünk felvállalt; vagy az Istentől vett sok jókkal; vagy az isteni felségnek méltóságával, melynek szolgálattára köteleztetünk: nem, hogy felettébb-valók, de semmik ezekhez-képest minden szorgalmatoskodásink és fáradságink.⁶³³

Bonyolultabb a következő példa. Ebben három hasonlatot köt össze egy tétellel; a két első hasonlat négy-négy ízre oszlik. A harmadik, sima átmenetül az egyízű zárómondatra csak két, de az előző hosszabb részekhez kapcsolódva, meglehetősen terjedelmes ízből áll. A zárómondat egyenesen és egyszerűen, simán és mégis határozottan zárja a hosszú, bonyolult hasonlatsort. Az egész imponáló gazdagságot éreztet, de még erősebben az egység erőteljes céltudatosságát.

I. **Mint** az égben, nap, hód és csillagok vannak (1), mellyek nagyságban, szépségben és erőben különböznek egy-mástól (2); de különbözésekkel, az eget ékesítik (3), a földet pedig benne-való állatokkal, legeltetik (4);

II. **mint** az ember testében, sok-féle tagok vannak (1), mellyek szépséggel-eggyüt, hasznosan szolgálnak egymásnak (2); és noha egyik böcsülletesb másiknál (3), de mindenik oly szükséges a több tagoknak, hogy akár-mellyik-nélkül nem-csak éktelen, de sok alkalmatlan fogyatkozásokkal csonka az egész test (4);

III. **mint** a táborban és városban, sok felsőbb és alacsonyabb tisztek vannak (1); mert eszeveszett sokaság, nem tábor és város volna, ha azokban minnyájan egyenlők volnának (2):

hasonló-képpen, a bölcs Isten azt akarta, hogy, a világon-élő emberek-közöt, különböző rendek és hivatalok legyenek.⁶³⁴

Ugyanez a kiszámítottság, bőséges részletekben keményen érvényesülő gondolati egység jellemzi a szakaszok szerkesztését is. Stílus szempontjából a szakaszt hosszabb, gazdagabb mondatnak foghatjuk föl. A mondat szerkezeti elve bővebb és terjedelmesebb ízekkel, sokoldalúbb elágazásokkal, de ugyanolyan tökéletes összefogottsággal, az egy-mondanivaló hibázhatatlan hatásával érvényesül ebben is. A következő szakasz az Isten megismerésének módját világítja meg, a képiró és a képfaragó munkájának kettős hasonlatával. A szakasz a mondanivaló természetéhez képest két félre oszlik, mindegyik fél ismét két ízre. Az első fél a hasonlat, két íze a képiró és a képfaragó munkáinak jellemzése; a második fél az alkalmazás: „azon-képen mi ... először ... másodszor ...” Ezt a két részből álló mondatömböt megelőzi egy-egy bevezető mondat, amelyben rámutat a kifejtendő hasonlatra, és befejezi egy hosszabb utolsó mondat, amely – maga is három részletből fölépítve – tartalmilag is, hangulatilag is tökéletes egységbe foglalja az egész szakaszt.

I. Hogy ennek az Egy Istennek mi-voltárul tovább szóllyunk; jusson eszünkbe, hogy, mikor a kép-író és kép-faragó, valakinek ábrázattáira hasonló képet akar csinálni, különböző módon viszik ezt véghez. *(Bevezető mondat.)*

A kép-író és a gipsz-munkálkodó el nem vészen és ki nem metél a vászonból, vagy deszkából, mellyen akar ábrázni valamit; hanem inkább, a festéket és gipszt reá rakogattya festő ecsetével *(Első fél első íze)*,

a kép-faragó pedig, a köhöz, vagy tökéhez, semmit nem ad, hanem inkább együnnen-is, másunnan-is, addig metéli és faragja darabcsáit, míg ábrázat nem tetszik rajta. *(Első fél második íze.)*

II. Azon-képpen mi, hogy az isteni Természet hasonlatosságát ábrázzuk értelmünkben, kétképpen szólhatunk ö-felölle: *(Második fél: a bevezető mondatnak megfelelő rámutatás.)*

Először; hogy valami szépséget, jóságot, tekélletes tulajdonságot látunk a teremtettségben, azokat minden fogyatkozás-nélkül, néki tulajdonítsuk: és azt mongyuk; hogy ő egyedül bölcs, jó, hatalmas. *(Második fél első íze.)*

Másodszor, úgy, hogy, valamit a teremtettségben látunk és értünk, azt Istenhez illetlennek ítélvén, tagadással távul-vessük tőle: és azt mongyuk; hogy végetlen, mértéktelen, kimondhatatlan az Isten. *(Második fél második íze.)*

III. Mert, noha vagyon Istenben szépség és bölcsesség: de nem olyan, minéműt elménkben foglalunk és a teremtettségben látunk; hanem annál végetlenül nagyobb:

úgy-hogy az isteni tudományhoz-képest, minden bölcsesség, mellyet mi gondolunk, tudatlanság; minden hatalom erőtlenség, minden tisztaság és szépség mocsok;

mivel ő-előtte, *Stellae non sunt mundaе*, a csillagok sem tiszták. *(Három ízből álló befejező mondat.)*⁶³⁵

A felhozott példák maguk is eléggé mutatják, a dekoratív elemeknek mekkora gazdagsága fér meg Pázmány hosszú mondatainak acélkeretei között. Ide tartozik idézeteinek, példáinak, képeinek, hasonlatainak rengeteg gazdagsága. Ezek nemcsak a beszédekben, hanem sokszor a vitairatokban is olyan sokasággal és oly gyors tempóban kergetik egymást, hogy szinte pihenőt sem engednek az olvasónak. A megragadott figyelmet, illetve képzeletet el nem bocsátják mindaddig, míg magukkal nem ragadták, a jóelőre kijelölt, szem előtt egy pillanatra sem tévesztett célig. Pázmány stílusának ezeket a tartalmi ékességeit nem egyszer hasonlították már a barokk templom gazdag szobrászi és festői díszítésvilágához. A bőséges,

bár mindig a mondanivalót szolgáló – tehát szerves, a szerkezeti egységet soha meg nem bontó – dekoráció megfigyelhető Pázmány mondatán belül is. Számtalan mondata van, amelyet éppen a díszítő elemeknek ez a tarka sokasága bővít terjedelmessé. A következő példában annak a gondolatnak megvilágítására, hogy Isten a szenvedések útján nevel bennünket, egy mondatban tíz hasonlatot hoz föl:

Az atyai ostromozások zálagi és jelei, hogy Isten szeret minket és oktat, mint fiait. Azért, mint a tűz fényesíti az aranyat; a reszelő tisztítja rosdátul a vasat; az ütés szikráztattya a hideg követ; a metczés gyümölcsözteti a szőlőt; a botolás szép ágakkal újíttya az ag fát, a szórás tisztítja polyvájátul a búzát; a só bűzhödéstül oltalmazza a húst; az égő kemencze vastagította a fazekat, keménnyé teszi a tésztát; a ham-véví világosította a gyertyát: úgy az igaz embert minden jókkal teljesíti a világi háborúság.⁶³⁶

A következő szakaszban a világ javainak mulandó voltát akarja megértetni. A tétel kimondása után háromféleképpen próbálja szemléltetni is, hangulatilag is szinte érezhetővé tenni mondanivalóját. Először három érzékileg konkrét mozzanatban állítja elénk a földi érték hirtelen pusztulását, azután hét szentírási hasonlattal teszi még érzékibbé, színesebbé, de ugyanakkor szellemibbé is a képkomplexumot, végül egy Senecából vett idézettel mintegy filozófiai szint, szabatosságot és tekintélyt ad az egésznek. Mennyi dekoratív elem, de milyen egymást kiegészítő, egymást erősítő szerkezeti egység egy rövid, tizennyolc-soros szakaszban.

Bár tiszták és elegyítés-nélkül volnának-is a világ javai: oly rövidek mind ezek és oly veszendők, hogy; szeretést nem érdemelnek. (*Tétel.*)

Mert az erőt és szépséget egy hideg-lélés elfogyattya: a gazdagságot egy szikra megemészti: a felséget egy óra földhöz veri. (*Érzékeltetés három mozzanattal.*)

Azért, sűrűb és világosb hasonlatosságokkal élőkbe nem adhatta a Sz. Lélek, életünknek és javainknak mulandó hiúságát, mint mikor azt mondotta: hogy a mi világi életünk és minden állapotunk olyan, mint a kevés-ideig-tartó pára, mely hamar elenyészik (1): olyan, mint a kemencze füstje; mely késedelem-nélkül eloszol (2): olyan, mint a tajték, mely egy szelecskétül elszaggattatik (3): olyan, mint a szél; mely menten megyen és vissza nem tér (4): olyan, mint a virág; mely hamar meghervad, és szárad (5): olyan, mint az árnyék; mely ha délig nő, dellyest apad és azon állapotban soha nem marad (6): olyan, mint az álom; mely csak rövid hiúság (7). (*Szemléltetés hét hasonlattal.*)

Egy szóval, igazán írja Seneca, hogy, ha egybeveted a menyit éltél, azzal a menyit ideig az-előt nem éltél; ha az örökké-valóság-mellé teszed, a mit te hosszú életnek tartasz: csak olyan ez, mint egy pont és semmi. (*Befejezés: Seneca-idézet.*)⁶³⁷

Egészen másfajta díszítménybeli gazdagságot találunk az élénkebb vitairatokban. Az *Öt szép levél*-nek a Kalauz-hoz függesztett második kiadását Az *Alvinczi Péter feleletiről rövid intés* fejezi be. Ebben a kis fejezetben jóformán annyi zamatos, ma népiesnek érzett, közmondásos, vagy közmondásszerű fordulatot találunk, ahány sorból áll. Pázmány szándéka félreismerhetetlen: Ezzel a stílusjátékkal akarja kifejezni azt a hatalmas, kissé gúnyos fölényérzetet, mellyel ellenfelére néz. Az egész kis írás voltaképpen csupa dekoráció, (a későbbi fejlődésre való tekintettel bizvást mondhatjuk: népies barokk) stílus-ciráda, amely persze a mondanivaló és a hangulat egységében szerkezetileg mégis szerves marad.

Szava-hihető s füllel hallottat-beszéllő emberektől értettem, hogy Alvinczi Péter, sok mosdatlan szidalmi-között, bálványozást és hit-szegést akart mi-reánk mérges beszédével kenni. Azért hivatalomnak tisztí-szerént szembe szállék a dücsösséges vitézzel és Öt

levelemben orczájára térítém reánk kérődött fecsegésit. Noha pedig arra nem néztem, hogy egy-féle állatra nem jó hájat kenni, hanem ötet érdeme-fölött-is mindenütt tisztességgel neveztem, tudván, hogy szép szónak szárnya nem szegik: de még-is, hogy im kifogták az délczezből bátyánkat és szájában vetették zaboláját, csuda melly igen orrában dagállyá: és nem magára vete, hogy nyerset őt s meg nem emészthette, hanem mosdatlan kézzel és körmös újjal kapta hozzám; czifra fortélyokkal és hajadon pór szitkokkal támada ellenem. Azért, az első két Levélre íra valamit: az többinek megrázogatására jövődöre kötö magát. De mivelhogy az ag szó-szerént egy-féle állatnak sem jó az első kölyke, igen csekély tudománnyal, vékony értelemmel és gondolatlan csácsogással vivé véghez az Feleletet. És noha elsőben mohón nyúla dolgához, azt alítván, hogy lágy körtvélyben harap: de foga törésével érezvén, hogy baraszk-magra talált, békét hagyta az több Leveleknek, az az megesmérteté, hogy rossz pora volt, és nem mingyárt buggyán mihent párállik az Praedikátor Uraimék pattantyuja. Mivelhogy pediglen ebben az nyomorult Feleletben igen mellyeszti Alvinczink az madarat, melynek repülését távúl láttya; és drágán árullya az medve-bőrt, maga az medvéjét sem látta; az az triumphál mintha immár az Pápátúl elvonta volna az Sz. Péter kólcsát, nekem pedig hátra kötötte volna kezemet és tömlöczében kalodában tartana, annak-okáért, hogy meg ne zabállanék az Felelet-tételből származott kevélységben, én-is hamar inában lők s megesmértetém, hogy nállunk-is sóval sóznak.⁶³⁸

A barokk prózai stílusnak még olyan apró velejáróit is megtaláljuk Pázmány nyelvében, amilyen a szójáték. Ha nem is sűrűn, de láthatóan kedvvel használja az afféle fordulatokat, mint „Jaj azoknak, kik-előt az alázatosság gyalázatosság”,⁶³⁹ és hogy nem szándék nélkül, azt legjobban mutatja, hogy még latin prózájában is találkozunk ezzel a jelenséggel. *Az új tudományok hamisságának tíz bizonyosága* latinnyelvű ajánlásában például a következőt olvassuk: „Ita nempe praesumpta suae falsitatis veritate velut fascino detinentur, ut non alio nomine nostra rideant, quam quod nostra, adeoque *praeiudicent ante, quam iudicent*, sua vero *approbent ante, quam probent*, eo solum nomine quod sua.”⁶⁴⁰ Sőt leveleiben is előkerülnek ilyen mondatok: „Nem szinte én dolgom, hogy Da pacem-et mondván, *Bellumot, minime bellumot*, izgassak”.⁶⁴¹ De talán legjellemzőbb szójátékos helye a második karácsonyi prédikációban található, ahol igazi barokk kedvteléssel valósággal játszik a szójátékos ellentétekkel:

Ki hallotta, hogy azon egy fiú kétszer szülessék; egyszer, öröktűlfogva Atyátúl, anyánélkül; mászor, az utolsó üdőkben apa-nélkül, anyától? Ki látta, hogy apját maga leánya szűllye? hogy annyánál eléb-való légyen szülötte? hogy a ki ma születik, minden üdöknél régibb légyen? Hová lehet annál csudálatosb dolog, hogy az Isten hatalmassága, pólába kötöztetik? az Angyalok kenyerre, tejjel tápláltatik? a ki mindeneket kezében tart és visel, ölben hordoztatik? a ki egeket épített, istállóban helyeztetik? Egy szóval, hogy a halandó, gyarló, változandó ember, halhatatlan, mindenható, örök Isten légyen?⁶⁴²

A harmadik jelenség, amely Pázmány ízlésének barokk jellegét mutatja, az a naturalizmus felé hajló szemlélet, amellyel az élet nyers realitását, annak kevésbé finom, a mai ízlés előtt durvának, sőt néha aljasnak tetsző mozzanatait is meglátja, képeiket felveszi kifejezési eszközei közé. Egész közönségesek nála az efféle kifejezések: „Ezekkel azt példázta a nagy Isten, hogy nem kedves ő előtt, hogy a szép nyers ifjú esztendőket ördög szolgálattyában töltvén, fogyaték, bűdös, rothatt vénségünket adgyuk néki”,⁶⁴³ vagy: „Az tudgya, a ki lát mindeneket, hogy efféle nehéz szók csak az vak tanítókat illetik, kiknek felfualkodott dagályokat néha meg is kel vágni, hogy kifollyon a genyetség: port is kel az fene-ötte sebekbe vetni, hogy megemésztessék az vad hús: a rosdát-is fővénnnyel kel ledörgölni.”⁶⁴⁴ A nyersen reális szemléltetést pedagógiai eszközül is felhasználja.⁶⁴⁵

Nagy kedvteléssel részletezi azokat a szent-történeti eseményeket, amelyek a naturalista barokk festőknek is kedves tárgyai. Krisztus kínszenvedésének jeleneteit a nagypénteki prédikációkban, a vértanúk kínjait (egy kiszínezett Eusebius-i idézettel⁶⁴⁶), vagy a keresztények üldözőinek szörnyű végét,⁶⁴⁷ a halál és a haldoklás részleteit,⁶⁴⁸ a részegségnek, tobzódásnak képeit nem is egy prédikációjában. Milyen hamisítatlan barokk festmény például a boldogtalan jeruzsálemi anya sorsának leírása; az adat Josephus Flaviusból való, de a kiszínezés Caravaggio, vagy a németalföldiek képeire emlékezteti az embert.

Mária, nemes értékes aszszony, elfogyatkozván és keseredvén az éhség-és tolvajok inségi-közöt, ragadá szoptatott fiacskáját és sírva csókolgatván azt mondá: édes fiam, ha élnél-is, a rómaiak rabja lennél, de az éhség nem engedi, hogy rabságra juthass: azért, ha meg kel halnod, job, hogy anyád étke légy és ot temetessél, ahol volt első léted. Ha én tejemmel tartottalak téged, tarcsd-meg te-is egy-nehány óráig életemet. És a keserves csókolgatások-közöt megölé a veszett anya szerelmes fiát, megfőzé mészárlott magzattyát, megevé felét, felét mászorra tévé. Megérezék a pecsenye szagot a várasi tolvajok és berohanván, halállal fenyegeték az aszszonyt, ha elő nem adgya, amit főzött. Az aszszony, ragadván fia húsát, vendégségbe hívá a ragadozókat és kínálá, hogy egyenek: mert sem aszszony-embernél gyengébbek, sem anyánál irgalmasbak nem lehetnek. Azért, ha néki csömört nem szerzett a fia húsa, a vitézeknek sem fog ártani. Megrémülvén és iszonyodván a kegyetlen tolvajok a véletlen szörnyűsége, kifordúlának és elmenének.⁶⁴⁹

De a magyar naturalizmusnak talán mindmáig legkövetkezetesebb és legmeggrázóbb alkotása Pázmánynak *A magunk megismeréséről* mondott prédikációja, a dolgok könyörtelen néven-nevezésének, az emberismeretnek és a prédikátori komolyságnak ez a remeke.⁶⁵⁰

A nagy barokk stílusnak csak egyetlen lényeges eleme hiányzik Pázmány érzésvilágából: a nyugtalan, izgalmas szenvedélyesség. Valójában persze ez sem hiányzik, csakhogy rejtetten, közvetve, egyéb stíluselemek színezőjeként jelentkezik. A józan természetű Pázmánytól, akit egész nevelése és életmódja az aszkétikus önfegyelem irányába terelt, filozófiai iskolázottsága és teológiai magas szempontjai pedig magasan fölébe emelik a pillanatnak, távol van a barokk festmények és szobrok nyugtalan mozgalmassága, távol mindennemű extázis. A bihari magyar, a meditáló jezsuita ösztönös gyanakvással és idegenkedéssel nézhetett minden egyensúlytalan érzelmi kitörésre: bizonyára rendetlennek és veszélyesnek érezte az effélét. A romantikának és a miszticizmusnak minden eleme távol állott tőle, még azok is, amelyek oly jól bele illettek a barokk ember szellemi képébe. Ám a nagy barokk formai lényegét: a nagy lendületet ugyancsak megtaláltuk benne. Csakhogy ez a lendület nála nem az érzelemnek, hanem elsősorban az értelemnek síkján, másodsorban a tértitói, lelkipásztori, apostoli hivatás energiáiban érvényesül. Pázmánytól nem idegen a szenvedély, és ez a szenvedély nem kisebb azért, hogy formába igázottan, határozott célra törön, az értelmi és erkölcsi önuralom magateremtette korlátai közt érvényesül. Amennyivel mérsékeltebb így a hangja, egyenletesebb a mozgása, annyival nagyobb a feszítőereje, kitartása, amennyivel lassabb, annál biztosabb és tartósabb a hatóereje. A szenvedély Pázmánynál a nagy barokk egyéniségekhez méltó monumentalitással, mint vitatkozó, szónokló, meggyőzni akaró szenvedély, műveiben pedig mint a nagyszabású fölépítésnek, az értelemre való hatásnak szenvedélye jelentkezik. Megjelenése módját azonban nem elsősorban a barokk kifejezési formák, hanem legsajátabb egyéni adottságai szabják meg.

4. Bibliás stílus

Mielőtt Pázmány nyelvgénuszáról szólnánk, rá kell még mutatnunk stílusának egy negyedik mesterére is: a Bibliára. Már többször volt alkalmunk megfigyelni, milyen

feltűnően nagy helyet foglal el Pázmány gondolkozásában a bibliai elem. Írásainak, beszédeinek nemcsak tartalmi anyagát (érveit, példáit, hivatkozásait) meríti onnan bőségesen, hanem képeinek, hasonlatainak, stílusfordulatainak tekintélyes részét is. Akármiről beszél, ha tárgya csak a legtávolabbi vonatkozásba is hozható a Biblia valamelyik helyével, azonnal felhossa az illető helyet, pontosan idézi, alkalmazza, esetleg magyarázza; sőt ritkán éri be egy hely idézésével: az idézett hely újakat juttat eszébe, azokat is felhossa, és így a bibliai motívumok legtöbbször csoportosan foglalnak helyet gondolatmeneteiben, nemegyszer szinte túlbúrjánzanak, egész beszédszakaszokat töltenek be. Mikor például az egyszerűség (mint ő írja: egy-ügyűség) erkölcsi értékét magyarázza, azonnal bibliai példákra hivatkozik; Pázmány persze minden mondat után utal az illető a bibliai helyre:

Ezt kívánta Isten az Ó Testamentumban, példák-által: mikor megparancsolta, hogy az aszszony ne öltözzék férfi ruhába; se a férfi aszszony öltözetibe: két-féle vetemény magot ne vessünk azon földbe: ökör-mellé számárt ne fogjunk a szántásban: gyapjúból és lenből egybeszót ruhába ne öltözzünk: két úton szívünk ne járjon: két-felé ne sántállyunk: két szívünk ne legyen. Mert ezek mind azt példázták, hogy szívünk járása ne tévóvázson: hanem, igyenesen egyre és egyedül Istenre nézzen, mint utolsó végre.⁶⁵¹

Mikor a mennyei boldogságról beszél, rögtön azzal kezdi: „hogya rész-szerént és árnyékban ezt a nagy jót ismérnök, és ennek ismertetivel akaratumkat gerjesztenők kívánságára, az Atya Isten bölcsesége sok különböző hasonlatosságokkal terjeszti lelki szemeink-eleibe, a mennyei boldogság méltóságát. Néha nevezi ezt elrejtett kincsnek, mellyet aki meg nem talál, örökké szegény ... néha nevezi drága gyöngynek ... oly pénznek, mellyel fizet Isten a munkásoknak ... menyegzőnek ... végezetre a máj Evangéliomban, nevezi Üdvözítőnk a mennyei boldogságot nagy vacsorának, nagy vendégségnek, melyben a gyönyörűségek bora söprű-nélkül vagyon”. A további gondolatmenet mármint a nagy vendégség képzetéhez kapcsolódik, ahol „a szem bételik friss öltözetek, gazdag kárpitok, drága ezüst-arany edények látásával, a fül gyönyörködik különböző musikák zengésével, ének hangoskodásával, az illatozás vídámodik pészma-szaggal, sok jóillatú virágok, vizek és étkek párájával, végezetre, a kóstolásnak jó-ízű étkekkel és édes italokkal kedve telik, – de a mennyei vendégség mind ennél sokkalta különb.”⁶⁵²

Ez az idézet tipikus példája annak, hogyan termékenyíti meg az emlékezetéből szinte magától felötlő bibliai kép Pázmány képzeletét, hogy gördíti tovább a maga szemléletes tartalmával a gondolatot. Máskor valósággal öncélú kedvtelésnek érzik, ahogy szinte mérték nélkül halmozza a szentírási hasonlatokat. Az Isten ígéről szóló prédikáció bevezetése majdnem teljesen ebből áll: huszonhét szentírási idézetben tizenhatsz hasonlatot hoz föl, amelyekkel „a Szent Lélek az Isten ígének erejét, hasznát és foganatos gyümölcsét előnkbe-adta.”⁶⁵³ Az efféle helyek közül talán legérdekesebb a Sz. János evangélista méltóságáról szóló prédikációban található, ahol a tizenkét apostol kiválasztása földidei lelkében mindazokat a szentírási helyeket, amelyekben a tizenkettős szám szerepel és azonnal felbugyog – természetesen az illető szentírási helyek pontos megjelölésével – a hasonlatok áradata:

A hetven-két tanítványok-közzül, tizen-kettőt választá Christus, akiket leginkább kedvellett; és azokat Apostoloknak nevezte; az-az küldetett követeknek. Ezek a mennyei Jerusálem-nek tizen-két fundamentomi. Ezek a Jordán vize fenekéről választatott tizenkét kövek, melyeken építetett az Anyaszentegyház, ezek ama tizen-két tiszta források, mellyek enyhítik lelki szomjúságinkat és öntözik szárazságunkat. Ezek a főpap mellyén tündöklő tizen-két drága-kövek. Ezek az ígért-földnek tizen-két kímlői, kik a Menyország titkait hirdették. Ezek a Salamon székeinek tizen-két oroszlányi, kik vígyázással őrzik az igazságot.

Ezek az Isten templomának tizen-két ökrei, kik a tengert⁶⁵⁴ hordozzák, melyben elmosatik, és a Szent Kereszttség által elmerítettetik minden bűnünk.⁶⁵⁵

Nincsen mód bizonyítani, de még sem tudom elfojtani azt az érzésemet, hogy Pázmány nyelvének ez a bibliai muzsikája nem a latin, hanem a magyar biblia hangja. Pázmány bibliai idézeteit majdnem mindig latinul is közli, sőt első helyen latinul, és csak aztán magyar fordításban. Sokféle körülmény teszi ezt természetessé. Ez volt a kor szokása; többnyire a protestáns írók is követték. Ez volt az egyházi és a rendi hagyomány. A latin szentíráshoz fűződtek teológiai és biblikus tanulmányai, a Vulgata szövegét használta írás közben, latin nyelvűek voltak a rendelkezésére álló concordantiák, latinul találta a szentírási anyagot valamennyi forrásában, mintájában, segédkönyvében. Mégis úgy tetszik nekem, hogy az a biblia, amely gondolkodásának és képzeletének legmélyéről sugallja, amelynek öntudatlan ihlete szavainak csengését, mondatainak zenéjét megszabja, elsősorban nem a Vulgata szövege. Ez az ő bibliássága a Vulgataénál egy fokkal kevésbé tömör, egy árnyalattal kevésbé kemény, talán egy kissé kevésbé előkelő is; a latin stílus tökéletességénél bőbeszédűbb, nyersesége mellett is puhább, szabatossága mellett is kenetesebb; ránk, mai olvasókra akaratlanul is bizonyos népies ízzel hat. Alig lehet ezt mással magyarázni, mint a gyermekkorból magával hozott, kiirthatatlanul erős emlékekkel: a családi bibliaolvasás soha egészen el nem halványuló élményével. A későbbi sokszoros bibliaforgatás és alapos bibliatanulmány már erre a rétegre telepszik rá, az új latin mondatok a régi magyart idézik, erősítik meg és csendítik vissza írás közben is. Íme egy kis szakasz, amely világosan mutatja, mennyire természetes nyelve Pázmánynak a bibliai stílus, úgyannyira, hogy még érzelmeit is legszívesebben bibliai képekkel fejezi ki; egyszersmind példája annak a közelebbről meg nem határozható bibliai kenetességnek is, amely oly jellemző sajátsága: „Tudom, hogy a Christus szenvedésének hirdetésére, a Próféták lelke, az Apostolok tüzes nyelve, a tekéletes Szenteknek szeretettel-langalló és mennyei fényességekkel tündöklő értelme kívátnatnék. Ezért, oh én lelki szemeimnek világosítója; oh én szívemnek tellyes kívánsága, megfeszült Jesus, mint adhassam én a te fiaid-eleibe azokat a véres veritékeket, mellyekben úsztál; azokat a könny-hullatásokat, mellyekkel kesergettél; azokat a gyalázatok, mellyekkel csúfoltattál; azokat a fájdalmakat, mellyekkel terheltettél; azt a szörnyű halált, mellyen átalmentél, ha te nem lágyítod az én szívemet áitatosságra; nem vezérled nyelvemet illendő szóllásokra; nem világosítod elmémet mennyei fényességeddel; nem gerjeszted akaratomat isteni szerelmeddel? A Mojses sátorának felállításához nem merének kezdeni a mesteremberek, míg Szent Lélekkel meg nem töltetének; az égő tövishez nem mere közelgetni Mojses, míg le nem veté saruját: mint merjek én a te Keresztfádhhoz közelgetni, fejedben-lévő tövis-koronádhhoz nyúlni, ha te nem igazgatsz engem? Nincs oly nyelv, mely kimagyarázhassa a te haláloznak keserűségét, szerelmednek nagy-vóltát, váltságodnak bévségét. De, Uram, ha a Bálaam szamarának nyelvet adál, hogy az ura nyavalyáját ura-eleibe terjeszsze: adgy nékem-is oly erőt, hogy a te sok nyavalyáidat és keserves kinyaidat, a te néped-eleibe adhassam. Az én tudatlan elmém és akadozó nyelvem ne tegyen akadékot a te fiaidnak, az én halgatóimnak, lelki vigasztalásában.”⁶⁵⁶

5. A láttatás művésze

Megjelölván már most az élőbeszédben, a skolasztikus iskolázottságban, a barokk ízlésben és a Bibliában Pázmány tanítómestereit, vizsgálnunk kell nyelvművészetének azt a rétegét, amely egészen az övének látszik, amely semmiféle külső hatásra nem vezethető vissza. Ha feltesszük a kérdést, mi az, amiről Pázmány stílusára csalhatatlanul rá lehet ismerni, akár csak néhány mondat futó elolvasása után is: három olyan művészi képességre

kell rámutatnunk, melyeknek együttes jelentkezése adja ennek a stílusnak jellegzetességét. Ez a három: az előadás érzéki ereje, belső mozgalmassága és egyéni ritmusa.

Az érzéki erő, a konkrétság, szemléletesség bizonyára a legszembevetőbb Pázmány minden jelessége közül. Ezt emeli ki mindenki, aki szól róla, ennek (és csak ennek) szép példáit idézi Fraknói is a szónok Pázmány méltatásában. A szemléletes előadásnak ez a hajlama azonban oly erős, a stílusnak ez a jellegzetessége annyira rajta ül jóformán minden mondatán, hogy gyökerének egészen mélyre, az egyéniség legmélyebb rétegeibe kell lenyúlnia. Azt hiszem, nem elég azt mondani, hogy Pázmány stílusa szemléletes. Ennyire uralkodó tulajdonságot nem lehet csak tudatos elhatározásból, okos hatás-szándékból magyarázni. Pázmány nem azért – legalább is nemcsak és nem elsősorban azért – öltözteti szemléletes kifejezésekbe gondolatait, hogy hallgatója, vagy olvasója jól megértse, hanem azért, mert ő maga is így látja, így gondolja őket. Akármilyen különösnek látszik is, ez a hivatásos skolasztikus, aki éveket élt át az aristotelesi metafizika és a szenttamási spekuláció elvont világában, ez a vérbeli és szakbeli bölcselő, aki hatalmas köteteket töltött meg érzékietlen, nemcsak hogy elképzelhetetlen, de a nem szakember számára még gondolatban is alig követhető absztrakt gondolatmenetekkel: valójában nem elvontan, hanem eidetikusan, képekben látja a valóságot. Roppant értelmi erejével, páratlan szellemi aszkézissal, engedelmségből, a legnehezebbekre szomjazó fiatal lángelme lendületével beledolgozta magát a skolasztika gondolkodásmódjába; a magára kényszerített, második természetévé hasonított logikai fegyver elkíséri egész pályáján. De ez a gondolkodásmód csak félig egyezett meg adottságaival. Szabatossága, józansága, rendje, acélos határozottságú formái nekik való talajra találtak Pázmány józanságának rokon adottságaiban. Elvontságát azonban, az anyagtalan formai konstrukciók építésének kedvét, akármilyen jól eltanulta, azonnal ledobja magáról, mihelyt lelép a spekulációk területéről. A *Prédikációk*-ban, az *Imádságoskönyv*-ben sehol, a vitairatokban és a *Kalauz*-ban – amelyek pedig tárgyuknál fogva éppen nem idegenek az elvontabb teológiai gondolatmenetektől – csak egészen elvétve találkozunk az elvont bölcséleti gondolkodás nyomaival. Helyesebben: a szigorúan módszeres bölcselőt megtaláljuk ezekben is, de csak a tartalom felépítésében, az eszmemenet biztos és teljes kibontásában; a megfogalmazásban, az előadásban: az eidetikus gondolkodó, a látó és láttató Pázmány áll előttünk. Ha szabad így mondani, az ő számára a valóság nem fogalmakból, hanem fogalmi határozottsággal meglátott és rendezett, de frissen és elevenen érzékelt képekből áll. Innen van, hogy amit mond, az majdnem mindig látható, szinte tapintható, hogy valósággal az érzékeken át épít utat az értelemhez. A láttatás ereje, ez Pázmány stílusának nemcsak legszembevetőbb, de talán legmélyebből jövő tulajdonsága is. Az ő előadásában minden érzékivé válik. Mikor azt akarja mondani, hogy erőlyesen szembeszáll ellenfeleivel, így mondja: „Szerelmes Atyámfia, ne csudálkozzál, ha néha mi is *megélesíttük az penna orrát, megmelegíttük az tentát*”.⁶⁵⁷ „A prédikátor ne *ajakán nőtt*, hanem *szívében gyökerezett* szókat mondjon.”⁶⁵⁸ Ha azt akarja mondani, hogy a hit nem elég az üdvösségre, ezt így fejezi ki: „Sohul azt nem találod fel, hogy csak könnyű szerrel, az egy puszta hittel kellyen az mennyországban igyekező embernek *felpuzdrázn*”.⁶⁵⁹ Ha hazugságot akar rásütni ellenfelére, így fogalmazza: „Vajha az hazugság *megégetné az embernek a nyelvét*, nyilván nem sokat kiálthatnál ez-után az Páristákra, szerető Magyar uram”.⁶⁶⁰ Magyarország mostani és régebbi állapotát így állítja szembe egymással: „Vallyon s minek-előtte az mi országunkat az Calvinus *kovássza megsavanyítá*, az-előt nem vóltak-é az magyarországi királyoknak hív és tekéletes szolgálai? Vallyon s nem jobban, csendesben virágzott-é akkor az ország, hogy-sem most az elromlott hazánknak *söpreje és nyakunk körül akadott rongya*?”⁶⁶¹

Isten akarata és az emberi szabadság viszonya ilyen érzékileg jelenik meg: „Az Isten *búsulás* és fáratságos szorgalmatosság-nélkül visel gondot, és noha végbe-viszi elrendelt tanácsát, *akármint-csavarogjon* ember előtte, de *pórázra nem köti* az ember indulatit,

üstökön-fogva nem hordozza szabad-akarátunkat”.⁶⁶² – „A teremtettt-állatok ereje, szépsége, gyorsasága és nagysága *csaknem kézen-fogva viszen* az Isten ismeretire.”⁶⁶³ – „A pártosok látván, hogy az ország *úttjárul eltértek, ösvényeket vadásznak*, mellyeken elszaladhassanak. De Isten segítségével itt-is *inakban legyünk és megsarkallyuk* őket.”⁶⁶⁴ – „Beza *porczogóson neveti* és név-nélkül *nyakazza* Calvinust.”⁶⁶⁵ – A részegesek között „*a pohárok, itczék nyilakká változnak és a torok nedvességét véres aggyal szárazsgatyák*”.⁶⁶⁶ – „Nem lehet igaz bíró, valakit a kéz inkább elhitet, hogysem-az ok: valaki *füléből kiesik a szó, ha az arany alá nem nyomja*: egy-szóval valaki ajándékot vészen a peresektől.”⁶⁶⁷ – A figyelmetlenül imádkozó ember elméje „*a ládában forog*”.⁶⁶⁸ – „*A hol a rövid tőt által kötővel őlti az ördög, utána vonsz a hosszú fonalat*: a hol egyik lábát az ajtón bétészi, másikát-is utánna *csúsztatya*”.⁶⁶⁹ – Az Istent nem lehet megcsalni, mert „*hátul-ütő pálczája felek-felet forog*” a hamisaknak.⁶⁷⁰ Hogy mennyire természetévé vált ez az érzékies kifejezési mód, egész bekezdések idézésével lehetne igazolni. Így:

Hogy az új tudományokat vólta-képpen megismértessem, oly dolgokat-is ki kell fejeznem, mellyek, tudom, *nehezen férnek az elidegenültek fogára* ... De ezeket sem *gyomroskodásból*, sem a végre nem írom, hogy valakinek *tormát törjek orra-alá*; hanem igyekszem azon, hogy az új tanítók *szívére tegyem kezemet* és az elámíttatott községet intsem, hogy *szem-bé-kötve ne rohannyon* a mételyre. Tudom, hogy az igaz-mondás gyűlölséget szerez azoknál, kikben a *vad-hús nyughatatlankodik*; de az Isten dolgában senkinek nem kedveskedhetünk, nem kedvezhetünk; könnyebb-is írásunkért emberek haragját viselnünk, hogy-sem halgatásunkért lelki ismertetünk vádolását éreznünk.⁶⁷¹

Vagy:

Sok argumentumok *keservesen sebesítő nyilaival lövöldözhettyük*, sok bizonyságok *sinegiből kötött hálóval szorongathattuk*, sőt *sarkalhattuk és lábokrúl leejthettyük* az ellenünk-támadott újságokat: de majd erősebb és alkalmasb fegyvert nem találunk, mint mikor a gonosz szolgálkat magok szavaiból itilyük; Goliádot *maga fegyverével vagdallyuk*; a *fenn-röpillő kányákat magok tollából lövöldözzük*, az-az, mikor *nyelveken megfogjuk*, a *magoktól kötött hálóba hajtyuk* őket; és nem egy vagy két czikkelyen *kopácsolunk*, hanem egy munkával éppen az egész *babyloniai tornyot földre vonszuk*.⁶⁷²

Annyira vérévé vált ez a kifejezésimód, hogy a levelek hanyagabb stílusában is lépten-nyomon találkozunk vele. „Isteni félelemmel és tekéletes étellel kell az igaz hitnek *kertét béárkolni*” – írja Batthyány Ádámnak.⁶⁷³ „Édes Palatinus Uram, nem ezek az igaz okai a Kegyelmed neheztelésének, hanem *másutt vannak a vad húsok*” – írja Eszterházy nádornak.⁶⁷⁴ Még a latin idézeteket is legtöbbször ebben az irányban stilizálja át, mikor magyarra fordít. Ossa eius implentur vitiis adolescentiae – ez Pázmánynál így hangzik: Az ifjúság vétke *nem a lágy húsba, hanem a kemény csontba avik*.⁶⁷⁵ – Tamquam vacca lasciviens – Pázmánynál: mint *a kövér földön hízott üsző hátrarúgott* és szót nem fogadott.⁶⁷⁶ – In matutino interdice: jó reggel, *pásittyában, fűvében letapodgyunk, mihent felkelnek, megfojtjuk* a gonosz gondolatokat.⁶⁷⁷ – Hoc verisimiliter retundere est perdifficile: nehéz ennek *a körmei füléhez vonni*.⁶⁷⁸ – Non prodest cibus, qui statim emittitur: A mely felatot *rágatlan alányelünk*, ízít nem érezzük, a mely étket, mihent béveszszük, mindjárt *kiokádunk*, attúl *meg nem hízunk*.⁶⁷⁹ – Satis eloquentiae sapientiae parum: Elég *szava* vagyon, de kevés *veleje*.⁶⁸⁰

Legszembetűnőbben és legdiadalmasabban érvényesül Pázmánynak ez a láttató tehetsége olyankor, mikor merőben elvont teológiai vagy filozófiai gondolatokat magyaráz; persze legtöbb művének tartalmi köre igen gyakran ad erre alkalmat. Semmi sem lehet olyan elvont,

hogy Pázmány közel ne tudja hozni az átlagember felfogásához, szabatosabban: képzeletéhez, érzékeihez. A theodicea egyik legnehezebb problémája: miért nem érvényesül az életben az erkölcsi igazság? miért szenvednek a jók? miért megy jól a gonoszak sorsa? Pázmány ezt így magyarázza:

Láttátok-e, mint bánnak az orvosok a betegekkel? A kinek életét meg akarják tartani, vassal, tűzzel kínozzák; éhséggel, szomjúsággal fárasztják; csontyokat szedik; tagokat metélik; keserű italokkal kérődtetik: egy-szóval, úgy bánnak a szegény beteggel, mint-ha szegődségek arra vólna, hogy kínozzák őtét. De mikor láttyák, hogy a betegség meggyőzte a természetet és nincs reménség a felgyógyulásban: nem hogy nehéz itallal erőltetnék, vagy kedves eledeltől tilalmaznák a beteget; de sőt, valamit kíván, mindenben kedvét töltik: és kétségbe esvén gyógyulásáról, néki vetik a zabolát. Nagy dolog ez: senki nem csudállya, hogy e világi orvos, tűzzel és vassal, éhséggel és szomjúsággal orvosol: azon pedig ennyin csudálkozunk, törődünk, hogy Isten it égeti, vagdallya az Igazakat, hogy meggyógyítsa és örökké megtarcsa; a gonoszokat pedig, kedvekre bocsáttya, de bódogságából kirekeszti... A mely ökröt mézárósnak akarsz adni, munkára nem fogod; tágas mezőn, gyenge sarjún, szabadgyában gázoltatod; a mellyet pedig magad szolgálattyára tartasz, gyakran befogod; ekét, baronát, szekeret vontatsz véle és minden munkára hajtod. Vaj-ha tudnád, miért hízlaltatik ama gazdag? mire velősödik ama nagy úr? szánakodnál bizony, nem irigykednél állapattyán. Ha eszedbe vennéd, ama szegény küldús Lázárt, miért koplaltatták; micsoda eledelre üresítették gyomrát; minémű veszedelmes nedvességektől tisztogatták éheztető diétával testét: kívánnád és irigyelnéd bódogságát. Azért, mikor az igazak szenvedésit láttyuk, nem őket kel szánnunk, hanem az igazak sanyargatóit.⁶⁸¹

A katolikus-protestáns hitviták egyik főpontja a Krisztus érdemeibe vetett hitnek és az emberi érdemnek egymáshoz való viszonya a megigazulásban. A katolikus tanítás szerint Krisztus kereszthalála érdeméből üdvözülünk, de hogy ez az érdem egyénileg ténylegesen hathatóssá váljék számunkra, szükséges a magunk közreműködése is. Pázmány ezt az éppen nem egyszerű és ellenfeleitől sokféleképpen vitatott tételt ilyen hasonlatokkal teszi foghatóvá: „Miképpen az hóldnak az ő fnyessége az napnak világosságát, és az szőlő vesszőnek gyümölcse az szőlő tőkének erejét meg nem kisebbíti, mert az vesszőnek ereje az tőkétől, az hóld fnyessége az naptól vagyon: szinte úgy a mi érdemünk-is az Christus érdemét erőtlenné nem teszi, hanem inkább annak erejét és hathatóságát megjelenti”.⁶⁸² Egy másik alapvető vitakérdésben – a Bibliának, mint hitforrásnak és az Anyaszentegyháznak egymáshoz való viszonya kérdésében – a Kalauz így tanít: „Miképpen nem az ötvös vagy gyöngy-fűző ítéleti adgya a gyöngynek, hogy drága és finom légyen, hanem az ő fejérsége, simasága, kerekdedsége, nagy és nehéz-vólta; de azért, a kik nem tudgyák árrát és mi-vóltát a gyöngynek, a gyöngyfűzőtől mehetnek végére jó-vóltának: azonképpen az Anyaszentegyház nem téski szent Irássá az evangeliomot; mivel az ő bizonyosága-nélkül-is szent Irás, valamit Isten íratott. De nekünk az Anyaszentegyház mutattya, hogy ezeket Isten íratta. És ha a gyöngy-fűző megcsalatkozhatik ítéletiben: az Anyaszentegyház, igazságnak oszlópa lévén, meg nem csalhat minket”.⁶⁸³

Alighanem gondolkodásának ez a képekhez kötöttsége magyarázza elsősorban – és csak másodsorban az egyszerű emberekre való hatás szándéka – azt a szembetűnő jelenséget, hogy képeinek, hasonlatainak, magyarázó fordulatainak anyagát majdnem mindig a látott, megtapasztalt, mindenkinek hozzáférhető *mindennapi élet köréből* veszi: a háztartás, a kertészet, a családi élet, a mindenki szeme előtt lefolyó közélet képei vonulnak fel ezekben a hasonlatokban. Íme néhány példa: „A mit lémonya-, vagy veres-hagyma levével írnak papírosra, meg nem látczik: de ha tűzhöz tartyák és egy kevéssé megpirossíttyák, igen szépen elolvashatni. Mi most, irton írunk lelkünkre, vagy jót, vagy gonosz bűnöket: de most meg

nem tetszik, ki mit ír; hanem, mikor az ítéltre jó Christus”.⁶⁸⁴ – „Ha setét estve, egy csaplárnak két pint bor árrát adnál, és azt mondanád neki: ihon a bor árra; jó pénz, de gyertyánál meg ne nézzed: valljon nem mindgyárt gyanúságban ejtenéd-e magadat? Mit ítilsz tehát tanítóidról, kik nem szenvedik, hogy a mi írásunknak fényességénél tanítások megtessék? Bizonyára az igazság úttjának kerék-vágásából kicsavarodtak, és síkosb helyre léptek, hogy-sem a hol megállhassanak; de nem akarják, hogy ez kitudódgyék”.⁶⁸⁵ – „A vízöntözés nem változtattya természetit a fának; a vad-körtvélyből bergamotot vagy kármány-körtvélyt nem nevel; ... De a Szent Lélek víze, mellyel lelkünk öntöztetik, csudálatos-képpen elváltoztattya, felmagasztallya és hatalmas méltóságra emeli lelkünket”.⁶⁸⁶ – Az ellen a vád ellen, amelyet Húsz Jánosnak a menedéklevél ellenére való kivégzéséből kovácsol az ellenfél, a következő, nem nagyon szerencsés, de egészen kézzelfogható képpel védekezik: „A császár kötelezhette arra magát, hogy ő-tölle és az ő-alatta valóktól nem lészen bántása Hus Jánosnak, de az ő kötelességével a hit dolgairól-való ítéletbe meg nem köthette kezét az egyházi rendnek. Szinte mint ha az kassai bíró salvus conductust adna valakinek, az ő salvus conductussával meg nem köti kezét a generális királyi képeknek, avagy ha ő maga az király jelen vólna, az királynak hatalmát meg nem határozza. És annak-okáért ha valami árúltatást kapnának kezébe annak, a ki efféle salvus conductussal járna, ugyan megfogják a bíró salvus conductussa-mellet, mivelhogy az alattvalónak kötése az ő feje-főlt-valónak hatalmát meg nem határozhattya”.⁶⁸⁷

A dolog természete szerint leginkább a prédikációkban érezte magát arra utalva, hogy nagyon világosan, foghatóan beszéljen, hiszen itt elsősorban a „községhez”, az egyszerű emberekhez szól. Képzeletének természettől való hajlama és az okos prédikátor tudatos alkalmazkodása egyesül itt, hogy a szemléletességnek, világosságnak, művészien színes egyszerűségnek valóságos remekeit hozza létre. Egész hosszú szakaszokat olvasunk beszédeiben, amelyek végig képekben szólnak, amelyekben minden egyes gondolat a közvetlen, érdekes és életszerűen szemléletes képek sorában jelenik meg.

6. Belső élet

Ezek a képek és hasonlatok azonban nemcsak szemléletességükkel, művészi érzékiségükkel hatnak, hanem a gazdagságukban érvényesülő változatossággal és előadásuk mozgalmas elevenségével is. Ez a két új mozzanat rávilágít Pázmány prózájának egy másik alapvető tulajdonságára, az előbbinél nem kisebb értékére is, amelyet talán legalkalmasabban *belső élet*nek lehetne mondani. Valami mozgás, a kellemes élenkségnek egy neme fog meg bennünket, ha mondatait olvassuk. Nem írott stílus ez, hanem élő beszéd; élő beszéd nemcsak a szónak abban az értelmében, ahogyan élőbeszédnek mondjuk a szószekről prédikáló pap, vagy a katedréről tanító tanár előadását. Olyan értelmű élőbeszéd ez, mint a bizalmasan beszélgető barátoké, vagy az asztal fölött szenvedélyesen vitatkozó társaságé. A tárgy, amelyről szólnak, személyes ügye a beszélőnek, személyes ügye a hallgatónak is. Ott van benne mind a kettő, testével-lelkével, mindenestül. Ezért személyes ügye, legszemélyesebb élménye maga a szó is, a kifejezés, a feltörő gondolatok aktuális megfogalmazása. A beszélőnek a szóban – a leírt szóban is – *személyes jelenléte*, mégpedig érdekelten, érzelmesen, szenvedélyesen való jelenléte: ez Pázmány előadásának legegényibb varázsa. Talán ez az a pont, ahol leginkább kongeniális azzal, amit a nagy barokk lelkének lehetne mondani. Mégsem nevezném ebben a barokk tanítványának, mert ezt nem lehet eltanulni, ez a legelsődlegesebb forrásból, a személyiség legmélyebb gyökereiből fakad. Ez a lendület, ez a szenvedélyes jelenvalóság teszi elsősorban, hogy mindig érdekes, még a számunkra teljességgel elavult és közömbössé vált vitatkozásbeli részletekben is; hogy sohasem érezzük papirosízűnek, mesterségbelinek, csak-éppen a forma, sablon, vagy szokás kedvéért készülnek. Valami lírát, még pedig cselekvő, drámai lírát érzünk ki a pattogó, áradó

mondatokból, még a végeszakadatlan idézetekből, a szárazra fogott szillogizmusokból is. Az író, helyesebben a beszélőt látjuk a sorok mögött: nyugodtan áll, a gyakorlott szónok csendes magabiztosságával, a teste minden porcikáját hatalmában tartó aszkéta fölényes nyugalmaival, mégis érezzük, hogy belső izgalom forr, dagad, hullámszik benne. Gesztusai csendesek, kimértek, a jezsuita iskola kerek, lefogott ritmusában mozognak, de alig észrevehető, mégis biztosan kiérző szenvedély remegteti őket. Okos szeme a fölényes értelem hideg fényével ragad meg bennünket, de hirtelen föl-föllobban benne valami máshonnan jövő szikra, valami titokzatos belső hullámszás, amely lebilincsel. Hangja, egyszerű, minden túlzástól, hatásraszámítástól ment; hangja, megfoghatatlan árnyalataival, zenéjével, a szavak fogalmi tartalmán túli beszédével belénk szuggerálja magát, mintha mondaná: „Ez, amit most mondok neked, ez én vagyok, ezt szeretem, akarom, élem, és téged is, akihez szólok, szeretlek, és akarom, hogy te is szeresd mindezt, mert ez így van, és így jó, és így lesz jó neked is”. De nemcsak velünk, az olvasóval és a hallgatóval áll szemben ilyen személyesen, így van jelen a gondolatokban, amelyeket szenvedéllyel és gyönyörűséggel fejteget, a képekben, amelyekben szemmel láthatólag gyönyörűségét leli, a jelenetekben, példákban, történetkében, amelyeket elmond, de amelyekben ugyanakkor valósággal cselekvőleg részt is vesz.

Ezt a személyes jelenlétet legelemibb módon azok az élénk fordulatok mutatják, amelyekkel beszéd közben a szakaszokat összekapcsolja. Nagyon szereti az efféleket: De hally szép dolgot,⁶⁸⁸ de halld, Hunnius elméje hová mégyen,⁶⁸⁹ itt is nem jó nyomon sétál Calvinus bátyánk,⁶⁹⁰ ládd-e mint csapja a csikot a lencsével (azaz füllent),⁶⁹¹ teljebb tatja száját a genevai Antikrisztus és azt mondja,⁶⁹² nem oda Péter, nem, a kérdés az,⁶⁹³ ereggy, szégyenvallott prédikátor az sidókhoz és tanúlly ő-töllök,⁶⁹⁴ ezek igen fogatlan bizonyságok és künnyü egy-egy szóval leütni inárul mindeniket, mert először ...⁶⁹⁵ bezzeg a mi dolgunk különben vagyon.⁶⁹⁶

Ez az élő jelenlét sokszor valósággal élőszóbeli vita benyomását kelti: mintha egy valóságos párbeszéd fotográfiája állna előttünk. Íme néhány példa:

Mit mondanál, ha énis, más, harmadis ezent tulajdonítaná magának? Forगतod az Szent Irást? Énis. Könyörgesz Istennek, hogy világosító Szent Lelket adgyon? Énis. Kívánod lelked üdvösségét? Énis. Te magyarázod az Szent Irást? Énis. Honnan tudgyam, mellyikünk magyarázza jobban, igazban? Nemde az igaz magyarázatot kell-é előb bizonynyal megismérnem mellyik légyen, és azután-osztán látni, mellyik tudomány eggyezzen ezzel? Honnan tudhatom ezt az igaz értelmet, mellyik légyen? Az te tetczésedből-é? Miért nem az enyímből? Nem tudod-é, mit mond Aristoteles: Etiam stultis multa videntur. Nem tudod-é, hogy kinek kinek az ő tetczési igen tetczenek? Csak az én avagy te tetczéseden fondálljuk-é az mi üdvösségünkre szükséges tudománt? az mi lelkünk üdvösségét? az mi vallásunkat? ... Magyarai uram, tisztességgel mondván, elveted a nyárfa sulykot.⁶⁹⁷

Máskor magát az olvasót szólítja meg:

Itt immár az keresztyén olvasót kényszerítem az egy élő Istenre, hogy egy kicsínnyé magában szállyon és rostállya jól meg, mit kellyen efféle tanítók vallásárul ítélni, kik ily sok nyilván-való hamissággal és eleitül-fogva végig csak merő hazugsággal akarják óltalmazni igyeket. Szokták mondani, hogy nincs oly rossz mező, melyben valami jó füvecske ne teremne: de im látod, az egész első feleletben egy igazat történetből sem ejthettek az Morgók, úgy hozzá szoktak az hazugsághoz.⁶⁹⁸

A következő hasonlat valósággal életképszerű kis jelenet. Azt magyarázza, hogy „a vissza-vonyások leszállításában nincs módgyok az elszakadtaknak”, minthogy nem ismerik el az Egyház tekintélyét:

Szinte úgy cselekszenek azért, mint-ha két prokátor valamely jószágról perlene, de bírót egyebet egyik sem akarna, hanem csak a decretomot; és szembe ülven az egyik elő-hozná a decretom szavát, s nagyon vitatná, hogy ez a textus nyilván kimutattya az ő igye igazságát. Másik-is azon decretom más mondását pergetven, erőssen biztatná magát, hogy övé a jószág. És mindenik azt mondaná másiknak: ez, s eddig vagyon, s ennél tovább sincsen. Mellettem vagyon a decretom végzése: ezen-kívül más bírót nem akarok; enyim a nyereség. Ezeket, ha egy okos ember hallaná, méltán nevetné dolgokat és azt ítlé, hogy fársángolnak, nem akarják végét érni a fortélyozásnak, mivel a magok tetczésénél egyéb bíróhoz nem támaszkodnak. Calvinus elő-ál s mongya ezt: Christus menybe ment; tehát az ő szent teste nem lehet a sacramentomban. Luther másfelől pöki markát s azt mongya: Isten szavát halljad: (Ez az én testem): Ihon igazsága az én tudományomnak. It pedig egyik sem akar senkit ítélő mesternek ismérni, hanem mindenik a más féltől támasztott bizonyosságot szája ízi szerént fejtegetni. Azért semmi úton végére nem mehetnek, mellyik mongyon igazat közzüllök.⁶⁹⁹

Ez a párbeszédszerű jelenetalkotó előadásmód valami külső drámaiságfélét visz bele a stílusba. A stílusbeli élő jelenvalóságnak egy másik, talán még érdekesebb megjelenési formája: a belső drámaiságnak egy neme. Arra a számos helyre gondolok, melyeken félreismerhetetlenül megérzik, hogy Pázmány szinte megmámorosodik a maga stílusától. Valósággal belerészezsik a kifejezésbe; a gazdag ízes szavak, képek, kérdések, felkiáltások olyan gyorsasággal és tömegben követik egymást, hogy kiérzik belőlük az írónak, a szónoknak gyönyörűsége. Nemcsak azon, amit mond, hanem azon is, ahogyan beszél. Ha semmi más, akkor ez a lényege szerint művészi maga-megfeledkezés is megmutatná, hogy Pázmány írósa más világból való, mint bármely elődjéé, vagy kortársáé. A régi magyar próza nem ismeri kivüle ezt a kedves és megható műhely-gyönyörűséget. A képeknek erre a már-már öncélú áradására rámutattunk a barokk-ízlés hatásának elemzésénél. Itt magának a szónak mámorára szeretnénk rámutatni, arra az ellenállhatatlan sodró szótululásra, amikor az egyik ige, vagy jelző a másikat vonja maga után, a második a harmadikat és a negyediket, és az áradás végül is valóságos zuhataggá nő, amely fest, elragad, szuggerál, a nélkül azonban, hogy az öntudat szerkesztő figyelme kiengedné kezéből a gondolatmenet gyeplőjét. Igen gyakoriak az ilyen, aránylag rövidebb lélekzetű áradások: Nem-csak fajtalanságnak, de szitkozódásoknak, pántolódásoknak, versengéseknek, kötődéseknek, vagdalkozásoknak, gyilkosságoknak oka és eredeti a részegség,⁷⁰⁰ még amaz rövid Augustana Confessiót is, az Melanchton locos communis ennihánszor megújították, elváltoztatták, tatarozták, aggatták, szaggatták az Újító Atyafiak,⁷⁰¹ azt kell távoztatnunk, hogy betegségünkben bűbajos, babonás, varásló, berbitélő, cérnával-mérő, czirkalmazó és egyéb undok boszorkányságokkal gyógyító orvoslását ne keressük,⁷⁰² megmutatom, mely oktan csavargások, palástolások, színlések, pókhálólások, szemfényvesztések legyenek azok az erősségek, melyekkel Gyarmathi a keresztyéni vallást rontani akarja.⁷⁰³ Ezeknél a kis szinonima-halmazoknál azonban sokkal hatalmasabb, szenvedélyesebb, valósággal monumentális szózuhatagokat is találunk, íme az *igék orgiája*:

A szántó-ember, hogy csűrbe-való buzája teremjen, *megégeti, feltöri, megforgattya, ganéjozza, baronállya* a földet; hogy asztralvaló kenyér legyen a búzából, *felarattyák, cséplik, szórják, rostállják, malomban porrá törik, szitállják, dagasztják, szakasztják, kemencében fűtik*; hogy pinczébe-való bora legyen a szőlőnek, a vinczlér *megkapállya,*

bújtattya, metszi, karózza, kötözi, levelezi, gyomlállya, leszagattya, megtapodgya, kisatúllya: hasonlóképpen cselekszik Isten. A kiket Menyország vendégségére rendelt, azokat e földön, csapásokkal gyalúllya, sanyargatásokkal készíti a bődögságra.⁷⁰⁴

Vagy a kérdéseké:

Meghallád ember, te ki vagy; mi voltál; mi vagy; mivé lesz: megtanulád, hogy semmiből és sárból lettél és ki tudgya, talám lelked pokol tüzének üszöge lészen? Vallyon ezek felfúvalkodott kevélységre izgatnak-e? Vallyon illik-e, hogy bíborba, bársonyba takartassék a ganéj? hogy arannyal és drága kövekkel fényesíttessék a sár? hogy válogatott étkekkel hízlaltassék a férgek eledele? hogy tisztékben és böcsülletekben telhetetlenkedgyék a bünök gyalázattáival büszhődött genyetség? Ki ne nevesse, ha a ganéj első helyeken vetekedik? mi közü a sárnak a cifrához? a rút főregnek a nagy böcsülthez? Ha föld vagy, láb-alá-való vagy: magasb helyt nem érdemlesz a földnél. Vaj ha igazán ismernők magunkat! vaj ha meggondolnók, mik voltunk? mik vagyunk? mivé leszünk? elfelejtenők bezzeg a kevélységet: és azt kívánnók, hogy ezt a sárt megtapodgyák: ezt a bünök gyalázattáival rútítottatott férget semmire böcsüllýék.⁷⁰⁵

A következő kis szakaszban szinte nyomon lehet követni, hogy lendíti bele az első mondatnak még nyugodt felsorolása az áradó részletezésbe, hogyan lesz a szavak tolulása egyre türelmetlenebb, szenvedélyesebb, drámaibb:

Ha a Luther és Calvinus hiti nem új: mutassák-meg a régiek írásiból, hogy az apostolok idejétől-fogva minden időben volt oly győlekezet, mely az ő tudományokkal egyezett. Nevezzenek egy nemzetséget, egy tartományt, egy várast, egy falut, egy házat, a hol ez-elő száz esztendővel az ő hitek tanítottak. Mutassanak egy templomat, a hová imádságra, predikállásra, szentség-szolgáltatásra egybesgyöltek Luther-előt az augustai vagy helvéciai confessión-valók. Jegyezzék fel, kiket kereszteltek, kiknek predikállottak; mely eretnekség-ellen viaskodtak; minémű mártíromságokat szenvedtek az ő hitek vezéri és pásztori ez-elő ezer esztendővel? Sőt az apostolok idejétől-fogva egy embert nevezzenek, Quis? Ubi? Quando? ki? hol? és mi időben értett egyet ő-véllek? Ki hitte és tanította valaha, valahol éppen ezt a tudományt, mellyet most ők hintegetnek?⁷⁰⁶

Nem egyszer úgy hatnak ezek a színes szó- és kifejezéshalmozások, mint valami izgatott lelkendezés. Az érzelmi elem, amely a maga közvetlen formájában oly ritkán jut szóhoz Pázmánynál, az ilyenekben mutatja meg, hogy mennyire ott van állandóan az íróban, mennyire ő fűti a józan erkölcsi, vagy száraznak látszó teológiai mondanivalót. Ki ne érezné meg a következő mondatok szent lelkendezését:

Jaj, mely mocskosnak látczik a mi tisztaságunk! mely haragosnak a mi szelídségünk! mely felfuvalkodotnak a mi alázatosságunk! mely kegyetlennek a mi irgalmasságunk! mely gyarlónak a mi erősségünk, ha a Christus tükörébe nézünk! Oh mely száraznak találhatik a mi sírásunk! mely kép-mutatónak töredelmességünk! mely fösvénynek adakozásunk! mely torkosnak bőjtölésünk! mely változónak álhatatosságunk! mely szó-fogadatlanak engedelmességünk, ha Christus Urunk erkölce-mellé állanak!⁷⁰⁷

Vagy ebben:

Ő áldott Penitencia! Te a kereszt-fán függő latrot, igyenesen Menyországba vitted: Dávidot, a bűnnek rútságából kitisztítottad: Szent Péterről a Christus-tagadást letörlötted: a

tékozló fiúnak és bűnös Magdolnának tisztátalanságát megmosogattad. Te vagy az üdvösségnek kulcsa, mellyel a pokol kapuja bészegeztetik, és Meny-ország megnyitattik. Te vagy a Meny-országnak lajtorjája, mellyen dücsösségbe jutunk. Te vagy a keresztyénségnek Siloë tava, melyben minden lelki betegségek meggyógyulnak. Te-általad a szerecsenek megféirednek; a párduczok tarkaságokból kiöltöznek; a bűnösök megtisztíttatnak. Te cselekszed, hogy a hol éléb sárkányok laktak, szép füvek virágoznak; a hol ördögök dühösködtek, mennyei Angyalok lakoznak. Te az elveszett juhok aklába téríted: az Isten ellenségét Teremtőjével megbékéltetéd: a lélek szépségét visszaadod: a bűnök rútságát elrontod.⁷⁰⁸

Annyira természetévé vált Pázmánynak ez az áradó, halmozó drámaiság, hogy nem egyszer találkozunk vele leveleiben is, természetesen főleg azokban, amelyeknek tartalma erősebben érinti személyét, jobban fölveri érzelmeit. Mikor például 1619-ben, bécsi menekülése idején megkapja a Bethlen-hirdette országgyűlésre szóló meghívót, Forgách Zsigmond nádorhoz intézett levelében így utasítja vissza:

Uram, ha országunk szabadsága helyén volna és szokott mód szerint publicáltatott volna az Diaeta, tudnám én is, hogy ez salvus conductust magával hordozna; de mikor minden törvényünk és szabadságunk felforgattatott, mikor prédára és rabságra hozatott állapotunk, mikor kegyelmed is a zárt várból, idegen fejedelem akarattjából publicálja az Diaetát, mikor teménytelen jószágunktól és mindenféle marháinktól megfosztattunk, végezetre, mikor az tűz és vas emésztett mindeneket: vajjon is mit remélhetünk az országunk törvénye szerint való generalis salvus conductustól? Invasio castri, captivatio, verberatio nobilis personae és több afféle dolgok, tudják, mely tilalmasok országunk törvénye szerint. De most inter arma silent leges, fő urak és Praelatusok, rút és méltatlan rabságokkal rongáltattak, várak, kástélok, nemes udvarházak prédára vettettek, káptalanok deleáltattak és törvény előtt súlyos executiok armata manu löttének, egyszóval fundamentumból minden országunk törvénye felforgattatott. És mégis azt ítéli kegyelmed, hogy a törvény szerint való generalis salvus conductus elégséges legyen?⁷⁰⁹

Az írónak ez a lírai jelenléte adja meg Pázmány stílusának, igen sokszor még a száraz, bizonyító értekezésféléknek is, jellemző *hangulatosságát*. A vitairatokban a fölényes gúnyolódás, itt-ott játszi tréfálkozás hangulata uralkodik, helyenkint a fölháborodás árnyalatával, máskor – még többször – az igaza biztos tudatában magyarázó okos ember kiegyensúlyozott nyugalmaival. Az *Imádságoskönyv* és a Kempis-fordítás stílusa csendes bensőséget, egyszerű áhitatot lehel. A *Prédikációk* hangulati színskálája igen gazdag. A nyugodt érvelés átlátszó tiszta szürkeségétől a pátosz kavargásáig, a meghatott érzelmes szemlélődéstől a gúny, az ostorozás és a harag izgalmáig, a plasztikus, tárgyilagos elbeszéléstől a lírai megindulásig: minden stílváltozatra megvan a maga kifejező hangja, csak azoké hiányzik belőle (mint az elragadtatás és az érzelmesség), amelyek kivonják magukat az értelem ellenőrző keze alól. Mindezekre bőven láttunk példákat az illető írásfajok tárgyalásánál, itt csak néhány finomabb, ritkább, a régi irodalomban egészen meglepő hangulatárnyalatra szeretnénk rámutatni.

Ilyen feltűnő és Pázmány robusztus egyéniségének ismeretében szinte váratlan az az intim, szinte családias melegség, amely némely képén, elsősorban a gyermekekkel kapcsolatosakon föltűnik. Az utolsó ítélet előtt járó megjövendőlt jeleket ilyen kis családi képpel magyarázza: „Mikor az anya szerelmes gyermekét híja, és a kis-eszű gyermekcske nem akar hozzája menni: lasnakkal (bőrzsákkal) befedett emberrel, mint valami vászszal (madárijesztővel), vagy szokatlan bömböléssel, megijeszteti a gyermeket, hogy féltében annyához fusson. Nem egyebek mind ezek az elől-járó rettenések, hanem Istenhez-való

kergetések”.⁷¹⁰ Ilyen felejthetetlenül kedves – és pedig a stílus alig lemérhető árnyalati finomságai miatt – az Isten ígéjének hallgatásáról szóló prédikációnak ez a néhány sora: „Ha szőlődből visszatérsz, vagy ágacskákat, vagy gyümölcsöt visz kezvedben kedves cselédednek: ha gazdag lakodalomban vagy, keszkenőd végiben, egy-nehány Confrejtet (csemeget) házadhoz visz, futosó gyermekednek. Ezt míveld, mikor a predikációról haza-mégy: feleségednek, gyermekidnek, egész házad-népének, vígy valami szép tanúságot: azt add-elő asztalod-felett: arrúl beszélges kedvesiddel”.⁷¹¹

Egy másik ilyen egészen finom stílusváltozat, amikor egyedül a kifejezés árnyalataival, egy jelzővel, egy kicsinyítő képzővel tudja megéreztetni a földi dolgoknak az Örökkévalósághoz képest való viszonylagos értéktelenségét. A felülről való nézésnek, mérhetetlen lenézésnek, de ugyanakkor valami mosolygó, szelíd elnézésnek mosolya kap meg, amikor azt mondja, hogy az Isten végetlen bődoltságra híjt minket, becsüljük meg és „egy rossz major-vételért, egy eke-barom nézésért, egy aszszonkáért, ezt meg ne vesszük, mint az evangeliomi bolond hivatalosok.”⁷¹² Ugyanezt egy másik beszédben így mondja: „Egy majorocska, egy-nehány ökröcske, egy aszszony-emberke elvonszon a mennyei vendégségtől”.⁷¹³ A tudatos stílusművészetnek, a nyelvvel való bánás játékos, fölényes könnyedségének csúcspontján azonban az *Őt szép levél* bizonyos helyein látjuk Pázmányt, ahol egyenesen stílusparódiát enged meg magának. A fölvelt gyámoltalan kis prédikátor olyan nyelven beszélteti, amely, – úgy gondolom – egyenesen bizonyos prédikátorok kenetesen és keresetten patétikus szónoki modorát akarja kigúnyolni. A pápista főuraktól sarokba szorított prédikátor így kezdi Alvinczihoz írt segítségkérő levelét:

Mikor az tenger habjátúl és szélvészről hanyattatott gallyában az félelem-miat megepedett hajósok, sok nyughatatlanságok és kétségben esések után távuly meglátták az partot, elfeletkezvén minden veszedelmekről, víg lövésekkel, trombitaharsogással és örvendetes kiáltással jelentik örömeiket. Nem külömben én-is az pápista emberekkel-való beszélgetésből sok lelki háborúságba és nyughatatlan gondolkodásimba csak nem elmerültem vala az elmúlt napokba; mert mint egy szüntelen rajtam cséplő hóhér, úgy furdal vala lelki ismeretem... Efféle sok rendbéli lelki habok-közöt csak nem elmerültem vala, mikor az kegyelmed levelét megadá, mellyet én örömemben mingyárt megcsókolván, nagy vígan, mint ha az nyugodalomnak partyát láttam volna, felkiáltok: Hála az Istennek. Algyameg az Úr érette ALVINCZI uramat.⁷¹⁴

A stílus élénkségét biztosítja, egyszersmind Pázmány stílusművészete tökéletes tudatosságának talán legkétségbevonhatatlanabb bizonyítéka a kifejezésekben való *páratlan változatosság*. Olyan szóbőségre, az anyagi nyelvkincsnek olyan gazdagságára és olyan kifejezésbeli könnyedségre vall ez, amely példátlan a magyar irodalomban, egészen a XIX. századig. Még véletlenül sem történik meg vele, hogy ugyanazt a kifejezést egyhamar megismételje; ha egymásután háromszor kell elmondani ugyanazt, akkor három különböző képet talál rá: „A doktor erszényét aranyal kel *tölteni*, a barbély kezét ezüsttel kel *kenni*, a patikáros műhelyét tallérokkel kell *ostromolni*.”⁷¹⁵ Mikor azt akarja mondani, hogy a testiség minden embert megkísért, egy sereg példát hoz föl, valamennyinél más-más igét használ:

Kínozza az ifiakat; de Salamont vénségében *bolondoztatta*. *Megejti* a bölcseket; de a tudatlan parasztokat-is *csalogattya*. *Háborgattya* a gazdagokat; de az igen fogyatkozott küldúsokat *sem hadgya ütetlen*. Nemcsak az úri-palotákat, de az alacsony hajlékokat-is *ostromollya*: nem-csak a párnán, de a szalmán-is *újíttya kísértetit*. És, miképpen a tűz, *megmelegíti* és *olvasztja* a hideg és kemény vasat: úgy a szerelem, az igen erőseket-is *meaglályítja* és *tüzesíti*.⁷¹⁶

Mikor elmondja, hogy Krisztus Urunk hét szava legyőzte a hét főbűnt, így váltogatja a kifejezést:

Leromlott a fösvényesség, mikor köntösétül-fosztatása-után, lelkét kiadta érettünk.
Kigyomláztatott a bujaság, mikor a Szűz Annyát szűz tanítványnak ajánlotta. *Megfojtatott* a torkosság, mikor szomjúságát kikiáltotta és eczettel és epével oltogatta. A harag és gyűlölség gyökerestül *kivágatott*, mikor ellenségiért könyörgött. Az irigység és jóra-való restség *meggyőzetett*.⁷¹⁷

Pompás humorral használja ezt a stílusjátékot a részegesek kifogásainak felsorolásainál:

Ha valaki barátságot akar szerezni, vagy újítani, egyes *itallal és részegséggel kel annak meglenni*: ha örvendetes nyájaskodásban, vígságot akar mutatni *részegség-nélkül az nem lehet*: ha valakinek fiat ád Isten, *innya kel*: ha kivészi e világból, a torban *itallal kel a keserűséget kimosogatni*: ha valamit kel végezni, *részegséggel kel pecsételni a végezést*. Azért, sovány és ízetlen embernek tartyák, a ki gyakor pohárok-mellet, hosszú köszöneteket nem tud mondani: a ki más ember részegítésére, újab formákat nem tud találni. Egy-szóval, kicsintül-fogva nagyig, azon vannak mindenek, hogy lakodalmokban a bor el ne fodgyon.⁷¹⁸

Ide tartozik az a játékos leleményesség is, amellyel az újítókat, vitatkozó ellenfeleit mindig új és új nevekkal tudja emlegetni. Íme néhány a leggyakoribbakból, csak úgy emlékeztetből: hitnek útavesztetti, eltévelyodtak és töretlen útra szakadtak, hitcsávázók, morgók, a keresztyénség egyenetlenségének gyújtogatói, közönséges békesség bontogatói, atyafiak, kiáltók, új kapók, báránybőrrel bélelt farkasok, Luther katonái, Calvinus hajdúi, az mostani újságokba zabállott prédikátorok, lutherista torok-császár, francia hit, német hit, magyarinus diák, a mi garázdás nyalka sócénk, az új prédikátorok cselefindi habahurjája, stb, stb. Ilyenirányú stílusleleményének legszellemesebb példája az *Öt szép levél*, ahol mind az ötször más ironikus jelzőkkel szólítja meg a címzett Alvinczit: Az mézes nyelvű s cifra beszédű Alvinczi Péternek, – az púposon szólló és ékessen beszéllő A. P. – az hangos-szavú réti fülemülének, téjjel-mézzel folyó beszédű A. P. – az megnyomorodott magyar nemzetnek égő s felgerjesztő fáklyájának, – az Calvinus zászlója-alatt vitézkedők csillagának. Még erre is rádupláz a *Kalauz* negyedik könyve, ahol az Augustana Confessio huszonkét „hazugságát” mind a huszonkétszer más kifejezéssel állapítja meg: Első és sok ág-boggal elterjedett igenetlen szava a Confessiának az: nem hiszik, úgy-mond a Pápasták, hogy ... – második dolog, melyben nincsen szerencséje az igaz-mondáshoz a Confessiának, az, hogy a Lutheristák éppen megtartyák a misét – harmadik dolog, melyben sok hamissággal nehézkes a Confessio, az, mert erővel reánk keni, hogy ... – negyedik síkos mondása a Confessiának az, ... ötödik dolog, melyben botlik a Confessió, ... hatodik dolog, melyben elvétí az ugrást a Confessio ..., hetedik igenetlen mondásban azt hirdeti a C...., nyolcadik dolog, melyben megcsuszamodék a C.... – kilencedik hazugság ... – tizedik nyelve-tántorodásában a Confessio reánk fogja ... – tizenegyedik dolog, melyben az igyenes igazságot nem találá a C.... – tizenkettedik kerülő beszéde a C.-nak ... – eggyüt azt álmodgya ... ettől nem meszsze esik, a mit másut ír ... – az-is hasonló ezekhez, ... nem kisebb hazugság az-is ... – azt-is hazudgya a C.... – azt is reánk fogják ... – azzal terhelnek ... – azzal-is kárhoztat minket a C. – , gyaláz azzal-is ... – végezetre, nagy tekéltelenül azzal pirongat minket a Confusio (sic!).⁷¹⁹

Az elevenségnek, változatosságnak, a stílusáradásnak és a drámaiságnak ezeket a jelenségeit mintegy tükörben meg lehetne figyelni az idézett latin szövegek utánuk vetett magyarátaiban is. Akárhányszor nem is lehet ezeket fordításnak nevezni, legfeljebb szabad magyarátságnak, inkább a magyar stílus élénkebb színeibe való átstilizálásnak. Néhány példa:

affer, affer: *hozton hozz, meg ne állj.*⁷²⁰ A hízkelkedő: *negotiatu fictis verbis: családul kereskedik, hasznot horgász, szón akarja megvenni, amire szüksége vagy*⁷²¹ – *ex abundantia cordis os loquitur* –: *szűből származik a szó, a nyelv a szűnek csapja*⁷²² – *peccavi et vere delinqui, et ut eram dignus, non recepi: kegyelmes Atyám, édes Istenem, vétkeztem és bizony bűnt tettem, a te irgalmasságod nem ostoroz engem annyira, amint érdemlettem, sokkal nagyobb kínokra, sokkal keservesb szenvedésekre vagyok méltó.*⁷²³

7. Körmondat és zene

Pázmány stílusának harmadik egyéni tulajdonsága a kifejezés hasonlíthatatlan *akusztikai tökéletessége*. A numerus, a próza ritmusa szempontjából Pázmány művészete nemcsak a régi magyar irodalomban áll egyedül, hanem könnyen állja a versenyt minden idők magyar prózai – elsősorban szónoki – stilisztáival. A *magyar bíboros Cicero* sokszor idézett frázisa, amilyen tökéletesen téves, ha Pázmány stílusának Ciceróéval való hasonlóságát, vagy tőle való függését akarja jelteni, éppen annyira jogosult, ha nem akar többet mondani, mint a stílus művészi voltát és ennek a művésziességek cicerói értékességét. Ebben az egy pontban azonban, a numerust illetően, csakugyan van egy távoli rokonság a két stílus között. Nem a *hogyan*-ban – Ciceró körmondata és Pázmány körmondata két különböző világ – hanem magában a stílus jellegében mindkettejük prózájának végső finomságig kifejlesztett hangzásbeli tökéletességében.

A körmondat a jezsuita retorikának úgyszólván az idege. A szónoki jó-stílus legfőbb tulajdonsága: tökéletes körmondatok szerkesztése. A Lejay-féle retorikai kézikönyv például (*Bibliotheca Rhetorum, praecepta et exempla complectens quae ad oratoriam facultatem pertinent*), amelyet mindenféle nagy-kedvvel használtak,⁷²⁴ az első kérdés után (mi a szónoki stílus?) azonnal ezt veti fel: mi a körmondat, – és két első könyve tisztán ezzel foglalkozik (*De Periodo, – De Amplificatione Periodi*).

A stílusnak sajátos jellegére nézve a Cicero-jelzőnél itt is közelebb jár a valósághoz Riedl formulája: Pázmány a magyar közmondás tanítványa. Ha Pázmány numerusának legegyszerűbb formáját akarjuk megállapítani, mintegy a pázmányi zene taktusát jellemezni, mindenütt rá fogunk akadni erre az egyszerű, csattanó, a közmondás zenéjére emlékeztető hangzatosságra. Akármelyik lapjáról bőven lehetne idézni az efféle, szinte kedvem volna mondani: egysejtű mondatalkotás példáit: Amit Jancsi meg nem tanult, nem tudja azt János.⁷²⁵ A mi gyarlóságunk, mint lépes vesszőben könnyen megakad a világ javaiban.⁷²⁶ Az Isten igazsága sem jót, sem gonoszt nem hagy fizetetlen.⁷²⁷ Az ember színedet, az Isten szívedet látta.⁷²⁸

Egy másik kedves mondat-ritmus képlete az, amelyet páros-hullámmzásának lehetne nevezni; ezt különösen kedveli az imáságos jellegű szövegekben:

Te mindenekben vagy, – de bé nem rekesztetel;
mindenek-felett vagy – de fel nem emeltetel;
mindenek-alat vagy – de le nem nyomattatol.
Te mindeneket látsz, – de láthatatlan vagy;
mindeneket hordozsz, – de meg nem terhelte;
mindeneket elváltoztatsz, – de el nem változol;
mindeneket igazgatsz bölcseségeddel, – tartasz hatalmaddal.
Munkálkodol mindenekben – fáradság nélkül;
keressz minket – ki semmi nélkül nem szűkölködöl;
megharagszol, – csendes lévén;
elváltoztatod e világi dolgokat – de soha tanácsodat el nem változtatod.⁷²⁹

Egy fokkal művészebb ennél a könnyen egyhangúvá váló ritmusnál (amelyet különben ezen a helyen *Az Istennek felségéről* szóló imádság latin eredetije inspirált) az a változat, mikor a páros hullámművészi lezárja egy hármasszerű befejező mondat:

Te vagy, én Istenem – minden jóknak kút-feje:
 Eleje és vége – minden állatnak.
 Te az eget és földet – újaidon hordozod;
 A tenger vizeit – tenyereddel méred;
 A föld kerekességét – az egek nagyvóltát, – araszaddal bé-fogod.⁷³⁰

A hármasszerű mondat-hullámművészt különben majdnem oly sűrűn használja, mint a páros-ízűt. Egy szép példa:

Ha váras-házába, vagy törvény-székre mégy,
 per-patvart, vádolást, büntetést, adó-szedést hallasz;
 Meny-országról semmit nem hallasz.

Ha barátiddal együvé győlekezel a hazug piacra;
 pénzről, jó-lakásról, házi galibáról, világi szorgalmatoskodásról,
 mások rágalmozásáról elég szót hallasz;
 a bűnök rúttságáról, a pokol kínnyairól, semmit nem hallasz.

Ha udvarba mégy:
 tréfát, csúfságot, ember-szólást, nem keveset hallasz;
 a tiszta életnek és angyali erkölcsöknek dicsőretiről semmit nem hallasz.

Egy-szóval, akár-hová fordúly,
 világi gondokról, csintalanságokról, feslettségekről, sokat hallasz:
 de lelki dolgot, üdvösséges tudományt csak az Isten házában, csak a
 Christus iskolájában hallasz.⁷³¹

Ezek az egyszerű ritmusképletek persze sűrűn váltakoznak sokkal bonyolultabbakkal is. A következő mondat épülete például olyan gazdag zenei ritmust tüntet föl, hogy egyenesen a művészi szonett szerkezetét juttatja az ember eszébe. Az egész mondatrendszer nyolc részből áll. Két nyugodt menetű, nagyjából egyforma hangzású sorra egy négy kis részre aprózott, valósággal csipkézett mondat következik; ennek a három sorból álló egységnek megfelel egy ugyancsak három sorból álló, vele tökéletes egyensúlyt tartó második egység, itt azonban a két nyugodt, egyenletes mondat közrefogja az aprózottat, maga az aprózás pedig, – művészi változatosság! – nem négy, hanem csak három tagú. Ezt a kétszer hármasszerű osztatú pillért mintegy lezárja, megkoronázza két csattogó pörölycsapás-szerű mondat, amelyek szinte kikényszerítik a minden szót külön hangsúlyozó erőteljes zenei ejtést:

Mikor a vénségnek alkalmatlanságában megúnakodunk;

mikor szemeink meghomályosodnak és folynak;
 karunk ereje
 inaink gyorsasága,
 fogaink száma,
 megfogyatkoznak;

mikor az álom elszökik szemeinkről,
 mikor fülünk nagyot kezd hallani,
 fejünk reszketni,
 okosságunk tompulni;

mikor szinte készülőben lészünk az örök lakóhelyre menetelre:

késő akkor két-felé kapni:
nehéz akkor mindenre érkezni.⁷³²

Ez a két idézet megtanít bennünket a Pázmány-féle körmondat igazi természetére is. Kétféle körmondata van. Az egyiknek klasszikus példája az imént idézett („*Ha váras-házába ...*”). Ez tulajdonképp nem is igazán körmondat: az egyes mondatok után akár pontot is tehetne (sokszor tesz is!). Egymás mellé rendelt, a vessző-kapcsolással csak szorosabbra fűzött mondatok sora ez. Valódi körmondat csak a másik, az utóbb idézett fajta („*Mikor a vénségnek...*”). Ez az igazi barokk periódus: egység és gazdagság, feszülés és nyugalom egyensúlya. Pázmánynál ragyogó világosság, üde egyszerűség, kemény erő és szinte már zenei csengés jár vele.

A jóhallású olvasó az idézett példákból is meglepődve eszmélt már rá, hogy Pázmány mondatai igen sokszor valóságos verstani értelemben vett ritmusformákra perdülnek. Csakugyan, ez a jelenség olyan szembetűnő nála, a nem szorosan értekező tartalmú szövegekben olyan sűrűn fordul elő, hogy lehetetlenség pusztá véletlennek tulajdonítani. Természetesen gondolni sem szabad arra, hogy Pázmány tudatosan akart volna verssorokat írni. Ha lettek volna is költői ambíciói, épp stílusérzéke egymaga is megakadályozta volna, hogy ilyen olesó mesterkedésekhez folyamodjék. De azokról a ritmusformákról, amelyeket prózájában megtalálunk, nem is lehetett tudatos fogalma, hiszen még száz évvel később sem volt efféléről világos fogalma senkinek. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a magyar versekkel szemben bizonyos idegenkedés is lehetett benne, legalább is a profán tárgyúakkal szemben, mint a kor egyházi és általában írástudó embereiben egyáltalán; főntebb idéztük, milyen keményen elítéli prédikációiban a virágénekeket. Nem akart ő verssorokat írni, – és mégis bőven teleszórta ilyenekkel írásait, sőt beszédeit is. Elsősorban azokat a sorfajokat találjuk meg sűrűn, amelyek közismerten az egykorú költészet legkedveltebb formáiban szerepelnek. Alexandrinusokat:

Nincs léleküdvösség, ha nem a keresztben⁷³³
 Akinek te tetczel, mi nem tetczik annak?⁷³⁴
 Akinek én szólok, hamar bölcsé lészen,
 (És) a lelki dolgokban igen elő mégyen.⁷³⁵
 Ha így bánik Isten szerelmes fiával:
 mit fog mivelní az áruló szolgával?⁷³⁶

A Balassa-strófa alapsejtjét, első harmadát: a két hatos és egy hetes összetételéből álló képletet:

Ah ki sokan vannak,
 Kik most is csúfollják
 A Christus királyságát.⁷³⁷

Fiam így kel bezzeg
magadat viselned,
ha velem akarsz járni.⁷³⁸

Az embernek igaz
előmenetele
a maga megvetése.⁷³⁹

Hálát adok néked,
hogy el nem szenvedted
az én gonoszságimat.⁷⁴⁰

A föld kerektségét,
az egek nagy vóltát
araszoddal befogod.⁷⁴¹

Ehhez nagyon hasonlít egy másik gyakori képlet: ugyanilyen három sor, de mindegyik sor kurtább egy-egy szótaggal a megfelelő Balassa-sornál:
5–5–6:

Fiam, e földön
éltedben soha
bátorságos nem vagy.⁷⁴²

Mit árt valaki
néked szavával
és boszontásával?⁷⁴³

Ugyanez a forma, még egy hetessel kitoldva:

Ha most úgy tetszik,
hogy meggyőzetel
és oly szégyent vallasz,
melyet nem érdemlettél.⁷⁴⁴

Ah, keresztyének
ne légyen sovány,
tövisset ne hozzon
ez-után a mi kertünk.⁷⁴⁵

Máshol ugyanezeket a sorokat más, szabadabb kombinációkban is megtaláljuk:

Ezt látván Judás,
eszébe vévén,
mely nagyot vétett:
és vissza-vetvén
a pénzt a papoknak,
felakasztá magát.⁷⁴⁶

Míg egészségben vagy,
sok jót cselekedhetel;
de ha megbetegszel,
nem tudom, mit mivelhetsz.⁷⁴⁷

Szenvedned kel tehát
ha Jésust szeretni
és neki örökké
szolgálni akarsz.⁷⁴⁸

Mert mikor az Isten
malasztya száll emberbe,
akkor erős mindenre.⁷⁴⁹

7–8–8:

Nagy és igen nagy dolog:
mind emberi s mind isteni
vígasztalás-nélkül lenni.⁷⁵⁰

6–7–5–7:

Micsoda nagy dolog,
ha víg vagy és ájtatos,
mikor az Isten
malasztya reád szállott.⁷⁵¹

6–6–8–7:

Ha láttál valaha
halálra vált embert:
meggondold, hogy azon úton
kel néked-is elmenned.⁷⁵²

6–6–6–7–7:

Ha te belsőd-képpen
jó és tiszta vólnál,
bezzeg mindeneket
akadék-nélkül látnál
és jól által értenél.⁷⁵³

Itt-ott tízes sorokat is találunk (4–4–2:): Így:

10–10–12–6–10–6:

Pirúly Sidon, azt mondgya a tenger:
és ha okát kérded, okát hallyad.
Egy kis fizetésért hosszú utat futnak:
az örök életért
sokan alég emelítik egyszer
lábokat a földről.⁷⁵⁴

5–6–6–7–7:

Te pedig Uram,
forrás vagy, mely kifoly
de mindenkor teli;
tűz vagy, mely ég mindenkor,
de soha meg nem szűnik.⁷⁵⁵

8. A pázmányi próza történeti helye

Ezek után talán megkísérelhetjük Pázmány nyelv művészete fejlődéstörténeti helyének megállapítását. Akárki foglalkozott Pázmány írásaival, hacsak felületesen is, mindenki megérezte a belőlük kiáradó varázst. Olyanok is, akiknek az író egyénisége közömbös vagy éppen ellenszenves volt, akiket írásainak tartalma nem érdekelt, vagy egyenesen bántott, élvezettel és csodálattal olvasták ezt a művészi prózát és megéreztek benne a nagyot, a kivételeset. Nem kisebb értő, mint Salamon Ferenc mondja, hogy oly eredeti magyar, oly erőteljes művészi próza máig sincs irodalmunkban, mint az övé.⁷⁵⁶ Olyan stílus-ínyencek, mint Kosztolányi Dezső, nem tudnak betelni ennek a páratlan nyelvnek szürcsölésével. („P. közelebb áll hozzám, mint bármelyik más prózaírónk. Szinte naponta olvasom. Az a vastag kilenc kötet... napjaim kedves enyhülete és fölfrissítője.”)⁷⁵⁷

A legtöbbet emlegetett és sok tekintetben legtalálóbb jellemzése a Toldi Ferencé: „Pázmány a magyar nyelvnek nem várt, előre nem láthatott kiképzést adott... A nyelvvel grammatikai szabatosággal élt, azt új kifejezések s a nép szájából vett szebbnél-szebb és jelentős szólásformák- és közmondásokkal gazdagította, irányának pedig oly teljességet, kerekedséget és bőség mellett is oly hathatóságot kölcsönzött, hogy méltán egy új éra szerzőjének tekintetik, ki a régibb kort befejezte, s újat kezdett meg ... Ő a mai könyvnyelv teremtője; kevesen tudták ezt ő utána mind máig annyi eredetiséggel és egyszersmind új színnel kezelni.”⁷⁵⁸

E könyv fejtegetései után talán nincs szükség további bizonyításra, hogy ezeknek a megállapításoknak igazat adjunk. Toldi csak egy ponton téved: amikor Pázmányt a magyar könyvnyelv megteremtőjének mondja, – nyilván attól a tetszetős párhuzamtól megvesztegetve, amelyet így a magyar és a német irodalom fejlődése közt állíthat. Pázmányt ugyanis így körülbelül olyan hely illethet meg nálunk, amilyen a német irodalom történetében a Lutheré. A magyar fejlődés azonban egészen más. A magyar könyvnyelvet, – ha ezen a kifejezésen olyan nyelvet értünk, amely szókincsével és fordulataival képes az *irodalmiságnak*, a közéleti érintkezésen fölülemelkedő gondolat- és érzésvilágnak kifejezésére – nem kellett megteremtenie, mert az már megszületett az őt megelőző félszázad irodalmában. Ha pedig szorosabb értelemben, egységes irodalmi nyelvet értene valaki rajta, tehát olyant, amely többé-kevésbé általánosan elfogadott, amelyet az utána következő időknek minden, vagy legalább is legtöbb jelentős írója magáévá tenne: ezt Pázmány nem teremtette, de nem is teremthette meg. Ilyen értelemben vett irodalmi nyelv nálunk,

irodalmunk sajátos fejlődési viszonyai közt, csak nagyon sokkal később, voltaképp csak a XIX. században alakult ki. Pázmány korában és még jó sokáig utána is, két irányban is szétágazik az irodalmi nyelv fejlődése. Az egyik a felekezetek szerinti különállás, ami nálunk voltaképpen kétféle nevelést és így bizonyos fokig kétféle kultúrát jelent. A protestáns olvasó a XVII–XVIII. században a katolikus irodalmat, főleg a vallásost, nem igen olvasta, mint ahogy alig ismerték a katolikusok is az ő íróikat. „Az első nyelvtan megjelenése után – írja Kerecsényi Dezső⁷⁵⁹ – másfélszáz esztendőre van szükség, hogy nyelvhasználati hagyomány kialakulhasson. Ez a hagyomány is éppen a vallási szempontok folytán erősen megoszlott és kiskörű, s csak a nagyműveltségű Tótfalusi Miklós meri egyértelmű nyelvi hagyományokként emlegetni a katolikus Pázmány Péter és a protestáns Molnár Albert írói módját.” Tudjuk, hogy még a XIX. század húszas éveiben is kálvinista és katolikus nyelvet emlegetnek az írók.⁷⁶⁰ De még ezen a kettéváláson belül is, jóformán minden irodalmi műfajnak meg volt a maga nyelve; a líra (Balassa nyomán) vagy a dráma (valójában iskoladráma), de még a részben humanista hagyományokból, részben az erdélyi élőnyelvből táplálkozó történetírás is, egészen más utakon jár, mint a következő korszakban amúgyis hanyatló vallásos irodalom. Pázmány korszakalkotó jelentőségét tehát nem a nyelvfejlődés területén kell keresni. Az ő újsága nem nyelvkincsének anyagi gazdagságában van, bár ebben a tekintetben is óriásként magaslik ki a XVI. és XVII. század írói közül. Még csak nem is stilisztikai formáinak frissességében, sokféleségében, új lehetőségeket biztosító termékenységében, bár ezen a téren is csak a Vizsolyi Biblia hatása múlja fölül. Az ő igazi nagysága és újsága a szó *esztétikai értelmében vett stílusban* rejlik. Salamon Ferenc találóan mutat rá erre. „Oly eredeti magyar, oly erőteljes s művészi próza máig sincs irodalmunkban, mint a Pázmány Péteré, ha művészet alatt nem értjük a latin és görög nyelv utánzását, nem azt a mesterséges elforgatást és kényszergetést, mely Kazinczy idejében s azóta annyi kinszenvedésébe került a magyar írónak, hanem a gondolatok világos, hathatós és plasztikai kifejezését, természetes összefűzését, s a magyar nyelv lényegéhez mért numerózus hangzatosságát.”⁷⁶¹ Ezt a művészi újságot és páratlanságot egyes elemeiben, rétegeiben, színezetében, forrásaiban és megjelenési formáiban megpróbáltuk elemezni, lényegében pedig úgy lehetne összefoglalni, hogy ő a magyar irodalomban az első *tudatos nyelvművész*. Az a mondat, amelyet a Kempis-fordítás előszavából idéztünk („igyekeztem azon, hogy ... a szóllásnak módját úgy ejteném, hogy oly kedvesen folyna, mintha először, magyar embertől, magyarul iratott volna”) ékesszólón mutatja mennyire probléma volt Pázmánynak a stílus, mennyire nem naiv, nem csak-ösztönös az ő nyelvhasználata. Erre a tudatosságra egyéb adataink is vannak. Fenmaradt kéziratok bizonyítják, hogy megjelent műveit egyre javítja, újabb kiadás számára jegyzetekkel, kiegészítésekkel látja el.⁷⁶² Odáig megy ez a nyelvi gondosság, hogy még nyelvtani tanulmányokat is folytat. Mikor Szenci Molnár Albert megküldi neki nyelvtanát, nemcsak figyelemmel olvassa és dicséri, hanem bíráló módszertani megjegyzéseket is tesz rá.⁷⁶³ Pázmány nyelve valóban alkotás, művészi munka. A stilisztikai tudatosság mellett ez a *művészi jelleg* a második nagy újsága: a stílusalkotó lángelme munkája. Hogy ez mit jelent, azt megmutatja az előtte járó magyar irodalommal való összevetés. Trócsányi Zoltán mondja Heltai stílusát összevetvén a XVI. század többi íróiével: „Az előbbieket (kivéven Károli Bibliafordítását) nehézkességük, darabosságuk miatt hamar elunja, fárasztónak, nehezen érthetőnek, sok helyen értelmetlennek fogja találni az ember.”⁷⁶⁴ Ez az ítélet ebben a kategorikus formában kétségtelenül túlzott; csak nagy általánosságban, fenntartásokkal lehet elfogadni. Még kevésbé áll a század jobb stilisztáira, Bornemisza Péterre, Telegdire, Magyarira, Alvinczira. Mégis, a Pázmány előtti magyar próza átlagos műveit olvasva, éreznünk kell, hogy valami más, fejletlenebb, kezdetlegesebb hang szól belőlük, mint amely az ő írásaiból elkényeztetett bennünket. Főleg három olyan tulajdonsága van a Pázmány előtti prózának, amely egészen általános, és amely nehezzé teszi a mai olvasó számára e könyvek méltánylását. Az első uralkodó benyomásunk: Ezek az írók a stílus szempontjából

valamennyien „naturalisták”. A szó amúgy „magától” folyik tollukból, ahogy éppen jön. Érezzük, hogy nem igen volt előttük probléma a kifejezés. A nyelvvel nem küzdöttek, a szót nem keresték, árnyalatokat nem mérlegeltek: a stílus tudatossága teljességgel hiányzik belőlük. Nem hiányzik azonban egy másik tudatosság, és ebből folyik másik fővonásuk, amely őket oly nehezen élvezhetővé, prózájukat pedig a Pázmányétól oly nagyon különbözővé teszi. Ezek az emberek „írástudóknak” érzik magukat, a szónak nem művészi, hanem tudós, iskolás értelmében. Amiről írnak, az „tudomány” és tudós módra akarnak beszélni róla. Van ebben valami a humanista fensőbbeségű céhbéli öntudatából, de annak formai szépségre való törekvése nélkül. Ezek az írók tudós teológusok, tudományuk adja fölényüket és ennek fegyvereivel küzdenek meggyőződésükért. Innen van, hogy írásuk papírosízű, nem az élet nyelve. Hogy mennyire nem az, legjobban megérzi, aki összehasonlítja prózájukat a század vitadrámájának nyelvével, Sztárai dialógusaitól a Balassi-komédiáig. Ezek a darabok ugyanazokról a tárgyakról szólnak, ugyanazokkal az érvekkel küzdenek, amelyeket Mélius Péter, Dávid Ferenc és társaik írásából ismerünk. Mégis: két különböző hang, két különböző felfogás, stílusesztétikailag két különböző világ. Nos, Pázmány prózája rokonabb a Debreceni Disputa nyelvével, mint azokéval, akik Debrecenben és másutt tudós könyvekbe írták e disputák gondolatmeneteit. E két alapvető tulajdonság magyarázza meg, hogy ezek az írások terjengősek, szárazak, nehézkesek. Összehasonlítás kedvéért álljon itt néhány szemelvény Pázmány nagy elődeiből.

Mélius egyik prédikációjából:

Az Isten igazsága három képpen mondatik. Egyik igazsága az, kivel Isten ítél, bünteti a bűnöst, a törvény szerint, ez törvényi igazsággal öl, nem igazít. (Gal. 2. 3.) Másik igazsága Istennek állat szerint való igazsága, kivel Isten igaz. Mint állatját, úgy nem közölheti velünk ez ő igazságát, hanem ez ő igazságának erejét, teljességét, irgalmassága szerint öntötte Krisztusba, hogy Krisztus ez Isten teljessége igazságát öntse a testbe, kit a szűztől felveszen. A testből, azaz Krisztus ő magából, mintegy kútfőből, Isten tárházából öntené rejánk ez Isten jóságát (Col. I. 2. -5, Joan. I. 6.) az hit által Az ígéretbe mint egy csatornába. De úgy közölné az Isten képét, jóságát, kit elveszténk mi velünk, azaz Isten igazságát, kit Isten Krisztusba öntött, úgy adná a bűnösöknek, hogy először ez igazság árát, kit Isten Krisztusba velünk közöl, Istennek megadná. Azaz bűnné, átokká lenne értünk, a törvényt betöltené, a mi bűneinket megbocsátaná és úgy ruházná reánk, mint (2. Cor. 5. Róma. 8.) írva vagyon.⁷⁶⁵

Dávid Ferencnél:

Az Istennek frigyét és szövetségét avagy kötését az ó és új testamentomban ha meggondoljuk, és annak különbségét megtanuljuk, az írásnak magyarázatjában nagy, szép és tiszta értelemre mehetünk. Ezokáért ama régi, testi és üdő szerént való frigyét és szövetséget, melyet az Isten szörze a test szerént való Izraellel, és kik test szerént Ábrahámától származának, és megparancsolá, hogy minden válogatás nélkül azok környül metéltetnének, meg kell gondolnunk, hogy annak igaz értelmét vehessük.⁷⁶⁶

Vagy Monoszlai Andrásnak a szentek tiszteletéről szóló könyvéből:

Szent Amphilocius is, Szent Basiliusnak életét megírván, história szerént, el nem hallgatja, minemű dolga lett legyen ama gonosz Julianus Apostata Császárral Cappadociában, mert midőn Julianus Apostata háborgatná mindenfelől a keresztyéneket, Basiliust is minden népével halálra kergeti vala, de azonban Persia-beli hadban költeték menni, és azért igyekezetit megtérésére halasztá, megfenyegetvén erőssen Basiliust, és az keresztyén népet, hogy midőn az hadból megtérne, mint Achab fenyegette vala meg Micheast, (nem túrná el

üket) elmenvén azért az Pogány Császár Persiában, a szent jámbor Basilius, hogy a szegény megrettent keresztyéneket az kegyetlen fejedelem dühössége ellen megoltalmazná, bátorítja vala őket, és harmadnapi bőjtöt hirdetvén, az egész népnek, közönséggel az keresztyéneket aszszonyunk Szűz Mária emlékezetire épített templomban, mely Dydimus nevű hegyen vala, összegyűjté és készerété, hogy egyenlő képpen imádkozni és könyörögni oda gyűlnének: ezen templomba temettetve vala Mercurius Martyrnak teste, ki Basiliusnak álmában megjelenék és biztonnyal megjelenté, hogy véghez vitte volna a dolgot, valamit parancsolt volna az Istennek Anyja, hogy Julianust megbüntetné és az közönséges ellenséget megölnéje, mely jeleneten Basilius felszerkenvén stb.⁷⁶⁷

Még Bornemisznál is:

De nemcsak az mi nyavalyáinkban esedezzünk ő előtte, hanem az mi felebarátinkéban is, hogy nem tettetes, hanem szívbeli könyörületesség is legyen mi bennünk, és az igaz atyafiúi szeretet legyen gyümölcse az mi igaz hitünknek, azért mint ezek, csudálatos nagy szerelmet mutatának az ő nyomorult felebarátjukhoz; kit midőn az ajtón be nem vihetnének, mindgyárt az ház héát meghányák, és kötéllel alá ereszték, sem fártságokat, sem költségeket nem szánák, így cselekedgyünk mi is. De jaj ki kevesen vadnak most, kik ily nagy gondot fel vennének másért, jaj ki kevesen könyörülnek most az nyomorult betegeken, foglyokon, éhezőkön, és mezíteleneken, mert nincs csak egy szál hit és isteni reménség is benne, noha mondgyák, de hazudnak benne, mert ha volna, annak mindgyárt kitetszenék jó gyümölcse is, a mint ezeknek is cselekedetekből kitetszik az ő nagy hitök.⁷⁶⁸

Ha a század kiemelkedő stilisztáit vizsgáljuk, kétségtelenül kedvezőbb képet nyerünk. De még a legjobbaknál is szüntelen kísért három olyan gyöngeség, amely megint feltűnően ellenkezik a Pázmánynál megszokott stílus tökéletességével. Egyik a stílus egyenetlensége, ötletszerűsége, az egyöntetűségnek – úgy is mondhatnók, hogy magának a szó esztétikai értelmében vett stílusnak – hiánya. Magyarinak például igen szemléletes, lendületes lapjai vannak,⁷⁶⁹ de máshol olyan tökéletlen mondatoktól hemzseg, amilyen mindjárt legelső mondata is, a maga bosszantó latinosságaival és képtelen hasonlatával:

Nem alítok ez föld kerekiségében oly esztelen, és böltseségtől meg fosztatott embert lenni, ki azt nem tudná, hogy ha valaki, meg akarja folyásátul, az folyó patakot állatni, annak leg először is, az víz eredetét és forrását kellessék fel keresni, ha munkáját hejában valónak lenni nem akarja.⁷⁷⁰

Alvinczi Péter leghatalmasabb művében, *Magyarország Panaszában* elemi erejű, lángoló részek akadnak, de pl. ugyanazon a lapon, amelyen a *pilises papok* elleni hatalmas tiráda harsog, ilyen siket és nehézkes mondatokat is olvashatunk:

A pilises papság minden emberi vélekedés kívül csak merő kegyelemből az ő előbbeni állapotjában hagyattatván, mely ellen, úgy mint a polgári köztünk való egyenetlenségnek gerjesztője ellen, noha a státusoknak és minden rendeknek bizonyos okokból keményebben kellett volna maguknak viselni, és azt a nyírt papságot, mint hazánknak mirígyét ki kellett volna gyomlálni, mindazáltal e nemzetségnek vele született jámborságából jobb reménységben lévén felőle és reménylven megjobbulását, az előszámlált hadi károkkal, melyek nagy részét ő maga is a pilises papság megköstolt vala és szemmel látott tanúja vala, előbbeni helyében hagyá.⁷⁷¹

Másik szembetűnő gyengesége még a legjobbak stílusának is, a szabatosság hiánya. Bornemisza például *Postillái* ötödik kötetének előljáró beszédében ilyen rendszertelen, elvnlküli egymásutánban sorolja föl a bűnök fajait:

Az bűn pedig sokféle: mint bálványozás, Bűbáj, Babona, Hitetlenkedés, Isten ígéje útálás, röstén való imádkozás, Innep nem szentelés, ragadozás, csalárd élet, torkosság, részegség, paráznság, házasságtörés, bujálkodás, másra írgykedés, feddődés, versengés, bosszúállás, rágalmozás, kegyetlenség, irgalmatlanság, kevélység és minden valami ellenkezik az Isten parancsolatjával.⁷⁷²

Mindezek a fogatkozások állandóan a pongyolaság hatását teszik ránk. Íme még egy bekezdés Magyar könyvének elejéről:

Sokszor három száz hetven esztendőttől fogva, elég tanácsot tartottunk a közönséges gyűlésekben erről, mint állhatnánk az Pogány Törökök ellen, de miért hogy a büntetéseknek okait, nem tttuk igazán meg ismerni és el távoztatni, minden végezésünknek, tanács tartásunknak, költségünknek, és hadakozásbeli fáradságunknak ez lött haszna, hogy mi fotton fottunk, az ellenség penig, szaporodot ellenünk, melyről írásokban sokan panaszkodnak: maga mind vitézségre termet erős férfiakkal, s-mind az hadi szerszámoknak, és fegyvereknek bőségekkel, sőt az hadakozásnakis, az víz mentében való jobb alkotmatosságával, és éléssel, fellyebb valóknak láttatunk mi, az el fáradozt, és megszűnően jött meg rémült pogánságnál lenni.⁷⁷³

A Pázmány előtti irodalom két legjobb, a többieknl sokkal egyénibb, élénkebb, helyenkint szinte már művészi stilsztája Heltai és Telegdi, – azt hiszem, valamennyi közül hozzájuk áll legközelebb Pázmány nyelve. De még az ő prózájukból is hiányzik, ha más nem, legalább a *zene*, a stílusnak az az elemezhetetlen, de felejthetetlen dallamossága, amelyet Pázmányból olyan jól ismerünk, és amely elsősorban adja meg a stílus művészi hatását. Még az ő prózájuk és a Pázmányé közt is azt a különbséget érezzük, amely a művészetet elválasztja az iparművészettől. Milyen eleven, erővel teljes Telegdinek következő néhány mondata, milyen hasonlóan hangzik Pázmány vitáinak rokon hangjaihoz, – és mégis mennyire más, mint azok:

Soha nem láttam oly csacsogó kalmárt, ki hitvány marháját több dícsérettel és magasztalással árulta volna, mint ez árúlja az ő alkotmányát, és soha nem olvastam oly írást, melyben valaki több mérget és keserőséget okádott volna ki más ellen, mint ő okád én ellenem ... Engemet mind könyvemmel egyetembe, a pad alá akarna vetni, hogy csak ű ülhetne az asztalnál.⁷⁷⁴

Heltai következő sorait Trócsányi egyenesen stílusa szépségének jellemzésére idézi. Csakugyan ki is emelkedik a kortársak nyelvének átlagos szürkeségéből, – de ki ne érezné, hogy Pázmányéhoz képest milyen szegényes és dadogó beszéd ez:

Undokságos hazugság az, a mit a Pápás predikátorok Ágoston Barát felől prédikállottak, hogy erőssen gondolkodván az Háromságnak titka felől, a tenger mellett talált volna egy gyermekskére, mely kalánkával hordott volna vizet a tengerből egy kis vermeckskébe, melyet a parton vájott volna a fővénybe. A gyermekskét megszólítván, ezt mondotta volna: Mit művelsz fiacskám? Az felelt volna az Ágoston barátának: Im az egész tengert behordom ebbe ez vermeckskébe. Mondott volna Ágoston: Fiacskám, Lehetetlen dologra ügyközel, mert igen nagy a tenger, A vermeckse pedig igen kicsin hozzá. Felelt volna a gyermekke: Inkább

lehetséges ez, hogy én a tengert ez veremcskébe be hordjam, Hogy nem mint te végére mehess annak, a mire te ügyközel. Mert nagy tenger az a titok, mellyet te fejedbe forgatsz, kinek végére soha nem mehetsz. Miképpen lehessen és legyen az, hogy az Isten egy, de azért ugyan három: Nem kedig három, Hanem csak egy. Szoros a te fejed ehhez Ágoston. És annak utánna a gyermekeske el enyészett volna.⁷⁷⁵

A század legjobb íróival való összevetés ránk kényszeríti azt a megállapítást, hogy Pázmánynak tulajdonképpen nincsenek elődei.⁷⁷⁶ És amint nincsenek elődei, utódai is alig vannak. Nem mintha nem utánozták volna. Már a kortársak, Káldi, Veresmarty stílusán is megérzik a nagy minta bátorító, színesítő, élénkítő hatása. Utánozták később is, legérdekesebben a XVIII. század két legjelesebb katolikus prédikátora: Csuzy Zsigmond és Bíró Márton, hatása megérzik a szentéletű ferences vándorapostol Kelemen Didák beszédein, tanulmányozta és felhasználta prózáját Faludi és az aufklérizmus tüzes ostromozója, Szaicz Leó; a XIX. században az ő stílusának elemeiből építette fel érdekes, kedves, zamatos prózáját a derék Nogáll János. Mindezek azonban csak szelíd visszhangjai az elhangzott mennydörgésnek. Itt is bebizonyosodik, hogy a nagy lángelméket éppen abban nem lehet utánozni, amiben igazán nagyok. Utánoztak egyes fordulatokat, egyes ízárnyalatokat, stilisztikai fogásokat; de az, ami nyelvművészetének legbelsőbb lényege, lelke, zenéje, azt megfogni sem lehet, nemhogy utánozni. A nyelvújítás pedig, amely betemette a régi utakat és egészen más tájak felé irányította a magyar stílus fejlődését, jóformán örökre lehetetlenné tette – prózánk örök kárára –, hogy elhatározó befolyással legyen a magyar prózai stílus fejlődésére.

De ha nincsenek elődei és utódai, nem tudjuk megtartóztatni magunkat, hogy legalább rokonait ne keressünk a próza nagy mesterei között. Ezeket a rokonokat azonban, aki Pázmány művészetét igazán átélte, nem Ciceróban és nem a kor nagy barokk egyházi szónokaiban találja meg. Sokkal közelebb érezzük hozzá – ha a mondanivaló és a nyelv zenéje tekintetében egyaránt egészen más világból valók is – azokat a nagy szépírókat, akikben igen-nagy gazdagság és igen-nagy mozgalmasság egyesül igen-nagy erővel és igen-nagy világossággal; akik egész kort, fajt, kultúrát fejeznek ki roppant egyéni erővel és eredetiséggel, és akik valójában mind utánozhatatlanok. Azt hiszem, nyelvgéniusza közelebb áll Rabelaishoz, mint Bossuethoz, közelebb Lutherhez mint Bellarminhoz, közelebb Shakespearehez, mint Ciceróhoz. Ha pedig magyar rokonait keressük, a kortársakon, főleg Telegdin és a két magyar Biblián kívül elsősorban Mikes szelíd prózája csendül fel bennünk: mintegy moll-változata Pázmány hatalmas dúr-zenéjének. Az újabb magyar prózastílus, a nyelvújítás finomító és gyengítő langyos fürdője óta messze került Pázmánytól. Leggyökeresebben rokonának, – az elválasztó világok ellenére is – Szabó Dezső prózáját érzem.

*

Pázmány a *Prédikációk* utolsó darabja elé néhány megjegyzést bocsátott. Megmondja bennük, hogy ezt a beszédet, karácsony napján sok és nehéz akadozással, sőt félbenszakasztással predikállotta utólszor Nagyszombatban, 1635. év végén. „Álítom, hogy ez leszen vége a negyven esztendő-túl-fogva-való predikállásomnak, mert mellyem fulladási, hurutok és belső szelek szagatási, emlékezőseim fogyatkozási, fogaim kihullási, egyéb minden napi sok nyavalyákkal egyetemben, alkalmatlanná tettek predikállásra. Hanem Istent alázatosan kérem, hogy tegye gyümölcsössé a hívek lelkében eddig-való tanításomat, nékem pedig adgyon boldog kimúlást az árnyék világból Amen.”⁷⁷⁷

Nem telt bele másfél esztendő, 1637. március 19-én az Isten teljesítette utolsó kérését.⁷⁷⁸ Az utolsóelőtti – igéjének gyümölcsözése – teljesedett betű szerint a történelemben, teljesedik

lélek szerint, művészi termőereje szerint, míg magyar lélek és magyar szó él: gyümölcsözik, mint jó földbe esett mag, tízszeresen és százszorosan.

Jegyzetek

Pázmány művei és levelezésének nagyrésze a Pázmány-Egyetem Hittudományi Karának jeles kiadásában három évtizede összegyűjtve áll a kutató rendelkezésére:

1. Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország primása Összes Munkái. (Magyar sorozat 7 kötet. Bpest, 1894–1905. Idézeteinkben: Ö. M. Az idézeteket e kiadás szövege és helyesírása szerint adjuk);
2. Petri Cardinalis Pázmány Opera Omnia (Series Latina. 6 kötet. Bpest, 1894–1904. Id.: O.O.);
3. Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprimása Összegyűjtött Levelei (Sajtó alá rendezte Hanuy Ferenc. 2 kötet. Bpest, 1910–11. Id.: L.);
4. az *Okok nem okok*-at közzétette Stripszky Hiador: Pázmány Péter Ismeretlen Magyar Könyve. (Bpest, 1937.)

Életét– legalább külső életét – Fraknói két nagy életrajzából szinte napról-napra végigkísérhetjük.

5. Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora (3 kötet. Pest, 1868–72.)
6. és Fraknói Vilmos: Pázmány Péter. (Magy. Tört. Életrajzok. Bpest, 1886.)

A régebbi életrajzok közül legfontosabb

7. Podhraczky József: Pázmány Péter esztergomi érseknek és a római közönséges anyaszentegyház cardinalisának élete. (Buda, 1836.)

Újabban is derék kiadványok és tanulmányok számos újabb adatot és kiadatlan levelét tették közzé. A jelentősebbek:

8. Szilágyi Sándor: Rákóczi és Pázmány (Tört. rajz. Pest, 1870. Okmánytárral.),
9. Karácsonyi János: P. P. ifjúsága és rokoni összeköttetései (Religio. 1907.),
10. Biró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal (Erdélyi Múzeum. 1914.),
11. Balanyi György: P. P. népszövetségi tervezete (Sz. István Akad. 1933.),
12. ua.: P. P. és a papnevelés. (Theologia. 1937.)

Nagyon jó kis munka Vayer Lajos: P. P. ikonográfiája (Bpest, 1935.),

13. Kastner Jenő: P. P. gráci évei (Kath. Szemle. 1935.),
14. Galla Ferenc: Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigoniensis Epistolae ineditae (Vác, 1936.),
15. ua.: A Pázmáneum alapítása és a Szentszék (Olaszországi Magy. Oklevéltár. Közrebocsátja a Római Magy. Tört. Intézet. Vác, 1935.).

Fontos régebbi forrás

16. Mednyánszky Alajos: Petri Pázmány Sacr. Rom. Eccl. Card. et Archiep. Strig. Legatio Romana. (Pest, 1830.) Az anyag teljes, módszeres feldolgozása azonban késik, belső fejlődésének megfigyelésére még kísérlet sem történt.

Sokan foglalkoztak pályájával, főleg nagyobb történeti művek részleteként, politikai és egyháztörténeti szempontból; sajnos, ritkán mellette vagy ellene való elfogultság nélkül. Jelentősebbek:

17. Pulszky Ágost: Pázmány Péter (Bpest, 1887. Olcsó Ktár.),
18. Áldásy Antal: P. P. élete. (Bpest, 1898. Magy. Ktár.)

Egész alakjának és történeti szerepének legmélyebb, legplasztikusabb képét

19. Szekfű Gyula adta a nagy Magyar Történet V. kötetében.

A százados ünnepek alkalmából két kitűnő jellemrajzát kaptuk

20. Kornis Gyulától (Pázmány személyisége. Bpest, 1935.) és
21. Schütz Antaltól (A nemzetnevelő Pázmány. Bpest, 1938.),
22. már előbb Várdai Bélától (P. P. negyedfél század távlatából. Sz. István Akad. 1920.)

Legújabbban komoly tanulmányok vizsgálták bölcséletét

23. Gerencsér István: A filozófus P. Bpest, 1937.
24. Félegyházy József: P. bölcslete. Bpest, 1937. és teológiáját
25. Petró József: P. P. teológiája. Bpest, 1932. Már előbb
26. Dudek János: Dogmatikai Olvasókönyv. 1908.

A szónok Pázmányról finom megfigyeléseket adott

27. Ravasz László (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.) és részletes, bár külsőséges elemzést
28. Kudora János (Magyar egyházi szónokok. Hittudományi folyóirat. 1900) és
29. Mihálovics Ede (A kat. prédikáció története Magyarországon. II. kötet. Bpest, 1901.).

Bellarminhoz való viszonyát tisztázta

30. Kovács Lajos (P. Kalauza és Bellarmin Disputái. Kassa, 1908.) és
31. Horváth Cyrill (P. és Bellarmin. Egyet. Philol. Közl. 1909.).

Néhány philologiai részletkérdést kisebb értekezések vizsgáltak

32. Bendi Nándor: P. P. prédikációi és az ókori klasszikusok. Székesfehérvár, 1910.
33. Lakatos Vince: L. Annaeus Seneca P. prédikációiban. Keszthelyi kat. gimn. értesítő. 1906.).

Írói működéséről eddig csak az életrajzok és nagyobb összefoglaló művek keretében szóltak. Sokszempontú összefoglalást ad

34. Alszeghy Zsolt: A magyar irod. tört. III. A tizenhetedik század. Bpest, 1935.,
35. ua: P. az író. Sz. István Akad. Ért. 1938.), stílusművészetéről
36. Horváth János (Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet. 1924.),
37. Kosztolányi Dezső (A magyar próza atyja. Nyugat. 1913.)
38. és Laczkó Géza (Cardinalis Pázmány. uo.) adtak néhány termékeny gondolatot.

Pázmánnyal az íróval behatóan még senki sem foglalkozott.

¹ Összegyűjtött levelei, I. 61.

² „Ego certe Varadinum, et eum, qui ei adiacet, tractum, dignum censeo, pro quo Christianitas universa diu depugnet.” I. h. 82.

³ Az Szent Irásról és az Anyaszentegyházról – Ajánlás. Összes Munkái. V. 349.

⁴ „Váradon és az Erdélyhez kapcsolt magyarországi vármegyékben a katolikus egyháznak nevezetes *maradványaira* találtam, melyeket elhanyagolni nem szabad”, írja a pápának Possevino 1583. ápr. 12-én. Id. Fraknoi: Egy jezsuita diplomata hazánkban. 1907. 23–4. – „Váradon kétezer katolikus van még, és a körülfekvő helyekről, különösen a török uralom alatt álló Gyuláról, néha négy-ötezer hívő gyülekezik oda, noha katolikus magyar hitszónok nincs, hanem csak egy külföldi pap misézik.”

⁵ Karácsonyi János: P.P. ifjúsága és rokoni összeköttetései. Religio 1907. 350. sköv. Istvánffy históriája az olasz származásnak látszik kedvezni. (Historiarum de rebus Hung. I. XXXIV. Az 1758-i bécsi kiad. 84.)

⁶ Possevino jelentése 1583 jan. 26-ról. Idézi Veress E.: A kolozsvári Báthory-egyetem tört. Erdélyi Múzeum 1906. 184.

⁷ Zsák J. Adolf (*Ki térítette P. P.-t a kat. vallásra?* Nagyvárad, 1901.) valószínűvé teszi, hogy P. apja és kétéves testvére György ugyanekkor katolizált.

⁸ H. Bremond: Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours. I. Paris, 1935. 15.

⁹ Fraknoi: Egy jezsuita diplomata hazánkban. 1902. és L. G. Schnürer: Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit. 1937. Paderborn–Wien. 354. sköv.

¹⁰ Possevino és Szántó nagyváradi szerepére nézve l. Karácsonyi János és Fraknoi id. m.

¹¹ „Unicum nationis nostrae asylum” – írja róla Raynaldus vatikáni könyvtárnoknak 1580-ban. A levelet közli Veress E. i. munkájának Oklevéltárában. I. h. 345.

¹² Szántó Istvánra vonatkozólag l. Fraknoi Vilmos: Pázmány Péter. 1886. 9. sköv. – továbbá Fraknoi V.: Egy magyar jezsuita a XVI. században. 1888.

¹³ Zsák J. Adolf (i. m.) azt iparkodik valószínűvé tenni, hogy P. Törösy György jezsuita atyának hatása alatt katolizált, akit Possevino küldött Váradra 1583-ban.

¹⁴ 14 Veress Endre: i. m. – ahonnan az alábbi adatok legnagyobb része is való.

¹⁵ 1584-ben pl. nem kevesebb, mint tizenhat prot. lelkész fia tanul náluk. (Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. A Báthoryak kora. Írta Bíró Vencel. 53.)

¹⁶ A levelet id. B. Duhr: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. I. 292.

¹⁷ Id. Veress: i. m. 174.

¹⁸ A Mária-társulatra vonatkozólag l. Duhr: i. m., passim.

¹⁹ L. Bíró Vencel, i. h.

²⁰ Szántó I. lev. Sirleto bíboroshoz, Veress Oklevéltárában, i. h. 360.

- ²¹ Gálffy János.
- ²² Veress Oklevéltárában, 370.
- ²³ L. mindezeket Duhr i. m. I. 529. sköv.
- ²⁴ L. Duhr i. m. I. 535. sköv.
- ²⁵ L. Schnürer i. m. 352–3.
- ²⁶ Duhr i. m; I. 52.
- ²⁷ Uo. II. 523.
- ²⁸ L. Félegyházy József: Pázmány bölcselete, 1937. 123–4.
- ²⁹ Ipolyi kiadása: Régi magyar egyházi írók. I. Bp. 1875. 34.
- ³⁰ I. m. 88.
- ³¹ L. Félegyházy József: Bécsi és római hatások a fejlődő Pázmányra. Kat. Szemle, 1937. 201–2.
- ³² Az adatokat I. Duhr i. m. II. 529. sköv.
- ³³ Néhányat idéz L. Schuster: Fürstbischof Martin Brenner. Graz és Leipzig, 1898. 193.
- ³⁴ L. Schuster i. m. 340.
- ³⁵ Uo. 344. A következőkre vö. még: Kastner Jenő: P. P. gráci évei. Kat. Szemle. 1935. 9. sköv.
- ³⁶ L. Podhraczký József: P. P. esztergomi érseknek és a római közönséges anyaszentegyház kardinálisának élete. Buda, 1836. 21.
- ³⁷ Vö. Félegyházy József: Pázmány bölcselete, 1937 és Gerencsér István: A filozófus Pázmány, 1937, passim.
- ³⁸ Opera Omnia. V. 595.
- ³⁹ O. O. IV. 259. sköv.
- ⁴⁰ L. Kari Joel: Wandlungen der Weltanschauung. Tübingen, 1928. I. 337.
- ⁴¹ A wittenbergi Jacobus Martini 1604-ben megjelent Theorematum Metaphysicorum Exercitationes című munkájában L. Gustav Schnürer: Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit. 303.
- ⁴² Az O. O. nyomtatott kiadásában ezek a jegyzetek már bele vannak olvasztva a szövegbe.
- ⁴³ Ö. M. III. 6.
- ⁴⁴ Bellarminról sem, mint ahogy a Kalauz tárgyalásánál ki fog tűnni.
- ⁴⁵ Félegyházy József i. m. 216.
- ⁴⁶ Pl. O. O. I. 87. vagy 229.
- ⁴⁷ Pl. Félegyházy i. m. 195.
- ⁴⁸ O. O. II. 73.
- ⁴⁹ L. Gerencsér i. m. 57–68.
- ⁵⁰ L. Gerencsér i. h.
- ⁵¹ L. Félegyházy i. m. 143–144.
- ⁵² O. O. III. 521.
- ⁵³ Félegyházy i. m. 149.
- ⁵⁴ L. az idevonatkozó levelezést és a bírálati szövegeket levelezésének I. kötetében; L. I. 1–16. sköv. és uo. Függelék 755. sköv. – (Hasonlóban különben a nagy Suareznek is többször volt része. Őt is éppen Aquaviva, a későbbi generális tisztázta.)
- ⁵⁵ Aquaviva generális levele, 1598. aug. 24-ről. Ö. L. I. függelékében. I. 756.
- ⁵⁶ Uo. I. 755–6.
- ⁵⁷ L. idevonatkozólag Aquavivának az id. helyen közölt leveleit.
- ⁵⁸ „Hinc factum est ut ego bis terve nec sine stomacho Vestrae Paternitati scripserim ... et ... cur interdum acerbius questus sim in litteris ad V. P.” Uo. I. 18.
- ⁵⁹ A Forgáchok is a Hunt-Pázmán-nemzetségből származtak.
- ⁶⁰ L. a leveleket L. I. 6., 8., 10.
- ⁶¹ Az Exaetenben megőrzött, 1600-ból való katalógus adatát közli Hanuy. L. I. 756.
- ⁶² Fraknoi. 30.
- ⁶³ Mihalovics Ede: A kat. prédikáció története Magyarországon. 1901. II. 7.
- ⁶⁴ Id. Lányi Károly Magyar Egyháztörténelme. Átdolgozta Knauz Nándor. II. Esztergom, 1870. 154.
- ⁶⁵ Uo. 95.
- ⁶⁶ Uo. 316.
- ⁶⁷ Károlyi Árpád: Magy. Országgyűl. Emi. 230. és jegyz. Ld. Sörös Pongrác: Forgách Ferenc a bíboros. Századok, 1901. 593.
- ⁶⁸ L. I. 24.
- ⁶⁹ Uo. I. 26–28.
- ⁷⁰ „Ha valaha kíváncsi – írja Alvinczi a kassai főkapitánynak – az Isten tisztessége mellett fölkelni és az ő dicsőségét oltalmazni, mostan egyszer egész országgal méltó volna megindulni ez Isten ellen keresztény

vallásunkat káromló gonosz ember ellen, aki káromló könyvet írt ... Bizony vármegyénként kellene elhordozni és a gyűlés előtt valamit végezni”. Id. Fraknoi. I. 92.

⁷¹ L. Sörös Pongrácz i. m. 725.

⁷² A két műnek, amelyeket Pázmány Joannes Jemicus senkvici plébános álneven írt, címe: *Peniculus Papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et Hyperaspistes legitimae antilogiae illustrissimi cardinalis Francisci Forgách – és Logi Alogi, quibus Baptae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli et Hyperaspisten legitimae antilogiae vellicant, veritatis radiis obruti*. Mindkettő Pozsonyban jelent meg, de megjelentek másodszor a Kalauz második kiadásában is függelékképpen (1613). Ez a két mű Pázmány két legjelentősebb munkája. A Fraknoi felhozta adatok (Frankl I. 101. sköv. 1.) lehetetlenné teszik, hogy elvitassuk őket Pázmánytól, de furcsa, keresett, szellemeskedő és éppen nem klasszikus latinságuk, amely miatt igen nehezen érthetők és amely teljességgel elüt Pázmány minden más munkájának latin stílusától, még magyarázatra vár.

⁷³ „Huomo di lettere, di valore, e non solo consapevole, ma in un certo modo direttore per dir così del metodo e del governo del buon Signor Cardinale”. Id. Fraknoi. 73.

⁷⁴ Sörös P. i. m. 815. sköv.

⁷⁵ Ö. M. I. 207–208.

⁷⁶ Talán szabad ragaszkodnunk a hagyományhoz, amely a Kempis-fordítás megjelenését az 1604. évre teszi. Ez a felfogás Sándor István Magyar Könyvesházának (Győr, 1803, 16. l.) egyetlen adatára támaszkodik, amely szerint a mű első kiadása ebben az évben jelent meg Bécsben. Minden forrás innen veszi át az adatot. Az adat hitelessége azonban nagyon kétséges. Ez a kiadás ugyanis egyetlen példányban sem ismeretes, a művet csak a második (1624.-i) ugyancsak bécsi kiadásból ismerjük, és az – ellentétben Pázmány többi új kiadásaival – nem jelzi, hogy második kiadás volna. Sándor István adatai közül viszont nem egyről bebizonyult már, hogy téves értesülésen alapul. Nem világos az sem, hogy a Grácban időző Pázmány, akinek rendelkezésére állt a gráci jezsuiták nyomdája – többi, Grácban írt munkája csakugyan ott is jelent meg – miért nyomtatta ezt a könyvét Bécsben. Az 1604.-i megjelenés ellen szól Maros-Vásárhelyi Gergely 1622-ben Kolozsvárt megjelent Kempis-fordításának előszava is, amely elmondja, hogy már 28 évvel előbb lefordította ezt a könyvet „sok fő emberek kérésére”, az a mű azonban kéziratban elveszett; fordítását (a második, 1622.-i szöveget) úgy látszik az első magyar Kempis-fordításnak („zsengének”) tekinti. Nem látszik valószínűnek, hogy Vásárhelyi ne ismerte volna nagy rendtársának 18 évvel előbb megjelent fordítását. Mindezek az okok nagyon meggyöngítik ugyan Sándor István adatának hitelességét, de talán mégsem kényszerítenek arra, hogy egészen elvessük. Vásárhelyi szavait ugyanis nem kell szükségképpen úgy érteni, mintha nem ismerte volna Pázmány művét, és az új fordítást jól megokolhatta az is, hogy Pázmány könyve majdnem két évtized alatt bizonyára régen elfogyott. A stíluskritikai vizsgálat, amely egyedül szolgáltatna döntő bizonyítékot, ezen a ponton nem siet segítségünkre. Pázmány nyelve ugyanis a gráci években írt többi műveiben (így a stílus tekintetében a Kempis-könyvvel legrokonabb *Imádságoskönyv* első, 1606.-i kiadásában is) ugyanazt a gazdag, színes, fejlett nyelvművészetet mutatja, mint a Kempis-fordításban, és mint a három évtizeddel utóbb megjelent Prédikációkban; a Kempis-fordítás nyelvének tökéletességéből tehát nem következtethetünk annak korára. Minthogy pedig Pázmány lelkipásztori, egyházpolitikai és írói törekvéseinek abba a fejlődési folyamatába, amelyet vázolni próbáltunk, nagy lélektani valószínűséggel illik bele a Kempis-fordításnak ez a korai keletkezése, ez elég oknak látszik, hogy ragaszkodjunk a hagyományos felfogáshoz. (Miklós alább id. művében az ellenkező nézeten van.)

⁷⁷ „Noha pedig ezt a könyvet régen, minden keresztyén nyelvekre, sőt még török nyelvre is fordították, de én ez ideig nem láttam, hogy valaki azt magyarul kinyomtatta volna; maga én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem ítéltém volna fordításra méltónak.” Ö. M. I. 208.

⁷⁸ Így a Lobkowitz-, Lázár-, Wessprémi-, Debreczeni-, Nádor-, Bod-, Guari-kódexben. L. Miklós Ráfael: Krisztus Követése magyar fordításai. Különlenyomat a csornai prem. kanonokrend szombathelyi Szent Norbert-gimnáziumának 1934–35. évi Értesítőjéből. Szombathely, 1935. 20. sköv. 1.

⁷⁹ Le akarta fordítani Szántó István is (L. Timár Kálmán: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. Ir. Közl. 1930. 39–40.), de munkája aligha készült el.

⁸⁰ Pázmány Sommaliusnak 1600-ban Antwerpenben megjelent latin szövegét használta. L. Ö. M. I. 208.

⁸¹ Uo. 207.

⁸² Ö. M. 201.

⁸³ A dolog természete szerint – minthogy az eredetinek sokszor még hanglejtését is követi – elég sokszor esik latinizmusba. (Vö. Kiss Ignác: Kempis magyar fordításai. Egy. Phil. Közl. 1885. 236–7.)

⁸⁴ Ö. M. I. 272–273.

⁸⁵ Nyilván ez lehetett az a Kempis-könyv is, amelyet a hétéves háborúban elesett magyar huszárok tarsolyában is megtaláltak a temető poroszok. (L. Nogáll idézendő művének előszavát.) – A legművészebb magyar Kempis-fordítás, az egyetlen, amely Pázmányét – legalább számunkra – felülmúlja, Nogáll Jánosé (1864) tudatosan Pázmány stílusát követi.

⁸⁶ Keresztyéni imádságos könyv, melybe szép, ajtatos kõnörgések háladások és tanúságok foglaltatnak. Grác 1606. Pázmány életében megjelent három újabb kiadása 1610. 1625. 1631., valamennyi Pozsonyban.

⁸⁷ Ö. M. II. 5.

⁸⁸ Uo. 4.

⁸⁹ Hét van köztük egyenesen imádságoskönyv, kívülük még tizennégy tartalmaz imádságokat. L. Gajthó István: A XVII. század katolikus imádság-irodalma. Bp. 1936. 5.

⁹⁰ Péchy Lukács: Szent-Ágoston doktornak elméledő, magánbeszélő és naponként való imádsági. 1591, és Vásárhelyi Gergely: A keresztyéni tudományok rövid summáinak részei (Canisius katekizmusának fordítása, Nagyszombat 1596). Van ugyan egy adatunk, egy 1594-ben Prágában megjelent magyar imádságoskönyvről, de ennek egyetlen példányát sem ismerjük. (Fejérkövy István esztergomi érsektől, †1596, egyetlen említése Katonánál. L. Szinnyi, 272.)

⁹¹ Uo. 5.

⁹² Uo. 7.

⁹³ „Noha azért az új-hitűek, midőn látják, hogy valaki keresztet vét magára, csúfságban azt kérdik: „mit legyen a kezével?” De mi a kereszttel nem a legyet, hanem a nagy Beelzebubot, a legyen istenét kergetyűk ... Mert az igaz keresztyénnek nincsen egyéb dicsekedése a keresztnél, mellyel az választottak homloka megjegyeztetik.” (Uo. 56–57.) Talán egyetlen csipős helye a szenteltvizet gyűlölő „mostani keresztyéneknek” szól: (Uo. 59.)

⁹⁴ Uo. 106.

⁹⁵ Ö. M. II. 257.

⁹⁶ Uo. 258.

⁹⁷ Uo. 260.

⁹⁸ Uo. 4.

⁹⁹ Ö. M. II. 76.

¹⁰⁰ Uo. 211–212.

¹⁰¹ I. m. II. 176.

¹⁰² L. I. 767.

¹⁰³ Frankl: Pázmány. III. 340–341.

¹⁰⁴ Id. Borbély: A magyar irod. története. A legrégibb időkől 1825-ig. Kolozsvár, 1924. 72.

¹⁰⁵ Id. Duhr i. m. I. 646.

¹⁰⁶ L. K. Werner: Geschichte der Katholischer Theologie. Seit dem Trienter Concil bis zur Gegenwart. (Gesch. der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. VI.) 6. sköv.

¹⁰⁷ Fridericus Brennernek ezt az értekezését (*Diatriba theologica de visibili Christi in terris Ecclesia, adversus posthumum Guilielmi Vitakeri librum contra Illustrissimum Cardinalem Bellarminum ... Praeside R. P. Petro Pázmány, e societate Iesu, S. S. Theologiae in Alma Universitate Graecensi professore ordinario. 1605.*) egyesek Pázmány művének gondolták; a cím azonban, amely megnevezi a szerzőt, világosan beszél.

¹⁰⁸ Id. Borbély István i. h. 70. (Az eredetinek egyetlen példánya Bázelen van.) A következőkre nézve vö.: Braunecker Margit: Nagyszombat mint irodalmi központ. 1560–1640. Bpest. 1955, és Rónay György: Pázmány magyar elődei. (Theologia. 1936).

¹⁰⁹ Ö. M. I. 42. Ez az utalás okozta azt a félreértést, hogy a fõntebb említett hasonló című és tárgyú disszertáció Pázmány műve. Pázmánynak hasonló című munkája ugyanis nem ismeretes.

¹¹⁰ Turóczi-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Minerva, 1930. 253. sköv.

¹¹¹ Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk.: Vajthó László. 5. sz. 50–1.

¹¹² Telegdi Miklós: Az Evangeliomoknak ... magyarázatjának Első Rész. Bécs. 1577. 408–9.

¹¹³ Az igaz anyaszentegyházról és ennek fejről az római pápáról való Articulus, kérdésekkel és feleletekkel az próféták és apostolok írásból kiszedetett, melyben az régi és mostani pápa székit oltalmazóknak híjában való írásai és argumentumi refutáltatnak és meghamissittatnak. Irattatott Aegidius Hunnius, az szentírásnak doktora és professora által. Sárvár. 1602.

¹¹⁴ Ö. M. I. 47.

¹¹⁵ Ö. M. I. 71.

¹¹⁶ Ö. M. I. 180–1.

¹¹⁷ A *Tíz Bizonyosságban* pl. egy ugyanazon évben megjelent vitairatra is felel.

¹¹⁸ Ez az a mű, amelyet *Campianus Edmondnak okai* címen Balassa Bálint fordított magyarra. Megjelent a csonka művet befejező Dobokai Sándor jezsuita gondozásában. (Bécs, 1607.)

¹¹⁹ Ö. M. I. 381.

¹²⁰ Ö. M. I. 386.

¹²¹ Ö. M. I. 471.

¹²² Ö. M. I. 485.

¹²³ Fünffzig Ursachen, weshalb die Kalviner zu meiden sind, 1577. L. erre és a következő utalásokra nézve Karl Werner: Geschichte der apologetischen und polemischen Literatur der Christlichen Theologie IV. Schaffhausen, 1865. 510. sköv.

¹²⁴ Theologiae Calvinistarum. lib. 4. Frankfurt, 1592.

¹²⁵ Calvino-Turcismus id est Calvinisticae perfidiae cum Muhametana collatio et dilucida utriusque sectae confutatio. Antwerpen, 1597.

¹²⁶ A mű Krakkóban, 1612-ben jelent meg lengyel nyelven.

¹²⁷ Ö. M. I. 557.

¹²⁸ Ö. M. II. 275.

¹²⁹ Az *Imádságos könyv* későbbi kiadásaiából Pázmány elhagyta ezt a függeléket; közben megjelent vitairatai után nyilván már fölöslegesnek érezte.

¹³⁰ Inter hos ergo Lutherocalvinonovoevangelicocamoeleantes, qui religionem Catholicam palam traducendo excellere in Ungaria videbantur, non ultimo loco nominari iam pridem audio ... (Ö. M. II. 325.)

¹³¹ U. o. 339.

¹³² Ö. M. II. 338.

¹³³ A címben szereplő öt kezdőbetű Pázmány nevét rejti: Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pázmány. A mű második, átdolgozott kiadása a *Kalauz* első kiadásának függelékében *Egy tudakozó praedikátor nevével íratott Öt levél* címen jelent meg.

¹³⁴ Ö. M. II. 510.

¹³⁵ A dialóg-forma különben nem példátlan a vitairodalomban. Dialógformájú pl. – hogy P.-hoz közeleső példára hivatkozzunk, Wilh. Reginald 1597-ben megjelent *Calvino-Turcismus*-a. – Johannes Arundionensis leMBERGI kanonoknak *De religione sacrosancta* c. munkája (1562–3, Köln) még közelebb áll az *Öt szép levél*-hez, amennyiben négy ember beszélget benne: egy kat. lengyel, egy szakádár rutén, egy protestáns német és egy olasz prelátus.

¹³⁶ Ö. M. II. 542–3.

¹³⁷ Ö. M. II. 511–3.

¹³⁸ Ö. M. II. 558–9.

¹³⁹ Ö. M. II. 556–7.

¹⁴⁰ Ö. M. II. 537.

¹⁴¹ Ö. M. II. 574.

¹⁴² Ö. M. II. 552.

¹⁴³ " Uo. 553.

¹⁴⁴ Uo. 527.

¹⁴⁵ Uo. 610.

¹⁴⁶ Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertől, S. T. D. P. P.-től küldetett színes öt Levelekre rend szerint való felelet. Alvinczi Pétertől, a kassai M. Eklésia lelki pásztorától. Debrecen. L. Szabó Károly: Régi Magyar Ktár. I. 189.

¹⁴⁷ Még Pázmány nevét is elferdítve, *Námzár*-nak írja és záptojáshoz hasonlítja. Ö. M. II. 635. A német vitairodalom gyakori fogása ez. L. alább a Heerbrand–Ernhoffer-féle vitát.

¹⁴⁸ Uo. 632.

¹⁴⁹ Ö. M. II. 631.

¹⁵⁰ Ö. M. II. 655.

¹⁵¹ Az Nagy Calvinus Jánosnak hiszek-egy-Istene az az: Calvinus értelme szerint való igaz magyarázattya az Credónak, mely az Calvinus tulajdon könyveiből híven és igazán egybe szedettetett, az Calvinista Atyafiaknak lelki éppületekre és vigasztalásokra. S. T. D. P. P. Nagyszombat. 1609. Egyetlen példánya a mármaroszigeti ref. líceum könyvtárában.

¹⁵² Ö. M. II. 700.

¹⁵³ Vö. Duhr i. m. I. 680.

¹⁵⁴ K. Werner: Geschichte der apologetischen u. polemischen Literatur der christlichen Theologie. IV. Schaffhausen, 1865. 638.

¹⁵⁵ Francisci Gomari Speculum verae Ecclesiae Christi, in quo errores Fr. Costeri in suo Enchiridio confutantur. Hanau, 1605. L. K. Werner: Franz Suarez u. die Scholastik der letzten Jahrhunderte. I. Regensburg, 1861. 57.

¹⁵⁶ Ö. M. II. 703.

¹⁵⁷ Ö. M. II. 717.

¹⁵⁸ Ö. M. II. 701.

¹⁵⁹ Idézi Fraknói. 52.

¹⁶⁰ Szent Cyprián iratait például e munka közben – 1612. dec. 11-én – veszi ki olvasásra a Monoszlai alapította pozsonyi káptalani könyvtárból. Fraknói: P. P. és kora. I. 114.

¹⁶¹ *Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz*; Melyet írt Pázmány Péter, Jezsuiták rendén való tanító. Pozsony, 1613. – A második – Pázmánytól javított és kiadott – kiadás címe: *Hodegus, Igazságra Vezérlő Kalauz*. Pázmány életében három kiadás jelent meg belőle (1613, 1623, 1637). Negyedik kiadása 1766-ban Nagyszombatban jelent meg, az ötödik (1897) a nagy egy. Ö. M.-ban.

¹⁶² Ö. M. III. 9–10.

¹⁶³ Ö. M. IV. 557.

¹⁶⁴ Ö. M. III. 14.

¹⁶⁵ Ö. M. III. 13.

¹⁶⁶ Ö. M. III. 11.

¹⁶⁷ Uo. 123. sköv.

¹⁶⁸ Ö. M. III. 150.

¹⁶⁹ Ö. M. III. 165.

¹⁷⁰ Ö. M. III. 207.

¹⁷¹ Ö. M. III. 209.

¹⁷² Ö. M. III. 560.

¹⁷³ Ö. M. III. 5–6.

¹⁷⁴ Ö. M. III. 560–61.

¹⁷⁵ Ö. M. III. 43–4.

¹⁷⁶ A magyar irodalom története a XVII. században. Egyetemi előadások. Jegyezte és kiadta: Csoma Kálmán. Bp. 1907. 88.

¹⁷⁷ Borbély István: i. m. 109.

¹⁷⁸ L. többek közt Ö. M. III. 205, 206, 306.

¹⁷⁹ Pl. Ö. M. III. 343. sköv.

¹⁸⁰ Ö. M. III. 305.

¹⁸¹ Ö. L. I. 10. sköv.

¹⁸² Ö. M. III. 280. sköv.

¹⁸³ Jesvita Páterek Titkai. Magnovardia, 1657. 31. sköv. – ahol különben Luther ördögi érintkezéseiről is szó esik.

¹⁸⁴ „Fordított volt Magyarra Veresmarti egy Leonárdus Lessius Jesuita könyvét még pribékségének elein 1611. esztendőben ... Valaki a Szentírást forgattya, bizonyos jele Veresmartiként, hogy valamikor pápista volt: De Lessiusként az Ördög forgattya a Szentírást: Azért Veresmartiként bizonyos jele, hogy az Ördög valamikor pápista volt.” Pápisták Méltatlan Üldözése a vallásért, 50–51. l.

¹⁸⁵ Amelyekből különben Pázmány is idéz a *Kalauz*-ban: Ö. M. III. 288. sköv.

¹⁸⁶ Postilla, azaz egymás után következő praedikátiuk az úrnapi szent Evangéliumok szerint... melyek az nemes szabad kiráji városban Cassaban praedikáltattak Alvinczi Péter pap által. Kassa, 1633. 392.

¹⁸⁷ Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. 210.

¹⁸⁸ Ö. M. III. 232.

¹⁸⁹ Ö. M. III. 13.

¹⁹⁰ Uo. 7.

¹⁹¹ Említettük az 1616-i prágai esetet. A *Kalauz*-ban is ezt írja: „Nem csak a sár-vári prédikátortól, Magyarai Istvántól, de egyebektől-is hallottuk, hogy azzal mentették magokat a velünk-való beszélgetéstől, hogy nem akarják lelki-isméretük csendesességét felzavarni; az-az, félnek, hogy az igazságot meg ne ismérjék”. Ö. M. III. 556.

¹⁹² „Mikor Pázmány Uramnak *Kalauz*-zát olvasni kezdettem volna, találék ilyen pirongatásul való intését: Kal. pag. 80. 81. Vannak úgymond némellyek, kik minden okos gondolkodás nélkül a miben születettek és neveltettek, azt javallják, soha tovább nem akarnak lépni” – írja az *Amaz hétfejjű és tíz szavú fene bestián ülő ... parazna Babilonnak ... mezítelenségének tüköre* c. névtelen protestáns irat első dialógusa (1671; a 25. számozatlan lapon). Különben többször említi *Pater Kalauzt*.

¹⁹³ *Kegyes Istenes Beszélgetések* stb. c. munkájában. Id. Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. 1899. 344. l.

¹⁹⁴ A kifejezés Balásfy Tamás 1616-ban Pozsonyban megjelent iratának címe, mely Pázmányt védi a csepregiek ellen.

¹⁹⁵ Az ilyen oldaltámadásokat Zvonarichnak Haffenreffer tübingai teológus *Loci theologici*-ja után fordított ily című könyve kezdte: *Az Szent írásbéli hitünk ágainak* bizonyos móddal és renddel három könyvre való osztása. Keresztár, 1614. – Ehhez Nagy Benedek kőszegi iskolamester írt hatlapos előszót, több más protestáns pap (köztük még három Zvonarich) pedig egy Protestációt: mindkettő erősen támadja a *Kalauzt*. Ez a könyv adott alkalmat a csepregi polémiára. Pázmány Szyl Miklós álnév alatt még azon évben kiadja Bécsben feleletét *Csepregi Mesterség* címen. Zvonarich és Nagy *Pázmány Péter Píronsági* címen újra felveszik a harcot a „syrénes szavú de áspis mérgű” Pázmány ellen (Keresztúr, 1615), aki a következő évben (római útjából

visszatérve) Prágában nyomtatja ki a „morgók” ellen második válaszát: *Csepregi Szégyenvallás*, azaz rövid felelet, melyben a csepregi hiúságoknak köszegi toldalékait verőffényre hozza P. P.

¹⁹⁶ Mint ilyent támadja meg Pázmány, *Az Calvinista Prédikátorok igyenes erkölcsű tekkéletességének tüköre* c. munkájában (1614; Lethenyei István álnév alatt) igen kemény hangon: „Juta kezemhez egy írásocska, mellyet az régi keresztyének gyűlöltetésére az Felföldön nyomtattanak és LELKI ORVOSSÁGNAK neveztenek. Noha pediglen neve- (csak ne tisztessége-) vesztett, a ki az elől-járó beszédet koholta, és helye nincs az nyomtatásnak feljegyezve, mindazáltal a kik ebet szőrin s embert beszédin meg szoktak isméri, azt csergetik, hogy az te HUMANITÁSOD vinnyéjéből költ ez írásocska”. (Ö. M. V. 31.) Így fejlődik ki a második Alvinczi-vita. Alvinczi válasza (*Tükör*) elveszett; Pázmány most már nevével felel: *Az igazságnak győzedelme*, mellyet az Alvinczi Péter Tükörében megmutatott P. P. Pozsony, 1614. Erre következik Alvinczi *Itinerarium Catholicuma*. (Debrecen, 1616.) Az *Itinerarium*ra és Milotai István szatmári papnak 1618-ban név nélkül megjelent (elveszett) könyvecskéjére felel Pázmány 1620-ban, névtelenül: *Rövid felelet két Calvinista könyvecskére*. Az első könyv Milotainak szól: Miért nem felelnek az Calvinista Prédikátorok az Kalauzra, – a másik az „itinerárius”-nak: Úta-
vesztett útmutatónak Útra vezetése.

¹⁹⁷ Ö. M. V. 7.

¹⁹⁸ A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói. Szerkeszti és kiadja: Dr. Incze Gábor. II. Alvinczi Péter. Budapest, 1934. 58–9. l.

¹⁹⁹ Uo. 79.

²⁰⁰ I. m. 347. és 348.

²⁰¹ Ö. M. V. 299.

²⁰² Okok nem okok. 11.

²⁰³ Ö. M. V. 11.

²⁰⁴ U. o. 275.

²⁰⁵ U. o.

²⁰⁶ Ö. M. V. 256.

²⁰⁷ A fordítást – Thurzó György nádornak, ill. özvegyének, Czobor Erzsébetnek buzdítására és költségére – Klaszekowich István dunántúli evangélikus superintendens felügyelete alatt a Nádasdy-jószágok ev. papjai végezték, köztük valószínűleg az előbbi vitákból ismert két Zvonarich. L. Czobor E. lev. Klaszekowichhoz, 1620. febr. 4-ről. Havrán Dániel: Irod. tört. adalékok. Magyar. Könyvszemle. 1899. 367.

²⁰⁸ Phosphorus Veri Catholicismi: De Via Papatu, et viam regiam ad Ecclesiam vere Catholicam et Apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pázmanni olim Jesuitae, nunc Cardinalis Romanopapisticae. Wittenberg, 1626.

²⁰⁹ Bécs, 1627. Második változatlan kiadása 1774-ben jelent meg Egerben. A 3. az Ö. M.-ban, Pázmány javításaival adja a szöveget. P. ugyanis sajátkezű jegyzetekkel készítette elő a művet új kiadásra. Ezt a jegyzetes példányt (a Bp. Egyet. ktárban) az egri kiadás rendezője nem ismerte.

²¹⁰ Ö. M. V. 477–80.

²¹¹ Ö. M. V. 349.

²¹² *Pécs-Várad Péternek Várad Lelki Pásztorának Feleleti* Pázmány Péternek Esztergomi Érseknek két könyvecskéire, Mellyeket az Szent Irásról és az Anyaszentegyházról írt. Debrecen, 1629.

²¹³ Álnéven megjelent könyve: *Jó nemes Váradnak gyenge Orvoslása*. Mellyel Sallai István Pap, Püspöki Plebános, Gyógyitgattya, Farkas-marásból esett Sebeit Bihar-Vármegyének. És oltalmazza A Szent Irásról és Ecclesiáról írt könyvét az Esztergami Érseknek. Pozsony, 1630.

²¹⁴ Pécsvárad e műve elveszett. Címe – P. válaszból következtetve – *Kilencz okok* lehetett, és 1630 végén v. 1631 elején jelenhetett meg, nyilván Debrecenben, ahol első *Felelete* is. – Pázmány utolsó válasza: *Okok, nem okok*; Mellyekért írja a Várad Farkas, Hogy nem méltóztatik tovább az én írásom ellen tusakodni. Irta Sallai István Pap, Püspöki Plebános. Nyomtatták Pozsonyban, 1631. Esztendőben. – Ez a kis mű a legújabb időig lappangott, 1937-ben találta meg a pannonthalmi szentbenedekrendi könyvtárban és tette közzé hasonmás kiadásban Stripszky Hádor, *Pázmány Péter Ismeretlen Magyar Könyve* címen. Egyet. Nyomda. 1937. E kiadás bevezetésében bőven szól Pázmány álneveiről és arról az érdekes szokásáról, hogy mindig valóban élő papok neve alá rejtőzik (Joann(es) Jemicus, Lethenyei István, Szyl Miklós, Sallai István). Ugyanitt említi Pázmány még lappangó munkáit is. *Az Okok, nem okok*-ból vett idézeteket a hasonmás kiadásból idézem.

²¹⁵ *Bizonyos Okok*, mellyek erejétül viseltetvén sok fő ember, mind ennek előtte, mind e napokban-is az új vallások köréből ki-feslett és az Római Ecclesiának kebelébe szállott. Pozsony, 1631.

²¹⁶ Ö. M. V. 307.

²¹⁷ Vö. Takáts Sándor: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Bp. Szemle. 1916.

²¹⁸ Ö. M. V. 342.

²¹⁹ 1631, 1632, Bécsben, *Nyolcz okok* címmel, 1671. Pozsony, 1753. Győr, 1764. Kolozsvár. Az Ö. M.-beli tehát 6. kiadása.

²²⁰ Okok, nem okok. 15. – Pázmány még egy utolsó kis latinnyelvű vitairatot adott ki Pozsonyban 1631-ben. (*Dissertatio an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus Romanae Ecclesiae adversantibus Scriptura Sacra contineat.*) Ez a kis könyv egy Pázmánytól megtérített fiatal magyar nemes kétségeivel kapcsolatban, egy Hadik nevű superintendens *Hyperaspiste* c. iratára felel; három kérdéssel foglalkozik: tanítja-e a Szentírás, hogy a pápa nem feje az egyháznak? – hogy egyedül a hit üdvözít? – biztosítja-e Isten ígéje az embert üdvösségéről? Megjelent az O. O. VI. kötetében, 674. sköv.

²²¹ Ö. M. III. 556.

²²² Ö. M. III. 136.

²²³ I. m. 198. Kb. ezt mondja Joel is (*Wandlungen der Weltanschauung*. I. 338.): „Wie als bindendste Kirche damals die katholische vorherrschend ward, so gleichzeitig auch im Protestantismus die kirchlich bindendste Richtung, und fast strenger noch waltete hier die Orthodoxie”.

²²⁴ Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Régi magyar ktár. 37. és 44.

²²⁵ Ö. M. V. 307.

²²⁶ 1629. szept. 14. Ö. L. II. 68.

²²⁷ Vö. Kovács Lajos: P. Kalauza és Bellarmin Disputációi. Kassa, 1908.

²²⁸ Ö. M. V. 485.

²²⁹ „Schmidl hat kein glück mit seinen Argumenten, ziehen ihn selbst beim har vmb.” Die an der Annotation Gregorii de Valentia der Soc. Jesu, von dem Strit der Ubiquität wider Jacob Schmidl Lutheranen. Ingolstadt, 1589. 97. – „Sihe Schmidel, da bist du abermals im Sack, dann zeige mir ein Kirch, an welcher die angezogene Sprüch wahr und erfüllet worden.” Georg Scherer: Verantwortung Dess Fronleichnam Pests vnnd Vmbgangs Erster Theil Aller Schrifften, Bücher vnnd Tractätlein, welche Georg Scherer S. J. Theologus bisshero zu unterschiedlichen zeiten durch den Truck aussgehen lassen. Bruck, 1599. 115. – „Aber höre Vtzingen, lass dich noch beim Mantel ein wenig halten, was dunckt dich von disem Bettlers Mantel? Stehet er dir nicht wol an? Ey wie hüpsch bist du drinnen, dass mich Gott behüte?” G. Scherers Antwort Auff die zwey vnverschämpte vnd Ehrenschmähende Famos Schandt vnd Lastercharten M. Alexanders Vtzingers. U. azon gyűjteményben. 442.

²³⁰ Az említett iratban pl. a bába ilyeneket mond: „Hierauf wil ich antworten. Aber eins bitte vnd beding ich zuvor, dass nemblich der Herr mir nichts für übel habén wölle, da ich etwan zuvil reden wurde. Dann wann mir das Maul recht auffgehet, kan ich nicht mass halten, so wenig alss andere Weiber”. Uo. 5.

²³¹ Pl. a Schererrel vitázó Osiander irataiban.

²³² Ravasz László i. m. 207–8.

²³³ Id. Bubics–Merényi: Herceg Eszterházi Pál nádor. M. tört. életrajzok. Bpest, 1895. 28.

²³⁴ Ö. M. III. 138–39.

²³⁵ Ö. M. III. 10.

²³⁶ Ö. M. III. 259.

²³⁷ Ö. M. II. 663.

²³⁸ Ö. M. V. 276.

²³⁹ Ö. M. II. 647.

²⁴⁰ Ö. M. II. 658.

²⁴¹ Ö. M. II. 646–7.

²⁴² Pázmány legközvetlenebb indítója e téren Ernhoffernek fentebb már említett Luther-támadó katekizmusá lehett.

²⁴³ Ö. M. III. 94.

²⁴⁴ Uo. 21.

²⁴⁵ Uo. 47.

²⁴⁶ Uo. 38.

²⁴⁷ Ö. M. III. 8.

²⁴⁸ Ö. M. II. 659.

²⁴⁹ Ö. M. III. 401.

²⁵⁰ Ö. M. II. 531.

²⁵¹ Ö. M. I. 62.

²⁵² Ö. M. II. 677.

²⁵³ Uo. 676.

²⁵⁴ Ö. M. V. 32.

²⁵⁵ Ö. M. I. 47.

²⁵⁶ Ö. M. II. 776.

²⁵⁷ A vizsolyi bibliának Szenci Molnár Albert-féle javított kiadásáról van szó. (Hanau, 1608.)

²⁵⁸ Ö. M. III. 491–2.

²⁵⁹ Okok, nem okok. 14.

²⁶⁰ Das Papstthum, vom Teufel gestiftet, Wider Hansworst, beszédek stb.

²⁶¹ A legdurvábbak köztük a sváb Konrad Vetternek Luthert támadó igen elterjedt írásai (Andrea néven, 1593-tól), amelyeket 1600-ban összegyűjtve is kiadott, e sokatmondó címen: *Zwolff unterschiedliche Tractätlein* Auss D. Martin Luthers seinen selbst eygenen Schrifften zusammen getragen, als namblich: Der Unschuldige, Demütige, Warhafftige, Christliche, Andächtige, Glaubige, Englische, Biblische, Gravitätische, Keusche, Nüchter, Schwanische Luther ... Az egyes lapok ilyen feliratokat viselnek: Der Schweine Luther, der Saw Luther stb. – Hogy az ellenfél sem maradt adós, arra nézve is álljon itt egy példa. A luteránus Heerbrand *Propffung* c. könyvében, amelyet a jezsuita Sigmund Ernhofer ellen írt (1588), mint ez *Danck und Abdanck* c. válaszában (1589) kimutatja, kétszer annyi a szidalom, mint a bibliai idézet. „Jetzt muss ich ein grosser Schreyer, Zahnbrecher, Holhüpper, wütiger Hund, giftige Schlang, Lottersbub, Bachanten Vatter, Rabi und Maister des schmäzens und schändens, *Schandhofer*, *Lugenmund*, Calumniator, Aristarchus, unverschampter, bosshafftiger Verkehrer, Verfälscher des Catechismi und unverschampter Mensch sein. Bald ein giftiger Bluthundt, reissender Wolf, seltzamer abendthewrischer Pater, blindt von Zorn und Gifft, grober Tölpel, Spitzmauss, Spayvogel, Gottloser Mensch, vom Teufel besessen, vierecheter Spitznarr, dem man an die vier Paretzipffel allwegen ein bahr Schellen hencken sol, Teuffelsköpff, Lumpenman, Falsarius, Ketzer, Hetz und Höllhundt...” (A dőltbetűs két szó Sigismund Ernhofer nevével üz szójátékot, amit különben hamar visszafordítottak ellene: Heerbrand: Höllenbrand.– L. mindezekre Duhr i. m. I. 680. sköv. és Loserth: Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Landern. 1898. 486. sköv.)

²⁶² Okok, nem okok. 5.

²⁶³ L. az utolsó fejezetet.

²⁶⁴ Okok, nem okok. 2.

²⁶⁵ Ö. M. V. 37.

²⁶⁶ Ö. M. V. 24.

²⁶⁷ Ö. M. IV. 287.

²⁶⁸ Ö. M. III. 49.

²⁶⁹ Ö. M. III. 39.

²⁷⁰ Ö. M. III. 409.

²⁷¹ Ö. M. III. 356.

²⁷² Ö. M. IV. 229. és 250.

²⁷³ „Hihetőleg az ismeretes Alvinczi Péter” – teszi hozzá Fraknói (Frankl I. 616.)

²⁷⁴ L. Fraknói uo.

²⁷⁵ Ipolyi Arnold: V. M. munkái. I. kötet. Bp. 1875. 39.

²⁷⁶ Id. Alszeghy Zsolt: A magyar irodalom története. III. A tizenhetedik század, 1935. 56.

²⁷⁷ Mindezekre nézve legfőbb forrás Pázmánynak Vitelleschi generálishoz írt hosszú és érdekes levele 1616. febr. 8-ról. L. I. 47–53.

²⁷⁸ Fraknói, 74.

²⁷⁹ L. a már említetteken kívül még Galla Ferenc: Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigoniensis Epistolae Ineditae. Vác, 1936. 8.

²⁸⁰ Ez a rend az Aemiliani Sz. Jeromos alapította szemlélődő és tanító Somaschai rend. Pázmány különben ebben a társulatban sohasem tett fogadalmat: az átlépés csak jogi formaság volt.

²⁸¹ L. I. 58.

²⁸² A memorandum megtalálható Pázmány levelei közt. L. I. 291. sköv.

²⁸³ L. I. 667.

²⁸⁴ L. I. 392.

²⁸⁵ 1626. aug. 26-án. L. I. 536–7.

²⁸⁶ Galla Ferenc: A Pázmáneum alapítása és a Szentszék. Olaszországi Magyar Oklevéltár. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. Vác, 1935. 9. A pisetum-jogot, ill. kötelességet – a pénzverés ellenőrzését – gyakorolta is. L. I. 498.

²⁸⁷ Hogy ez az intézkedés mit jelentett, ékesen mutatja pl. a Lépes Bálint győri püspök halálával kapcsolatos eset. Alig halt meg a püspök, a kamara azonnal lefoglaltatta a hagyatékot, a székesegyház sekrestyéje elé fegyveres őrköt állított és a bennszorult kanonokoktól tettleges bántalmazások közt vetette el a püspöktől egyházmegyei papnevelő felállítására hagyott nyolcezer forintot. L. Galla: P. Card. P. Arch. Strig. Ep. Ineditae. 60.

²⁸⁸ Veress E.: A római Coll. Germ. et Hung. magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1917. passim.

²⁸⁹ 1579-ben pl. nyolc ifjú jelentkezett a római Hungaricumban és mind a nyolc kénytelen volt visszalépni, mert nem tudták előteremteni számukra az utazás költségeit. (Fraknói: Egy magy. jezsuita a XVI. sz. Kat. Szemle. 1887. 194.)

²⁹⁰ Vö. Mössmer: A háromszázéves Pázmáneum. Vigilia. 1936. III. 112.

²⁹¹ L. II. 154.

²⁹² Balanyi György: Pázmány Péter és a papnevelés. Theologia. 1937. 116–7. Ezt a második nagyszombati szemináriumot az Oláh Miklós alapította káptalani szemináriummal szemben Seminarium Pazmanianumnak nevezték.

²⁹³ L. Balanyi i. h. passim.

²⁹⁴ L. II. 722.

²⁹⁵ Jámbor világi férfiak, akik egyes egyházközségekben, ahol pap nem volt, püspöki meghatalmazással bizonyos egyházi teendőket láttak el.

²⁹⁶ Galla Ferenc: A csiksomlyói ferencesrendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. A Gr. Klebelsberg Kunó Magy. Történetkutató Int. Évkönyve. 1934. 283. sköv.

²⁹⁷ I. I. 157.

²⁹⁸ Frankl, III. 308.

²⁹⁹ Ö. M. II. 245.

³⁰⁰ L. II. 740.

³⁰¹ L. I. 608. és Galla i. m. 449.

³⁰² L. I. 604.

³⁰³ Uo. 176.

³⁰⁴ Uo. II. 73.

³⁰⁵ L. II. 268.

³⁰⁶ L. I. 218–9.

³⁰⁷ Bethlen leveleiben nem egyszer így nevezi Pázmányt.

³⁰⁸ Szencsi Csene Péter fordítása. Id. Szekfű: Bethlen Gábor. 156. Egyes magukban álló mozzanatokon kívül 1643-ban vetődik fel először (elvileg és egyelőre erőtlenül) a magyar protestantizmusban az általános vallásszabadság gondolata. L. Hóman–Szekfű. V. 299. A protestantizmus és a vallásszabadság történeti viszonyának elvi tisztázását I. Révész Imre: A protestantizmus és a vallásszabadság. Prot. Szemle, 1934. 473 sköv.

³⁰⁹ Így a brucki koncesszióban. L. Schuster: Pürstbischof Martin Brenner. Ein Charakterbild aus der Steirischen Reformations-Geschichte. Graz és Leipzig, 1898. 180.

³¹⁰ L. uo. 372.

³¹¹ *Theologia Scholastica*-jában és *De fide haereticis servanda* c. 1608-ban megjelent művében. L. Duhr i. m. II. 453. Ezt az utóbbi művet lefordította Veresmarti Mihály. (Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról. Pozsony, 1641.) Ebben így hangzik *Becanus harmadik fundamentoma*: „A Catholicus Fejedelem nem parancsolhattya, nem javallhattya, vagy bé nem hozhattya a Hitnek szabadságát, hanem, amennyire tőle lehet, mindenképpen kell azt ellenzeni. Mindazáltal, a közönséges jónak ha nagyobb kára nélkül nem ellenezheti, szenvedheti, mint kisebb gonoszt, nagyobb eltávoztatásáért, mely egyébképen következnek ... És az eretnekekkel ha megalkuszik a Hit szabadságának szenvedésén, fogadását meg kell állani.” (32.)

³¹² Duhr i. m. III. 207.

³¹³ L. I. 220–221.

³¹⁴ Ranke: A pápák története. Ford. Horváth Zoltán. Hungária-kiadás. 526.

³¹⁵ Szekfű Gyulának erre vonatkozó felfogását (*Bethlen Gáborában és a Hóman–Szekfű-féle M. Tört. V. kötetében*) frappánsan megerősíti a *Pápisták Méltatlan Üldözése A Vallásért* c. protestáns vitairat, amely az üldözés sokféle módját felsorolva, a fegyveres erőszak főlemlítésénél csak Németországra, Csehországra, Morvára és Ausztriára hivatkozik, és hozzáteszi: „Hasonlóképpen léssen *jövendőben* állapototok Magyar Evangelicusok” (85). Fegyveres erőszakot tehát addig – a mű 1657-ben jelent meg – Magyarországon nem tapasztalt. Ugyanígy beszél a községnek misére való kényszerítéséről is. „Ezent várhatja magára *jövendőben* a Magyar Nemesség is, ha az Úr rajta meg nem könyörül.” (Uo. 88.)

³¹⁶ Id. Hóman–Szekfű. V. 280.

³¹⁷ *False originis mutuum Hungaricorum succincta refutatio*. Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid velős hamissítása. O. O. 486. sköv.

³¹⁸ Timon Ákos: Pázmány Péter a jog és igazság védelmében. Egyetemi tanévmegnyitó beszéd. Bp. Egyetemi-nyomda. 1921. 17.

³¹⁹ O. O. VI. 499–501.

³²⁰ O. O. VI. 500.

³²¹ Olyan „ellenreformációs” eljárást, melyet az így értelmezett magyar jog alapján törvényesnek ne kellene mondani (mint pl. a Schock bányagróf katolizálására vonatkozó erősen kifogásolható kísérlet, E. C. II. 95) Pázmány gyakorlatában alig találunk.

³²² L. Schütz Antal kitűnő tanulmányát: A nemzetnevelő Pázmány. 1938.

³²³ L. I. 478.

³²⁴ Pl. L. I. 503.

- ³²⁵ L. Fraknói 188. sköv.
- ³²⁶ L. Fraknói 278.
- ³²⁷ L. Fraknói 284.
- ³²⁸ O. O. VI. 555.
- ³²⁹ L. II. 578.
- ³³⁰ O. O. VI. 621.
- ³³¹ L. II. 629.
- ³³² S. Timon: *Purpura Pannonica*. 1715. 264.
- ³³³ Id. Frankl III. 165.
- ³³⁴ *De ecclesiastica libertate. Circa causam Veneti interdicti*. A gráci évekből. Az O. O. IV. kötetében.
- ³³⁵ A következő fejtegetésekre nézve I. G. Holstein–K. Lorenz: *Geschichte der Staatsphilosophie*. (Handbuch der Philosophie.) München–Berlin, 1933. – H. Rommen: *Der Staat in der katholischen Gedankenwelt*. Paderborn, 1935. – Bluntschli–Acsádi: *Az általános államjog és politika története*, a XVI. század óta a jelenkorig. I. Budapest, 1875. – A. O. Gierke: *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorie*. IV. k. Breslau, 1929.
- ³³⁶ s Béza, Knox és a későbbi kálvinizmus demokratikus fejlődése más irányt mutat ugyan, de a kezdődő kálvinizmus arisztokratikus elvei e tekintetben Luther felfogásával tartanak rokonságot.
- ³³⁷ A leghatalmasabb hang Botero-nak, Borromei Sz. Károly munkatársának a *ragione di stato*-ról írt 10 könyve.
- ³³⁸ Id. Gierke i. m. 67.
- ³³⁹ Így többek közt a hírhedtté vált katolikus Mariana és a protestáns Althusius.
- ³⁴⁰ Vö. G. Schnürer: *Kath. Kirche u. Kultur in der Barockzeit*. Paderborn, 1937. 511. és Victor Martin: *Le Gallicanisme et la réforme catholique. Essai historique sur l'introduction en France des décrets du concile de Trente*. Paris, 1919. 358.
- ³⁴¹ Legrészletesebben, helyenkint szinte napról-napra végigkíséri tevékenységét Fraknói nagy háromkötetes életrajza. Minden lényegesre kiterjedő, kitűnő áttekintés Hóman–Szekfü V. kötetében. Néhány szempontot fölvet Szirmai Erika kis füzete is: Pázmány Péter politikai pályája. Budapest, 1912. A számos részlettanulmány közül a felhasználtakat a maguk helyén említjük.
- ³⁴² O. O. IV. 791 sköv.
- ³⁴³ *Riposta di Card. B. ad una lettera senza nome dell' autore* 1606.
- ³⁴⁴ A disputációknak főleg V. könyvében és az imént idézett Ripostában. A jezsuita tudománynak ez a felfogása közismert volt; nem egyszer találkozunk rá való ellenséges hivatkozással a protestáns vitairatokban is. *A Jezsvita Páterek Titkai* c. 1657-ből való névtelen vitairat pl. így ír: „A papoknak és minden egyházi személyeknek, azt mongya Bell(arminus) de Cleric. lib. I. cap. 30. magán való lelki Fejedelmek vagyon, akiktől nem csak a lelkiekben, hanem idő szerint valókn is igazgattatnak. Nem is lehet, hogy az idő szerint valókn két fejedelmet ismérjenek, holott az Evangélium szerint senki két úrnak nem szolgálhat. 3. Suarez Defens. cont. sect. Anglic. lib. 4. cap. 17. sect. 15, 16 et 18 azt tanítja, hogy a polgári törvények nem kötelezik az egyházi személyeket a külső hatalomnak ereje szerint, sem a királyok nem kötelezhetik az egyházi személyeket azokra kiváltképpen vettett törvényekkel. 3. Az egyházi személyek kivétettek azon törvényeknek hatalma, avagy tulajdon kötelessége alól”. (86–87.)
- ³⁴⁵ Bellarmín: *In causis ecclesiasticis liberi sunt clerici jure divino a saecularium principum potestate*. I. m. V. lib. I. 28.
- ³⁴⁶ L. I. 38.
- ³⁴⁷ A *Basilikon dóron* Pázmány korában nálunk is ismeretes volt; Szepsi Korocz György, Bocskay deákja a fordítója és Szenczi Molnár Albert, a kor magyar protestantizmusának egyik legelőkelőbb szelleme, Bethlennek is tisztelt embere, írt hozzá ajánló verseket. A magyarnyelvű abszolutista irodalmat idézetekkel szemléletesen ismerteti Szekfü: Bethlen Gábor, Budapest, 1929. 155. sköv.
- ³⁴⁸ Id. Hóman–Szekfü V. 237.
- ³⁴⁹ A vitairó Balásfi Tamástól: *De fidelitate subditorum erga principes*. Bécs, 1620. De a Suarez-féle tanítás népfelségi elve ebben is megvan: „Dum Reges a Populis eliguntur, et coronantur, fit quidam contractus, votum, et promissio inter illos, atque istos, ut illi praesint, regnent, iura et iussa dent, hi subsint, regantur, iudicio ae sententiae Regiae acquiescant, imperata faciant, in quibus consistit fidelitas Subditorum”. És ez a természetjogból következik: „lumine naturae, eiusdemque et Gentium iure, sine Sacrarum Scripturarum lectione, ac Christiana fide”. (11–12.)
- ³⁵⁰ L. I. 122.
- ³⁵¹ Így a hasonló gondolkozású Eszterházy Miklós is: „Az is igen eszeveszett bolond, aki azt tartja, hogy valami magányosan való fejedelemség ezt az nemzetet és hazát megtarthatná”. (Lónyai Zsigmondhoz írt levelében, 1645. május 7. Lásd Toldy: Galantay Eszterházy Miklós munkái. Pest, 1852. 342.)

³⁵² Így a magyar püspökségek királyi adományozása, máskor a címzetes püspökségek betöltése, külön hangsúlyozottan az erdélyi püspökség adományozása jogának védelmében. (L. II. 565. és 589.)

³⁵³ L. alább.

³⁵⁴ „Dominationi Vestrae Reverendissimae uti animae meae credo et confido” – írja hozzá sajátkezűleg 1629. november 26-án. A prímási levéltárban levő levelet idézi Frankl III. 339.

³⁵⁵ Id. Frankl III. 53.

³⁵⁶ L. II. 378. és 574.

³⁵⁷ Fraknoi 124.

³⁵⁸ Uo. 225.

³⁵⁹ Incze id. kiad. 51.

³⁶⁰ L. Szekfü: Bethlen Gábor. 1929. 74–75.

³⁶¹ L. I. 123.

³⁶² L. I. 103.

³⁶³ L. I. 390.

³⁶⁴ L. I. 529.

³⁶⁵ L. I. 567.

³⁶⁶ L. I. 542.

³⁶⁷ Rákóczy és Pázmány. Történeti rajz. Írta s a két államférfi levelezésével és okmánytárral kiadta Szilágyi Sándor. Pest, 1870.

³⁶⁸ Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása, kiadta Szalay László. Pest, 1856. 147–148.

³⁶⁹ Deák Farkas: Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról és az erdélyi irodalom egy-két kútforrásáról. Akadémiai Ért. 1886. Szekfü is elveti. (Hóman–Szekfü V. kötet jegyz. 412.)

³⁷⁰ Pázmány, a nemzetpolitikus. Beszéd az Országos Pázmány Egyesület ünnepi ülésén. Megjelent a Nemzeti Újság vezércikként 1938. január 28-án.

³⁷¹ L. I. 545–6.

³⁷² P. P. személyisége. 1935. 25.

³⁷³ 1623. nov. 14. L. I. 362–3.

³⁷⁴ L. I. 548.

³⁷⁵ Uo. II. 148.

³⁷⁶ Ö. M. III. 738–39.

³⁷⁷ Uo. I. 227.

³⁷⁸ Rákóczyhoz. 1634. márc. 21. Uo. II. 470.

³⁷⁹ Uo. I. 661.

³⁸⁰ Uo. II. 237.

³⁸¹ Uo. II. 709.

³⁸² Uo. I. 244.

³⁸³ Uo. II. 388.

³⁸⁴ Rákóczyhoz. 1636. nov. 20. Uo. II. 735.

³⁸⁵ Uo. II. 244.

³⁸⁶ A hajdúk vérengzése („kassai vértanuk”). O. O. VI. 480.

³⁸⁷ L. I. 226.

³⁸⁸ Uo. 245.

³⁸⁹ Uo. 210.

³⁹⁰ Uo. 246. sköv.

³⁹¹ O. O. VI. 491.

³⁹² L. I. 74.

³⁹³ 1628. febr. 21. Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó éveitörténetéhez. Tört. Tár. 1887. 13.

³⁹⁴ Az egész fejezetre nézve vö. Bíró Venczel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erdélyi Múz. 1914. 181. sköv.

³⁹⁵ L. I. 594.

³⁹⁶ Uo. 610.

³⁹⁷ Uo. 540.

³⁹⁸ L. I. 270

³⁹⁹ L. I. 332–333.

⁴⁰⁰ L. I. 362.

⁴⁰¹ 1626. november 24. L. I. 555–6.

⁴⁰² Pl. 1628. júl. 2.-i levele. Bethlen Gábor fejedelem levelezése. A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1886. 373. – Bizonyos, hogy P. csupa rosszat hall róla

informátoraitól. Pl. Csiki István püspöktől. Fraknói: P. P. levelezése. I. Bpest, 1873. (Monum. Hung. Hist. 19. k.) 257–61.

⁴⁰³ Pl. 1627. júl. 22.-i levelében. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan levelei. A Magy. Tud. Akad. megbízásából kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 446.

⁴⁰⁴ 1627. aug. 29. Uo. 452.

⁴⁰⁵ Uo. 453.

⁴⁰⁶ Uo. 68.

⁴⁰⁷ Uo. 378.

⁴⁰⁸ Uo. 420.

⁴⁰⁹ L. II. 18.

⁴¹⁰ B. G. kiadatlan politikai levelei 1879. 464–465.

⁴¹¹ Frankl II. 302.

⁴¹² B. G. levelezése. 1886. 161.

⁴¹³ B. G. kiadatlan politikai levelei. 1879. 421.

⁴¹⁴ L. II. 160–161.

⁴¹⁵ Uo. 18.

⁴¹⁶ Uo. 732.

⁴¹⁷ Szilágyinál más olvasás: „most vagyon jó útja szökni.” (Rákóczy és Pázmány. 108.)

⁴¹⁸ Uo. 633–634.

⁴¹⁹ Pl. L. II. 274. sköv.

⁴²⁰ Fraknói. 227.

⁴²¹ 1936. dec. 26.

⁴²² L. II. 744.

⁴²³ Tudta ezt Pázmány is. 1630-ban a királynak is megírja, dec. 30. Uo. 258.

⁴²⁴ Id. Szilágyi: Rákóczy és Pázmány. 59.

⁴²⁵ Uo. 117.

⁴²⁶ Uo. 58.

⁴²⁷ Id. Frankl. 392.

⁴²⁸ A helyzetre és a következő előadásra nézve Pastor (Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. XIII. Freiburg, 1928) és Ranke (A pápák története. Ford. Horváth Zoltán. Hungária-kiadás) nagy művein, Fraknói két életrajzán és Balanyi György tanulmányán kívül (Pázmány Péter népszövetségi tervezete. Bp. 1935. Szent István Akadémia) főleg Pázmány levelei és küldetésében készült latin naplójegyzetei (kiadva a következő műben, Petri Pázmány Sac. Rom. Eccl. Card. et Archiepiscopi Strig. Legatio Romana. Edente Aloysio Lib. Bar. Mednyánszky. Pest, 1850.) szolgáltak forrásul.

⁴²⁹ L. II. 246.

⁴³⁰ „Pfex valde turbatus dixit, multa dici, sed nihil authentico scripto posse comprobari, et excandescens graviter, satis multa dixit. Et in fine silentium sub poenis in Bulla Leonis X. contentis indixit. Neque ego ulli dicturus sum, quae tunc audivi.” Pázmány jegyzetei, Mednyánszky. 102.

⁴³¹ A madridi államtanács azt jelenti királyának, hogy Pázmány *megbotránkozva* távozott; egy olasz följegyzés szerint egy barátjának úgy nyilatkozott: minden kapott kedvezéseknél jobban örül annak, hogy távozhat. Mindkét adat Franklnál, III. kötet. 45.

⁴³² Podhraczký József: Pázmány Péter esztergomi érseknek és a római közönséges anyaszentegyház cardinálisának levele. Buda, 1836. 100. A XVIII. századi jezsuita rétorika-szerző is kb. ugyanezt mondja róla. (Kaprinai: Institutio eloquentiae sacrae generatim. Kassa, 1758. 337.)

⁴³³ L. I. 9.

⁴³⁴ Frankl II. 436.

⁴³⁵ L. I. 31.

⁴³⁶ L. II. 389.

⁴³⁷ Uo. 114.

⁴³⁸ L. I. 140.

⁴³⁹ L. I. 287.

⁴⁴⁰ L. II. 199.

⁴⁴¹ Írja meg neki a közszájon forgó híreket (si quid scitu dignum) és küldje a nyomtatott hírlapokat (quothebdomadis nova ordinaria, quae imprimantur. E. C. II. 194. l. impressa nova ordinaria. Uo. 199.)

⁴⁴² L. II. 174.

⁴⁴³ L. II. 426–8.

⁴⁴⁴ Erre a körülményre érdekesen mutat rá Szekfű Gyula: Hóman–Szekfű. V. 283.

⁴⁴⁵ Id. Fraknói. 294.

⁴⁴⁶ Utasítás Fegyverneki János palánki udvarbíróhoz a tizedbérletekről. 1627. április 8. L. I. 586.

- ⁴⁴⁷ Id. Fraknói. 84.
⁴⁴⁸ Fraknói. 236.
⁴⁴⁹ Ö. M. I. 208.
⁴⁵⁰ L. I. 630–1.
⁴⁵¹ 1637. márc. 11. L. II. 756.
⁴⁵² L. II. 336–7.
⁴⁵³ Ö. M. II. 635–641.
⁴⁵⁴ Ö. M. II. 628. és 633.
⁴⁵⁵ Ö. M. 275.
⁴⁵⁶ Ö. M. V. 258.
⁴⁵⁷ L. II. 18.
⁴⁵⁸ L. Levele a pápához 1630 elején. L. II. 80–1.
⁴⁵⁹ Fraknói. 28.
⁴⁶⁰ Frankl II. 36.
⁴⁶¹ L. V. 259.
⁴⁶² Uo. II. 279.
⁴⁶³ L. II. 556. és 681.
⁴⁶⁴ A római hírlapok szerint. Frankl. III. 15.
⁴⁶⁵ Ö. M. VII. 596–7.
⁴⁶⁶ Pázmánynak ezt a „prókátori” vonását eredetien fejtegeti Ravasz László. I. m. 199. sköv.
⁴⁶⁷ 1629. augusztus 14. L. II. 53.
⁴⁶⁸ Jakusith Györgyhöz 1633. december 22-én. L. II. 461.
⁴⁶⁹ Ö. M. VII. 78–79.
⁴⁷⁰ Uo. 38.
⁴⁷¹ Schütz: A nemzetnevelő Pázmány. Budapest, 1938. 10.
⁴⁷² Ö. M. V. 485.
⁴⁷³ Mátyás király életéről való elmélkedések. Újabb Nemzeti Ktár. 1854. 350.
⁴⁷⁴ L. I. 449. Ugyanilyen alapítványt tett Pozsonyban is. Uo. 458.
⁴⁷⁵ L. II. 116. Ugyanilyen kérést terjeszt elő római követsége alatt is. (Mednyánszky i. m. 108.)
⁴⁷⁶ 1631. nov. 8. L. II. 222–3.
⁴⁷⁷ L. II. 110.
⁴⁷⁸ L. II. 72.
⁴⁷⁹ L. II. 18.
⁴⁸⁰ Uo. 463.
⁴⁸¹ Uo. 562.
⁴⁸² „Non sine aliqua mentis anxietate ambigo, an obligationi meae satisfecerim, vei potius aliquid supersit a me praestandum?”
⁴⁸³ Levele és Vitelleschi válasza. L. I. 786., ill. 486.
⁴⁸⁴ Ö. M. VI. XV. sköv.
⁴⁸⁵ A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynéhány innepekre rendelt evangeliomokról Predikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter Esztergomi Érsek. Pozsony, 1636.
⁴⁸⁶ A *Predikációk* második kiadása 1695-ben jelent meg Nagyszombatban, a harmadik ugyanott 1768-ban. Számos rövidített, szemelvényes és átdolgozott kiadás után az Ö. M. szövege a negyedik teljes kiadás.
⁴⁸⁷ L. Rézbányay József: Az egyházi szónoklat egyetemes története. II. Pécs, 1906. 67. sköv.
⁴⁸⁸ L. C. Péterffy: *Sacra Concilia ecclesiae Rom. Cath. in regno Hungariae*. Pozsony, 1742. II. 204.
⁴⁸⁹ L. Mihalovics Ede: A katolikus predikáció története Magyarországon. I. k. 315. sköv., II. 1. sköv. Bpest, 1900.
⁴⁹⁰ A török hívta őket így.
⁴⁹¹ L. Mihalovics i. m. II. 267. sköv.
⁴⁹² Mihalovics II. 105.
⁴⁹³ Az idevonatkozó kiadványok közül legnagyobb haszonnal a következő kettőt forgattam: *Bibliotheca Rhetorum Praecepta et Exempla Complectens quae ad oratoriam facultatem pertinent, Discipulis pariter ac Magistris perutilis*. Auctore P. Gab. Franc. Lejay ex societate Jesu. Excusa primum Parisiis, tum Monachii. Nunc denuo recusa Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu. Anno 1751., – és Stephanus Kaprinai: *Institutio eloquentiae sacrae generatim. Usui tironum*. Kassa, 1758.
⁴⁹⁴ Cartas VI. 502. Id. Duhr. I. 555.
⁴⁹⁵ L. Vajcovics: *Iconismus orationis sacrae*. Nagyszombat, 1756. (Egyetemi retorikai előadásainak szövege.) 4.

⁴⁹⁶ Ö. M. VI. XXII. sköv.

⁴⁹⁷ A magyar itt magyar nyelvűt jelent. Latinul már a XV. század óta közkézen forog nálunk is, Európaszerte is, a domonkosrendi Michael de Hungaria *Evagatoriuma*, ez a szerzőjének csodált szentbeszédeivel (*Sermones tredecim universales*, első ízben 1482-ben) együtt sokszor újra lenyomtatott hitszónoklattani értekezés, amelyet különben Pázmány korában is jól ismertek nálunk.

⁴⁹⁸ L. erre nézve: Antonio Belloni: *Il seicento*. (A nagy Vallardi-féle *Storia letteraria d'Italia* sorozatban), 3. köt. Milano, 1929. 505. sköv.

⁴⁹⁹ L. erre és a következőkre nézve Rézbányay József: *Az egyházi szónoklat egyetemes története*, 1–5. k. Pécs, 1904–8., passim.

⁵⁰⁰ Telegdinek Pázmányra tett nyelvi hatásáról később lesz szó.

⁵⁰¹ Összehasonlítás kedvéért álljon itt a húsvétvasárnapi első prédikáció vázlata, a Postilla második kötetéből. – I. rész. Vigasztalni akartalak benneteket a Krisztus szenvedésén való fájdalmatokban, de ti vidámak vagytok, tehát megváltoztatom tervemet: Vigadozzunk, van rá okunk: Krisztus feltámadása, amelyről szólni fogok, oly dicsőséges, oly hasznos, oly nagy ok öröme. Szólni fogok 1. arról, hogy Krisztus igazán feltámadt; 2. hogy a feltámadás mily dicsőséget hozott rá; 3. hogy mi hasznunk van belőle nekünk. – II. rész. *Első tanulság*. A feltámadás háromrendbeli bizonyága. 1. A feltámadás előtt: az Ószövetség jóslatai; 2. a feltámadáskor: az evangéliumi események elbeszélése; 3. a feltámadás után: az apostolok és az egyház tanúsága (külső jelekkel is: a szentségek!). – *Második tanulság*. Krisztus a feltámadás által tökéletes győzelmet vett a halálon, – az Atyáéval egyenlő boldogságba ment fel, – mindennek az ő birtoka alá vettetnek. – *Harmadik tanulság*. A feltámadás hasznai: megigazulásunk oka, – győzelmet ad a halálon, – Krisztus Urunk kijelentette (Magdolnához intézett szavaiban), hogy atyjafiai vagyunk. – *III. rész*. E haszon csak azoknak szól, akik jól élnek a Krisztus feltámadásával, tehát *tartsunk bűnbánatot*. Vázlata első tekintetre nagyon rokon a legtöbb Pázmány-féle beszéd vázlatával. Ha azonban közelebbről megnézzük, ez a hasonlóság egészen felületesnek bizonyul, és bármely átlagos Pázmány-beszéddel való összevetés megmutatja a nagy esztétikai különbséget. Külsőleg is mutatja ezt az arányok ügyetlensége. Az első tanulság pl. tizenhat oldalt foglal el, a második – amely egészen vázlatos – mindössze kettőt, a harmadik négyet. Még ékesszólóbbá lesz a különbség, ha az egyes részeket tartalmilag vizsgáljuk: milyen laza a szerkesztés, mennyire nem szerves és szükségszerű az egymásmellé állítás. Milyen laza összefüggéssel kerül pl. az első tanulságba a szentségekről szóló rész, – milyen esetlenül lóg a harmadik tanulság két első része után a harmadik, a Magdolna szavaira támaszkodó!

⁵⁰² A Falukon tanító egyigyű jámbor egyházi embereknek. Az Evangéliumoknak, melyeket vasárnapokon és egyéb innepeken esztendő által az Anyaszentegyházban olvasni és prédikálni szoktanak, magyarázatjának első része. Bécs, 1577. 17–18. számozatlan l.

⁵⁰³ „Ante et post conciones, de more Patriae, cantiones vulgares praecinuntur.” Acta et decreta Synodi Diocoesanae Strigoniensis. O. O. VI. 603.

⁵⁰⁴ Nem érdektelen, hogy Pázmány a bibliai pericopákat nem a Káldy-féle fordítás szerint idézi, holott a *Prédikációk* megjelenésekor az már – az ő engedélyezésével – közkézen forgott, pedig a Baranyai-féle *Evangéliumok és Epistolák* (Bécs, 1629) is ezt a szöveget adja. Összehasonlításul közöljük a pünkösdszapi evangélium néhány sorát (Jan. 14, 23–27) Pázmány szövegében, a Káldy-féle fordításban és a Károli fordításában:

Pázmány szövege:

Ha ki szeret engem, megtartja az én mondatomat; az én Atyám is szereti őtet; és ő-hozzá mégyünk és lakást nálla szerzünk. A ki nem szeret engem, az én mondatimat meg nem tartja. És a mely mondat hallottatok, nem enyim: hanem azé, a ki küldött engem, az Atyáé. Ezeket szóllottam néktek, nállatok lévén. A Vigasztaló Szent Lélek pedig, mellyet az Atya küld én nevemben, ő tanít meg titeket mindeneke, és eszettekbe jutat mindeneket, valamiket mondok néktek. Békeséget hagyok néktek; az én békeségemet adom néktek: nem úgy adom én néktek, mint a világ adgya. Meg ne háborodgyék a ti szívetek, ne-is félljen.

Káldy szövege:

Ha ki engem szeret, az én beszédemet megtartja, és az Atyám-is szereti őtet, és hozzája mégyünk, és lakó-helyt szerzünk nála: a ki engem nem szeret, az én beszédimet meg nem tartja. És a beszéd melyet hallottatok, nem enyim: hanem azé, a ki engem küldött, az Atyáé. Ezeket szólottam néktek, nállatok lévén. A Vigasztaló Szent-Lélek pedig, kit az Atya az én nevemben küld: az titeket meg-tanít mindeneke, és eszettekbe juttat mindeneket, valamiket néktek mondandok. Békeséget hagyok néktek: az én békeségemet adom néktek: nem a mi-képpen a világ adgya, adom én nektek. Meg ne háborodgyék a ti szívetek, se ne félljen.

Károli szövege:

Az ki engemet szeret, az én beszédemet megtartja, az én atyám-is szereti azt, és ahoz mégyünk és annál maradunk. Az ki nem szeret engemet, az én beszédemet meg nem tartja, és az beszéd az mellyet hallotok, nem enim, hanem azé az ki engemet el bocsátott, az atyáé. Ezeket mondottam néktek ti veletek létemben. Amaz vigasztaló szent lélek pedig, kit az én atyám az én nevemben el bocsát, az meg tanít titeket mindeneke, és eszettekbe jutattya mind azokat, az mellyeket mondottam néktek. Békeséget hagyok nektek, amaz én

békeségemet adom néktek, nem úgy adom, mint ez világ adgya. Ne háborodgyék meg az ti szívetek és ne félljen.

⁵⁰⁵ Vö. Timár Kálmán: Szántó István irodalmi tervei, Ir. Közl. 1930.

⁵⁰⁶ Ö. M. VI. 15.

⁵⁰⁷ Erre fel is hívja az olvasó figyelmét: „Azt is adom tanácsul, hogy akik ebből a könyvből olvasnak a kösség-előt, kihadgyák a deák mondásokat és tsak azt olvassák, a mi magyarul vagy, mivel a közbe-vetet deák szók ki verik inkább az együgyük elméjéből, hogy-sem beléoltanák a tudományt”. Ö. M. VI. XXV.

⁵⁰⁸ „Egy óráig-való figyelmezteteket a halgatásban kérlek ne kímélyétek,” Uo. 527. – „Ha kedvem ellen egy óránál tovább tart tanításom, megemlékezzetek, hogy én-töllem ez a Szent Péter pohara. Azért ha vetett asztal-felett nem tetzenék hosszúnak két vagy három-óráig való jól-lakás, meg-ne únatkozzatok a kevés üdöfontatással.” Ö. M. VII. 753. – Vége nem lenne egy órában tanulságunknak, ha elő-számlálnók minden kötelességit ... a fejedelmeknek. Uo. 589. Leghosszszabbak a nagypénteki beszédek, amelyeket két óra alatt sem lehetne elmondani. „Szégyen, ha mi, két vagy három óráig elúnatkozunk az ő szenvedésének halgatásában és elmélkedésében.” Ö. M. VI. 626.

⁵⁰⁹ Vö. Mihalovics. I. 398.

⁵¹⁰ Ö. M. VI. 324.

⁵¹¹ Talán legszebb példája a XVI. század elejéről való ferences eredetű Wespzprém-kódex passió-prédikációja.

⁵¹² De rectae fidei dignoscendae regula, L. Mihalovics i. m. I. 364. sköv.

⁵¹³ Fraknoi, 70.

⁵¹⁴ „Luther és Calvinus tagadgyák, hogy Christus ítéli a világot... De hadgyuk békét ezeknek a vakoknak és vakok-vezetőinek.” Ö. M. VI. 10–11. – „Nem fér fogokra az újítóknak, hogy Virág-vasárnap barkát szentelünk és Precessziót járunk ... temérdek gondolatlanság ...” Uo. 621–622. Részletesen csak a Szent Írásnak felséges méltóságáról szóló beszéd végén – négy lapon át – vitáz az újítókkal; egészen polemikus prédikációja pedig csak egy van. (Mint kell a bárány-börbe öltözött farkasokat megismérni. Pünkösöd után VII. vasárnap.)

⁵¹⁵ Uo. XXVI.

⁵¹⁶ Pl. mit szabad dolgozni ünnepnapon és mit nem. Ö. M. VII. 483.

⁵¹⁷ Ö. M. VII. 627, 619, 631.

⁵¹⁸ Ö. M. VI. 314.

⁵¹⁹ Ö. M. VI. 4.

⁵²⁰ Ö. M. VI. 284.

⁵²¹ Ö. M. VI. 24.

⁵²² Ö. M. VII. 616.

⁵²³ Uo. 187.

⁵²⁴ Uo. 617.

⁵²⁵ Ö. M. VII. 622.

⁵²⁶ Az Ö. M.-ban sajtóhibával v. hibás olvasással: szüvek. Uo. 623.

⁵²⁷ Uo. 623.

⁵²⁸ Ö. M. VI. XXIV–XXV.

⁵²⁹ „Ungaro Tyroni, si peritus sit artificii, amplissimam materiam dabunt ... maxime Conciones Petri Pazmanni Cardinalis. Tenta! experieris!” (I. m. 65.)

⁵³⁰ „Mea sententia primis Oratorum esset conferendus, si ad argumentorum soliditatem, ad eximiam qua pollet styli elegantiam et copiam, *affectus etiam, quibus aspergendis parciore est, ac temporis hodierni plenius artificium adiecisset*”. Uo. 59–60.

⁵³¹ Uo.

⁵³² „Erat voce, pectore ad concitatum dicendi genus minime comparato.” Uo. 337.

⁵³³ Ravasz L. i. m. 201.

⁵³⁴ Ö. M. VI. XXII.

⁵³⁵ Uo. VI. XXIII.

⁵³⁶ Ö. M. VI. 158.

⁵³⁷ Ö. M. VI. 164.

⁵³⁸ Ö. M. VI. 128–9.

⁵³⁹ Uo. 83.

⁵⁴⁰ Uo. 112.

⁵⁴¹ Ö. M. VII. 591.

⁵⁴² Ö. M. VI. 568.

⁵⁴³ Ö. M. VI. 66.

⁵⁴⁴ Uo. 221.

⁵⁴⁵ Ö. M. VII. 443–4.

- ⁵⁴⁶ Ö. M. VI. 172.
⁵⁴⁷ Ö. M. VII. 247.
⁵⁴⁸ Ö. M. VI. 193.
⁵⁴⁹ Uo. 139.
⁵⁵⁰ Rézbányay József i. m. I. 178.
⁵⁵¹ Pl. a Vízkereszt u. V. vasárnapra szóló 2. beszéd: „Hogy Isten az igazokért sok és nagy veszedelmektől óltalmazza a világot”. Ö. M. VI. 386. sköv.
⁵⁵² Ö. M. VI. 685.
⁵⁵³ Ö. M. VI. 381.
⁵⁵⁴ Uo. 118.
⁵⁵⁵ Uo. 569.
⁵⁵⁶ Ö. M. VII. 601.
⁵⁵⁷ Uo. 610.
⁵⁵⁸ Ö. M. VI. 309.
⁵⁵⁹ Ö. M. VII. 804–5..
⁵⁶⁰ Ö. M. VI. 666–7.
⁵⁶¹ Ö. M. VI. 305–6.
⁵⁶² Ö. M. VI. 20.
⁵⁶³ Ö. M. VI. 589.
⁵⁶⁴ Ö. M. VI. 152.
⁵⁶⁵ Ö. M. VI. 42–3.
⁵⁶⁶ Ö. M. VI. 336.
⁵⁶⁷ Ö. M. VII. 199.
⁵⁶⁸ Ö. M. VI. 459.
⁵⁶⁹ Ö. M. VI. 368.
⁵⁷⁰ Uo. 290.
⁵⁷¹ Ö. M. VI. 134–5.
⁵⁷² Ö. M. VI. 725–6.
⁵⁷³ Ö. M. VI. 617.
⁵⁷⁴ Ö. M. VI. 301.
⁵⁷⁵ Uo. 322–3.
⁵⁷⁶ Ö. M. VI. 414–15.
⁵⁷⁷ Ö. M. VI. 75.
⁵⁷⁸ Ö. M. VI. 313.
⁵⁷⁹ Ö. M. VI. 272.
⁵⁸⁰ Ö. M. VI. 274.
⁵⁸¹ Ö. M. VI. 67.
⁵⁸² Ö. M. VI. 201.
⁵⁸³ Ö. M. VII. 92.
⁵⁸⁴ Ö. M. VI. 526.
⁵⁸⁵ Ö. M. VII. 795.
⁵⁸⁶ Ö. M. VI. 269.
⁵⁸⁷ Ö. M. VII. 169.
⁵⁸⁸ Ö. M. VII. 186.
⁵⁸⁹ Ö. M. VI. 344.
⁵⁹⁰ Ö. M. VI. 231.
⁵⁹¹ Ö. M. VI. 124.
⁵⁹² Ö. M. VII. 138.
⁵⁹³ Ö. M. VI. 213.
⁵⁹⁴ Ö. M. VI. 44–5.
⁵⁹⁵ Ö. M. VII. 35.
⁵⁹⁶ Ö. M. VI. 263.
⁵⁹⁷ Ö. M. VI. 98.
⁵⁹⁸ Ö. M. VII. 78–9.
⁵⁹⁹ Ö. M. VI. 630. és 661.
⁶⁰⁰ Ö. M. VII. 781.
⁶⁰¹ Uo. 799.
⁶⁰² Ö. M. VII. 615.
⁶⁰³ Hogy milyen értelemben népies maga a nyelve is, arról nyelvművészetének fejtegetésénél lesz szó.

⁶⁰⁴ Rézbányay i. m. I. 179. Észrevette ezt már Greguss Ágost is; *Pázmány Péter* c. kis cikkében (P. Napló 1854. 100.) írja: „P. írásai tudósok és közönséges emberek számára egyaránt élvezhetők és tanulságosak lehetnek”.

⁶⁰⁵ Ö. M. VI. 433–4.

⁶⁰⁶ Ö. M. VI. XXVIII.

⁶⁰⁷ Uo. 559.

⁶⁰⁸ Ö. M. V. 260.

⁶⁰⁹ Uo.

⁶¹⁰ Ö. M. III.. 237.

⁶¹¹ Ö. M. II. 765.

⁶¹² Ö. M. V. 160.

⁶¹³ Ö. M. VII. 585.

⁶¹⁴ L. II. 685.

⁶¹⁵ Uo. 50–51

⁶¹⁶ Ö. M. I. 388.

⁶¹⁷ A Pathai István-féle Parázna Bábylon mezítelensége tüköré-t.

⁶¹⁸ Ö. M. V. 362.

⁶¹⁹ Ö. M. V. 235.

⁶²⁰ Ö. M. I. 389.

⁶²¹ Alvinczi *Tüköre* Nyalábokra volt osztva.

⁶²² Ö. M. V. 55–6.

⁶²³ Ö. M. IV. 760.

⁶²⁴ Ö. M. VI. 3.

⁶²⁵ Ö. M. V. 13.

⁶²⁶ Ö. M. I. 64.

⁶²⁷ Ö. M. II. 765.

⁶²⁸ Uo. 797.

⁶²⁹ Ö. M. II. 338.

⁶³⁰ Ö. M. VI. 361–2.

⁶³¹ Ö. M. VI. 459.

⁶³² H. Wölfflin: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. V. kiad. München, 1921. 167. sköv.

⁶³³ Ö. M. VII. 235.

⁶³⁴ Ö. M. VI. 343.

⁶³⁵ Ö. M. VII. 95.

⁶³⁶ Ö. M. VII. 62.

⁶³⁷ Ö. M. VII. 91.

⁶³⁸ Ö. M. IV. 798–99.

⁶³⁹ Ö. M. II. 583.

⁶⁴⁰ Ö. M. I. 381.

⁶⁴¹ Eszterházy Miklós nádorhoz, 1633. szept. 17. L. II. 444.

⁶⁴² Ö. M. VI. 139–40.

⁶⁴³ Ö. M. VI. 429.

⁶⁴⁴ Ö. M. I. 390.

⁶⁴⁵ Így a leányok neveléséről mondott beszédben. Ö. M. VII. 625. 628.

⁶⁴⁶ Ö. M. III. 88–89.

⁶⁴⁷ Uo. 117

⁶⁴⁸ Ö. M. VI. 97.

⁶⁴⁹ Ö. M. VII. 298.

⁶⁵⁰ Ö. M. VI. 81. sköv.

⁶⁵¹ Ö. M. VII. 185–6.

⁶⁵² Uo. 137–8.

⁶⁵³ Ö. M. VI. 581–2.

⁶⁵⁴ A salamoni templom óriás vízmedencéjét.

⁶⁵⁵ Uo. 173.

⁶⁵⁶ Ö. M. VI. 625–6.

⁶⁵⁷ Ö. M. I. 390.

⁶⁵⁸ Ö. M. VI. XXXV.

⁶⁵⁹ Uo. 49.

⁶⁶⁰ Uo. 68.

- ⁶⁶¹ Ö. M. II. 541.
⁶⁶² Ö. M. III. 66.
⁶⁶³ Uo. 20.
⁶⁶⁴ Uo. 184
⁶⁶⁵ Ö. M. V. 338.
⁶⁶⁶ Ö. M. VI. 296.
⁶⁶⁷ Uo. 463.
⁶⁶⁸ Ö. M. VII. 22.
⁶⁶⁹ Uo. 117.
⁶⁷⁰ Uo. 588.
⁶⁷¹ Ö. M. III. 7.
⁶⁷² Uo. 567.
⁶⁷³ L. II. 72.
⁶⁷⁴ Uo. 429.
⁶⁷⁵ Ö. M. VI. 434.
⁶⁷⁶ Uo. 152.
⁶⁷⁷ Uo. 454.
⁶⁷⁸ Ö. M. III. 234.
⁶⁷⁹ Ö. M. VI. 592.
⁶⁸⁰ Uo. XXXV.
⁶⁸¹ Ö. M. VI. 41–2.
⁶⁸² Ö. M. I. 131.
⁶⁸³ Ö. M. III. 134.
⁶⁸⁴ Ö. M. VI. 5–6.
⁶⁸⁵ Ö. M. V. 351.
⁶⁸⁶ Ö. M. VII. 81.
⁶⁸⁷ Ö. M. II. 548.
⁶⁸⁸ Ö. M. I. 35.
⁶⁸⁹ Ö. M. I. 40.
⁶⁹⁰ Ö. M. II. 747.
⁶⁹¹ Ö. M. III. 572.
⁶⁹² Ö. M. III. 677.
⁶⁹³ Ö. M. V. 82.
⁶⁹⁴ Ö. M. V. 40.
⁶⁹⁵ Ö. M. V. 417.
⁶⁹⁶ Ö. M. V. 395.
⁶⁹⁷ Ö. M. I. 46–7.
⁶⁹⁸ Ö. M. V. 140.
⁶⁹⁹ Ö. M. III. 154.
⁷⁰⁰ Ö. M. VI. 296.
⁷⁰¹ Ö. M. I. 398.
⁷⁰² Ö. M. VII. 348.
⁷⁰³ Ö. M. II. 339.
⁷⁰⁴ Ö. M. VII. 64.
⁷⁰⁵ Ö. M. VI. 97–8.
⁷⁰⁶ Ö. M. III. 232.
⁷⁰⁷ Ö. M. VI. 84–5.
⁷⁰⁸ Ö. M. VI. 542–3.
⁷⁰⁹ L. I. 210.
⁷¹⁰ Ö. M. VI. 8.
⁷¹¹ Uo. 593
⁷¹² Ö. M. VII. 138.
⁷¹³ Uo. 152.
⁷¹⁴ Ö. M. II. 573.
⁷¹⁵ Ö. M. VII. 251.
⁷¹⁶ Ö. M. VI. 443.
⁷¹⁷ Ö. M. VI. 693.
⁷¹⁸ Uo. 283
⁷¹⁹ Ö. M. III. 571. sköv.

- ⁷²⁰ Ö. M. VI. 449.
⁷²¹ Ö. M. VII. 410.
⁷²² Uo. 217.
⁷²³ Uo. 342.
⁷²⁴ Párizs és München után nálunk is kiadták, én az 1751-1 kolozsvári kiadást használtam.
⁷²⁵ Ö. M. VI. 428.
⁷²⁶ Uo. 43.
⁷²⁷ Uo.
⁷²⁸ Ö. M. I. 253. A mondat ritmusa Pázmányé, az eredeti Kempis-hely így hangzik: homo videt in facie, Deus autem in corde.
⁷²⁹ Ö. M. II. 75.
⁷³⁰ Uo.
⁷³¹ Ö. M. VI. 585.
⁷³² Ö. M. VI. 429.
⁷³³ Ö. M. I. 261.
⁷³⁴ Uo. 307.
⁷³⁵ Uo. 314.
⁷³⁶ Ö. M. VI. 655.
⁷³⁷ Ö. M. VI. 650.
⁷³⁸ Ö. M. I. 287.
⁷³⁹ Uo. 311.
⁷⁴⁰ Uo. 325.
⁷⁴¹ Ö. M. II. 75.
⁷⁴² Ö. M. I. 307.
⁷⁴³ Uo. 309.
⁷⁴⁴ Ö. M. I. 309.
⁷⁴⁵ Ö. M. VI. 631.
⁷⁴⁶ Ö. M. VI. 642.
⁷⁴⁷ Ö. M. I. 237.
⁷⁴⁸ Ö. M. I. 264.
⁷⁴⁹ Uo. 256.
⁷⁵⁰ Uo.
⁷⁵¹ Uo.
⁷⁵² Ö. M. I. 237.
⁷⁵³ Ö. M. II. 251.
⁷⁵⁴ Uo. 269.
⁷⁵⁵ Uo. 351.
⁷⁵⁶ Salamon Ferenc: Zrínyi Miklós ifjúsága. Salamon Ferenc: Kisebb történeti dolgozatai, Új kiadás. Bpest, 1889. 374.
⁷⁵⁷ I. h. 911.
⁷⁵⁸ Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban. IV. kiadás. Bpest, 1878. 72–3.
⁷⁵⁹ Kerecsényi Dezső: Régi magyar nyelvtanok. Protestáns Szemle. 1929. 543.
⁷⁶⁰ L. Császár Elemér: Verseghy Ferenc élete és művei. Bpest, 1903. 335–8.
⁷⁶¹ Salamon i. h.
⁷⁶² Clauser Mihály: Pázmány Péter írói műhelyéből. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. Közzéteszi a magyar katolikus történetírók munkaközössége. 1936.
⁷⁶³ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bpest, 1898. 366.
⁷⁶⁴ Heltai Gáspár: *Háló* c. művének Bevezetésében. (Régi Magyar Könyvtár. 36.) Bpest, 1915. 15.
⁷⁶⁵ Melius: Magyar predikációk, kit postillának neveznek. Debrecen, 1563. 3. Caput, 3. prédikáció, 6. számozatlan l.
⁷⁶⁶ Dávid F.: Az egy önmagától való felséges Istenről, és az ő igaz fiáról, a názareti Jézusról. Kolozsvár, 1571. 9. számozatlan l.
⁷⁶⁷ Monoszlai: De invocatione, et veneratione Sanctorum. Az szenteknek hozzánk való segítségével hasznos könyv. Nagyszombat, 1589. 499–500.
⁷⁶⁸ Ötödik és utolsó része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak. Detrekő, 1579 Huszadik Úrnapi evangéliom, az Úr Lelke napja után, 8.
⁷⁶⁹ Pl. a háború leírása. Ferenczi kiadása. 234.
⁷⁷⁰ Uo. 58.

⁷⁷¹ Incze Gábor id. kiadása. 44.

⁷⁷² I. h. 6. számozatlan l.

⁷⁷³ I. h. 59.

⁷⁷⁴ Telegdi: Az Evangeliomoknak ... Magyarázattyának második része. Az keresztyén olvasóknak. 3.

⁷⁷⁵ Trócsányi id. kiad. 41–2.

⁷⁷⁶ Az egy Telegdin kívül; de rámutattunk már, hogy még őt is csak igen nagy fenntartásokkal tekinthetjük elődjének, semmi esetre sem mesterének.

⁷⁷⁷ Ö. M. VII. 799.

⁷⁷⁸ Halálának közvetlen oka: angina pectoris. L. Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek. III. k. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára CXXVIII. k. Bpest, 1931, 351.